Б
3042
5(1)
Б 89А

АЛЕКСАНДЪР ВУРМОВ

•

избрани произведения

III

B 3042

АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ / ТОМ ТРЕТИ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЯ

АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ

Избрани произведения в три тома

София • 1976
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЯ

АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ

Том трети

София • 1976
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

В(1)
Б 89А

Б 3042

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ЖАК НАТАН, ИВАН УНДЖИЕВ И ПЕТЪР ПЕТРОВ

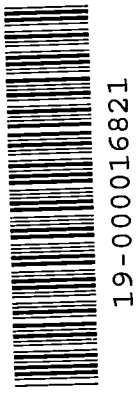

19-00016821

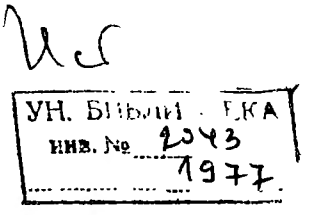

143

941 Б

ПРЕДГОВОР

Третият том от Избрани произведения на Александър Бурмов обхваща част от научното му творчество, посветено на национално-революционното движение и по-специално на историята на Българския революционен централен комитет (БРЦК) и на някои проблеми от областта на ботевознанието. През този период от своята дейност (1938—1962) историкът работи напрегнато и ползотворно, което се вижда от излезлите през тия години негови публикации.

Бележки или съобщения, статии или предговори, студии или монографии — те винаги отразяват изследователската страст на своя автор, неговите дирения за установяване на историческата истина и винаги имат повече или по-малко приносно значение за изясняване на разглежданите проблеми.

Още в първата си статия, посветена на началната история на БРЦК и мястото и ролята на В. Левски в нея, Ал. Бурмов задълбочено и правилно изясни редица основни въпроси, които се възприеха и утвърдиха като меродавни. Преди всичко Бурмов установи историческата неизбежност на идеята за освобождението на народа по пътя на вътрешната революционна организация, която наложи Комитетът на съзнанието на масите и той можа да „реши по-нататъшната съдба на българската народност". По пътя на това съзнание Комитетът сполучи „да обедини идейно и организационно в името на свободата мнозинството на народа ни, подвеждаше под едно знаме и една политическа програма всяка революционна акция в страната и държеше в ръцете си почина за всенародно въстание". Съвършено правилно Бурмов обоснова и изключителното място и значение на Апостола в този етап на нашето обществено развитие. Той не само пръв дойде до идеята за самостоятелно действие и изтъкна вътрешната организация като „главен и единствен лост на националната революция", но „пръв оцени огромното й политическо значение и пръв й даде първенствуващо място за осъществяване на революцията".

Ал. Бурмов проследи и обоснова научно пътя на Апостола, който след полагане основите на революционната организация в страната го отвежда до сближаването му с революционното крило на Каравелов и до основаване на Централния комитет на революционната организация в Букурещ през есента на 1869 г. По-късно Ал. Бурмов сам коригира някои подробности, други бяха уточнени и изяснени в други изследвания, но основната му концепция остана непроменена.

Най-значително място в тома заема монографията „Български революционен централен комитет (1868—1877 г.)“, която през 1943 г. излиза в отделна книга с приложение, а през 1950 г. претърпя второ издание. Това е първата цялостна история на БРЦК. Основна книга върху един сложен и труден проблем, чиито подробности все още не бяха проучени, тя сумира знанията на нашата историческа мисъл до момента. Написана с богата ерудиция (пояснителните бележки в края на всяка глава възлизат общо на 32 страници), с правдиво и критично вникване във фактите, тя обхваща обществените явления в тяхната сложност. Някои подробности и положения днес претърпяха известно развитие, други се смятат за дискусионни, но това не накърнява голямото значение на труда на Ал. Бурмов. Той винаги изхожда от данните, от фактите, правдиво хипотезира, когато те липсват или са недостатъчни и застанал на научни марксистко-ленински позиции, задълбочено обоснова обществените явления и борби. Стегнатото и ясно изложение със своя лаконичен тон на места добива характер на конспект. Ето един случаен пример, в който Ал. Бурмов разкрива състоянието на духовете след Старозагорското въстание. „Неуспехът на въстанието стана причина за временното загасване на почти всяка комитетска дейност в България. По-видните дейци, подгонени от властта, трябваше да бягат във Влашко. Тука те завариха пълно разложение сред емиграцията. Всеки обвиняваше другите за несполуката, всички бяха против всички. Сипеха се най-жестоки обвинения и най-долни хули. Отчаяние и безнадеждност бяха обзели мнозина от дейците във Влашко. Дори мнозина от тях не виждаха изход от създаденото положение.“

В тая основна книга на Ал. Бурмов легнаха някои от неговите предварителни проучвания от историята на революционното движение, други от тях той разработи подробно по-късно в някои от по-големите си статии.

По дълбочина на вникването и цялостното изясняване на историческата обстановка видно място в научното наследство на Ал. Бурмов заема и статията му „Кризата в Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет“. Като отбелязва, че „причините за кризите в БРЦК през есента на 1875 г. са изяснявани досега твърде схематично и опростенчески, без цялостен анализ на фактите или без съобразяване с историческата действителност“, Ал. Бурмов изясни с най-голяма пълнота и научна убедителност тоя наистина сложен и „един от най-значителните въпроси в историята на българското национално революционно движение“.

След като обяснява настъпилата криза с няколко реални и обективни до известна степен причини, Ал. Бурмов обосновава и друга съществена причина: компромиса с либерално-буржоазните елементи в комитетите от румънските градове. С тази цел в края на август 1875 г. в Централния комитет в Букурещ биват включени Киряк Цанков и Иван Кавалджиев. Допуснат с цел да се укрепи комитетът, компромисът в същност задълбочава кризата в него. И Ал. Бурмов анализира подробно този процес, както и участието на Киряк Цанков в Централния комитет, което е „преследвало определени задачи и това се вижда от цялата му дейност по онова време“. Тази негова дейност, която стига дори до минирането на в. „Знаме“, обосновава неизбежността на оставката на Ботев и ускорява окончателното разпадане на Комитета.

Цялостното обхващане на проблема, богатството на аргументацията, дълбочината на вникването и убедителното изясняване на фактите утвърдиха схващането на Ал. Бурмов като най-правдиво изясняване на този интересен и важен момент от историята на БРЦК.

Голям е приносът на Ал. Бурмов и в областта на ботевознанието, което по необходимост тука е разкрит ограничено, във връзка с историята на Ботевата чета — нейното формиране и съдба след смъртта на войводата.

Като подчертава, че „въпреки голямото значение на четата, като последно припламване в пожара на Априлското въстание . . . ние все още нямаме една критично написана история" за нея, Ал. Бурмов се заема да установи началния момент от нейното създаване — формирането ѝ като чета. Убеден, че неговото правилно разрешение е „предпоставка за изясняване на редица други проблеми не само от историята на четата, но и на българското национално-революционно движение изобщо", той изяснява и установява най-грижливо всички моменти. Естествено Ал. Бурмов се спира най-напред на дейността на Ботев от октомври 1875 г., когато напуска Централния комитет, до април 1876 г., когато решава да мине с четата в България.

Това проучване е първото задълбочено научно изследване на въпроса и заслугата за неговото окончателно изясняване и установяване принадлежи на Ал. Бурмов. И тука той проявява своите ценни качества на историк: изчерпва данните задълбочено, критично, правдиво в стегнато изложение, с жив език. Неговата основна задача е да възстанови правдиво събитията и той се въздържа от по-широки обобщения и изводи. За стила на неговата работа говори обстоятелството, че половината от статията заема богатата документална база, използувана от автора.

И следващата статия, в която Ал. Бурмов изяснява и уточнява съдбата на четата след смъртта на войводата, се отличава със същите качества и достойнства. В случая неговата задача е била още по-тежка, защото този момент от историята на четата „е съвършено непроучен и неизяснен" в литературата. Основните извори, свидетелствата и спомените на оживелите четници, както и на някои съвременници на събитията от 1876 г. са твърде откъслечни, противоречиви, „премного субективни и не винаги отговарящи на истината". Като отчита при това, че повечето спомени са писани след излизането на Ботевата биография от Захари Стоянов и че „тя е оказвала силно влияние върху по-сетнешните писания", Ал. Бурмов съумява с присъщата му изследователска добросъвестност и страст да преодолее трудностите и правдиво, убедително и научно да разкрие и установи основните моменти от дейността на четата след смъртта на войводата. След последната битка на цялата чета при Лютиброд тя е разпокъсана на отделни групи, които действуват по-нанатък самостоятелно. При това положение кървавият поход продължава повече от месец, докато и последните групи биват разгромени и унищожени от многобройните потери и башибозуци. „Това бе време, бележи Ал. Бурмов, на изтощителен глад, на постоянни опасности от всички страни, на нечовешки изпитания, на неизказани физически и нравствени страдания и найсетне на сигурна смърт от куршума или ножа на врага."

След като проследява съдбата на отделните четници, Ал. Бурмов изяснява в това забележително изследване епилога на тая героична и кървава

драма. Тя завършва с два извънредни процеса в София и Русе, където са били осъдени по-голямата част от оцелелите и заловените четници на Ботев.

Отличен познавач на епохата на национално-революционното движение, проф. Ал. Бурмов ни остави ценно и трайно научно наследство. Чрез него споменът за яркия изследовател и талантлив историк, работил с високо съзнание за дълг към своя народ и с голяма любов към неговото героично минало, ще пребъде.

Иван Унджиев

БЪЛГАРСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ (1868—1877)*

В памет на брат ми
Иван Колев Бурмов
(1919—1940)

ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ

Първото издание на тази книга излезе през 1943 г. при крайно неблагоприятни за научната мисъл условия. Съществуващата по онова време цензура не допущаше дори да се спомене за демократичната същност на идеологията на българските революционери. Това обстоятелство ме принуди да разгледам в книгата си само организационния развой на Българския революционен централен комитет, без изобщо да се спирам на програмата и на идеите на революционната партия.

Въпреки ограничеността в разглеждането на материята книгата ми намери топъл прием както от страна на критиката, тъй и от страна на читателите. Тя бе изчерпана в сравнително кратко време.

Настъпилите след 9 септември 1944 г. благоприятни условия за научна работа ми дадоха пълната възможност да довърша двутомния си труд върху идейната и организационната история на българското национално-революционно демократично движение от 1861 до 1877 г., съкратено изложение на един дял от който представлява тази книга. Издаването на труда ми е предстоящо — то зависи от някои уточнения и справки из чуждестранните архиви, които, вярвам, ще ми бъде възможно да извърша в скоро време.

Надявам се, че до излизането на големия труд тази книга, такава, каквато е, ще бъде от полза на онези, които се интересуват от историята на българското революционно демократично движение, затова се и реших да я издам във второ издание. Новото, което това издание съдържа, са приложенията накрая — от тях читателят ще може да си състави що-годе представа за идейната същност на революционната партия.

Ал. Б.

* Първо издание (1943) — 195 с.; второ издание (1950) — 223 с.

ГЛАВА ПЪРВА

1. До идея за вътрешна революционна организация непременно ще е достигнал още Георги С. Раковски, когато утвърди мисълта, че освобождението на народа ни ще се постигне само по пътя на всеобщото въстание.[1] Създавайки нова революционна тактика, която противопостави на частичните и изолирани действия на старото хайдутство, Раковски не можеше да не схване, че едно такова дело, каквото е повдигането на целия народ, е немислимо без предварителна подготовка, извършена от организираните усилия на неколцина или мнозина революционни дейци. Още повече, че идеята за вътрешна организация не бе нещо ново нито за него, нито за мнозинството революционно настроени негови съвременници. Както Раковски, така и някои от неговите сподвижници бяха участвували в борбите за свобода на съседни или по-далечни народи и бяха дейни членове на техните революционни организации, та знаеха добре смисъла и значението им за успеха на подетото дело.[2] Други от съвременниците на Раковски бяха в досег с чужди политически емигранти — поляци, руси, маджари, които бяха преминали в своята страна суровата школа на освободителната борба — и можеха да научат много неща от техния опит. Най-сетне в това отношение много можеше да се научи и от книгите, особено от романите, описващи живота на италианските карбонари.[3] И когато у нас се започна оживена проповед и неуморна практическа дейност за повдигане народа ни на оръжие в името на свободата му, съвсем естествено беше да се приложи, между другото, пък и на първо място, и твърде богатият чужд опит.

За пръв път идеята за създаване на вътрешна революционна организация у нас се подхвърля по-определено в началото на шестдесетте години на миналия век от кръга на цариградските български младежи, които бяха завладени под влиянието на Раковски от повишено революционно настроение.[4] През лятото на 1861 г. (9 август), когато Раковски подготвяше образуването на първата българска легия в Белград, един от тях, Ст. Хр. Буйнов, калоферец, пише до редактора на „Дунавски лебед": „Много пъти сме се събирали балкапанските младежи и сме решавали да се състави едно сборче от десетина млади (не смея да го нарека комитет, че не зная ще ли се удовлетвори тази дума, която голямо значение има . . .), да действуват по вън из България, ако не другояче, то баре с писма, за да се разпалва народът да се приготви за всеки случай." Изтъквайки по-нататък, че времето и обстоятелствата налагат „да има такъв комитет български, който да ра-

---

[1] За Раковски виж М. Арнаудов. Г. С. Раковски. Живот — произведения — идеи. С., 1922; Г. Бакалов. Г. С. Раковски. С., 1934; Д. Т. Страшимиров. Комитетското десетилетие (епоха на комитите) 1866—1876. — В: България 1000 години. С., 1930. с. 781—888; И в. Д. Шишманов. Раковски като политик. — В: Сборник БАН, кн. IX, С., 1917. с. 1—32; Г. Константинов. Раковски и българската революционна идеология. С., 1939.

[2] За участието на българите, напр. в дружините на Гарибалди по време на неговите действия за освобождението на Италия, виж у И в. Стойчев. Итало-български военни и революционни връзки. 1849—1915 г. — Днес, бр. 1047 от 28 юли 1939.

[3] И. Касабов. Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. С., 1905. с. 53.

[4] За Раковски и цариградските младежи виж подробно у А. Цветков. Начало на тайни революционни комитети в България. — В: Сборник в памет на проф. П. Ников. С., 1940. с. 516—524.

боти тайно за полза бедному ни народу", Буйнов моли Раковски да си каже мнението, та ако одобрява почина на цариградските младежи, да се пристъпи веднага към осъществяването му.[5]

Какво е отговорил Раковски на Буйнова, не знаем. Но че той е побързал да осъществи идеята му, се вижда от друго писмо на разпаления калоферец, писано три месеца след първото (15.XI.1861).[6] Буйнов съобщава, че „обществото" на цариградските младежи изпратило свой човек в Одеса и Бесарабия да събира пари за въстанието и, което е по-важно, сам Буйнов и другарите му ще посетят по-важните градове в Северна и Южна България, за да извърши определената им работа „делом, а не словом". Задачата, с която Раковски натоварва цариградските младежи, е двояка: от една страна, те трябвало да агитират между по-събудените българи да постъпват в легията, а, от друга — да образуват революционни комитети в по-големите градове. Комитети били основани на много места, както се вижда от „Плана за освобождението на България", съставен от Раковски в края на 1861 г.[7] След като излага какви приготовления са направени досега за предстоящото въстание, Раковски изтъква като твърде важно и обстоятелството, какво в по-големите градове на България, Тракия и Добруджа са основани „тайни комитети, които разпространяват между народа за това въстание"[8]. Тези комитети той обедини малко по-сетне (15 юни 1861 г.) под ръководството на един централен комитет, наречен от него „Привременно българско началство в Белград".[9] В новообразуваното „началство" Раковски съсредоточи цялата подготовка на революционната си акция, давайки му „пълна сила да отправлява всички ония дела, касаещи се до всеобщото българско въстание"[10]. От негово име той действува до разтурването на легията, когато, разочарован, напуща Сърбия и се отправя за Влашко.

За създаването на вътрешна революционна организация действуваше и *Добродетелната дружина*, или комитетът на „старите", основан още по времето на Кримската война и обединяващ тази част на емиграцията, която живееше с русофилски настроения.[11] Когато на 1867 г., по внушение на руската дипломация, старите подеха подготовката на революционни действия и влязоха в разбирателство със сръбското правителство за обща акция и за създаване на югославянско царство,[12] те се помъчиха да организират и широко движение между народа. Още преди основаването на втората легия в Белград, която беше най-значителното дело на общото съгласие между българи и сърби по това време, пратеникът на Добродетелната дружина,

---

[5] АНБ (Архив на Нар. библ. в София) архив на Раковски, документ № 7242

[6] АНБ, II А, папка 85, документ № 7067.

[7] Г. С. Раковски. Съчинения. Избор характеристика и обяснителни бележки от М. Арнаудов. С., 1922. с. 669.

[8] Пак там, с. 669. Комитети са били основани в по-главните от изброените градове: Севлиево, Ловеч, Троян, Габрово, Търново, Шумен, Разград, Айтос, Карнобат, Ямбол, Сливен, Казанлък, Шипка, Габарево, Калофер, Карлово, Сопот, Копривщица, Клисура, Самоков, София, Пловдив, Стара Загора, Нова Загора, Чирпан, Свищов, Русе, Силистра, Тулча, Варна, Враца.

[9] Д. Т. Страшимиров. Комитетско десетилетие, с. 881.

[10] Пак там, с. 881.

[11] По-подробно за Добродетелната дружина виж у М. Димитров. Комитетът на „Старите" — Добродетелната дружина. — В: България 1000 години. С., 1930. с. 737—779; П. Н. Орешков. Руска държавна преписка по нашето освободително движение (1866—1868). — СпБАН, кн. LII, 1935, с. 261—268.

[12] М. Димитров. Комитетът на „Старите", с. 761—765.

Мих. Колони, донесе от сръбската столица в Букурещ подробни наставления за образуване на комитети в България, които „да приготвюват народа и да съобщават всичко що става и що има по тамо“[13]. Това беше в края на пролетта на 1867 г. Още веднага след пристигането му старите натовариха с тежката задача да основава комитети в България стария Маринчо Бенли и руския консул в Пловдив, българина Найден Геров.[14] Дали е постигнато нещо в това отношение, какво са извършили Бенли и Геров — няма никакви данни.

Тайният централен комитет, основан по румънско внушение през пролетта на 1866 г., [15] изработва вече по-подробен план за вътрешна революционна организация, както се вижда от устава му, обнародван в края на 1867 г. във в. „Народност“.[16] Дали този устав е буквален препис от устава на румънския комитет, който извърши преврата в 1866 г. и по чийто почин възникна българският — за нас в случая не е особено важно. Важното е, че идеята за вътрешна организация се поставя сега на по-широки основи и се разработва до най-малките ѝ подробности. Още повече, че комитетът се опита да осъществи организационния си план и създаде няколко вътрешни клонове, които подведе под свое ръководство.[17]

2. Успели донякъде или напълно да схванат от практическа гледна точка значението на вътрешната организация, пристъпили малко или много към осъществяването ѝ, нито Раковски, нито Добродетелната дружина, нито Тайният централен комитет ѝ отдадоха тази изключителна политическа стойност, която тя по-сетне получи. Поради това именно те не ѝ дадоха и първенствуващо място в подготовката на въстанието, нито пък можаха да я осъществят напълно и цялостно. Неразделно свързана с идеята за всенародно въстание, мисълта за вътрешна организация бе в пряка зависимост и от идеята за самостоятелно действие, облегнато на собствените сили на народа и изключващо всяка надежда за чужда помощ. А до тази именно идея не можа да достигне нито един от трите органа на политическата ни мисъл и действие, които ръководеха освободителното дело до появата на Левски. Излишно е тук да се излага революционната идеология и тактика на Раковски и да се изтъква подробно, че надеждата за чужда помощ бе съставна част в нея. В това може да ни убеди и цялата дейност на родоначалника на революционното ни движение. Добродетелната дружина, както е известно, водеше политика, която беше винаги в съгласие с интересите на царска Русия на Балканите. В своите политически кроежи старите разчитаха преди всичко, пък дори и напълно, на помощта на северната славянска страна. В това отношение те си останаха последователни докрай. Ако и не толкова последователен в политиката си, Тайният централен комитет не се различаваше много от Раковски и Добродетелната дружина, що се отнася до въпроса за чуждата помощ. Основан по чуждо внушение, отначало той обърна погледа си към Русия,[18] по-сетне стана про-

[13] Т. Панчев. Из архивата на Найден Геров. Кн. I. С., 1911. с. 272.

[14] Пак там, с. 276.

[15] За Тайния комитет още няма по-подробно изследване. Виж за него у: Д. Т. Страшимиров. Комитетското десетилетие, с. 850—887; П. Н. Орешков. Руска държавна преписка, с. 269—286; П. Кисимов. Исторически работи. Част III. С., 1901.

[16] Народност, год. I, бр. 11, 23 дек. 1867: „Основно законоположеніе на народнытѣ Тайни комитети“. Виж още у П. Кисимов. Пос. съч., с. 100—101.

[17] П. Кисимов. Пос. съч., с. 102.

[18] Срв. П. Н. Орешков. Пос. съч., с. 315—319.

водник на западно влияние, а с идеята за дуализъм между България и Турция възложи надеждите си там, отдето най-малко можеше да се очаква тяхното осъществяване.[19] При това положение именно нито Раковски, нито Добродетелната дружина, нито Тайният централен комитет можаха да отдадат по-голямо значение на вътрешната организация: за тях тя беше само помощно средство, докато решаващата сила идеше отвън и успехът на движението зависеше преди всичко от външния фактор.

3. Все пак влиянието на Тайния централен комитет върху по-нататъшния развой на освободителното движение е несъмнено по-голямо от това на другите органи на политическата мисъл у нас. Ако идеята за дуализъм между Турция и България нямаше успех между народа, заплашването в края на изпратения от комитета до султана мемоар,[20] че българите ще се вдигнат на въстание, ако правителството не удовлетвори справедливите им искания, оказа небивало влияние и спомогна да се избистри революционното съзнание и да се засили общото революционно настроение. Идеята за дуализъм бе засенчена от изблика на революционни чувства и от програмата на Тайния комитет бяха възприети само революционните елементи. Точно по това време, през пролетта на 1867 г., минаха Дунава четите на Панайот Хитова и Филип Тотя,[21] изпратени от Добродетелната дружина да проверяват народното настроение.[22] В очите на всички четите минаха за дела на комитета. Така се схванаха те и от турската власт.[23] Това спомогна на Тайния централен комитет да спечели не само съчувствията, но и желанието за подкрепа от страна на българите. От друга страна обаче, четите дойдоха да попречат на дуалистичната политика на комитета и по този начин ликвидираха с него.[24] На опроверженията на комитета, че няма нищо общо с четите, не повярва никой и думите *комитет* и *комита* се наложиха отсега на всички,[25] а идеята за вътрешна организация се изпречи осезателно пред очите на революционната емиграция.

ГЛАВА ВТОРА

1. Това, което другите не можаха да оформят в съзнанието си и да оделотворят с волята си, го осъществи в мисъл и дело Васил Левски. Дошъл до съзнанието, че всяка чужда помощ се получава срещу някаква изгода за този, който я дава, че чуждата намеса гони свои цели и интереси, Левски решително я отхвърли и провъзгласи самостоятелното действие за единствено средство в борбата за извоюване на свободата. Преценил добре горчивия опит на миналото, когато и гърци, и сърби, и румъни си служеха с

[19] Български глас от БРЦК, Женева, 1870. с. 3—4.

[20] За мемоара, виж у Ст. Заимов. Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов. С., 1895. с. 18—28, 43—56; П. Кисимов. Пос. съч., с. 45—60.

[21] За четата на Хитов виж у: П. Хитов. Моето пътуване по Стара планина. Под. ред. на Ал. Бурмов. С., 1940.

За Ф. Тотювата чета виж у: З. Стоянов. Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитра и Стефан Караджата (1867—1868). Пловдив, 1885. с. 3—40; Ф. Стоянов С., Прочутия Филип Тотю войвода (наречен „хвъркатия Тотю"). Русе, 1900.

[22] М. Димитров. Комитетът на „Старите", с. 768.

[23] Срв. обнародваните от З. Стоянов. Четите в България, с. 224—265, извадки от в. „Дунав", орган на русенския валия.

[24] Д. Т. Страшимиров. Комитетското десетилетие, с. 875.

[25] Пак там, с. 781—782.

българите за постигане на своите цели, обещавайки им помощ, която никога не даваха, Левски реши да освободи българското революционно движение от зависимостта на коя и да е чужда сила и да постави успеха му единствено в зависимост от силите, подготовката, духа и волята на широките народни слоеве. По тоя начин *той посочи на българската революция самостоятелен път, създаде ѝ политическа идеология и тактика и ѝ постави за разрешение нови въпроси от национално и политическо естество.* Това е първата заслуга на Левски. Втората му заслуга е в тясна връзка с прелома, който той направи в съзнанието на своите съвременници, като изгради теорията за самостоятелното действие. Прехвърляйки центъра на тежестта на революционните движения върху собствените сили на народа, *Левски пръв осъзна изключителната стойност на вътрешната революционна организация като единствено ефикасно средство за осигуряване успеха на всяка революционна акция.* Той пръв оцени огромното ѝ политическо и практическо значение и пръв ѝ даде първенствуващо място в осъществяването на революцията. Третата заслуга на Апостола е неделима от първите две и е еднакво важна като тях. Издигайки се до висотата на истински политически мислител и теоретик, Левски се постара да даде плът и кръв на своята мисъл и да я утвърди в дело. Така *той създаде огромната сграда на Българския революционен централен комитет* и в течение на няколко години я ръководи с желязна воля и неотслабваща енергия. [1]

2. Разбира се, Левски не създаде всичко това изведнъж, на един дъх. Той изживя редица колебания между старото, което трябваше да си отиде, и новото, което историческите обстоятелства и неговият здрав разум призоваваха на живот. Възпитан в традициите на Раковски и четите, Левски трябваше да води непримирима борба с техните останки в съзнанието си, когато у него се зароди пламъчето на мисълта за нова революционна тактика. Цялата дейност на Апостола от 1867 г., когато той постъпи знаменосец в четата на П. Хитов, до втората половина на 1869 г., когато привърши втората си обиколка из България, се състои изключително от опити за преодоляване на старите схващания и окончателно насочване по новия път. Най-важният фактор, който съдействуваше през тези две години за прелома в разбиранията на Левски, беше непосредственият му досег с народа и с неговите настроения и нужди. Най-вече по този път Левски можа да вникне в действителното състояние на революционната готовност у широките народни слоеве и да прецени възможностите за една успешна акция. Най-вече по този път той можа да преодолее старите си разбирания и да изгради ново стройно схващане за пътя на българското революционно движение. За това му съдействуваха, разбира се, и други фактори, между които на първо място нарастващото революционно съзнание на емиграцията и нейните връзки с международните революционни организации. Но тези фактори са все пак от второстепенно значение.

---

[1] Пръв схвана действителната заслуга на Левски З. Стоянов. Васил Левски Дяконът. Пловдив, 1883, с. IV—VII, 122—124. В по-ново време М. Димитров (Пътят на Васил Левски. — От. Паисий, год. X, 1937, кн. 3, с. 83—94) изтъкна наново и по-подробно ролята на Левски в българското национално-революционно движение. Окончателно, документирано и най-подробно бе разгледан този въпрос в моето изучаване: В. Левски в началната история на Българския централен революционен комитет. — Родина, год. I, 1939, кн. 1, с. 137—159. Част от него влиза и в настоящата книга.

Прочее на 28 април 1867 г. Левски премина с Хитовата чета Дунава при Тутракан.[2] На 4 август, след като бе преминала Стара планина по цялото ѝ протежение, четата се прехвърли в Сърбия.[3] През тримесечното си скитане из горските усои Левски не можеше да не схване със своя разсъдлив ум, че народът ни най-малко не е подготвен да посрещне четите така, както мечтаеше Раковски. Несполуката на Филип Тотя беше още по-очевидно доказателство за това. И още тогава се затвърдява у Левски мисълта за предварителна революционна подготовка на народа. Разбира се, тази мисъл не отива по-далеч от направеното по-рано от Раковски. Съобщавайки чрез пратеници на своите приятели в Южна България, че той ще иде при тях, когато трябва, и ще им съобщи лично датата на въстанието,[4] Левски извърши вече първата си стъпка по новия път, пътя на организираното вътре в страната въстание. Но тази стъпка на Апостола е все още в духа на четнишката тактика в революционното движение: Левски все още схващаше помощта на вътрешните дейци като второстепенна, ако и твърде важна. Знакът за въстание ще дойде отвън и ще го донесе сам Левски.

Втората си стъпка по новия път Левски направи в началото на 1868 г., вече като участник в българската легия в Белград. Когато в сръбската столица дойде Найден Геров, представител на Добродетелната дружина, Левски го потърси няколко пъти, за да иска съдействието му за осъществяването на своите замисли. Като не намери Геров лично, той му съобщи с писмо от 1 февруари 1868 г. молбата си. Именно Левски иска да бъде изпратен в България поне 25 дни преди обявяването на въстанието, за да се срещне с познатите си и да им каже някоя дума отнапред, т. е. да ги подготви за събитието, което идва и в което те ще трябва да вземат дейно участие. Само тогава Левски ще е сигурен в успеха на начената дело, а иначе ще знае, че няма нищо сериозно. Изтъквайки учеността на Геров и на приятелите му, Левски подчертава, че те не могат да извършат това, което сам Апостолът е в състояние да направи. Затова той настоява пред Геров да нареди изтеглянето му от легията и да му даде 6 пушки и 6 револвера, които ще му са нужни в работата.[5] Ясно е, че Левски се готви да мине в България с чета, ако и само от 6 души. За нея именно той иска пушките и револверите.

От категоричния тон на писмото, особено там, гдето Левски заявява, че ако не го пуснат да обиколи познатите си, той ще счита цялата работа за несериозна, личи доколко в съзнанието на Апостола се е вече затвърдила мисълта за необходимостта от предварителна организация при провеждане на една революционна акция. Но писмото сочи и друго: Левски няма още ясна представа за това, което ще трябва да извърши като подготовка и организиране на движението. За него са достатъчни и 25 дни, за да може да нареди въстанието и да осигури успеха му. А това е все още останка от миналото, която Апостолът ще трябва да преодолее.

Дали Геров се е съгласил с предложението на Левски, не може да се установи. Но и да беше се съгласил, Левски нямаше да може да го из-

---

[2] АНБ, II А, 61, 8177.

[3] Пак там.

[4] Т. П а н ч е в. Из архивата на Н. Геров, I, с. 987: „На които съм казал още на 67 г. през други, че докато не дойда, никому да не се поверяват, от които се и чака в онова място."

[5] Пак там, с. 987.

пълни — той бе принуден да постъпи в болница, където се подложи на операция, а след това остана да лежи в частна къща.[6]

Докато Левски бе още болен и на легло, той имаше възможност да обсъжда подробно състоянието на революционното дело и да потърси основните причини за неговите неуспехи. Сега именно той реши да излезе начело, да почне сам да действува. И затова пише писмо на Хитов, в което му съобщава, че е намислил нещо: „Каквото аз мисля да правя, и ще го направя, ако рече бог, с ваше дозволение, ако го намерите благосклонно, и ще ви моля да ми дозволите. За което, ако изпечеля, печеля за цял народ, ако изгубя, губя само мене си."[7] Това решение на Апостола не означава още, че той е намислил да скъса напълно със старата тактика, че той е решил да тръгне безвъзвратно по новия път на революционна подготовка. По-сетнешните обстоятелства сочат, че Левски е намислил да мине с чета в България. Затова той иска позволението на Хитов, който му е бивш началник от предната година и който, съгласно „Закона за народните горски чети"[8] трябва да позволи на своя знаменосец да стане самостоятелен войвода.

В това време сръбското правителство разтури легията. Най-напред бяха изгонени 9 души,[9] между които и Левски,[10] който вече бе напуснал леглото и постъпил наново в легията. Изгонените потеглиха за Влашко и на 18 април 1868 г. бяха вече в Крайова.[11]

Преди да тръгне за Влашко, Левски се уговори с приятеля си Христо Иванов да се върне пак в Сърбия и тук да си изпълни плана за минаване с чета в България.[12] Апостолът се позабави във Влашко, а през това време стана убийството на княз Михайла (29 май 1868 г.) и Хр. Иванов бе арестуван с другарите си в Зайчар, където чакаше да дойде Левски. След освобождението си Иванов и другарите му заминаха за Влашко, без да се видят с Левски.[13]

Когато Апостолът пристигна в Зайчар и не намери там Иванов, с когото се разминали по пътя, той почна да проповядва на зайчарските българи

---

[6] АНБ, II А, 88, 8037.

[7] АНБ II А, 88, 8037. За датата на това писмо (между 1. II и 15. IV), определена от Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I. Извори. С., 1929, с. 8—9, бях направил някои възражения; виж моите поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи на В. Левски. — Бълг. мисъл, год. XIII, 1938, кн. 7—8, с. 476—477 и 478—480. Тук трябва да отбележа, че сега приемам датата на Страшимиров. На всеки случай датата, определена от Ст. Каракостов въз основа на спомените на Хр. Иванов — края на 1867 г., — е неприемлива (виж В. Левски. Писма, статии, песни. С., 1941, с. 185—186). Срв. за това и Н. Кондарев. Величайшият революционер Васил Левски, Пловдив, 1942, с. 25 и сл.

[8] Г. С. Раковски. Съчинения, с. 680—684: „Привременен закон за народните горски чети за 1867-о лето", съставен от Раковски на 1 ян. 1867 г.

[9] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, с. 405— писмо от Г. Д. Начович до Хр. Георгиев.

[10] Пак там, с. 405; в списъка на изгонените легионери се споменава името Васил Иванов. По онова време Апостолът се подписваше не *Васил Иванов*, а *Левски*, тъй че е малко съмнително дали този Васил Иванов и Левски са тъждествени. На всеки случай Левски също се готви по онова време да заминава за Влашко, както за това свидетелствува в спомените си другарят му Хр. Иванов (АНБ, II В, 10, 1021, л. 59 аб.).

[11] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, с. 614—615.

[12] АНБ, II В, 10, 1021, л. 59 аб.: „Наговорихме се, че с Дякона ще се срещнем в Неготин. Той отиде да види какво я вършат във Влашко, че ако има нещо, да идем там, или ако няма — да прекрачим една нощ през Зайчар границата и да вземем Балкана за в Българско."

[13] АНБ, II В, 10, 1021, л. 59 б. Според Иванов те се разминали с Левски.

„да умират за българщината си, че им е отечество", и да им показва „по кой начин да се вземат на оръжие, щото да не би да се компрометира Сърбия".[14] С други думи, Левски организираше чета, както бе уговорил и с Хр. Иванов, и може би искаше да иде на помощ на Хаджи Димитър, за когото още се вярваше, че е жив и че броди по Балкана.[15]

Въпреки старанията на Левски да прикрие дейността си в Зайчар и да не компрометира сръбското правителство пред турците той бе арестуван и заплашен със затвор. Това го принуди да остави Сърбия и да замине за Влашко.[16]

Арестуването на Левски в Зайчар допринесе извънредно много за пълното му разочарование от чужда помощ. Заедно с всички други и Левски бе дълбоко възмутен от сръбското правителство, което не изпълни задълженията и обещанията си към българите. Нещо повече: сега, в Зайчар, той изпита на собствения си гръб неудобството на чуждата помощ. И докато у другите настроението против Сърбия не бе изобщо настроение против чуждата помощ, у Левски то прерасна в определена политическа мисъл. Сега именно той успя да преодолее старите тактически разбирания, що се отнася до чуждата помощ, и да реши в съзнанието си еманципирането на българското революционно движение от чужда намеса и чужди влияния. Сега именно той изгради теорията на самостоятелното действие. За това сочат както писмата му отсега нататък, тъй и цялата му по-нататъшна дейност. Отсега нататък Левски говори само за събиране на въстаници в България и отчасти сред емиграцията, но никъде не споменава за каквото и да било влияние или участие на чужда сила в българското революционно движение.

Но това е само едната страна на въпроса. След зайчарското си приключение Левски преодоля само една част от старите си тактически разбирания. Той не достигна обаче по това време до съзнанието за изключителната стойност и значение на вътрешната организация. Все още той беше привърженик на бързото действие и все още нямаше представа за работата, която ще трябва да се извърши във вътрешността на страната, за да се осигури успехът на едно въстание. Това се вижда от следващата му дейност, за която ще стане дума по-нататък.

3. Когато Левски отиде във Влашко през лятото на 1868 г., той завари сред тамошната българска емиграция три идейно-политически течения, всяко от които си имаше и своя тактика на действие: русофили, дуалисти и революционери. Организационно обаче емиграцията бе разделена на две: старите, или русофилите, бяха организирани, както и по-рано, в Добродетелната дружина, а младите — революционери и дуалисти, бивши четници и членове на Тайния централен комитет — се групирваха около *Българското общество*. Тайният централен комитет вече не съществуваше като организационна единица, ако и някои от неговите бивши членове да си служеха още с името му. Повечето от привържениците му минаха на страната на българското общество, на младите, и само една малка част отиде при русофилите.

---

[14] АНБ, II А, папка 102, писмо на Левски до Д. Хр. Попов, 11. IV. 1871 г.

[15] Срв. АНБ, II А, 67, 9081; II А, 8424; Г. И в а н о в. Два набега на В. Левски от Влашко преди неговото главно апостолство в Ловеч. — Изв. истор. д-во, кн. XII, с. 158, 160—161; Т. П а н ч е в. Из архивата на Н. Геров, I, с. 284.

[16] АНБ, II А, папка 102.

Раздялата на стари и млади, като представители на две политически течения сред емиграцията и носители на две различни политически идеологии, се очертаваше още по време на Раковски, в началото на шестдесетте години. Преливанията и задружните действия обаче не бяха нещо рядко, нито правеха впечатление. Острият разрив дойде малко по-късно и той беше безвъзвратен. За последен път стари и млади се обединиха за общи действия по времето на втората българска легия в Белград (1867—1868 г.). Неуспехът на предприетото по почин на старите дело и разтурването на легията разкъсаха окончателно слабата връзка, която свързваше временно двете чужди и по социален състав, и по идеология групи. Молбата, която старите подадоха в края на 1868 г. до Парижката конференция, превърна отчуждението между стари и млади в ожесточена борба.[17] Старите започнаха да губят политическото си влияние и първенството в ръководството на народните работи мина в ръцете на младите.

За пръв път младите се бяха обединили организационно в края на 1866 г. около читалище *Братска любов* в Букурещ. То бе създадено в противовес на читалището на старите и разви огромна просветна дейност, която в много отношения надхвърляше рамките на чиста просвета и избиваше в революционни екзалтации.[18]

Втората си организационна формация младите създадоха през 1868 г. Тя беше Българското общество. По своята същина то не беше чисто революционна, а повече културно-просветна и благотворителна организация, точно такава, каквато беше Добродетелната дружина, по подобие и в противовес на която то се създаде. И също като Добродетелната дружина Българското общество се занимаваше и с политическа дейност, провъзгласявайки за свое знаме демократическия принцип, който беше чужд на старите.

Идея за образуване на такава организация, каквато беше Българското общество, даде през май 1868 г. един от дейците на бившия Таен централен комитет, гюргевският учител Б. Запрянов, в една статия, обнародвана във в. „Народност".[19] След като изтъква значението на дружествата или „обществата" за напредъка на народите и изрежда разните видове дружества, между които има и такива, „за които се предпоставят развитието на човечеството или на едного само народа и за сдобиването изгубената свобода на някой потъпкан народ", Запрянов говори подробно за обществата, които се съставляват с цел да вардят доброто и интереса на народа си, от който са съставени. „В свободните народи това са правителствата." А пък „народ, който е изгубил своята свобода, пак за да я придобие, трябва да има едно добре съставено общество, което да се старае да издирва пътя, по който можал би да я възвърне. Без такова едно общество, в което да се съсредоточава всичкият народ, което да бъде като негова душа, той не може в нищо да успее. Затова преди всичко за един народ, който желае да сдобие изгубената си свобода, потребно му е общество." След това Запрянов изброява качествата на людете, които ще застанат начело на обществото, и му чертае демократическа уредба. Накрай той препоръчва и предлага да се съставят такива об-

---

[17] Виж за това по-подробно в студията на М. Димитров. Разцеплението сред българската емиграция в Румъния; Хр. Ботев. Неизвестни произведения. С., 1924. с. 6—21.

[18] Повече за читалище „Братска любов" виж у С. Чилингиров. Български читалища преди освобождението. С., 1930, с. 152 и сл.

[19] Народност, год. I, бр. 29 и 30: „Народ без общества е тяло без крака."

щества във всички влашки градове, където живеят българи, а след туй да се обединят под надзора на едно „върховно общество". Впрочем, забелязва Запрянов, би могло да се основе най-напред върховното общество, което ще действува за основаването на второстепенните. „С такъв начин като се свържат всички, па и членовете като захванат да работят деятелно, в едно малко време може да се събере едно доста голямо количество помощ за общите народни нужди."[20]

Основателите на Българското общество се движеха в рамките и границите, начертани от Запрянов, и предпоставиха на новата емигрантска организация същите цели и задачи, които препоръчваше авторът на статията в „Народност".

Българското общество бе съставено не много време преди заминаването на Хаджи Димитровата чета в България, вероятно през юни 1868 г. Два дни след като четата стъпи на българския бряг, на 9 юли 1868 г., Обществото пусна лист за доброволни пожертвования.[21] Все през юли то разпрати окръжно писмо до влашките българи, в което им съобщава за съществуването си и ги подканва да пристъпят незабавно към основаване на второстепенни общества, които да бъдат във връзка с централното и да „действуват за благополучието и успеха на българския народ"[22]. От една бележка във в. „Народност" се вижда, че настоятелството на Обществото ще се състои от 7 души, избрани за три години. Делата на Обществото ще бъдат явни и ще се съобщават на всички, тъй като „началата му са съвсем *демократически,* извлечени тъкмо от духа на българския народ"[23].

Понеже в средата на младите имаше люде с различни идейни настроения, затова и в настоятелството на Българското общество влязоха, наред с Д. Ценович, бъдещия неизменен касиер на Българския революционен централен комитет, и Ив. Касабов, един от най-видните дейци на Тайния централен комитет, още и К. Чокан (председател) и Сп. Константинов, доскорошни привърженици на старите, сега разочаровани от тяхната политика и прегърнали делото на революцията. Останалите двама членове на настоятелството бяха Г. С. Солакоолу и Дешов, пак из средата на старите.

Още с основаването си Българското общество взе в ръцете си осъществяването на всички почини на младите. То съдействува на Хаджи Димитровата чета,[24] то пое издаването на в. „Народност", бившия орган на Тайния комитет, и издръжката на двамата му редактори,[25] то подпомагаше най-сетне със средства и изпаднали в нужда революционери-емигранти.[26]

Поемайки издаването на в. „Народност", Българското общество го направи боен орган на младите. И понеже кръгът на младите беше кошер от идеи и настроения — всички обаче подчинени на една обща мисъл: освобождение на България, и то не със съдействието и помощта на друга страна— това се отрази и в страниците на вестника. Тук останките на Тайния комитет защищаваха дуализма, тук се пишеха статии с крайно революционно съдържание, които по основа бяха съвсем противоположни на идеите на дуалистите,

[20] Народност, год. I, бр. 29, 30. За нуждата от общество говори в „Народност" и Р. Р. от Карлсбад.

[21] АНБ, II А, 55, 7278.

[22] АНБ, II А, папка 102.

[23] Народност, год. I, бр. 37, 18.VIII.1868.

[24] А л. Б у р м о в. Хаджи Димитровата чета и Българското общество в Букурещ. — От. Паисий, год. XI, С., 1938, кн. 1, с. 26—29.

[25] АНБ, II А, 55, 7282—7285.

[26] АНБ, II А, 55, 7281.

тук се помещаваха позиви за балканска федерация и едновременно се хвърляха остри тиради против коварството на сърбите, тук се величаеха четите и същевременно се изтъкваше предимството на организираното действие, тук, с една дума, се срещаха и кръстосваха най-противоположни мнения и настроения. „Народност“ стана свободна трибуна за изказване на всякакви мисли и идеи, които целят освобождението на отечеството и напредъка на народа.

4. Именно в кръга на младите Левски намери почва за новите си организационни схващания и получи подкрепа за осъществяване на делото си.

Левски отиде във Влашко най-късно в края на август 1868 г. В Букурещ той е вече в началото на септември.[27] Тук той влезе в досег с кръга на младите, помъчи се да убеди познатите си в правотата на своите разбирания и потърси съчувствие и подкрепа за осъществяването им. Българското общество, което подпомагаше всеки почин от народополезно естество, се отнесе благосклонно и към предложенията на Левски. То именно му даде средства за пътуване из България и го изпрати отвъд Дунава. Това твърди и сам Левски в разпита му пред съда през 1873 г.,[28] това разправя и Д. Ценович няколко години по-сетне на Кира Тулешков.[29] В биографията на Ботйов, писана през есента 1876 г., Тулешков съобщава следните подробности: „Д. Ценович казал на Васил Левски, че дето той ще стои да си губи времето така напразно в читалището („Братска любов“ в Букурещ, бел. Бур.), по-добре ще стори, ако може да мине в България и да проповядва и разпространява революционни идеи между българския народ. Разумява се, че Левски приел всичкото това на драго сърце, но казал съвсем хладнокръвно и откровено на Ценович, че той се нуждае от пътни разноски. Ценович му дал 30 турски лири и го насърчил. Левски се впусна в тая света работа и дадените пари от г-н Д. Ценович не пропаднаха така напусто, а заловиха такъв дълбок корен, щото е невъзможно да се изкорени това посято семе така лесно. Левски тръгна из България и дето преминеше, той непременно трябваше да вдъхне на някои и други, че тия са длъжни много и премного на своето поробено отечество България. Който от читателите ни не повярва, че г-н Ценович е дал тия пари на Левски, то той свободно може да се отнесе до него и да му поиска записката, която Левски е дал сам със своята ръка на тогова господина.“[30]

Ако и да е предаден по този начин от Тулешков, разказът на Ценович е несъмнено верен. Парите, които той е дал на Левски, едва ли ще са от неговите лични средства: те са твърде голяма сума за времето си. Несъмнено е, че в случая Ценович действува като касиер на Българското общество, както това прави вече много пъти. От друга страна, Левски не се нуждаеше само от пари: нему бяха нужни и връзки в България, извън ония, които той имаше. А тези връзки можеше да му даде само Обществото и по-специално хората на бившия Таен комитет, които влизаха в него. И те му ги дадоха. Когато през декември 1868 г. Левски напусна Букурещ на път за България, той се отправи преди всичко към Турно-Магуреле, дето живееха Т.

---

[27] АНБ, II А, 61, 8193.

[28] Вл. Тодоров-Хиндалов. Васил Левски пред Саиб паша. (Из архивите на Хазинеи еврак — Цариград.) — Зора, год. XVIII, бр. 5086, 14 юли 1936.

[29] Ръкописът е притежание на наследниците на К. Тулешков.

[30] Виж още и писмото на К. Тулешков до Ценович от 3. X. 1876 г., АНБ, II А, 55, 7366.

Ковачов и Д. Хр. Попов, и двамата бивши членове на Тайния комитет, и потърси тяхното съдействие да премине Дунава. Ковачов му служеше дълго време за връзка между Влашко и България и от него той получаваше лозинката си, т. е. тайния знак, с който се представяше пред бившите членове на Тайния комитет в България.[31]

На 6 декември 1868 г. Левски дойде в Турно-Магуреле.[32] След пет дни, на 11 декември, той потегли с параход за Цариград, а оттам за Южна и Северна България.[33] В Цариград Апостолът потърси своите бивши приятели, с които бе работил през 1862 г.[34] В обиколката си из Тракия и Северна България Левски търсеше да се срещне с по-видни люде или с известни в миналото революционни дейци, от които очакваше да получи необходимото съдействие. В Пловдив например той се видя с Н. Геров.[35] Изглежда, че навсякъде Левски е срещнал съчувствие и затова донася във Влашко, че народът е готов за въстание.[36] И след тази първа своя обиколка из България Апостолът все още не е оставил мисълта, че за революционната подготовка на народа е необходимо малко време, и сега още той е привърженик на бързата акция. Той считаше, че е достатъчно да се появи нещо по-сериозно от четите на Филип Тотю, Хитов и Хаджи Димитър, за да се вдигне целият народ на оръжие. На един от своите съратници, Ковачов, Левски даваше надежда, че въстанието може да избухне на Великден 1869 г., сиреч само след един месец, тъй като Ковачовото писмо, в което се съобщава това, е от 14 март 1869 г.[37] Все по същото време се готвеше да премине в България и П. Хитов, и то явно във връзка с работата на Левски.[38]

На 24 февруари 1869 г. Левски се върна от България в Турно-Магуреле, „за да приеме лозинката и да се върне през Никопол"[39]. Тъй като Ковачов няма сигурна лозинка, Апостолът замина за Букурещ,[40] за да се срещне при това и с Ив. Касабов и се споразумее с него по разни въпроси. Касабов трябвало да напечата „прокламации и кондрати", които Левски ще отнесе в България, за да може да почне работа със съмишлениците си, които вече имал в някои градове.[41] Едва ли обаче Левски се е върнал във Влашко, само за да си приеме лозинката. В обиколката си из България той непременно е бил питан от чие име иде и кого представлява. Това е и допустимо, и напълно естествено. Още повече, че името на Българското общество едва ли се знаеше в България. Като не е могъл да отговори с документ, Левски се връща във Влашко, за да вземе не само лозинка, но и някакво пълномощно или „кондрат". За тая цел той потърси Касабов по много причини. Първо, Касабов бе един от видните членове на Тайния комитет и продължаваше доста време след загасването на комитета да си служи с неговото име, второ, той беше секретар на Българското общество, трето, той беше редактор на вестника

[31] АНБ, II А, 67, 9081.
[32] АНБ, II А, 67, 9078.
[33] АНБ, II А, 67, 9080, 9081.
[34] Срв. Хр. Т. Стамболски. Автобиография, дневници и спомени. Т. II. С., 1927, с. 10—11.
[35] АНБ, II А, 67, 9081.
[36] Пак там.
[37] АНБ, II А, 67, 9082.
[38] АНБ, II А, 67, 9084.
[39] АНБ, II А, 67, 9081.
[40] Пак там.
[41] АНБ, II А, 67, 9082. Левски имал вече съмишленици в Търново, Сливен, София, Пловдив, Перущица и др.

на младите, „Народност“ и, четвърто, той беше писал и печатал прокламациите на Хаджи Димитровата чета, подписани от името на едно „Привременно правителство.“[42] За Левски бе най-удобно да се яви в България от името на това „Привременно правителство“, осветено с кървавия подвиг на Хаджи Димитровци. И Касабов наистина му напечатва прокламации на български и турски, които подписва от името на „Привременното правителство в Балкана“, както това направи и с пълномощното, което даде на Апостола.[43]

На 1 май 1869 г. Левски потегли наново за България.[44] На 6 май той се върна през Плевен в Никопол,[45] отдето взе напечатаните от Касабов[46] и прехвърлени през Дунава прокламации. Към 23—24 май той бе в Пловдив,[47] през юли бе в Сопот,[48] дето стана известната случка с палтото му,[49] през август бе в Сливен[50] и в края на същия месец се върна във Влашко.[51]

През втората си обиколка Левски имаше възможност да проучи и разгледа от всяка една страна и по-подробно въпроса за въстание. И докато през март 1869 г. той даваше надежди на Ковачов за скорошно въстание, сега, на 27 май, Ковачов съобщава на Хитов, че Левски е отложил обявяването му.[52] А когато в края на август Апостолът се завърна от втората си обиколка, той заяви недвусмислено на Ковачов, че „добитъкът е твърде слаб, няма цена и ще го презимува за напролет да го харчи, според мнението негово“[53]. Сиреч народът не е готов за въстание, и то се отлага.

Писмото на Ковачов от 27 май 1869 г. отбелязва края на колебанията на Левски между старото и новото. То свидетелствува, че Левски е преодолял старите тактически разбирания и е отхвърлил окончателно мисълта, че ще може да подготви въстание за месец-два или изобщо за кратко време. Той е отстранил от съзнанието си илюзиите на четнишката политика на Раковски и в душата му е узряло категоричното решение да създаде вътрешна революционна организация, от здравината и силата на която да се обуславя за в бъдеще успехът на народното движение за свобода. Сега именно, през тази си обиколка, Левски създаде и първите организационни гнезда по градове и села, първите местни частни революционни комитети.

Заедно с вътрешните дейци, които бе успял да привлече за делото, Левски обмисли подробно начина, по който ще трябва да се работи, и се върна във Влашко с готово мнение по всички въпроси, които биха изникнали във връзка с работата му сред емиграцията. Самото съществуване на вътрешни организационни единици му даваше вече сила да настоява на своето мнение и да бъде категоричен във всяко отношение. Той имаше на какво да се облегне, зад гърба му стоеше народът в България, и той знаеше да използува това обстоятелство изключително за доброто на делото.

---

[42] И. К а с а б о в. Моите спомени, с. 108.
[43] АНБ, II А, 67, 9082; Т. П а н ч е в. Из архивата на Н. Геров. I, с. 297.
[44] АНБ, II А, 67, 9084.
[45] АНБ, II А, 67, 9087.
[46] АНБ, II А, 67, 9086.
[47] Т. П а н ч е в. Из архивата на Н. Геров. I, с. 296.
[48] Пак там, с. 299.
[49] Срв. К. Г ъ л ъ б о в. История на въстанието в Перущица, апр. 1876 — Год. Соф. у-т, кн. XXXV (1940), с. 127—131.
[50] АНБ, II А, 67, 8952.
[51] АНБ, II А, 67, 9095.
[52] АНБ, II А, 67, 9089.
[53] АНБ, II А, 67, 9094.

5. Този път Левски дойде във Влашко с намерение да убеди емиграцията в правотата на своето дело, като й представи „народното мнение на простия и учения ни народ в Българско“[54]. За тази цел той свика на 25 септември 1869 г. събрание в Галац, на което нареди да присъствуват и представители от вътрешността на страната.[55]

За това, че събранието в Галац се е състояло, няма запазени данни. Но няма никакви данни и за това, че то не се е състояло. Трябва да се предположи все пак, че Левски е успял да уреди една среща между представителите на емиграцията и пратениците на вътрешните организационни единици. Изглежда обаче, че „мнението на простия и учения народ в Българско“ не е срещнало особено съчувствие от страна на емиграцията, та Левски остана във Влашко да продължи настояванията си и да убеди емигрантите в необходимостта да приемат новата революционна тактика.

В едно по-късно писмо Левски рисува твърде ярко картината на онова, което ставаше в средата на емиграцията през есента на 1869 г. Като изтъква, че е дошъл нарочно от България, за да покаже как мисли народът, Левски продължава: „Върху което цяла година мнения давахме. Нали сте вие горните? Помните ли всичките си думи, които аз ги имам забелязани и срещу които съм противостоял? Като поразгледате в миналото от края в работите си досега във Влашко, кой с кого се е турил на работа, от кой ден до кой ден е вървяло като жаба през угар, после хайде пък еди кой си води сръбска политика, та не бива с него да се работи, други руска, трети турска, ето ти и обнародване във вестниците ту тоя оногози, онзи тогова . . .“[56]

И наистина Левски прекара във Влашко почти цяла година — от края на август 1869 г. до края на май 1870 г.[57] През всичкото това време, както се вижда от споменатото му по-горе писмо, той се стараеше да наложи своето и на вътрешните дейци мнение. На първо място той се стремеше да спре всяка ненавременна акция, която би попречила на подетото дело, а след това вече и да убеди емиграцията в необходимостта от здрава революционна подготовка на народа, преди да се пристъпи към въстанието. При това тази подготовка трябва да се извърши единствено по пътя на вътрешната революционна организация. Най-сетне Левски се мъчеше да въдвори сцепление и съгласие между представителите на отделните течения сред младите и да накара всички, които са за сръбска, руска и турска политика, да сведат глави пред политиката, която е единствено съобразена само с българските интереси и искания в момента. Той трябваше да защищава своята нова революционна тактика, която беше вече тактика и на вътрешните дейци, от нападките и на дуалистите, и на привържениците на четничеството и незабавната революционна акция, и най-сетне от федералистичните планове на Каравелов, който беше успял вече да си спечели съмишленици. Бранейки своите разбирания, Левски се опитваше да работи с всички, без да подчертава предпочитанията си. И когато потокът от взаимни обвинения и несъгласия му дотегна, той реши да се върне в България. „Брате, пише той по-късно, тамкашните ви работи, като ме смутиха и за мене нямаше какво, защото аз там между всички ви бех най-простият и с думи не можехме да се разберем, тогава моят път беше да си се върна за в Българско и да си работим

[54] АНБ, II А, 60, 8094.
[55] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, с. 12—13.
[56] АНБ, II А, 60, 8094.
[57] АНБ, II А, 67, 9095, 8955.

както ни стига умът, че от вас комуто се хареса да върви с нас, той ще ни се обади и ние ще го приемем."[58] И още: „Аз при тия комедии в година време донейде стоях да гледам . . . и станах, та си дойдох в България."[59]

Все пак новите организационни разбирания на Левски не останаха без отзвук в средите на младите. Групата около Каравелов, който беше започнал през това време вестника си „Свобода", прие тактическите схващания на Апостола и се подчини на исканията на момента. Трябва да се изтъкне, че Каравелов и Левски стояха на различни идейни позиции, но имаше нещо, което ги примиряваше и сближаваше. Левски намери в лицето на Каравелов един способен весникар и редактор на единствения български революционен и напредничав вестник по онова време, краен противник на дуализма и краен радикал. Това беше достатъчно да го предпочете пред неустановените в идейно отношение и с далеч по-малка култура емигранти във Влашко.

6. Към края на своето седене във Влашко, през април и май 1870 г.,[60] Левски прекарваше времето си в Букурещ и се срещаше често с Каравелов и Ценович. Именно сега той постави, заедно с тях двамата, началото на Българския революционен централен комитет и пристъпи към неговото организационно уреждане.

Основаването на комитета трябва да се постави в началото на април. За по-раншно негово съществуване няма изобщо никакви данни. От писмата на Левски, използувани по-горе, се вижда, че Апостолът остана почти цяла година във Влашко именно затова, защото не можа да убеди за кратко време емиграцията в необходимостта да се приемат неговите организационни разбирания, нито пък можа да създаде някакъв организационен център, който да обедини революционните елементи във Влашко за планова работа в името на свободата. Ако комитетът беше основан още през есента на 1869 г., както се твърдеше досега, и то по догадки и смътни спомени, Левски нямаше да си губи скъпото време във Влашко, нямаше да прекара там почти цяла година в спорове и разправии, а щеше да замине незабавно за България, за да се заеме с огромната работа, която го очакваше. При това първият акт на проява от страна на Българския революционен централен комитет е от втората половина на април 1870 г. Това са „Няколко думи до румънските българи", обнародвани в „Свобода",[61] в които Българският революционен комитет в България укорява браилските българи, задето изпратили благодарствена телеграма до турското правителство по случай издаването на фермана за екзархията. Изтъквайки, че църковният въпрос далеч още не е разрешен, че положението на българския народ е крайно тежко и че в такъв случай телеграмата е противонародно дело, комитетът прибавя: „Историческите съдби са отдалечили вас (румънските българи, бел. Бур.) от отечеството ви и вие нямате понятие какво става по България." Ако и стилът и езикът на протеста да са несъмнено Каравелови, горните няколко реда са внушени непременно от Левски, защото и Каравелов не беше се връщал в България цели дванадесет години. Важното в случая е обстоятелството, че ферманът бе издаден на 28 февруари, телеграмата на браилчани

[58] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, с. 67.
[59] АНБ, II А, 60, 8094.
[60] АНБ, II А, 60, 8055, 8006; II А, 62, 8538.
[61] Свобода, год. I, бр. 25, 30 апр. 1870.

бе изпратена веднага след това, а протестът на комитета носи дата 17 април, т. е. месец и половина по-късно. Ако Българският революционен централен комитет бе основан по-рано, несъмнено нямаше да закъснее да протестира навреме, нито щеше да чака да намалее ефектът от телеграмата на браилчани.

Все по това време Левски и Каравелов се споразумяха и за програмата на комитета, за неговата политическа платформа. Уговорената или написана тогава програма излезе за пръв път в руското емигрантско списание „Народное дело" и носи дата 1 август 1870 г. На български тя излезе в „Свобода" през октомври с. г.[62]

Едновременно с това излезе и брошурата „Български глас от БРЦК"[63], която представя подробно развита, в 24 страници, политическата програма на комитета.

Важно в случая е свидетелството на Левски, че вътрешните дейци винаги са обсъждали и разглеждали програмите, които пишеше Каравелов, и чак след като са ги приемали по вишегласие, те са били напечатвани.[64] Ще рече, че както програмата в „Народное дело", тъй и „Български глас" са били прегледани от Левски и сътрудниците му в България. С това може да се обясни и късното им излизане: уговорени още по времето, когато Апостолът беше във Влашко, те бяха обнародвани едва през август и октомври, защото трябваше да се разгледат и от вътрешните дейци.[65]

7. Ако и да прекарваше във Влашко, Левски не преставаше да се грижи за напредъка на организацията в България. Оттук той изпрати във вътрешността десетина агитатори,[66] а в края на май 1870 г. и сам прехвърли Дунава и почна работа.[67]

На първо време Левски се погрижи да уреди едно вътрешно средище, отдето да се отправят всички действия на организацията и дето да се получава всичката кореспонденция на Апостола, когато той е в обиколка. Това вътрешно средище трябваше да има правата на централен комитет и да бъде в помощ на Левски. Изборът на Апостола падна върху Ловеч, едно, защото каналът на кореспонденцията с Влашко минаваше през Турно-Магуреле — Никопол—Плевен, а Ловеч беше твърде близо до последния град, и друго, защото Ловеч беше близо и до Южна България, от която го делеше леснопроходимата Стара планина.

Левски посети Ловеч за пръв път през втората си обиколка. Може би тогава той е основал Ловчанския комитет.[68] Но че сега именно, след връщането си от Влашко през май 1870 г., той реши да направи Ловчанския комитет централен за вътрешността, сочат редица обстоятелства. Вече през октомври 1870 г. Левски поиска от Влашко да му направят печат за централния комитет в България, който ще да е бил вече основан.[69] Този печат „трябва

---

[62] Свобода, год. I, бр. 46, 14 ноем. 1870.

[63] Въпреки указанието, че брошурата е печатана в Женева, ясно се познава, че тя е работена в печатницата, дето се печаташе „Свобода".

[64] АНБ, II А, 60, 8094.

[65] Срв. Свобода, год. I, бр. 46, 14. X. 1870.

[66] АНБ, II А, 67, 8954.

[67] АНБ, II А, 67, 8952.

[68] Срв. А л. Б у р м о в. Към историята на Ловчанския революционен комитет. — В: Ловеч и Ловчанско, кн. VII, 1938, с. 195—200.

[69] АНБ, II А, 60, 8094.

да е големшък колкото един бешлик, в средата лъвче с корона, из устата му „Смърт или република“, отнаоколо „Привременно българско правителство в България“, както се наричаше вече вътрешният централен комитет.[70] В Ловеч Левски получаваше писмата си в началото на декември 1870 г., оттук той разшири кръга на своята работа.

8. До края на 1870 г. всички подробности по устройството на вътрешната революционна организация бяха вече уредени и на 1 януари 1871 г. Левски можеше спокойно и с вътрешно задоволство да заяви: „При толкова опити едва сполучихме да измислим реченото средство (вътрешната организация, бел. Бур.), и то вече се осъществи, доколкото го изискваше нуждата.“[71] Оставаше сега да се начене неуморна работа за закрепването и разрастването на организацията.

Преди всичко Левски се погрижи за снабдяване на комитета със средства. Това беше изобщо най-трудният въпрос, пред който дори неуморният и находчив във всяко отношение Апостол се чувствуваше понякога безсилен. Нуждата от средства за агитация и оръжие се изтъква от Левски по следния начин: „Работата е, че друго още едно се явява, без което се още повече не може: то е пари, пари и пари!“[72] „Сега кажете ми, пише на друго място Левски, отде по-скоро да намерим пари? Защото досега съм работил без пари и затова едвам се води работата ни.“[73]

И вътрешните дейци, начело с Левски, решиха да прибягнат до терора, до насилието, за да могат да снабдят организацията с пари въпреки предчувствието им, че това може да доведе до разгром някои комитети или цялата организация: „Сега да стана с по-верните юнаци, казва Левски, и да тръгна чрез басканлъци да събирам пари? То хубаво, ами ако паднат от нас мъртви, какво правим без тия хора? Може да паднат и най-добрите, без които се не може. А пък ако падне, не дай боже, някои ранен и го уловят, па изкаже всичко, какво работиш вече?“[74] Парите за организацията трябваше да дадат богатите българи, чорбаджиите. И Левски изработи особено заплашително писмо до тях, в което изтъкваше дълга на всеки българин да помогне на освободителното дело с каквато може, като ги подканваше доброволно да внесат парични пожертвования. Едновременно с това Левски заплашваше всеки, който би се отказал да помогне на революционната организация или да издаде нейния пълномощник, който трябва да получи парите. Това писмо, отначало в ръкопис, а сетне отпечатано и снабдено с печата на организацията, се връчваше на набелязаните чорбаджии и по-заможни люде заедно с квитанция за получената сума, за да се внуши доверие, че парите наистина отиват в касата на комитета.[75]

Наред с това комитетът реши да обложи и своите членове с еднократен данък в размер една десета част от имота му, внесена на два пъти. Определянето на данъка се оставя „на всекиму по чистата му съвест — да пресметне всичкото си имане и да даде дълга си“[76].

---

[70] АНБ, II А, папка 102, писмо до Д. Хр. Попов от 5. II. 1871.
[71] АНБ, II А, 60, 8007.
[72] Пак там.
[73] АНБ, II А, папка 102, писмо до Д. Хр. Попов от 11. IV. 1871.
[74] Пак там.
[75] АНБ, II А, 60, 8007, 8008, 8013, 8024, 8024 аб, 8093, 8100, 8103; II А, 66, 9171.
[76] АНБ, II А, 60, 8073; виж още 8028, 8035, 8036.

В проектоустава на Левски и в приетия от събранието в Букурещ устав събирането на пари се оставяше на централния комитет и на местните комитети по начин, който намерят за най-добър.[77]

Средствата на организацията бяха необходими преди всичко за оръжие, без което въстанието бе неосъществимо. И Левски полагаше всички възможни грижи за набавянето на оръжие и преди всичко на пушки. „За пренасяне пушки, пише той, аз имам на ума си по два начина да можем да се сдобием с тях: колкото оръжие ще можем да купим, изведнъж да си го пренесем, защото по-малко е опасно, че лесно може да се улови. През Сърбия е мъчно да се сдобием с оръжие, каквато свобода и да ни даде правителството . . .“[78] Отначало Левски се стараеше да се набавят към четиридесет хиляди пушки. По-сетне обаче с нарастването на организацията пораснаха и исканията му: „Така го кроя, щото със сто хиляди пушки можем да се снабдим, ако сме в състояние, и дето искаме да си ги разпоставим из Българско, без да ни догади правителството.“[79] Наред с кроежите да се доставят пушки през Сърбия и от Одеса, Левски настояваше пред комитетските дейци да си купуват при всеки случай „какво-годе оръжие“ — било от Узунджовския панаир, било от другаде.[80]

Във връзка с бъдещото въстание са и грижите на Левски и на организацията да се осигурят военни ръководители и да се издадат книги по военното изкуство. „Като бъдем вече готови да купим горните пушки, пише Левски, в същото време ще ни трябват хора, които да познават що-годе военната тактика. Ще намерим войводи, но не учени, а юнаци за извън градовете, като за по планини, друмища, села и пр., а за в градовете трябват по ученички, що-годе да познават военната тактика и дисциплина, да знае кои улици да затвори и кои да отвори, кои и какви къщи трябва да осигури за профилование, срещу всякакви противности, каква форма трябва да даде на шанца, който ще заобикаля града, според местоположението му, ако има реки, блата, шумести места — все трябва да знае срещу горните как да се разположи.“[81] Наред с младежите, които са били в легията или в сръбското военно училище, Левски се стараеше да изпрати младежи и в Русия, за да следват там във военно училище и след като завършат „термина“ си, т. е. задължението си към руското правителство, което ги е издържало, да се върнат в България.[82]

Немалко усилия употребяваше Левски и за издаването на български език на сръбските „Войнишки правила“, в които се дават упътвания за всички видове военна дейност.[83]

9. Разрастването на организацията водеше след себе си и увеличение на агитаторския кадър. Левски вече имаше няколко предани помощници между вътрешните дейци, които в много случаи го заместваха и изпълняваха най-грижливо неговите поръчки. Работата в България привличаше

---

[77] Уставопроект: АНБ, II А, 60, 8017; устав: Д. Т. Страшимиров. История на Априлското въстание. Т. I. Пловдив, 1907, с. 128—134.

[78] АНБ, II А, папка 102, писмо до Д. Хр. Попов от 11. IV. 1871.

[79] АНБ, II А, папка 102, писмо до Д. Хр. Попов от 14. V. 1871.

[80] Виж още АНБ, II А, 60, 8013, 8023, 8068, Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, с. 133.

[81] АНБ, II А, папка 102, писмо до Д. Хр. Попов от 5. II. 1871.

[82] АНБ, II А, 60, 8010.

[83] АНБ, II А, папка 102, писма до Д. Хр. Попов от 26. IV. 1871 и второ от 20. VI. 1871.

и някои от емигрантите, които искаха да минат Дунава и се поставят в услуга на организацията. Между тях най-настойчив беше Димитър Общи.

През март 1870 г. Общи след редица революционни приключения се появи във Влашко и предложи услугите си на българското освободително движение. В Белград Хитов му бе дал препоръка.[84] Една година след това Букурещкият централен комитет реши да изпрати Общи в България като помощник на Левски. За това бе съобщено на Апостола и се чакаше отговора му.[85] Левски се забави да отговори: той познаваше Общи от по-рано и считаше, че не трябва да го приеме в България. Той дори имаше намерение да прескочи до Влашко по този и други въпроси.[86] Но централният комитет избърза и прати Общи в България. В началото на юли 1871 г. той пристигна в Ловеч[87] и Ловчанският централен комитет в отсъствието на Левски го определи с вишегласие за деец в Ботевградско.[88]

Въпреки нежеланието си Левски трябваше да приеме Общи за сътрудник. Понеже Букурещкият централен комитет прати Общи и понеже Ловчанският централен комитет го одобри с вишегласие за помощник на Апостола, Левски се подчини на реда в организацията. Но едновременно с това той си запази отношението към Общи и не му доверяваше всичко, както и не го запознаваше с комитетските дейци по време на обиколките из Тракия, а го оставяше да чака в хана.[89]

Не много след идването на Общи за помощник на Левски дойде и Ангел Кънчев. На 29 септември 1871 г. той се срещна в Ловеч с Апостола[90] и бе приет от него с радост и доверие. На Кънчев бе възложена отговорна работа.

10. За да се осигури правилният вървеж и вътрешният ред в организацията, трябваше тя да има „закон", по който да се водят членовете ѝ. И Левски заедно с вътрешните дейци изработи един проектоустав. За да има сила този проектоустав, трябваше да бъде одобрен от всички местни частни комитети по вишегласие. И Левски разпрати преписи по комитетите,[91] за да го разгледат, нанесат съответните поправки и му дадат своето одобрение. Преписи от проектоустава бяха пратени и на Каравелов и Ценович в Букурещ,[92] т. е. на Букурещкия централен комитет, както и на Хитов в Белград,[93] и на Ф. Тотя в Одеса.[94] „Гледайте хубаво, пише Левски, което не намирате за добро, туряйте бележка, па още и как, с една дума, каквото намирате за добро, да се оттури или притури, бележете накратко и ясно."[95]

---

[84] АНБ, II А, 67, 8954.

[85] АНБ, II А, 63, 8619; II А, 62, 8476. Първото писмо е писано след 11. IV. 1871, а не няколко дни след 15. III. 1870, както определя Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, с. 453. Виж моите Поправки и добавки, с. 481.

[86] АНБ, II А, 102, писмо до Д. Хр. Попов от 20. VI. 1871.

[87] АНБ, II А, 102, писмо до Д. Хр. Попов от 6. VII. 1871.

[88] АНБ, II А, 60, 8083.

[89] Пак там.

[90] АНБ, II А, 60, 8016; II А, 102, писмо до Д. Хр. Попов от 29. IX. 1871. Срв. още И в. П. Орманджиев. Кога е постъпил А. Кънчев на работа при Левски. — Izв. истор. д-во, кн. XIV—XV, с. 213—215.

[91] АНБ, II А, 102 писмо до Д. Хр. Попов от 29. IX. 1871; АИБ, II А, 60, 8035; Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, с. 117; и пр.

[92] АНБ, II А, 102, писмо до Д. Хр. Попов от 29. IX. 1871.

[93] АНБ, II А, 60, 8026.

[94] АНБ, II В, 4, 433.

[95] АНБ, II А, 102, писмо до Д. Хр. Попов от 29. IX. 1871.

Така поправените преписи бяха върнати в Ловеч за по-нататъшно разглеждане от страна на Централния комитет. Отначало Левски имаше намерение да отпечата устава веднага след разглеждането му от вътрешния централен комитет „по вишегласието на всичките членове, а най-повече ще гледа вишегласието в Българско“[96]. По-сетне обаче Левски предостави окончателното приемане на устава на общото събрание на комитетската организация.

11. Разрастването на вътрешната организация увеличи значително влиянието ѝ. Всички въпроси от революционно естество преминаха от ръцете на емиграцията в ръцете на вътрешните дейци начело с Левски. Първоначалното название на вътрешния централен комитет — „Привременно правителство, I отделение на Българския революционен централен комитет“ — постепенно изчезна и бе заместено само с „Български революционен централен комитет“.

Във връзка със засилването на вътрешната организация и на нейното политическо влияние бе и засилването на самочувствието у дейците ѝ. Това обстоятелство измени от своя страна отношението им към представителите на емиграцията, от чиято опека те гледаха да се отърват на всяка цена. Още на 5 февруари 1871 г. Левски заявяваше: „Ония (от емигрантите, бел. Бур.), които искат да умрат за отечеството си, предизвестете ги да бъдат готови, че като бъде време да ги повикаме, ще им назначим и мястото, за да тръгнат.“ И по-нататък: „Сторите ли това, Българско ще ви награди.“[97] Ще рече, че Левски и вътрешната организация говорят от името на България, те са, които представляват народната воля и народните желания, а не някой друг отвън, в Букурещ или другаде. С внушителен и строг тон Левски предупреждава емигрантите, че за последен път ги кани от името на вътрешната организация да заработят в съгласие с нея и да не бъдат „спънка по всичките ни работи“. „Това ще ни бъде за факт пред народа, продължава той, молили сме ги, а не са щели или са работили по свое знание, а не по наше искане.“[98] „Право ли е да решавате сами, като знаете, че и в Българско се работи? Мисля че не!“ заявява друг път Апостолът на Филип Тотя[99] и го предупреждава да бъде внимателен и да не заблуждава в писмата си, „защото ще провождаме хора със знак, за да видят работата очевидно“[100]. Към Хитов, който дълго време се колебае между старото и новото, Левски е още по-категоричен и строг. Той подканва своя бивш началник да не пречи с действията си на организацията[101] и след няколко предупреждения му заявява недвусмислено и решително: „Отсега, ако ще бъдете с нас в работа, т. е. по заповедта на Тайния централен комитет, няма да правите вече никакви уговори с каквато и да е народност, докато не вземете препоръчителство от централния ни комитет в Българско, който предварително ще ви ограничи в думите.“[102] С течение на времето Левски постави в зависимост от волята на вътрешната организация и всички почини на емиграцията за политически или революционни действия. А когато останките на Тайния комитет заедно с Хитов

---

[96] АНБ, II А, 102, писмо до Д. Хр. Попов от 29. IX. 1871.
[97] АНБ, II А, 102, писмо до Д. Хр. Попов от 5. II. 1871.
[98] Пак там.
[99] АНБ, II А, 60, 8001.
[100] АНБ, II В, 4, 432.
[101] АНБ, II А, 60, 8012, 8016.
[102] АНБ, II А, 60, 8016.

го обвиниха, че се води по Каравелов, Левски с възмущение отхвърли обвинението и отбрани независимостта на вътрешната организация, заявявайки най-категорично: „Българският революционен централен комитет е в България!“[103] И малко по-сетне: „Не искаме вече да се водим по някого извън Българско.“[104]

Все с оглед да запази независимостта на вътрешната организация Левски като че ли пренебрегваше основания в Букурещ централен комитет. Към Каравелов той се обръщаше само за известни услуги, като например напечатване на квитанции и заплашителни писма. А за направата на печат Левски не се обърна към Каравелов, а към частни лица — отначало към Г. Живков,[105] а сетне към Д. Попов.[106] Всичките си работи, които вършеше в България, Левски поверяваше не на Каравелов, а на Д. Попов в Турно-Магуреле, който докрай му остана най-верното и предано лице. При него Левски пращаше всички, които искаха да научат нещо за работата в България.[107] „Тука във Влашко никой друг не я познава, освен аз, пише Попов на Хитов, защото никому вече не откриват нищо какво там работят, освен в Турно мене. Всички писма се проваждат до мене, че отсреща никой не знае де и на кое място се намира центърът на работата, освен аз.“[108]

Че и самите влашки дейци не са считали за достатъчно здрави организационните си връзки с Левски, се вижда от дългата история с печата и квитанциите, искани и поръчвани от Апостола в почти всяко негово писмо. Разписки той поиска на 11 април 1871 г., [109] пък сигурно ги е искал и порано, а ги получи едва на 6 юли.[110] На същата дата той получи и печата, който бе поръчал още през октомври 1870 г. [111] и за направата на който напомняше във всяко свое писмо до влашките дейци.[112]

И още едно доказателство за слабите връзки на вътрешната организация с Влашко е това, дето Левски плащаше всяка своя поръчка. Влашките дейци се страхуваха за парите си и Левски се принуди да ги успокоява: „Ако е за парите работата, дайте ги сега от вас, че няма да ви ги забавим. Също и на Каравелова ще платя, както му пиша . . . Ако сте ме взели вече в сърцето си, че аз днес или утре трябва да умра или да влеза в ръце, та вие може да изгубите — не, аз и да умра, има други юнаци, които ще ви плащат за всичко, каквото похарчите за нас.“[113]

Слабостта на организационните връзки между Ловчанския централен комитет и Букурещкия се дължеше най-вече на три причини: недоволството на Левски от емиграцията, която не се оказа годна да възприеме новите му тактически разбирания, борбата между Каравелов и останките на Тайния комитет и двойнствеността в организацията, създадена от съществуването на два централни комитета — в България и във Влашко.

---

[103] АНБ, II А, 60, 8094.
[104] АНБ, II А, 60, 8014.
[105] АНБ, II А, 60, 8094.
[106] АНБ, II А, 102, писмо до Д. Хр. Попов от 5. II. 1871.
[107] АНБ, II А, 60, 8012, 8094.
[108] АНБ, II А, 63, 8619.
[109] АНБ, II А, 102, писмо до Д. Хр. Попов от 11. IV. 1871.
[110] АНБ, II А, 102, писмо до Д. Хр. Попов от 6. VII. 1871.
[111] АНБ, II А, 60, 8094.
[112] АНБ, II А, 102, писма до Д. Хр. Попов от 26. IV, 30. IV, 10. V, 14. V, 20. VI. 1871.
[113] АНБ, II А, 102, писма до Д. Хр. Попов от 10. V, 11. IV и 30. IV. 1871.

12. Точно в най-големия разцвет на комитетската организация революционното движение бе сполетяно от една тежка загуба: на 5 март 1872 г. А. Кънчев се самоуби на Русенското пристанище, за да не падне жив в ръцете на властта. Малко време след това Левски съобщи на комитетите, че у Кънчев не е намерено нищо. Той „остави името си безсмъртно. За честните хора е такава смърт!" След това Левски продължава: „Не бойте се, братя български синове, от такава смърт! Защото е най-сладка, честна и права смърт днес за всеки българин. Дързост и постоянство! Времето е близу, ще видим и свобода."[114]

13. Разрастването на комитетската организация наложи да се свика и едно общо събрание, което да разреши множеството възникнали въпроси от идейно и организационно естество в духа на демократичното начало, което господствуваше в организацията, и съобразно с „вишегласието", както се изразяваше Левски.

На първо място комитетската организация трябваше да си изработи една единна политическа програма, като се подведат под един знаменател разбиранията на по-главните дейци по идейните и тактически въпроси. Това бе необходимо да стане колкото се може по-скоро, защото в средите на Българския революционен централен комитет имаше мнозина, които, въпреки че бяха на едно мнение по основната цел на организацията, се различаваха твърде много в подробностите на своите идейни и тактически схващания. В комитета влизаха най-вече привържениците на новата революционна тактика на Левски, която издигаше в принцип самостоятелното организирано действие, но наред с тях имаше и мнозина привърженици на четнишката политика на Раковски и на дуализма на Тайния комитет. Най-сетне в комитета имаше известно влияние и една четвърта група, водена от Каравелов. В много отношения тя се доближаваше до групата на Левски, но беше неизменно за сръбско-българско приятелство и за балканска или дунавска федерация. От успеха на федерацията тя обуславяше и българското освобождение. Именно затова Левски трябваше през 1869—1870 г. да води безконечни спорове с дейците от Влашко, за да им докаже правотата на своите схващания и несъстоятелностите и закъснелостта на техните възгледи. С цел да постигне единство, той прекара във Влашко почти цяла година, както вече се каза по-горе. И след завръщането му в България споровете сред революционната емиграция не престанаха. Борбата сега се насочи главно против Каравелов, с когото Апостолът се свърза за обща работа.

Ако и Левски да подчертаваше многократно и категорично независимостта на вътрешната организация от емиграцията, по силата на много обстоятелства той не можеше да се откъсне от нея. Емигрантите все пак бяха олицетворение на старите революционни традиции и Левски не можеше да пренебрегне този факт. Още повече, че нуждата от едно задгранично представителство на вътрешната организация бе очевидно.

Прочее със свикването на събранието Левски се надяваше, че ще може най-сетне да изгладе недоразуменията и да подведе под една обща формула идейните схващания на различните групи в организацията.

Във връзка с идейните различия стояха и различията по организационните въпроси, по вътрешния строеж на организацията. Наистина Левски и вътрешните дейци се ръководеха по един изработен от тях устав.[115] Но

[114] АНБ, II А, 60, 8101.
[115] АНБ, II А, 60, 8035.

този „закон“ не бе приет с вишегласие от всички комитети, за да има наистина силата на закон. Трябваше следователно и този въпрос да се разгледа от общото събрание, като се изостави първоначалната мисъл на Левски да се задоволи с писмените мнения на комитетите по изпратения им проектоустав. Фактът, че букурещкото събрание се занима най-много с устава, показва, че Левски наистина е изменил първоначалното си решение.

Най-сетне Левски искаше да даде пред повече люде един отчет за всичко, извършено досега в България, за да чуе тяхното мнение по постигнатото и по това, което ще трябва да се постигне. „Ще явим работите ни, казва той, как вървят в Българско, и върху това ще вземем мнението на нашите братя от там (Влашко, бел. Бур.). После това ще дам сметка пред всичките представители от страната на централния комитет, де и колко пъти са пращани наши хора, какво ги е срещнало, отде какво са взели и дали, и какво има готово. Сметка, която ще се даде на всеки представител, за да я поднесе на всеки член на народната работа.“[116] От своя страна и представителите ще трябва да дадат отчет за състоянието на комитетите, които са ги изпратили: „(Разполагаме) сега с по толкова и толкова юнаци, между конто се намират и еди-колко способни за войводи; във всичките тия има толкова шишанета, гладки пушки, револвери и пр., а колко наново повикани. Откога и от кого ви е подадена най-напред работата, и вие как сте му приели, и досега какви бележки недобри имате в него. Кога каквото ви е било писано от централния комитет, имало ли е нещо недобро, по ваше мнение.“[117] Сиреч пълен отчет и равносметка за направеното досега, за да се избягнат грешките, които са били допущани.

Въпросът за общо събрание бе повдигнат най-напред от неколцина дейци във Влашко, привърженици на четничеството и на бившия Таен комитет, които водеха борба с Каравелов и обвиняваха Левски, че се поддавал на неговите внушения. Като им отговори на 20 юни 1871 г., Левски съобщи между другото и намерението си да свика общо събрание в България и изтъкна, че подготовката за това била вече извършена. „Искате вие там да се съберем и да видим по който път, та да вървим всички наедно. И ний сме го казали, и хората, на които прилича да изберат работата, т. е. представителите ни из Българско, вече имаме ги из няколко градове и села готови, а понейде още ги избират. Има и места, дето не сме им още казали да си приготвят човек от всяка страна готов за представител, че дето се повика, да дойде да разгледва работи, върху които ще бъде упълномощен, и да гласоподава. Това току кажи повече места от България и Тракия са готови на първо повикване, пък за Македония — наредено е да се свърши и там. Но засега до някое време оставяме, та се туряме в пътя, отдето по-напред с парите да се сдобием, па тогава ще залегнем на първата си работа и, като наредим на всяко място, както казвам по-горе, и сме веч готови, да се свикат всичките представители, дето ще повикаме и вази. И вий оттам, ако бъдете истинни патриоти, ще дойдете на нашето събрание в Българско. А де ще бъде то — никому няма да бъде известно до оня ден.“[118] Изяснил намеренията си и причините, които са забавили свикването на намисленото общо събрание, Левски спори горещо с влашките дейци по въпроса за мястото на събранието. Той е на мнение да го свика в България. На искането на еми-

[116] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, с. 113.
[117] Пак там.
[118] АНБ, II А, 60, 8094.

грантите то да стане във Влашко, Левски се противопоставя най-разпалено: „И така, вий там събрани 20 или 50 души, да дойдем всички при вас из Българско? То и да искаме — не можем, и да можем — не е право така!“[119] А на искането на влашките българи да се свика събрание, на което от страна на вътрешната организация да присъствува само Левски, Апостолът се противопостави още по-разпалено: „А не е ли пък още глупаво, като казвате вий и съдействениците, че намирате за добро с няколко души да се съберете тамкашни (из Влашко, бел Бур.), дето викате и мене из Българско да гласоподавам? Чудя ви се на умовете. А какво по-гламаво от това: вий там да се съберете 20, 50 нека и 500 души, пък из Българско, дето ще се пролива кръв, викате мене един, та да се решават работи?“[120]

Малко по-късно Левски се видя принуден да побърза със свикването на събранието, като се отказа от мисълта си то да стане в България: той се убеди в невъзможността да се намери скрито място за едно голямо събрание, както и в невъзможността на влашките дейци да дойдат да заседават отсам Дунава. Но в дълбочината на душата си Левски не изостави все пак мисълта за събрание в България. Букурещката сбирка той схващаше отначало повече като съвещание, отколкото място за решения. И затова писа на комитетите, че мнението на букурещкото събрание „ще се принесе тук в централния комитет и по вишегласието на всичките частни комитети ще се реши съдбата на българския народ, съобразно с времето“[121]. А то ще рече, че след букурещкото събрание ще се свика събрание и в България.

На 10 януари 1872 г. Левски вече съобщи на Хитов: „Скоро ще стане събрание във Влашко. А кога и къде ще бъде събранието, ще ви явим. За това събрание никому няма да явявате.“[122] Няколко дни след това Апостолът съобщи същото и на Ф. Тотю.[123] На 29 януари той писа на комитета в Ботевград: „Подир 30—40 деня ще изпроводиме лицето ни Аслан Дервишоглу с още някои и други за във Влашко, дето ще стане скупщина от чисто народни българи, от разни места, извън живущии от Българско. Там ще се дава мнение върху всичките ни народни работи, според обстоятелствата и общото положение в Европа.“[124] На 28 февруари Левски нареди вече до комитетите да бъдат готови с представителите си за събранието.[125] На 18 март Каравелов от своя страна разпрати до комитетите покана за събранието, в която се определяше и точната дата на откриването му — 20 април. „На това събрание, казва се в поканата,ще се разгледат и турят в ред някои от голяма важност работи.“[126] Шест дни по-късно, на 24 март, Левски нареди представителите да тръгнат след 12 дни, т. е. на 5 април. Същевременно той даде и образец за пълномощното, което всеки представител трябва да носи със себе си. Пълномощното е едновременно и доклад за състоянието на комитета, който го издава.[127] Сам Левски тръгна на определената дата или малко по-късно и на 13 април бе вече в Турно-Магуреле при Д. Попов.[128]

[119] АНБ, II А, 60, 8094.
[120] Пак там.
[121] АНБ, II А, 60, 8036.
[122] АНБ, II А, 60, 8026.
[123] АНБ, II В, 4, 433.
[124] АНБ, II А, 60, 8036.
[125] АНБ, II А, 60, 8049.
[126] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, с. 343.
[127] АНБ, II А, 60, 8051.
[128] АНБ, II А, 63, 8623.

На другия ден[129] той потегли за Букурещ, дето пристига най-късно след два дни.

Събранието се откри на 29 април 1872 г. Заседанията ставаха в дома на Каравелов.[130] На събранието присъствуваха 21 представители на комитетите в България, Влашко и Бесарабия. По понятни причини не всички комитети в България можаха да изпратят представители; това направиха само някои по-големи градски и селски организации. Пратениците от България обаче бяха упълномощени да представляват почти цели окръзи, тъй че тяхното мнение беше фактически мнение на цялата страна. Левски бе упълномощен да представлява Карловско, Сливенско и Старозагорско. Представителите от България имаха 32 гласа срещу 15 или 16 гласа на емиграцията. Желанието на Левски — работите да се решават по вишегласие, „а най-повече ще се гледа вишегласието в Българско", бе напълно удовлетворено.

Представителите на събранието бяха следните лица:

Тодор Пеев, от Етрополе, с 11 гласа, представляващ комитетите в: Елес Джутов (Ботевград), Решид Ходжооглу (с. Правец, Ботевградско), Скендер Дервишоглу (с. Осиковица, Ботевградско), Илирически (с. Джурово, Ботевградско), Сулеймаоглу Дауд (Ботевград?), Бучукоглу (Етрополе), Джамбаз Али (?), Узун Хасан (?), Мехмед Ходжов (с. Калугерово или с. Врачеш, Ботевградско), Исаак Хаим (София), Грошон Давичон (?).

Васил Йонков Гложански, с 3 гласа: Дервишоглу Мехмед Кърджала (Тетевен), Хасан Касан (с. Видраре, Тетевенско), Искендер Ефенди (Гложене, Ботевградско).

Марин Цонзаров от Лясковец, с 2 гласа: Лясковец и Търново.

Марин поп Луканов, Ловеч, с два гласа: Мурадоглу (Ловеч), Хаджи Хасан Карловала (Троян).

К. С. Котелски, от Котел, с 10 гласа: Стамбоглу Мехмед ефенди и околността му (Сливен).

В. Левски, с 3 гласа: Карлово, Ст. Загора и Сливен, заедно с околните им частни комитети.

Ив. Х. Иванов, с 1 глас: Болград.

Д. Горов, с 1 глас: Гюргево.

Райчо Гръблев, с 1 глас: Плоещ.

Илия Широков, с 1 глас: Александрия.

Венко Наботков и *Т. Атанасов,* с 1 глас: Зимнич.

Павел Икономов, с 1 глас: Браила.

Л. Каравелов, с 3 гласа: Крайова, Турно-Северин и Калафат.

Д. Ценович, с 1 глас: Букурещ.

А. Бръшлянов, който представлява Д. Попов, с 1 глас: Турно-Магуреле.

Ил. Драгостинов, с 1 глас: Русе.

Г. Карловски и *П. Манафов,* с 1 глас: Галац.

П. Йорданов, с 1 глас: Бекет.

Освен тези представители на събранието присъствуваха още Гълъб (Олимпий) Панов, Киряк Цанков, Ив. Драсов, Д. Хр. Попов, Н. Обретенов.[131]

---

[129] АНБ, II А, 63, 8623.

[130] Ал. Бурмов. Спомени на Киро Тулешков за общото събрание на Българския централен революционен комитет през 1872 година. — От. Паисий, год. XIII, кн. 1, с. 26—33.

[131] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, с. 544—547. Псевдонимите на комитетите са според Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, и Ив. Унджиев.

За заседанията на събранието бе съставен следният протокол:

„Априлия 29-й. Състави се комисия от четири члена: Л. Каравелов, Ячо (Киряк) Цанков, В. Левски и Т. Пеев, за да напише програма и да прегледа устава на Българския революционен централен комитет.

Май 1-й. Комисията написа програма и устава и ги прочете същия ден пред представителите и членовете от Централния революционен български комитет, които нарочно за това направиха второ заседание.

Май 2-й. Трето заседание от членовете на комисията и на представителите, които прегледаха устава до IX глава и направиха приличните забележки по вишегласие.

Май 3-й. 4-то заседание от членовете на комисията и на представителите, които прегледаха устава от IX глава до свършването му, като направиха бележките си по вишегласие. На това заседание се реши да се начне напечатването на устава и да се пристъпи до избирането на действуващите напред членове в Централния български революционен комитет.

Май 4-й. 5-то заседание от членовете на комисията на представителите, които вземат оставката на досегашния централен комитет и пристъпват до избирането на новия Централен революционен български комитет. Причината на това променяване се извърши по общото желание на представителите от частните комитети в България и Влашко. Преработиха устава на досегашния Централен революционен български комитет. И така, по единогласното одобрение на всичките представители от частите комитети в България и Влашко избра се за *главно лице* в новия Централен революционен български комитет г-н Любен Каравелов, когото упълномощаваме да избере и другите членове, които са потребни според гл. III-та, чл. 1-й на устава. (Следват подписите на представителите.)[132]

В протокола никъде не се казва, че са били правени доклади за състоянието на комитетското дело в България. Изглежда обаче, че събранието не е минало без преценка на извършеното досега. Поне през първото заседание е имало разисквания по досегашната дейност. Още повече, че Левски изрично съобщава намерението си да направи равносметка на досегашните успехи и неуспехи, а и пълномощията на представителите не бяха нищо друго освен съкратени доклади. За разисквания по извършеното ни говори и една по-късна статия във в. „Български глас". Там се казва, че представителите, след като обсъдили положението, дошли до заключение, че въстанието трябва да се отложи поне за 3—4 години, докато народът се подготви напълно.[133]

„Главното лице" Л. Каравелов, който според гл. III, чл. 1 от устава трябваше да избере другите членове на централния комитет, определи за подпредседател К. Цанков, секретар Ол. Панов, касиер Д. Ценович и членове — П. Хитов[134] и Левски, който получи пълномощно да представлява

Псевдонимите на революционната комитетска организация в Орханийско и Тетевенско. — Учил. преглед, год. XXIX, 1930, с. 390—411.

[132] Д. Т. Страшнмиров. Васил Левски, с. 546—547.

[133] Бълг. глас, год. I, бр. 50, Болград, 1876; „Млади и стари", писана вероятно от К. Тулешков, редактор на вестника. По време на събранието той е бил охрана на къщата на Каравелов, дето са заседавали пратениците. Срв. Ал. Бурмов. Спомените на Киро Тулешков за общото събрание на Българския централен революционен комитет, с. 33.

[134] На Тулешков дължим и съобщението за избора на другите членове на централния комитет: К. Цанков и Ол. Панов. Че Ценович е бил избран за касиер, се вижда

централния комитет в България, с всичката му власт, съгласно чл. 2, гл. II от устава.[135]

Общото събрание на комитетските представители в България и чужбина бе едно от най-значителните събития в идейния и организационния живот на Българския революционен централен комитет. То разреши едновременно идейни и организационни въпроси и начерта пътищата, по които трябваше да тръгне революционното движение, за да отговори напълно на нуждите, които го бяха извикали на живот, и да осъществи задачите, които му бяха поставили изискванията на националното ни развитие. На първо място общото събрание изработи и прие в окончателен вид политическата програма на Българския революционен централен комитет, определи ясно и категорично рамките, в които трябваше да се движат занапред революционните акции, и формулира исканията и лозунгите на революционната партия. От не по-малко значение бе и разрешението на редица организационни въпроси, което се постигна с разглеждането и санкционирането на изработения от Левски и съратниците му в България устав на комитета. С приемането на устава събранието определи мястото, правата и длъжностите на всеки член на организацията, премахна неестествената раздвоеност на организационния апарат, създадена от съществуването на два централни комитета— в Ловеч и Букурещ — определи отношенията между вътрешните дейци и емиграцията и узакони двете помощни организационни единици — тайната поща и тайната полиция, които бяха вече доказали необходимостта от съществуването си.

Доколко се е гледало сериозно на работата на събранието и са се ценели резултатите от нея, ни сочат както поканата, издадена от Каравелов до комитетите, тъй и писмата на Левски и окръжното, издадено от централния комитет след събранието.[136] Любопитно е и писмото на Каравелов и Цанков до Хитов, в което те му съобщават, че са го избрали за член на централния комитет. В него се казва между другото и това: „Досега не сме могли да ти съобщим нищо за голямото народно предприятие, защото нямахме нищо приготвено. Но като се е вече турила основата за едно добро учреждение на българските революционни комитети, считаме за първа длъжност да ти известим . . . "[137] Сиреч, до преди събранието според Каравелов и Цанков нямало нищо приготвено, ако и Левски да беше усеял страната с мрежа от частни комитети. Каравелов и Цанков смятат, че тепърва на събранието се е положила основа на истински организационен живот . . .

14. Организационният строеж на комитета се свеждаше съгласно традицията и приетия от общото събрание устав до следните положения. По селата и градовете се съставят *местни частни революционни комитети* със задача да привличат съмишленици на освободителното дело и да ги под-

---

от по-нататъшните събития. За Хитов виж Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, I, с. 3—4.

[135] Д. Т. Страшимиров. История на Априлското въстание. Т. I, с. 128.

[136] АНБ, II А, 102, печатно окръжно от 14. VI. 1872.

[137] Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 3—4. Писмото е от октомври 1872 г., а не пролетта на 1871 г., както твърди Страшимиров. Виж за това писмото на П. Хитов до търновци: „Получих за октомврия 1872 едно писмо и един устав на централния български комитет и пишеха ми в писмото, че досега не могли да ми явят нищо, и сега, като турили работата в по-добър ред, писали ми и ме избрали за член на централния български комитет (АНБ, II А, 61, 8405). Виж и отговора на Хитов до Каравелов (АНБ, II А, 61, 8404).

готвят за въстание. Всички частни комитети са обединени под върховното ръководство на *Българския революционен централен комитет*, чието седалище е „всякъде и никъде". Централният комитет разполага с цялата организация, той е неин върховен представител. Начело на централния комитет стои председател, избран от общото събрание на всички частни комитети. Председателят от своя страна сам назначава другите членове на централния комитет. Едно важно обстоятелство е това, че всеки член на централния комитет, дето и да се намира, има правата на централната управа, стига да притежава пълномощно за това. Частните комитети зависят само от централния комитет или от упълномощеното от него лице. Връзките си с централния комитет частните комитети поддържат направо, без каквито и да било посредници. За тази цел е уредена „тайна поща", която зависи направо от централния комитет. За да се прокара в организацията строга дисциплина и да се следят действията на турската полиция и нейните шпиони, е уредена „тайна полиция, която зависи само от централния комитет. Членовете ѝ са пръснати по цялата страна. Тях никой не ги знае освен централния комитет. Всички решения на централния комитет и на частните комитети се вземат по вишегласие.

Трябва да се отбележи, че за предпазване всички комитети имаха лъжеимена и писмата се пишеха много пъти в условен смисъл. Лъжеимена имаха и повечето от революционните дейци. Така Ловчанският комитет се наричаше в писмата Мурадооглу, Старозагорският — Едирнели Афъзаа, Лясковският — Бору Иленчинец, Сливенският — Стамбоглу Мехмед ефенди и пр.; Левски имаше 15—16 лъжеимена — Аслан Дервишоглу, Ибрям Анадоглу, Кърджала Мустафа и пр.; Хр. Иванов от Търновския комитет — Дели Христем ага, Ст. Карагьозов (името на един виден търновски чорбаджия); Н. Обретенов от Русенския комитет — Кавръка, Тропчо; П. С. Златев (името на един виден турски чиновник в Русе) и пр.

15. Както се изтъкна вече, считаше се, че събранието е отстранило всички пречки по пътя на организацията. Тя трябваше да тръгне сега с още по-бързи крачки към осъществяването на своите цели. С такива настроения се завърна и Левски в България, след като прекара два месеца във Влашко, дето се грижеше за отпечатването на устава и за доставката на оръжие.

На 1 юли 1872 г.[138] Левски стъпи наново в България, снабден със следното пълномощно от централния комитет:

„Носящий това писмо, който досега ви е познат под името Аслан Дервишоглу Кърджала (В. Л-ски), което име той според обстоятелствата може да си го изменява, като предварително ви яви за това, има пълно право и упълномощие от Българския централен революционен комитет да действува навсякъде при българите и пред когото и да е от тях за нашата народна работа, която се отнася до освобождението на милото ни отечество България. Същото лице представлява Българския централен революционен комитет във всичко и действията му са неограничени, разбира се, по пределите на устава.

Българският революционен централен комитет има пълно доверие в това лице и затова приканва всеки българин, който вече е работник в нашето дело или който ще стъпи в него, и въобще всичките българи, да му дадат и те пълно доверие, да уважават заповедите му и да се отнасят до него за всяка потребност, която се отнася до народното ни дело.

---

[138] АНБ, II А, 102, писмо до К. Цанков от 2. VII. 1872.

Това лице, като има пълно упълномощие от Българския централен революционен комитет, има и пълна власт да привожда в действие всичките ония длъжности, които се предписват от устава, следователно и наказанията, под които могат да паднат и членовете на българските частни революционни комитети, и ония низки, подли и предатели българи, които противодействуват на нашето народно дело.

Български революционен централен комитет“ (печат).[130]

Разполагайки по този начин с всичката власт на централния комитет, Левски начена отново работата си с още по-голяма енергия. Преди всичко той се погрижи да се изпрати отпечатаният устав до всички частни комитети,[140] нареди на всички да се стараят за по-скорошно снабдяване с оръжие[141] и свика всички местни агитатори и работници да вземе от тях клетва по новия устав и да им даде нови пълномощни, снабдени с новия печат.[142] След това Левски насочи усилията си към намиране на средства за оръжие по пътя на терористичните действия против чорбаджиите. В Ловеч той без малко щеше да падне в ръцете на властта при опит да вземе пари от един ловчански чорбаджия.[143]

16. Все по това време Левски пристъпи и към преустройството на организацията в България. Досегашният организационен строеж на комитетското движение почиваше на началото на строгата централизация. Това начало се прокарваше от Левски с неумолима последователност и упоритост. Нарастването на организацията обаче принуди Апостола да отстъпи от своите централистични разбирания и да премине към нова организационна форма — революционните окръзи.

Причините, които заставиха Левски да наруши досегашните си организационни начала, са няколко. Преди всичко и на първо място стои разрастването на организацията и на нейните нужди. Частни революционни комитети изникнаха из цялата страна. Те се нуждаеха и от упътвания, и от съвети, и от заповеди. Левски беше единственият представител на централния комитет в цяла България. Той следователно трябваше да върши всичко, което засягаше отношенията на Централния комитет с частните комитети. Левски трябваше да агитира, да основава комитети, да възлага задачи за изпълнение, да урежда тайната поща и тайната полиция, които се намираха под преките заповеди на централния комитет, да води кореспонденцията на централния комитет с частните комитети, да събира пари и пр. и пр. Или, изразена с негови думи, работата му се състоеше в това: „да разполага с работите на всички частни комитети, да управлява всекидневните им криви постъпки, да посреща тайните пощи, да взема и дава писмените им отговори, да дава упълномощия на работниците според способността на човека, да намира хора за тайна полиция, да ги нареди и да се споразумява с нея и пр. и пр., да държи дневник на тая работа. . .“[144] До известно време Левски успяваше да върши тази огромна работа винаги сам и не желаеше да я отстъпи или повери другиму въпреки съветите на приятелите си и хилядите

---

[139] АНБ, II А, 60, 8089.

[140] АНБ, II А, 102, писмо до Л. Каравелов, с номер 6, поставен от Левски.

[141] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, с. 133; АНБ, II А, 60, 8063, 8023 и пр.

[142] АНБ, II А, 102, писмо до централния комитет от 25. VIII. 1872.

[143] АНБ, II А, 102, писмо до Л. Каравелов от 25. VIII. 1872.

[144] АНБ, II А, 102, писмо до централния комитет от 25. VIII. 1872.

опасности, на които се излагаше. Сега обаче Левски видя, че всичко това беше премного за един човек.[145] Въпреки всичките си усилия, въпреки всичкото си желание той не би могъл да извърши цялата тая работа, както трябва. Впрочем още по-рано Левски се бе опитал да преодолее тази мъчнотия в работата си, като си взе помощници, които бяха упълномощени от него да наглеждат комитетите в някоя област. Такива помощници му бяха Ангел Кънчев, който се въртеше из Северна България,[146] Димитър Общи — в Ботевградско,[147] Хр. Иванов — в Търновско,[148] Сава Младенов и Васил Йонков — в Тетевенско и Южна България.[149] Но скоро Левски трябваше да пожъне разочарования в този си опит. Кънчев загина, Общи започна да своеволничи и да руши единството на организацията, Хр. Иванов се уплаши при първата опасност и унищожи припаси, архива и пр.

От друга страна, изпращаните от Левски пълномощници бяха лесно уязвими, можеха лесно да попаднат в ръцете на властта. Те бяха външни хора, тяхното присъствие, особено в малките села и градове, можеше да се забележи лесно и подозрението върху работата и личността им можеше да се яви също тъй много лесно. Левски съзнаваше добре това обстоятелство: „Когато се работи помежду ви умно и скоро, пише той на пазарджичани, без да дохажда външен човек да ви подканя, чрез когото може да се издаде, а без него никак, ако само не стане вътрешно предателство."[150] Същото това Левски пише и на Каравелов,[151] и в наставленията си към окръжните центрове.[152]

Накрая пратениците на централния комитет харчеха за своите нужди комитетски пари. Голяма част от събраните за централния комитет суми отиваха за тяхната издръжка. И понеже въпросът за средствата бе изобщо най-важният в живота на Българския революционен централен комитет, заменяването на пълномощниците щеше да донесе до спестяване на средствата[153] и събраните пари щяха да послужат за покупка на оръжие или други по-осезателни комитетски нужди.

Липсата на средствата се почувствува най-остро именно сега, след събранието, когато и „народът ни е твърде добре приготвен духом", и работите на организацията тръгнаха напред. Левски се опита да си намери заместник, за да може сам той да се отдаде на събиране на пари, да падне „по пеша на парите". За пръв път Левски споменава, че търси човек, комуто да повери службата си, в едно писмо до централния комитет в Букурещ от 25 август 1872 г.[154] Три седмици след това в писмо до Каравелов той се оплаква, че няма кой да поеме работата му. Причината за това е, че не може да се намери човек, който да съчетава в себе си всичките качества на истинския революционер. Ако му липсва едно от тях, работата ще тръгне назад.[155]

---

[145] АНБ, II А, 63, 8648.
[146] АНБ, II А, 60, 8025.
[147] АНБ, II 60, 9083, 8025; II А, 62, 8588.
[148] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, с. 256.
[149] АНБ, II А, 60, 8025; II А, 68, 9129.
[150] АНБ, II А, 60, 8088.
[151] АНБ, II А, 102, писмо до Д. Хр. Попов и Каравелов от 16. IX. 1872 г.; АНБ, II А, 60, 8076.
[152] АНБ, II А, 60, 8098.
[153] АНБ, II А, 102, писмо до Д. Хр. Попов и Каравелов от 16. IX. 1872 г.; АНБ, II А, 8098, 8073, 8076, 8078.
[154] АНБ, II А, 102, писмо до централния комитет от 25. VIII. 1872.
[155] АНБ, II А, 102, писмо до Каравелов от 16. IX. 1872.

Не намерил заместник, Левски реши да приложи новата организационна форма. Идеята за окръжни центрове не бе нова — тях ги имаше още в устава на Тайния комитет. Може би Левски е знаел и за устройството на някои чужди революционни организации, където бе приложен принципът на децентрализацията. На всеки случай за първи път такава идея бе дадена на Левски от Д. Общи. В писмото си от 6 август 1872 г. Т. Пеев, председателят на Етрополския комитет, съобщи на Левски следното: „Общия ни каза, че се срещал с попа на Илерически, с когото са говорили, че за по-голяма здравина и напредване на работите ни и за облекчение на грижите ви, щото да можете да работите по -деятелно и по други страни, видяло се е за прилично да се направят някои места средоточия за своите околии, на които да бъдат нагледници и да издават в името на централния (комитет) всичките нужни постановления. Той ми каза, че такъв за околните си щял да бъде Бочукоглу. За това трябва да имаме и от вас писмено одобрение, чрез което става избирането. Това избиране ще знаят само председателите, на които пак вие ще обадите."[156] Наченки на идеята за окръжни центрове се намират и у Левски пак по същото време. В една своя бележка в тефтерчето си той пише: „Център за споразумяване. За отношенията на Д. Общи. Тайни бележки с войводата и председателя. Пари за пушки и събирането им в едно място. Лъжи не трябва."[157] Тази бележка е донякъде план за писмо, което Левски пише на Каравелов, но тя е и план, по който по-сетне Апостолът разпредели страната на окръзи и определи тяхното назначение.

Ако за първоначалното авторство на идеята за революционните окръзи би могло да се спори, то е несъмнено, че своеволията на Общи, за които ще стане по-нататък дума, дадоха повод на Левски да я приложи по-скоро на дело. За да обезвреди пакостното влияние на Общи в Ботевградско, Левски отиде между 1 и 16 септември 1872 г. по ония места и учреди първия революционен окръг със седалище Ботевград: „Като излязох да разправя за горните бъркотии, пише той до централния комитет в Букурещ, присъединих някои селца в едно (по-ближни), дадох им ред, по който да си водят работата си сами, без да има нужда да им се праща от централния комитет човек на често, от което може да се улови работата, а че се е компрометирала — то е! И така вземах вишегласието на всичките частни комитети в това окръжие за окръжния център."[158]

Първият революционен окръг включваше в себе си 15 частни комитета (12 в селата, 1 в град и 2 в палашки). Може би в него влиза и София.[159]

Следващият по време беше Пазарджишкият революционен окръг, създаден на 25 октомври 1872 г. В неговите предели влизаха селата и градовете на северозапад, запад и юг от Пазарджик, както и Пловдив.[160]

Сливен стана окръжен център на 9 ноември 1872 г.[161] Сливенският революционен окръг обемаше най-голямо пространство: Котленско, Търговищенско, Омуртагско, Провадийско, Добричко, та дори и Тулчанско.[162] В

---

[156] АНБ, II А, 62, 8591.
[157] АНБ, II А, 60, 8058.
[158] АНБ, II, 102, писмо до Д. Хр. Попов от 16. IX. 1872.
[159] Пак там; АНБ, II А, 60, 8098.
[160] АНБ, II А, 60, 8073.
[161] АНБ, II А, 60, 8078.
[162] АНБ, II А, 60, 8088, 8080.

Котленско и Търговищенско бе изпратен за организатор Таньо Стоянов,[163] а в Тулчанско — лице с лъжеимето Иван Муратооглу Афъзаа.[164]

Стара Загора бе обявена за средище на революционен окръг на 6 или 20 ноември 1872 г.[165] В пределите на Старозагорския окръг бяха включени Чирпанско, Новозагорско и Казанлъшко.[166]

Малко преди 21 ноември 1872 г. бе провъзгласена за седалище на революционен окръг и старата българска столица — Търново.[167]

Последен се удостои да стане център на революционен окръг Ловеч — бившата вече столица на Левски — едва на 12 декември 1872 г.[168]

Може би в плановете на Левски влизаше уредбата и на още няколко окръжни центъра, тъй като имаше и други градски дейни комитети, които с пълно право можеха да претендират за това, напр. комитетите в Русе и Шумен. Ако и Левски да е възнамерявал да учреди още няколко окръжни центъра, смъртта му попречи да направи това.

Като раздели страната на революционни окръзи, Левски се погрижи да начертае и основните линии и положения, в рамките на които трябваше да се движат новите организационни единици. Цялата сграда на организацията доби по този начин нов вид съгласно подробната инструкция на Левски.

Местните частни революционни комитети трябваше отсега нататък да се ръководят от председател и „командуващ юнак", един вид военен началник. Името на селото или града, дето е комитетът, се заменя с лъжеиме. Всеки частен комитет си води дневник. В него се записват подробни и точни сведения за всеки член на комитета: кога е влязъл в организацията, „кога какво даде и кога какво зло или добро е направил"[169]. Тук се вписват и всички решения и вътрешни действия на комитета.[170] Всеки член се записва не със собственото си име, а под определен номер. За всяка получена сума местният комитет издава разписка, подпечатана със собствения му печат.

Окръжните центрове обединяват всички околни частни комитети под своята власт и ги представляват пред централния комитет. Окръжните центрове са длъжни преди всичко да приготвят по-голямо число „тайни войници", които да са решителни и постоянни и да се намират „за всякакъв случай". За контролиране на частните комитети, както и за агитация, окръжните центрове избират между своите хора някои „способни работници", които „да свързуват изкуствено на всичкото това окръжие селата, по-малките градове за тук"[171]. Окръжният център води две книги, „кондики" — едната е ключ на другата. В първата, ключа, се записват същинските и променените имена на селата и градовете, дето има комитети, както и същинските имена и псевдонимите на председателите и командуващите юнаци на всички частни комитети в окръга. Имената на другите членове на частните комитети не се знаят — знаят се само номерата им. Още повече, че окръжният център държи връзка само с председателя и командуващия юнак, тях знае и те са отговорни за всичко пред него. Втората книга, която се води от окръжния

[163] АНБ, II А, 60, 8088, 8080.
[164] Пак там.
[165] АНБ, II А, 60, 8074, 8085.
[166] АНБ, II А, 60, 8088.
[167] АНБ, II А, 60, 7991.
[168] АНБ, II А, 60, 8083.
[169] АНБ, II А, 60, 8098.
[170] АНБ, II А, 60, 8078.
[171] АНБ, II А, 60, 8098.

център, е дневник, в който се записват най-подробни данни за всеки частен комитет: „трябва да се пишат на всяко село всичките му работи — селото от кога е постъпило, кога и какво е принесло и какво изработило, в коя година, месец и ден“[172].

Частните комитети дават отвреме-навреме сведения на окръжния център за всички новопостъпили членове, без да съобщават имената им, както и за всичките свои решения и деяния. Всички писма на частните комитети се пращат чрез окръжния център. Те трябва да се адресират пак с лъжеимето на селото или града и на лицето, до което се пращат. Печатът на всеки частен комитет се одобрява от окръжния център.

За всички по-дребни въпроси от организационно естество, възникнали в окръга, се взема решение, в един или друг смисъл, от окръжния център. Само за смъртните наказания се долага в централния комитет, и то ако има време, ако случаят не е бърз. Все пак централният комитет искаше мотивирано изложение от окръжния център за всяка смъртна присъда.

Окръжният център събира от частните комитети „печалбата откъм пари“[173] и срещу получената сума издава разписка с печата на централния комитет. За всички приходи и разходи, както и за всички събития и случки из живота на комитетите в окръга окръжният център приключва отвреме-навреме равносметка и я праща в централния комитет.

Окръжните центрове могат да влизат във връзка помежду си, да се подканват в работата и пр.[174]

С новата си наредба Левски не измени основните положения на устава от май 1872 г. Сам той заявява: „Нищо вън от пределите на устава няма да вършите!“[175] Премахнат бе само принципът на централизацията. Нововъведенията са: окръжните центрове и военните ръководители във всеки частен комитет. Може би Левски щеше още повече да усъвършенствува системата на революционните окръзи и да я направи по-стройна, ако не беше го застигнала смъртта.

17. Вече една година след идването на Общи на работа в България Левски започва открито да негодува от постъпките му: „Д. Общи ще го извадиме от службата му, поради неспособностите му. По ония места, дето беше отреден готови частни комитети само да ги нагледва и подканя в работите им, и отвреме навреме да дава сметка, той е излязъл от границата си.“[176] Общи се хвалел много и лъжел селяните — например, че въстанието ще се обяви през лятото на 1872 г. и че за тази цел той е доставил „1000 по 1000 пушки“; той не се пазел и правителството било по дирите му, а това поставя и организацията в опасност;[177] срещал тайните пощи и въпреки повеленията на устава вземал от тях писма, които не са за него; парите, които прибирал от частните комитети, за да внесе в касата на централния комитет, задържал у себе си, като съветвал и другите дейци да правят това; разпечатвал писмата на Левски; разгласявал заедно с Анастас поп Хинов от Плевен, че Левски е лъжец и злоупотребява комитетските пари;[178] обвинявал Левски, че седял по два-три месеца на едно място, без да върши каквато и да е

[172] АНБ, II А, 60, 8073.
[173] АНБ, II А, 60, 8098.
[174] АНБ, II А, 60, 8088.
[175] АНБ, II А, 60, 8098.
[176] АНБ, II А, 102, писмо до Л. Каравелов под № 6, поставен от Левски.
[177] Пак там.
[178] АНБ, II А, 102, писмо до централния комитет от 25. VIII. 1872.

работа, и че ядял готови пари;[179] бил горделив и неразбран; говорел, без да мисли къде ще го заведат думите му, и причинявал по този начин несъгласия и раздори между комитетските членове; откъснал няколко комитета в Ботевградско от новооснования окръжен център и ги съветвал да се отнасят направо до централния комитет в Букурещ, и внасял разцепление в организацията; обвинявал Левски, че ходел да си играе с хората; давал от комитетските пари заеми;[180] обвинявал Левски в стремеж към пълно господство в организацията, наричайки го привилегист.[181]

Прочее един член на организацията, при това един от водачите ѝ, своеволничеше, заплашваше целостта ѝ, хвърляше нелепи обвинения против признатия ѝ творец, против представителя на централния комитет на България. Наказанието, което се налагаше в такъв случай, беше смърт. „Бай Димитър, че е заслужил в много неща за смърт, така е. Но прощават му се на простотията досега" — казва Левски в едно свое писмо от 16.IX.1872 г.[182] И тук Апостолът се стараеше да постъпи в рамките на устава въпреки силното си негодувание, като гледаше как Общи руши това, което той гради. Той допусна, че някои комитетски членове клеветят Общи, като по този начин „търсят извинение, които го нападат, търсят причини да не са вече в работа". Но — „хората са здрави и по-първите от ония страни"[183]. И затова Левски го повика на обяснения. Още повече, че самият той има съвсем правилни понятия за приятелската критика: „Не трябва таквоз : бутане и забиколки! Но кажи: това и това ти е грешка, та да се поправя, ако съм чист човек. Кажи ти моите и аз твоите кривици, та да се поправиме и да си вървим едно, ако ще бъдем хора."[184] Въз основа на тези свои схващания Левски се помъчи да се срещне и със самия Общи, за да отхвърли всяко подозрение и повод за интриги. Но Общи не искаше да дойде. Той бягаше и се криеше: беше гузен. „Трябваше да дойдеш, пише му Левски, за да слушаш с ушите си за какво питам и хората ми отговарят."[185] След това Левски направи втори опит да се срещне с Общи, но пак не успя.[186] Когато Левски свика след връщането си от Влашко всички дейци и ги закълна в името на новия устав, като им даде и нови пълномощия, Общи пак не се яви на срещата с Апостола — той поиска да му се прати пълномощното по човек. Но „как ще му дам пълномощие, възмущава се Левски, когато с неговите безумия и лудории турското правителство не дава по ония места да премине странен човек?" „Писах му да дойде да видим това, което се казва за него, тъй ли е. Той не дойде. Писах му и нарочно пратих Д. поща, пак да му каже да дойде и да донесе сметка от работата си, де какво е вземал и какво е дал, пак не дойде. Отивам самичък най-после, защото и писма ми дойдоха от някои частни комитети за работи, съвсем другояче показвани от Д. Общи. Повиках го с мен заедно да дойде да обиколим местата, отдето се напада, а той каза, че ще дойде и на утрешния ден вече го не видях досега."[187]

Общи бе пратен от централния комитет в Букурещ. Пратен бе, защото не го познаваха добре, защото „с гледане на уста", като се съди за хората

[179] АНБ, II А, 102, писмо до Анастас поп Хинов от 16. IX. 1872.
[180] АНБ, II А, 102, писмо до Д. Хр. Попов и Каравелов от 16. IX. 1872.
[181] АНБ, II А, 60, 8083.
[182] АНБ, II А, 102, писмо до Д. Хр. Попов и Каравелов от 16. IX. 1872.
[183] АНБ, II А, 102, писмо до централния комитет от 25. VIII. 1872.
[184] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, с. 67.
[185] АНБ, II А, 60, 8058.
[186] Пак там.
[187] АНБ, II А, 60, 8083.

по думите им, винаги може да се сбърка. Сбъркали са и от централния комитет. Затова, след като не можа да се справи сам с Общи, Левски се обърна най-енергично към централния комитет в Букурещ. Обвинявайки Каравелов и другите в пристрастие към Общи и в недоглеждане, той протестира най-енергично: очите на членовете на централния комитет трябва „равно да гледат“[188], когато се пращат и препоръчват хора за революционни работници. „Занапред недей ми препоръчва работник така, като Д. Общи“, настоява Левски пред Каравелов.[189] Пред грозящия разгром на делото Левски дори бе готов да напусне работата си, стига това да принесе полза. В такъв случай той би трябвало обаче да съобщи на народа: „Дотук беше моя работа, а отсега занапред вишегласието намира други деловодители, следователно — в мое име няма да вземате и да давате. Но това да се извърши така, трябва да взема и да дам точна сметка в досегашните си работи. Другояче аз не смея да се бъркам в работата.“ Щом Левски е упълномощен от централния комитет да представлява върховната власт на организацията в България,той е тук единственият господар — „от едно място трябва да се свири!“ — и затова не иска да му се месят други в работата: „По според думата, която съм дал пред членовете на централния комитет, нямам право нито да вземам, нито да дам извън Българско, без знанието председателево, както и другите, като членове със същото упълномощие извън Българско, дето и да се намират, нямат право да вземат и дават в Българско без моето знание.“ И ако за в бъдеще дойде някой да работи в България, то „който не е чист, убивам го, на неразбрания не давам му, което видя, че не е за него, изпитвам човека в работата и така го пущам за по-нататък!“[190]

Докато Левски протестираше пред централния комитет и изтъкваше своите права в България, Общи продължаваше своеволията си. През лятото на 1872 г. Ловчанският комитет реши да се извърши нападение на пощата, която пътуваше между Ботевград и София, с цел да се ограбят парите, които тя пренасяше, и да се употребят за нуждите на организацията. С това нападение трябваше да се заеме Общи. Левски, въпреки че беше привърженик на терора при събирането на средства за комитета, се противопостави. „Все тогава, пише той, като го (Общи) не видях на другия ден, та да му кажех да не бастисват засега и пощата, защото работата си докато наредим, па тогава да се види с какви хора трябва да се бастиса, това казах на Стоян Пандур (войводата) да каже и на Д. Общи, но както за всичко, и за това не е слушал.“[191]

На 20 септември 1872 г. Общи заедно с една малка четица, съставена главно от тетевенци, заварди теснините на Арабаконашкия проход и когато пощата мина, той успя без никакви жертви от своя страна да пръсне придружаващите я заптиета и да прибере в гората парите, които намери в колата. Турската власт бе заблудена твърде умело: обирачите бяха облечени във войнишки дрехи и можеха лесно да бъдат взети за турски войници-отпускари. Обирачите получиха дял от парите и се пръснаха по къщите си. Скоро обаче властта влезе в дирите им. Бяха хванати и откарани в София мнозина от членовете на комитетите в Тетевен, Ботевград, Етрополе, Плевен и околните им села. Въпросът за обира се разкри

[188] АНБ, II А, 102, писмо до Д. Хр. Попов и Каравелов от 16. IX. 1872.
[189] Пак там.
[190] Пак там.
[191] АНБ, II А, 60, 8083.

напълно. През октомври властта залови в с. Садовец, Луковитско, и самия Общи. Той, както и другите арестувани решиха да направят широки разкрития, та да придадат на делото си политически характер и отхвърлят обвинението, че са разбойници. По казване на Общи, в Ловеч бяха арестувани на 30 октомври трима от членовете на Ловчанския комитет.[192] Властта беше вече и в дирите на Левски. Тя разполагаше със сведения, че Левски е именно най-главното лице в революционната организация.[193] И властта взе всички мерки за залавянето на Апостола. Портретът му бе отпечатан в хиляди бройки и разпръснат навред. На всички административни и полицейски власти бе поръчано да го търсят и арестуват. Опасността прочее го дебнеше на всяка крачка.

18. Между 16 септември и средата на октомври Левски се движеше някъде из Средногорието, близо до Ловеч и до София. Тук той се научи за обира на пощата в Арабаконак. В Троян той получи едно тревожно писмо от Ловеч — Марин поп Луканов му пишеше, че всички в Ловеч са се изплашили дотолкова, щото „от нашите баджеци царвули няма да станат". Идели писма, вестници — Луканов не знаел кому и как да ги разпрати. Другите мислели, че Левски не бива да се явява в Ловеч, но Луканов е на мнение, че трябва да дойде, за „да се споразумеймe какво и как има да работим"[194].

Левски се беше решил по това време да обиколи комитетите в Тракия и да прокара новата си организационна система на революционни окръзи. На 21 ноември той беше в Сливен. Тук именно го застигна пратеникът на Търновския окръжен център и му донесе две писма от централния комитет в Букурещ от Каравелов.[195] В първото си писмо Каравелов подканяше Левски да освободи по насилствен начин арестуваните в София,[196] мисъл, от която и Левски не беше далеч. Във второто си писмо Каравелов вече повелително искаше да се обяви революция: „Обстоятелствата извикват без друго кураж от наша страна и подигане на революцията. Причините, които и ти можеш да познаваш, не щеме да ти разказваме, а обаждаме ти само, че трябва да вървиш на бой, без да губиш минута. На всички тъдявашни юнаци се писа и щат да заминат отсреща. Надяваме се за помощ и от Сърбия и Черна гора."[197] Съображенията на Каравелов и на другите членове на централния комитет в Букурещ са формулирани в друго писмо на председателя на комитета до Георги Икономов в Гюргево, един от „тъдявашните юнаци": „Всичко, казва Каравелов, което осигуряваше една пълна бъдеща революция, се е уловило: писма, устави, окръжните и пр. — всичко е в турски ръце. Едно нещо само ни остава: те са няколко хиляди юнаци, които имаме в България. Но като са хванати неколцина от тях, те са взели да откриват и предават на турците своите другари. С тоя начин неприятелят ще извърже всичките и ще ги кара където иска, като овце. Ако наши оттука не мипат и не дигнат народа, който е отчасти готов, но без заповед не смее

---

[192] По-подробно виж Г. Д. Гълъбов. Обирът на хазната в Арабаконашкия проход през 1872 г. — Родина, год. II, 1940, кн. 4, с. 123—138. За Общи виж още Г. Бакалов. Очерки по българското национално-революционно движение. С., 1936. с. 23—45; Ст. Каракостов. Левски и Общи. С., 1942. с. 70 и сл.

[193] Вл. Тодоров-Хиндалов. Съдебното дело на Васил Левски. — Зора, г. XVI, бр. 4673, 27. ян. 1935.

[194] АНБ, II А, 69, 9449.

[195] АНБ, II А, 60, 7991.

[196] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, с. 383—384.

[197] АНБ, II В, 1, 39; АНБ, II А, 60, 7991.

нищо да направи, то нашите неприятели ще мъчат, ще съдят и наказват света не като политически престъпници, а като прости хайдути. Това е едно нещастие, но има и други още две: второто е, че ние навсегда загубваме доверието на народа, когото не можем вече по никакъв начин да вкараме в революция; третото е, че Европа не ще да вземе никакво участие в разглеждането на съда на толкова си нещастни работници и ще мисли, че ние сме далеч от да бъдем способни за граждански права, и тогава ето ти българската работа изкарана пак проста, а българите мъчени до неизвестна степен. За да не бъде всичко това така, то трябва да се подигне народът и да покаже що-годе негодувание към презрителния си тиранин. В 1867 и 1868 г. българското оръжие се прослави чрез малцина юнаци и без народното съчувствие. Но сега, когато почти в цяла България съществуват комитети, работата ще е много по-силна, по-велика. Затова, брате, вие, без да губите нито минута, събирайте колкото може повече дружина и минавайте отсреща да вдигнете народа срещу сегашните преследвания и да избавите страждущите. Същото писахме и на Левски. Той не е паднал в неприятелски ръце. Здравейте!"[198]

Какво можеше да отговори Левски на Каравелов? Отговорът му беше в зависимост както от неговите основни разбирания за успеха на една народна революция, тъй и от практическите му изводи от това, което той виждаше, като обикаляше по България и следеше за дейността на комитетите. Той виждаше наистина, че „народът е приготвен духом", но виждаше и това, че материалната му подготовка е съвсем недостатъчна. Народът нямаше още нито една нова пушка, а тези пушки, които бяха налице, бяха почти негодни. За въстанието са нужни средства, а комитетът ги нямаше. Нужни са „свестни началници", военни ръководители — и тях ги нямаше. При това положение „и най-изветрелият човек не би повярвал, че е възможно да излезе със сполука таквоз бързо движение". А обещаната помощ от Сърбия и Черна гора може да излезе помощ само на приказки. Догдето те не почнат сражение, дотогава помощта им е несигурна.[199]

Прочее Левски трябваше да отговори на Каравелов отрицателно. Страхувайки се, от една страна, че ще бъде обвинен в страхливост и опортюнизъм, и желаейки, от друга страна, да покаже, че не той, а народът, вътрешните дейци отказват да въстанат, Левски накара самите комитети да пишат в Букурещ, че не са готови и че не могат при това положение да се впуснат в приключения, краят на които не изглежда да е добър. На 21 ноември вечерта Старозагорският комитет се събра на заседание и, по доклад на Левски, реши да пише на Каравелов, като съобщи за това и на Сливенския окръжен център.[200]

Сам Левски потегли за Влашко, отдето вече го викаха веднъж да иде. Той искаше да изложи пред централния комитет доводите си за забавянето на революцията и да предложи мерки за по-скорошно доставяне на оръжие, от което единствено зависи успехът на въстанието. „Ние, членовете на централния комитет, пише той на ботевградци, събираме се да определим вече време за общо народно въстание, защото силно ни принуждава външното обстоятелство без друго да вървим на бой, и минута да не се губи. Но това

[198] АНБ, II А, 60, 7990. Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, с. 571, счита, че писмото е до Г. Живков. Н. Обретенов. Спомени за българските въстания, С., 1942, с. 170—172, опровергава Страшимировото мнение.

[199] АНБ, II А, 60, 7991.

[200] Пак там.

спираме за някой месец и друг, докато се извести по всичките страни на Българско да се приготвят откъм барут, куршум и пр., да дават кой колкото пари вече има, да вдигат с лихва кой колкото вече може, които пари наймного до два месеца да бъдат готови, че, щом пишем, да ги поднесат загдето ги поискам, та, докато се нарежда работата за революцията, да станат готови пушките и всичкият друг припас и да се занесе по местата, задето е нужно, защото, вдигнем ли вече народните байраци, дотам е всичкото приготовление."[201] Съгласно устава въстанието трябва да се обяви само когато „видим, че може самички да си изтъчем платното", пише все по това време Левски на ловчанци. Но сега обстоятелствата налагат да се бърза, за „да не се случат и други орханийски подобни работи". Ето защо членовете на централния комитет се събират — да дадат по-добър ред на проектираното въстание, което ще се обяви, без да прехвърли година време.[202]

На път за Влашко Левски реши да мине през Ловеч, през огнището на пожара, който бе обхванал организацията. Той искаше да прибере оттук архивата на комитета: „Ида, пишеше той на ловчанци, да вдигна всичко, щото има досега във вашия град, по причина, че Д. Общи познава всички ви." При това председателят му писал, че употребил комитетските пари за своя работа. Съгласно комитетския устав, „ако някой от касиерите издаде за нещо пари без знанието на централния комитет или ако вземе и да усвои най-малката част от поверените му суми, то ще да се накаже със смърт" (гл. IX, чл. 11). И Левски трябваше да се разправи със злоупотребителя, въпреки че знаеше какво е положението в Ловеч. В дома на В. Хашнов, дето се пазеше архивата на комитета, някой бе подхвърлил писма с почерка и подписа на Левски, подправени умело, и искаше да се добере до архивата. Той беше несъмнено вътрешен човек. Всичко това говореше за предателство, „предателство истинно", както се изразява Левски. Той дори знае името на предателя: „Ще ви го покажа, да го видите кой е!" — заплашваше той.[203]

На 25 декември, Коледа, Левски бе вече в Ловеч. Прибрал архивата на комитета, той се отправи на 27 декември към Търново, придружен от Н. Цветков, комитетски деец от Ловеч. Те спряха в ханчето на Хр. Латинеца в с. Къкрина. Тук Левски щеше да се срещне с поп Кръстьо, който трябваше да му даде отчет за похарчените комитетски пари. На 28 декември, призори, в ханчето вместо поп Кръстьо, който отдавна преди това бе предал Левски и разкрил на властта дейността на Ловчанския комитет,[204] дойдоха десетина заптии. След къса престрелка, в която Апостолът бе ранен, той бе хванат и откаран в Ловеч, а след това в Търново и София.

19. Всички арестувани във връзка с обира на пощата бяха съдени от специална комисия в София. Общи бе осъден на смърт и обесен на 15 януари 1873 г. Левски, след безпримерно държане пред съда, бе осъден също така на смърт и увисна на бесилката на 6 февруари 1873 г.[205]

---

[201] АНБ, II А, 60, 8084.

[202] АНБ, II А, 60, 8083.

[203] Пак там.

[204] В. Ш а н о в. Нов важен документ около предаването на Васил Левски. — Изв. истор. д-во, кн. XIV—XV, с. 216—228. Документът е криво изтълкуван: поп Кръстьо не е донасял от по-рано, а е разказал за всички дела на комитета тогава, когато е бил арестуван.

[205] По-обстойно за дейността на Левски след обира на хазната виж в моето изучване: П о с л е д н и т е д н и н а В а с и л Л е в с к и. — От. Паисий, год. X, кн. 2—3, с. 31—55.

Останалите арестувани бяха осъдени на заточение и изпратени в Мала-Азия.

Със смъртта на Левски се завърши и първият период от живота на Българския революционен централен комитет, период на строителство и напредък. По-сетнешният развой на комитетската организация взе други посоки, като все пак се облягаше на създаденото от Апостола.

ГЛАВА ТРЕТА

1. Паниката, която завладя отначало комитетските дейци в България,[1] когато те научиха за арестуването на Общи и на мнозина комитетски членове в Ловчанско, Тетевенско и Ботевградско, премина скоро. Останалите непокътнати от разгрома комитети можеха да мислят вече, малко по-късно, след залавянето на Левски, дори за една такава смела акция, каквато беше освобождаването на Апостола с въоръжена сила.[2]

Централният комитет в Ловеч престана да съществува на 30 октомври 1872 г., когато бяха арестувани двамата му главни дейци по това време — Марин поп Луканов и Димитър Пъшков. Мястото на ловчанци трябваше да се заеме от някой по-деен комитет. Търново, където беше и верният приятел на Левски, Христо Иванов Книговезецът, отговаряше на всички изисквания в това отношение и централният комитет за вътрешността бе преместен в старата българска столица.[3]

Три седмици след залавянето на Левски Търновският централен комитет предприе акция в по-широки размери. Търновци бяха решили да се обяви в най-скоро време въстание[4] и за да осигурят успеха му, се обърнаха до П. Хитов като признат войвода и член на централния комитет в Букурещ до Каравелов, който по това време се намираше в Белград,[5] и до сръбското правителство[6] и искаха да разберат дали биха получили помощ от страна на сърбите или не. Като изтъкват пред Хитов, че централният комитет за вътрешността е в града им, търновци му съобщават за залавянето на

[1] За това виж например писмото на Хр. Иванов от Търново до русенци, 30. X. 1872 г. (АНБ, II В, 1, 38).

[2] АНБ, II В, 10, 1021, спомени на Хр. Иванов; С т. З а и м о в. Миналото. Тракийското созаклятие. IV кн. Първо изд. Пловдив, 1888. с. 40—41, 45—53; Ф. С и м и д о в. Бележки за Дякона Васил Левски. — Българска мисъл, год. X (1935), кн. 3, с. 163.

[3] След разгрома в Ловеч връзката на Левски с Букурещ се поддържаше чрез Търновския комитет. В писмо до Хр. Иванов в Търново Левски пише: „Мисля да сте съобщили досега, гдето вече знаите; ако ли не сте, то ще съобщите навсякъде“ (АНБ, II А, 60, 8083). Ще рече, че търновци са почнали да вършат това, което по-рано вършеха ловчанци; те предават на другите комитети нарежданията на председателя на вътрешния централен комитет, те са следователно централен комитет за България. Срв. писмото до П. Хитов от 16. I. 1873 г. (АНБ, II А, 63, 8650), в което Търновският комитет се нарича вече централен, срв. още Н. О б р е т е н о в. Спомени за българските въстания. С., 1942. с. 173: „По заповед на Левски, централният комитет от Ловеч се премести в Търново.“

[4] АНБ, II А, 63, 8650; д-р В. Х. С т о я н о в - Б е р о н. Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, с. 316 и сл.

[5] Д-р В. Х. С т о я н о в-Б е р о н. Археологически и исторически изследвания, с. 316 и сл. Каравелов отива в Белград след спирането от страна на румънското правителство на в. „Свобода“ (25. XI. 1872) вероятно към средата на декември 1872 г. Срв. и Н. О б р е т е н о в. Пос. съч., с. 181 и сл.

[6] Д-р В. Х. С т о я н о в - Б е р о н. Пос. съч., с. 316 и сл.

Общи и Левски и бързат да заявят: „Но недейте мисли, че всичко е заспало, наопаки — сега по-деятелно се работи и по-добре; никога няма да се оставим и ще се трудим, догдето е топла най-малката кръв в жилите ни . . . На местата им (на уловените от властта) наместихме други, по-добри хора, само променихме законите, знаците, по-здраво върви сега." В България само чакат „светлата и славна десница" на Хитов да отвори знамената, „ и то ако има Сърбия бой", т. е. ако Сърбия воюва. „Инак ще се приготвяме добре и сигурно, че тогава. Защото един народ да го приготвиш — е тежко и мъчно малко."[7]

Изработеното от тях изложение до сръбското правителство и до великите сили, заедно с писмата до Каравелов и Хитов, търновци изпратиха в Белград чрез особен пратеник.[8] През Свищов, по Дунава, пратеникът пристигнал в Белград и още същия ден се явил при Хитов, Илю войвода и Каравелов. Последният не одобрил решенията на търновци и считал, че изложението им до сръбското правителство и до силите не трябва да се подава. Тогава търновският пратеник предал изложението без знанието на Каравелов. В Министерството на външните работи той бил попитан какво иска. Пратеникът отговорил: „ . . . аз съм устно определен да кажа злоупотребленията на царските чиновници и бесотиите на турците, които днес извършват над българите, и как веч не можем да търпим. Чашата се веч препълни! Да отворим ли революция? И ще ли да бъдете нам в помощ или какво да правим? Кажете ни, защото ний вече сме отчаяни, и турците ни изпоробиха, отнеха, окрадиха, избиха и напълниха с роби Азия и Африка . . ." Тогава била наредена среща с министъра на външните работи Ристич, която се състояла в дома му и траяла половин час. Ристич изслушал търновския пратеник и изтъкнал в отговор „че тази работа е много мъчна и сега не е времето ѝ, защото Турция е на миру и Русия има някои планове, а Сърбия и Черна гора сами не могат се завзе." След това Ристич продължил: „Ний както обичаме сърбите, също тъй обичаме и българите; както гледаме да не се изгуби един сърбин, също гледаме да не се изгуби и един българин, а останалите приказки са сокаклакардии, които ги говорят момчетията, а ний тъй не гледаме, но равно, и братски поздравляваме народа, който си доби църковна самоуправна! Да гледа да си уреди сега школите, да се учи, да работи и обогати, че тогава може нещо да успей . . ." В заключение Ристич казал: „Стойте засега, док му дойде времето. А то прошение няма си място и не го давайте, защото те, консулите, ще го поднесат на Портата, и тя ще похване всичките първи хора и ще ги погуби, сюрдиса . . ." От своя страна пратеникът заключава: „Това е отговорът на правителството и съвета за който ви по-горе казах: мислете сега вий."[9]

Според писмото на пратеника Каравелов се разсърдил, загдето търновци пратили човек до сръбското правителство, и отказал да припознае писмата и подписите им: „Не познавам тия писма и подписи, не са истински и няма България централен комитет. Где е той? Кой ви е упълномощил?" Ка-

[7] АНБ, II А, 63, 8650.

[8] Д-р В. Х. Стоянов-Берон. Пос. съч., с. 316 и сл.; АНБ, II А, 63, 8650. Пратеникът на търновци се подписва А р. Х. Д. М-кий, Паница. Вероятно той е някой духовник от Троян — срв. д-р В. Х. Стоянов-Берон. Пос. съч. с. 321—323. В едно писмо на търновци до Хитов (Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 281) пратеникът е наречен „черната капа". Също и Хиов го нарича „черната шапка" (АНБ, II А, 61, 8405).

[9] Д-р В. Х. Стоянов-Берон. Пос. съч., с. 316 и сл.

равелов се възпротивил и на това — да бъде занесено изложението на търновци в Черна гора.[10]

Напротив, Хитов посрещнал добре пратеника и бил съгласен с акцията на търновци. Той отговорил:„Аз благодаря на писмото и съм готов на всичко, що ми каже народът, вече слушам народа, а не централния комитет, който го няма нийде, и народа познавам за централен комитет, а не другиго (като влашки лъжци, които лаят) . . .“ „И тъй, пише пратеникът, ако повикате Панайот войвода, ще дойде там, гдето му кажете . . . Всичката надежда е в Панайот Хитов . . . Гледайте вий Панайот Хитов, той що би могъл, ще свърши, само една заповед чака от вас, ще дойде с няколко дружини, само вий да сте постоянни . . .“[11]

Хитов отговаря на търновци и писмено: „От тука, братя, нищо не очаквайте. Аз от моя страна ви съветвам, като нямаме приготвено, да се съберем в Букурещ и да се определят хора за всяка работа и случай. Аз не се отказвам от работата, която ми се определи.Но аз пак оставам на ваше разположение, както одобрите. Ако ли пък кажете, че трябва отчаяна борба непременно, то аз и на това съм готов, само вий да се съгласите три или четири града помежду си тъй, щото в 10 дни да станат на оръжие 10 хиляди души. А колкото за отвън как стоят работите, ще ви ги известя, точно, ако се съберем в Букурещ. Сега остава вий да ми отговорите на кое приставате: да се събереме ли или да дигнеме байраците на пролет? Аз приставам и на двете предложения.“[12]

Както се вижда, постъпката на Търновския централен комитет пред сръбското правителство не постигна очакваните резултати. Тя само допринесе за обтягането на отношенията между вътрешните дейци и Каравелов, който считаше като председател на централния комитет в Букурещ, че тяхната постъпка е против реда в организацията. Острото му държане с търновския пратеник и неблагоприятните заключения, които последният прави в писмото си до търновци по отношение на Каравелов, несъмнено са допринесли за оная студенина, която по-сетне настъпи между него и вътрешните дейци. Същевременно постъпката на търновци в Белград спомогна извънредно много за нарастването на Хитовото влияние в революционната организация и повдигането на авторитета му.Тези две последици от търновското пратеничество в Белград ще играят важна роля в по-нататъшния развой на комитета.

Най-важният факт обаче, който изпъква в случая, е скъсването с тактическите разбирания на Левски. Като поставиха българското въстание в зависимост от една война на Сърбия против Турция, вътрешните дейци в лицето на своя централен комитет в Търново се отрекоха от основните начала на основателя на организацията и отбелязаха един значителен поврат в развоя на българската политическа мисъл. Това обстоятелство също ще окаже своето влияние в по-нататъшния развой на освободителното движение.

2. Получил отговорите на сръбското правителство, на Каравелов и Хитов, Търновският централен комитет реши да свика събрание от представители на вътрешните комитети, на което „да се размисли за предначерта-

[10] Д-р В. Х. Стоянов-Берон. Пос. съч., с. 317—319.
[11] Пак там, с. 318—319.
[12] АНБ, II А, 61, 8405.

ното ни предприятие“[13] и „да наредим работите, които пропаднаха,“[14] т. е. да се вземат мерки за стягането на организацията и засилването на дейността ѝ. Събранието бе определено за 9 март 1873 г., но не можа да се състои на този ден, „понеже едни дойдоха напред, а други не можаха да чакат за дълго време, а на трети не им допрещавало засега времето по неизбежни причини.“[15] След като дойдоха представители само на 3—4 града,[16] събранието стана едва на 18 март. На заседанието присъствуваха шестима души „пълномощни членове“. Решенията на събранието се свеждат до следните две точки:

а. Да се свика от 30 април до 15 май 1873 год. второ общо („главно“) събрание на комитетската организация, което да стане в Букурещ,[17] понеже в България имало опасност, по причина на многото шпиони.[18] Във времето от 18 март до 30 април шестимата представители ще имат грижата да известят това на близките им частни комитети, като им изтъкват и неизбежната нужда от събранието.

б. Променят се псевдонимите на комитетите, останали от времето на Левски; променя се и начинът за надписване на писмата.[19] Новите псевдоними на комитетите за в бъдеще са следните:

Търново	Асен	Свищов	Алцеко
Русе	Кубрат	Пазарджик	Докум
Сливен	Словомир	Хасково	Цоко
Стара Загора	Атила	Одрин	Гръмник
Лесковец	Аспарух	Габрово	Перун
Котел	Софроний	Тетевен	Кардам
Варна	Еремия	Орхание	Сурсувул
Шумен	Крум	София	Роман
Разград	Мирослав	Враца	Борис
Плевен	Любомир	Видин	Методий
Ловеч	Ив. Шишман	Етрополе	Драко
Троян	Боян	Тулча	Рушимир
Карлово	Стамат	Никопол	Елтемир
Сопот	Самуил	Лом	Амосий
Пловдив	Дилиян	Рахово	Нотов[20]

Събранието в Търново подчерта преди всичко желанието на вътрешните дейци да работят за окончателното закрепване на организацията и за разрешаването на всички належащи въпроси във връзка с единството в нея, след белградската постъпка на вътрешния централен комитет. Обръщането наново към Букурещ, станало по съвета на Хитов,[21] говори именно за това. От друга страна, търновското събрание показа и едно ясно забележимо отслабване на организацията въпреки усилията на няколко по-дейни комитета.

3. Както вече се каза, със създаването на окръжни центрове Левски целеше да направи излишни външните агитатори и организатори, какъвто

[13] АНБ, II В, 1, 84.
[14] Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 112—113.
[15] АНБ, II В, 1, 84.
[16] Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 112—113.
[17] АНБ, II В, 1, 84.
[18] Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 112—113.
[19] АНБ, II В, 1, 84.
[20] АНБ, II В, 1, 55. Ср. в. Н. Обретенов. Пос. съч., с. 184.
[21] АНБ, II А, 61, 8405.

беше и самият той, и да предостави работата в организацията на местните дейци. По този начин Апостолът след несполучливия си опит с Кънчев и Общи се отърваваше от грижата да си търси заместник. Работата, която той бе вършил досега, щеше да се върши за в бъдеще от местните дейци. Връзката между централния комитет и частните комитети ще се поддържа вече не от него или от възможния му заместник, а от окръжните центрове. Това обстоятелство изключваше следователно длъжността, която Левски изпълняваше досега, или я свеждаше просто до куриерска служба.

Въпреки това след смъртта на Апостола се направиха няколко опита да му се намери заместник. Това отстъпване от положението, установено от Левски, може лесно да се разбере и обясни. Именно новата организационна система, която Апостолът създаде в последните дни на живота и дейността си, не беше се още дооформила, не беше живяла, не беше се внедрила в съзнанието на комитетските членове, не беше станала традиция. Окръжните центрове не можеха да схванат напълно правата и задълженията си, за да могат да ги приложат на дело. Народът при това беше свикнал с Левски, той се нуждаеше от авторитетен водач, какъвто беше Апостолът, и затова тъй остро почувствува загубата му.[22] Ето защо веднага след смъртта на Левски комитетската организация и преди всичко вътрешните дейци се върнаха към традиционната, установена от по-рано организационна форма и наченаха да му търсят заместник.

Първият заместник на Левски бе сливенският учител Атанас Цветков Узунов. Отначало Узунов заемаше видно място в Сливенския комитет: той именно бе натоварен от Сливенския окръжен център да поддържа организационните връзки с окръжните центрове в Търново, Стара Загора и комитета в Котел.[23]

Кога именно Узунов става заместник на Левски, не може с точност да се определи. По едно време той се озовава в Букурещ, подгонен от някаква опасност. Той е тук на 2 март 1873 г. и има намерение да остане за по-дълго време: „Сега, пише той на сестра си, се мъча да си намеря някоя работа и да се поминувам, догдето дойде час да стана честит да вляза в милото си отечество.“[24] В Букурещ Узунов ще е влязъл непременно във връзка с тамошния централен комитет и може би е участвувал в събранието, състояло се на 1 март във влашката столица. Дали обаче тук е ставало дума за това — Узунов да стане заместник на Левски, не може да се каже. Ако се съди по писмото на Узунов до сестра му, цитирано по-горе, трябва да се допусне, че въпросът за заместничеството му не е бил поставен пред букурещките дейци.

В началото на април 1873 г. Узунов се яви вече като заместник на Левски.[25] По-точно казано, той не е имал тези широки пълномощия, които

[22] „Ние видиме вече, че нашият усилен труд малко полза ще принесе, защото няма основателът (Левски), а втори на негово място не можем да намерим.“ — Русенци до П. Хитов, 16. VI. 1874 г. (АНБ, II А, 69, 9331). — „Масата е научена да я водят: оттука нуждата от едни решителни, енергични и искрени пропагандисти. Това ние усетихме твърде добре, като и сами знаете, с изгубата на В. Л.“ — Ол. Панов до русенци, 13. X. 1874 г. (АНБ, II В, 1, 117).

[23] Д. Т. Страшимиров. История на Априлското въстание, I, с. 149. За Узунов виж моята работа: Към въпроса за заместника на Левски. — В: Сборник в памет на проф. П. Ников. С., 1940. с. 62—69. Там е дадена и по-подробна библиография.

[24] Т. Панчев. Пос. съч., с. 448.

[25] Търновци пишат на Хитов на 1. VI. 1873: „Преди два месеца (к. м., Б.) един от мисионерите ни взе длъжност и за тайна полиция. Той е на име Ат. Узунов.“ (АНБ, II А. 69, 9370).

имаше Левски. Узунов беше само един из „мисионерите" на комитета, натоварен и с длъжността тайна полиция.[26] Обсегът на работата му обхващаше на всеки случай цяла България.

Избирането и назначаването на Узунов за заместник на Левски е непременно дело на Търновския централен комитет, в чиито ръце се съсредоточаваше ръководството на комитетите в цялата страна. Дали това назначаване е във връзка със събранието на 18 март или е станало по-сетне, не може да се установи точно. На всеки случай те съвпадат по време. За зависимостта на Узунова от Търновския централен комитет свидетелствува най-добре обстоятелството, че не само през времето на своята заместническа дейност, но дори и когато бе арестуван, той се намираше в най-тесни връзки с търновци, на които пращаше сведения за работата и положението си и им искаше съгласието да постъпи тъй или иначе.[27]

Агитаторската и организационната дейност на Узунов се разпростираше най-вече върху Южна България. Нямаме документи, от които да могат да се установят неговите обиколки. От едно негово писмо до Старозагорския комитет се вижда, че той е посещавал Пловдив, Чирпан, Стара Загора, Сливен, Нова Загора, Симеоновград, както и селата в околностите на тези градове.[28]

Узуновото заместничество трая всичко около един месец. В края на април 1873 г. той посети Хасково. Тук, в качеството си на тайна полиция, той се нае да изпълни смъртната присъда на гръкоманина Хаджи Ставри, издадена от Хасковския комитет. При опита да убие осъдения враг на революционното движение Узунов бе заловен от властта. Заедно с него бяха арестувани и членовете на комитета в Хасково.

При разпитите от страна на властта Узунов показа необикновено хладнокръвие. За да прикрие същността на работата, която вършеше, той съобщи пред следствената комисия, че бил „подбуждал българите да подадат жалба до султана и чуждите посланици в Цариград против лошото управление, злоупотребите на чиновниците, непоносимостта на налозите и липсата на осигуряване живота, честта и имота на християните, и да молят за изпълнението на хатихумаюна, а така също за освобождение от наказание на осъдените в началото на тая година по Софийското дело"[29]. В едно писмо до Търновския централен комитет Узунов сам излага какво е говорил пред комисията: „Аз надълго написах желанията на българския народ, но умерено, т. е. връх злоупотребленията на чиновниците, неизпълнението на законите, смалението на данъците, свободен печат и така нататък." Комисията поискала уверение, че това, което приказва Узунов, го желае цял народ. „Покажи ни няколко лица, казали от комисията, които да желаят същото, и да се уверим." След като изтръгнал обещание от комисията, че посочените лица няма да бъдат наказани, Узунов съобщил имената на неколцина души. „Може би да повикат и попитат някого от тях, пише той до търновци. Тяхна

---

[26] АНБ, II А, 69, 9370.

[27] АНБ, II В, 56, 5924, опис на архивата на Търновския комитет от Ст. Стамболов, писма на Узунов (Г. Крадликов) под № 16 и 19; АНБ, II В, 1, 60; д-р В. Х. Стоянов-Берон. Пос. съч., с. 306.

[28] АНБ, II В, 1, 60.

[29] Документи за българската история. Т. II. с. 81. Доклад на Н. Геров до руския посланик в Цариград, 3. VII. 1873 г.

длъжност е: най-напред да поискат оная книга, в която са записани лицата, и да видят кои са писани, и освен писаните (т. е. съобщените от Узунов, бел. Бур.) да не казват ни едно друго лице. Каквато работа са имали с Левски, да не казват. С една дума, вие ще кажете само желанието на народа, че сте ми дали дума, а не клетва да търсите хора с еднакви желания с вашите и ще им съобщавате тайната." Едва след като правителството не изпълни желанията на народа, тогава чак трябвало да се прибегне до оръжие.[30]

На Старозагорския комитет Узунов писал от затвора две писма. Във второто той казва, че съобщените от него лица, които ще потвърдят думите му пред комисията, ще бъдат от Пловдив, Стара Загора, с. Арабаджии, с. Джамбазито, Сеймен, Ени Загра, Сливен, с. Гюреджии и с. Гюнели махле.[31] Съобщените лица трябва да се придържат точно о̀ неговите показания, които те вече знаят. Между другото той бил съобщил двама търговци от Стара Загора, 5 попа и 10 чорбаджии от околността ѝ, и 15 попа и десетина чорбаджии от околността на другите два града (вероятно Пловдив и Чирпан). От Северна България той не съобщил нито едно лице.[32]

Арестуваните обаче се наговорили да отричат изобщо всичко. Само двама чирпанци казали пред комисията в духа на Узуновите показания: „Защо хатихумаюнът не се положи в действие?"[33]

Според писмото на старозагорци до търновци арестувани били общо 40 души. Когато към 10 юни арестуваните бяха докарани в Пловдив, руският и немският (австрийският) консули се намесили и не позволили на полицията да изтезава затворниците.[34]

Някои от арестуваните бяха пуснати. Осъдени бяха на заточение всичко 22 души начело с Узунов.

Както се вижда, Узунов прояви голяма съобразителност и спаси по този начин организацията от разгром, не по-малък от ловчанския. Комитетите в села и градове, с изключение на Хасковския, продължиха своето съществуване, без да се почувствуват засегнати по-дълбоко.

4. След заминаването на Каравелов за Белград в Букурещ останаха да действуват от името на централния комитет само Киряк Цанков и Д. Ценович.[35] В помощ им дойде и Т. Пеев, чието връщане в България бе станало вече невъзможно.[36]

Почти едновременно с вътрешните дейци и няколко дни след залавянето на Левски букурещките членове на централния комитет заедно с Пеев решиха да предприемат също тъй редица мерки за оздравяването на организацията. Те бяха на мнение, както и вътрешните дейци, както и Каравe-

---

[30] Д-р В. Х. Стоянов-Берон. Пос. съч., с. 306. Писмото е писано в тъмницата в Пловдив. Подписано е: „Брат ви". На Берон не е известно, че това писмо е от Узунов. Той счита, че то „се отнася до онова време, когато е бил още жив В. Левски и е действувал". Вероятно за това писмо на Узунов се говори в писмото на търновци до русенци от 2. VII. 1873 г. (АНБ, II В, 2, 158).

[31] АНБ, II В, 1, 60.

[32] АНБ, II В, 1, 58, търновци до русенци, 2. VII. 1873.

[33] АНБ, II В, 1, 60.

[34] АНБ, II В, 1, 58.

[35] Срв. писмото на Г. Икономов, адресирано не до Каравелов или комитета, а до К. Цанков (АНБ, II А, 102, 44).

[36] Т. Пеев, от Етрополския комитет, бе изпратен от турската власт да търси във Влашко обирачите на хазната в Арабаконашкия проход. По-сетне участието му в комитетската организация бе разкрито и той трябваше да остане във Влашко.

лов преди това, че народът е готов за въстание.[37] С оглед на това те насочиха усилията си в две посоки: да съберат материални средства за въстанието и да му осигурят команден кадър.

С изпълнението на първата задача бе натоварен Т. Пеев. Нему бе издадено (5.I.1873 г.) пълномощно писмо до „братята единородци", с което той трябваше да обиколи емиграцията във Влашко, руска Бесарабия и част от Южна Русия и да събере нужните за въстанието средства. [38] Именно Пеев бе избран да обикаля емиграцията, защото се мислеше, че така ще се осигури по-добре успехът на предприетото дело: вярваше се вероятно, че емиграцията ще бъде по-щедра към нарочния пратеник на комитетите в България, отколкото към някой от букурещките дейци.

Не по-лека бе и втората задача, която централният комитет в Букурещ си постави за изпълнение — да привлече за съдействие всички хайдушки войводи и осигури по този начин военни ръководители на въстанието. Още повече, че войводите, израснали и работили при други обстоятелства, не можеха лесно да се поддадат и подчинят на дисциплината, установена в революционната организация. Единствен само П. Хитов беше успял да преустрои донякъде съзнанието си и да се проникне, пак донякъде, от новите разбирания в освободителното движение.

На първо място, централният комитет се обърна към Филип Тотю, който по това време живееше в Одеса. В писмо от 6.I.1873 г. до войводата централният комитет изтъква, че Тотю е предаден на същата цел, за която работи и комитетската организация след походите на четите в България. Централният комитет е искал отдавна да се споразумее с войводата, но досега не е намерил за нужно, защото бил уверен, че Тотю е непоклатим в предначертаната си цел. Сега,когато комитетът е сполучил „да приготви почти всичкия български народ за революция", комитетът изпраща при войводата с писмо Пеев, който да се разговори с него за народната цел и да му връчи един устав на централния революционен комитет.[39]

За да внуши на Ф. Тотю, че е длъжен да се подчинява на дисциплината в организацията, букурещките дейци изтъкват още, че централният комитет е избран и упълномощен от всички частни комитети в България, Тракия и Македония и че уставът му е също тъй одобрен от комитетите. Следователно Филип Тотю няма право да изказва мнение по организацията на революционното движение „освен писмено да ни отговорите съгласни ли сте с нас или не, и готови ли сте, ако ви определиме и повикаме когато и да е на работа, която виждате, че можете да извършите".

Доколко тази акция на Букурещкия централен комитет е имала успех и какви са последиците от Пеевата обиколка, не може да се каже нищо положително. На всеки случай по-сетнешните събития дават указания, че тя не е успяла.

5. Въпреки думите си, казани пред търновския пратеник в Белград, че не признава друг централен комитет освен народа, Хитов все пак не скъса с „влашките лъжци". От думите на Ив. Драсов, който в края на януари 1873 г. се намираше в Белград, се вижда, че Хитов поддържа тесни сношения с

[37] „Българският революционен централен комитет . . . ви обажда, че времето за народното ни освобождение е дошло. Народът . . . е готов на въстание, щом му се покаже знак от централния комитет" (АНБ, II А, 102, 78). Виж още и АНБ, II А, 102,79.

[38] АНБ, II А, 102, 78.

[39] АНБ, II А, 102, 79.

Каравелов и с Букурещкия централен комитет.[40] Във връзка с това е и съветът му до търновци да се свика събрание в Букурещ. По думите на Драсов било дори уговорено Хитов да иде в Букурещ и там да действува заедно с Каравелов.

Вероятно между Хитов и Каравелов[41] е било уговорено да се свика събрание в Букурещ на 1 март 1873 г.[42] Дали то се е състояло, не може да се каже положително. Ако то все пак е станало, едва ли е било общо, тъй като от България не е имало представители; по това време Търновският централен комитет свикваше вътрешно заседание, което да реши между другото и въпроса за едно общо събрание в Букурещ. Изглежда, на всеки случай, че поне Букурещкият централен комитет е имал заседание, тъй като в същия ден (1 март) той натовари Хитов със задача, подобна на Пеевата два месеца преди това. На Хитов именно бе издадено пълномощно, в което комитетите се задължават да му разкажат и поверят всичко, каквото са вършили, и да изслушат наставленията, които той ще им даде и които той е получил от централния комитет.[43] Хитов прекара известно време във Влашко и след това замина за Русия.[44] Във Влашко той участвува и в заседанието на централния комитет, в което бе решено да се свика ново общо събрание на комитетите на 20 април 1873 г.[45]

Резултатите на Хитовото пратеничество във Влашко и Русия също не могат да се установят. По всичко изглежда, че те не са били по-добри от Пеевите.

6. Както се каза по-горе, едно от решенията на събранието в Търново, състояло се на 18 март 1873 г., беше — да се свика в Букурещ от 30 април до 15 май второ общо („главно") събрание на комитетската организация. За споразумение с Букурещкия централен комитет бе определен да иде в

---

[40] АНБ, II А, 102, 43.

[41] Каравелов се завръща в Букурещ в началото на февруари 1873 г. Той напуща Белград на 31 януари 1873—АНБ, II А, 102, 43.

[42] АНБ, II А, 102, 43.

[43] АНБ, II А, 69, 9175. Пълиомощното е издадено от името на комитета в България, обаче носи печата на Букурещкия централен комитет.

[44] Търиовци до „драги съотечественици", 16.IV.1873 г. Хитов бил упълномощен от Търновския централен комитет да действува пред богатите българи в Русия за няколко неща. I. Потребен е едии инженер, „който да прегледа и определи най-точно позиците, а следователно и да иазначи от кой род на войнишкия ред ний можем почна освобождението си". Иижеиерът да бъде снабден от тях с необходимите средства и придружен от един българин — руски поданик — да обиколи цяла България „из село в село, из град в град, като бъде снабден с рекомандация до един от българските центрове". II. Трябват 4000 револвера, които да се донесат в Букурещ и оттам ще бъдат пренесени в България. III. Нуждно е да се основе в Одеса едно общество, което да изпълнява всичките по-големи потреби, които се предложат из главните заседания на центровете в България. Това общество с време и според действията в отечеството ще приеме властта на едно привременно правителство, „което може да прави кредит в името на българския народ, да дава решения на предложените от нашите заседания, и най-после да издава закони и наредби, съобразни с целите и потребностите иародни; а самото освобождение кога трябва да се почне, то да зависи от тукашните централни заседания". Членовете да се назначат от одесци, а сетне от депутати от България (АНБ, II В, 1, 57).

Хитов е ходил в Русия през март 1883 г. Виж за това писмото Н. Обретенов до Хитов (Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 113) и писмото на русеици до търновци (д-р В. Стоянов-Берон. Пос. съч. с. 314). Каква е била задачата му, не е известно. Приведеното по-горе пълномощно от търновци Хитов получава, след като се бе завърнал вече от Русия.

[45] Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 113.

Букурещ членът на Русенския комитет Н. Обретенов.[46] Той отиде веднага. В Букурещ Каравелов му казал, че централният комитет е вече решил събранието да стане от 20 до 26 април. „Сега на вас не остава друго — пише Обретенов на вътрешния централен комитет — освен да пишете навсякъде и на 20 идущаго всички да се намерят там . . . На долните градове няма да пишете, защото им се писа: Сливен, Ямбол, Видин, София, Пирот, Ниш, Филибе и Велес . . . Вашият представител, като дойде, трябва да донесе всичките работи от Ловеч, т. е. протокола, копието, кочана от билетите и каквито други тефтери има и писма, биле ако се намерят . . . това се изисква без друго."[47]

В отговор на Обретеновото писмо търновци съобщават, че ще се погрижат да сложат всичко в ред. Те обаче не са уверени, че пратениците ще могат да се съберат в Букурещ на определеното време, защото точно тогава мнозина от комитетските дейци били заети с работите си на Джумайския панаир. Все пак търновци писали и известили на всички. Ловчанската архива, която търновци трябвало да занесат на събранието в Букурещ, била вече в ръцете им, но още не били я донесли от мястото, дето се пазела.[48]

Съмнение, че представителите няма да могат да се съберат на определеното от Букурещкия централен комитет време, изказват и русенци, все по същите съображения, в писмо до Хитов.[49]

И наистина предположенията на търновци и русенци излязоха прави. Събранието се състоя вместо на 20 или 30 април едва на 11 и 12 май. Хитов пише в едно по-късно писмо, че чакал представителите да се съберат цели 45 дни.[50] Въпреки че събранието бе тъй широко разгласено, броят на представителите от България беше съвсем малък — само двама души. Любопитно е, че в събранието не участвуваха нито търновци, които бяха взели почина за него, нито русенци, които бяха близо до Букурещ. От комитетите във вътрешността участвуваха в заседанията само Н. Ганчев от Стара Загора[51] и К. С. Котелски от Котел.[52] От страна на емиграцията присъствуваха Л. Каравелов, П. Хитов, Г. Панов, С. В. Софийски и И. С. Горски.[53] В събранието не участвуваха, поради неуяснени причини, и досегашните членове на централния комитет — К. Цанков и Д. Ценович.

През първия ден на събранието — 11 май — участвуващите в заседанието прегледаха сметките на централния комитет. Оказали се 2000 гроша дефицит. За предпазване в ревизиония протокол комитетът е наречен „Българско народно общество".[54]

Другите решения на събранието, взети в заседанието на 12 май, не са вписани в особен протокол, все с цел да се запази комитетът от изненада и неприятности. Само върху оригиналния екземпляр на устава, приет в миналогодишното събрание, е написано с Каравелова ръка: „На заседанието, което стана на 11 и на 12 май, тоя ред се изменя и нашите дела отиват зана-

[46] Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането — с. 113; АНБ, II В, 1. 54.

[47] Д-р В. Стоянов-Берон. Пос. съч., с. 314. У Берон датата на писмото е погрешна: напечатано е 1872 вместо 1873 г.

[48] АНБ, II В, 1, 56.

[49] Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 113.

[50] АНБ, II В, 1, 73.

[51] АНБ, II В, 1, 56; д-р В. Стоянов-Берон. Пос. съч., с. 315; АНБ, II А, 62, 8429.

[52] АНБ, II А, 1, 73; АНБ, II А, 102, оригинала на устава от 1872 г.

[53] АНБ, II А, 102, оригинала на устава от 1872 г.

[54] АНБ, II А, 55, 7326.

пред тайни. Букурещ, 1873 г., май 16." Следват подписите на представителите, участвували в събранието.[55]

Какви промени са станали в състава на Букурещкия централен комитет, не може да се установи с точност. Във всеки случай ясно е, че Каравелов и Хитов са останали пак членове на централния комитет. От разписката, която са подписали два дни след събранието, на 15 май, С. В. Софийски, Н. Ганчев и И. С. Горски за получена от тях сума, е явно, че касиер на комитета е останал пак Д. Ценович.[56]

От кратката бележка на Каравелов, която има стойност на заключителен протокол, се вижда, че събранието е отменило преди всичко стария устав и е начертало нови насоки за развоя на работите в революционната организация. Какви са били разискванията, можем само да догаждаме. Ако се съди по някои изказвания в писма от онова време, разглеждан е бил на събранието преди всичко въпросът за обявяване на въстание. Така Драсов след разговора си с Каравелов в Белград пише на Д. Хр. Попов в Турно-Магуреле относно проектираното за 1 март общо събрание: „Трудете се дано стане по-пълно и дано се решеше за въстание!"[57] В черновката на пълмощното, дадено от Сливенския комитет на Н. Ганчев да го представлява на събранието, е написан с ръката на Ат. Узунов и един подробен план за въстание, както и предложение да се назначат трима апостоли, които да обиколят България и да подготвят въстанието. Представителят ни, казва се в пълномощното, ще каже устно защо Узунов, който предлага плана за въстание, няма да може да иде на събранието.[58] По всичко личи, че този план на Узунов е бил четен на събранието и Ганчев е дал необходимите обяснения.

И още едно нещо трябва да се отбележи във връзка с това събрание. Именно, че на заседанията му присъствуваха и С. В. Софийски и И. С. Горски. Софийски беше четник на Хитов през 1867 г. и не можа след това да се приспособи към новите тактически разбирания на Левски. През 1872 г. той кроеше да мине в България, като очакваше одобрението на Левски да иде отвъд Дунава,[59] а през пролетта на 1873 г. напираше вече твърде енергично да иде в Балкана, който по неговите думи бил запустял без хайдути. А от букурещка страна, т. е. от централния комитет, не давали надежда, че ще изпълнят искането му.[60] Забележителното тук е това, че една седмица след събранието, на 20 май, Софийски и Горски минаха Дунава с малка чета,[61] снабдени със средства от касата на централния комитет![62] Между другите решения на събранието е било следователно и решението да се изпрати четата на Софийски в България, за да се изпита почвата за въстание.

Прочее не само вътрешните дейци бяха забравили тактическите завети на Левски, като се обърнаха за помощ отвън, не само те изоставиха организационната форма, създадена от Апостола, като му избраха Узунов за заместник — отстъпление от заветите на Левски и традицията, установена от него, направи и събранието в Букурещ. Отменяйки изцяло стария

[55] АНБ, II А, папка 102.
[56] АНБ, II А, 55, 7327.
[57] АНБ, II А, 102, 43.
[58] АНБ, II А, 62, 8429.
[59] АНБ, II А, 67, 8934.
[60] Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 485, 487.
[61] Пак там, с. 488. Четата прекара лятото в Котленския Балкан и бе разбита през есента в Софийско. Всички четници, с изключение на един, бяха избити.
[62] АНБ, II А, 55, 7327, разписка за 10 лири, получени от касата на комитета.

устав, събранието възприе нова тактика, против която по-рано Левски тъй ревниво се бореше, то възвърна организацията към четническата тактика и не само на думи, но и на дело. А всичко това е несъмнен белег на упадък в идейно и организационно отношение, упадък, който все повече и повече завладяваше революционната организация след смъртта на Левски.

Слабо посетено от представителите на вътрешните комитети, минало под знака на люде с по-стари тактически разбирания, събранието не постигна никакви практически резултати, които да подтикнат революционната организация към нови завоювания и успехи.

7. След събранието настъпи още по-голям упадък в комитетските работи, който засегна най-вече върховете на организацията. Вътрешните комитети постепенно изоставиха досегашния председател на централния комитет, респективно досегашния централен комитет, и обърнаха погледите си към стария и авторитетен хайдушки войвода П. Хитов, който единствен от войводите беше успял да схване до голяма степен значението на организацията и да преустрои хайдушкото си съзнание според новите изисквания на момента. Хитов изведнъж и за дълго време придоби изключително влияние в работите на Българския революционен централен комитет. Изоставянето на Каравелов се дължеше преди всичко на това, че той посрещна неодобрително още първата акция на вътрешните комитети след смъртта на Левски — опита им да влязат във връзка със сръбското правителство за по-скорошно въстание. Към това се прибавиха и редица други причини, като например подмолната борба на бившия редактор на „Тъпан“ с Каравелов;[63] обвинението, че Каравелов с обнародването на Хитовите записки бил поставил в неудобно положение мнозина революционни дейци;[64] случаят с писмата на Левски, които, без вина на Каравелов, попаднаха от неговата къща в ръцете на турската власт[65] и пр. На всеки случай вътрешните дейци започнаха да се отнасят за всички работи на организацията не до Каравелов или централния комитет в Букурещ, а до Хитов в Белград. Каравелов се почувствува изолиран и още на 29 май 1873 г. заяви в писмо до Хитов: „Из България няма ни бяло, ни черно.“[66] В същото време търновци и русенци продължаваха усилено дейността си и обсипваха Хитов с писма, който виждаше, че положението не е такова, каквото го представя Каравелов. Това състояние на нещата продължи и по-нататък и Каравелов кроеше вече планове за напущане на Букурещ и за спиране на в. „Независимост“.[67]

8. Между това вътрешните комитети направиха няколко опита за намиране заместник на Узунов. На събранието в Търново, на 18 март 1873 г., бе решено между другото тази грижа да бъде предоставена на Хитов.[68]

[63] Ив. Мънзов, бивш редактор на вестника на младите „Тъпан“, работеше отначало във вестника на Каравелов „Свобода“. Минал след това на страната на старите, Мънзов пише дописка против Каравелов в цариградския вестник „Право“, а също и брошура, неизлязла от печат. Срв. за брошурата съобщението на Каравелов в две писма до Хитов (Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 9).

[64] АНБ, II А, 60, 7993.

[65] Н. Обретенов. Пос. съч., с. 183.

[66] АНБ, II А, 60, 7993.

[67] Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 9—10. Виж и писмото на Ив. Драсов до Хитов (4.IX.1973): „Г-н Каравелов ми пише, че веч не ще издава „Независимост“ и че ще да иде негде да си търси прехраната, защото от Българско нямало никакво съчувствие.“ (АНБ, II А, 62,8490)

[68] АНБ, II А, 69, 9360.

Войводата се постара да изпълни възложената му задача и след няколко месеца, през октомври, прати човек в България. Името на този нов апостол и заместник на Левски и Узунов не е известно. Според писмото на Хитов той бил родом от Софийските предели. В България щял да се нарича Яко Ракиджията. „Той може и да се появи — пише Хитов — и при Атиловците, и ще покаже едно мое малко ликче и писмена препоръка, но препоръката не пише лично до кого е, само казва до приятели. И той е добър и способен за всичко. Той ще ходи от село на село, от град на град, с кон, натоварен с каквото намери да купи: вощина, вехти бакъри, сол ще носи, каквото намери. И затуй, моля те, да явите на братята да го приемат и препоръчат, гдето видят за потребно."[69]

Изглежда, че дохождането на изпратения от Хитов човек не е дало резултати, защото няколко месеца след това, на 15 юли 1874 г., търновци молят отново войводата да им прати „мисионерин".[70] Хитов праща още две момчета, от които едното за Македония[71] — и за тях няма никакви други данни. Изглежда, че и те не са могли да свършат нещо по-значително.

Все по същото време, през лятото на 1874 г., русенци били избрали едно „ново лице,което скоро ще тръгне да дири краищата на конците"[72]. Пак тогава и шуменци избрали за апостол своя учител П. Волов. Щом той си свърши работата в училището, казва се в едно писмо, ще иде в Русе да получи препоръка до централния комитет в Търново и ще поеме работата.[73] Въпреки радостта на търновци Волов също не стана заместник на Левски и Узунов. Коя е причината за това, засега не е известно.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

1. Така създаденото положение на организационна разединеност[1] и липса на здраво средищно ръководство трая повече от година и половина. Комитетските дейци, и на първо място вътрешните, гледаха по всякакъв начин да възстановят единоначалието в организацията и да стегнат редовете ѝ. Към това се стремяха най-много търновци, които бяха прогласени за централен комитет във вътрешността, и русенци, между които сега се намираше и бившият сливенски учител Михаил Греков, другар на Ат. Узунов. През есента на 1873 г. двата комитета, които поддържаха оживени връзки, имаха вече определен план за обновяване на революционната организация чрез свикването на едно разширено събрание. Този план е изразен в писмото на Греков до Хитов: „Преди всичко, пише Греков, нам ни трябва едно събрание общо, в което да разгледаме какво сме работили досега и какво имаме да работим занапред, отгде ще вземем средства и по кой начин ще трябва да работим. . . . Братко мой, ако искаме напредък, трябва да бъдем и съгласни, и да вървим с общата сила, а не всеки за себе си . . . Като те уверявам, че без общо събрание не ще да бъде, и затова потрудете

[69] АНБ, II В, 1, 73.
[70] АНБ, II В, 1, 101.
[71] Пак там; АНБ, II А, 69, 9341.
[72] АНБ, II В, 1, 98.
[73] АНБ, II Б, 1, 99.

[1] В едно писмо на русенци (М. Греков) до Хитов е дадена ясна картина на тази разединеност: „Вие външните наши братя, се надявате, че ние сме извършили нещо, а ние хабер нямаме. За реда си ние се надяваме, че вие сте извършили нещо, а то пак нищо; а по този начин сами си вредим" (АНБ, II А, 69, 9325).

се да наредите, гдето намерите за добре, едно общо събрание, гдето могат да бъдат членовете от всичките братства, но във всеки случай трудете се да бъде това място в пределите“[2] (на България, бел. Бур.).

Хитов възприе плана за събрание, предложен му от русенци чрез Греков: „Дето ми пишеш за събранието, това е необходима нужда“, отговаря той. Но, продължава войводата, то не бива да стане в пределите на България, както настоява Греков, защото е опасно. По-добре е да стане във Влашко или в Сърбия. Нека вътрешните дейци свикат първом свое събрание, на което ще решат къде ще стане общото събрание, и да си изберат делегати. Датата на „главното събрание“, на което ще се „нареди наново работата“, не бива да бъде по-късна от 10 март 1874 г.[3]

Преписката между Хитов и русенци по въпроса за проектираното общо събрание продължи и по-нататък.[4] Между това Хитов отиде през март и април 1874 г. в Русия, натоварен с поръчки от страна на вътрешните комитети.[5] На път за Одеса той се среща с представител на русенци и вероятно сега е било уговорено всичко около бъдещото събрание.[6]

Едновременно с това Хитов водеше преписка и с Иван Драсов, бивш член на централния комитет в Ловеч по времето на Левски, а сега ученик в Писек, Чехия.[7] Драсов проявяваше жив интерес към съдбата на революционната организация, затова Хитов го осведомяваше за всичко, което се вършеше в Букурещ и в България. И сега, след връщането си от Русия, Хитов му е писал писмо, чието съдържание не ни е известно, но от отговора на Драсов личи да е във връзка с пратеничеството на Хитов в Одеса и срещата му с русенци. Може би Хитов е направил предложение на Драсов да иде в Белград, защото в писмото си от 17 юни 1874 г. Драсов му съобщава, че след един месец ще бъде при него.[8] И наистина той удържа думата си. Какво са разговаряли двамата, не е известно, но вече на 22 юли, снабден с препоръчително писмо от Хитов, Драсов тръгна да обикаля влашките градове.[9] Целта на обиколката му бе да подготви свикването на общо събрание в Букурещ. На събранието, както това искаше по-рано и Греков, трябваше да присъствуват представители на всички комитети в България и Влашко. За България въпросът беше лесен, тъй като самите вътрешни дейци настояваха да се свика събранието; оставаше само да им се извести. Но във Влашко работите стояха малко по-другояче. Там все пак съществуваше централен комитет, колкото и бездеен да беше той, и починът за събрание трябваше да излезе от него. Свикването на представители от един само член на централния комитет, в случая П. Хитов, би предизвикало и съмнения, и недоволства, и интриги. Ето защо Драсов тръгна от град на град във Влашко: той трябваше предварително да вземе мнението на комитетите и да осигури тяхното съгласие за една такава акция.

След като посещава няколко града, гдето го посрещнали добре,[10] Драсов отиде в Букурещ. Тук дойде и представителят на вътрешните комитети

---

[2] АНБ, II А, 69, 9325.
[3] АНБ, II В, 1, 73.
[4] АНБ, II В, 1, 74, 78—79.
[5] АНБ, II А, 69, 9328, 9330.
[6] АНБ, II А, 69, 9330.
[7] Виж цялата му преписка в АНБ, II А, 62, 8483—8516.
[8] АНБ, II А, 62, 8498.
[9] АНБ, II В, 1, 102.
[10] АНБ, II А, 62, 8499—8503.

Н. Обретенов. Вероятно в присъствието и със съгласието на Каравелов тук бе решено, по думите на Драсов, събранието да се свика на 15 август, като за целта бяха изпратени веднага и поканителни писма.[11]

Събранието се състоя една седмица след определената дата — на 20 и 21 август 1874 г. Възпрян от различни причини, Хитов не можа да дойде на заседанията му.[12] От Влашко присъствуваха девет представители, от България — три, от Чехия — един (Ив. Драсов). Събранието избра един временен централен комитет в състав: Л. Каравелов, Хр. Ботев, К. Цанков, Олимпий Панов и Т. Пеев. На избраните се възлагаше: да правят възвания за събиране на парични помощи във Влашко, да поддържат връзки с частните революционни комитети в България и да свикат главно събрание от представителите на всички комитети в България и Влашко.

Със задачата да съживи угасналите след смъртта на Левски комитети в България, както и да образува нови, бе натоварен по решение на събранието Русенският комитет. Същевременно той трябваше да приготви и представители за следното „главно" събрание, което трябваше да стане на Коледа, 26 декември 1874 г. За разноски по всичко това Русенският комитет трябваше да получи от Влашко сумата 20 лири най-малко, и то най-късно до 20 септември. На събранието се взе между другото и решение да се съобщят разискванията и резолюциите му на Хитов в Белград. За тая цел в Сърбия бяха изпратени Ив. Драсов и М. Греков. Реши се още да се намерят средства, за да може Хитов да се прехвърли във Влашко, та да бъде по този начин по-близо и до централния комитет, и до комитетите в България.[13]

2. Още през деня на събранието, 21 август 1874 г., на Русенския комитет бе издадено и съответно пълномощно за работата, която имаше да извърши. В него между другото се препоръчваше и начинът, по който трябва да работят русенци при възстановяването или откриването на нови комитети: „Председателят на първия частен комитет ще да си избира няколко членове, а пък те — другите, и другите — трети и т. н. Заедно с по-отбраните си членове, при откриването на втори частен комитет в най-ближния си град или село председателят ще да назначава само председател, а тоя последният — други свои членове, както се каза по-горе. Така също ще да прави и вторият частен комитет при отварянето на третия и т. н. За тая цел всеки частен комитет ще да работи с най-мирен начин и най-голяма осторожност, щото да не възбужда никакво подозрение от страната на нашите врагове."[14] Ясно е прочее, че събранието се е занимало подробно с въпроса — по какъв начин да става агитацията, и е намерило за най-добра верижната система. В такъв случай то не е имало пред вид назначаването или избирането на апостол, заместник на Левски и Узунов. Несполуката с Узунов и неколкократните неуспешни опити да му се намери заместник са принудили членовете на събранието да изоставят старата организационна система и да преминат към нова, която е при това по-удобна, по-безопасна и свързана с по-малко разноски.

Но още отначало Русенският комитет се видя принуден да изостави препоръките на събранието и да премине към старата система на организи-

[11] АНБ, II А, 62, 8503.

[12] В Букурещ са чакали Хитов до 1 август, когато Греков му телеграфира да не идва вече (АНБ, II А, 69, 9259).

[13] АНБ, II Б, папка 102. Протоколът е обнародван във факсимиле най-напред от С т. З а и м о в. Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов. С., 1895.

[14] АНБ, II В, 1, 108.

ране и агитиране чрез апостол. Когато русенци потърсиха подходящ човек, изборът им падна на Ст. Стамболов.[15]

3. През м. юли 1874 г. Стамболов, изключен от Одеската духовна семинария, се завърна в родния си град Търново.[16] Тук той се задържа обаче твърде малко. Член на революционния комитет още от предната 1873 г., той биде удостоен с честта да бъде изпратен като делегат на търновци на събранието в Букурещ през август 1874 г. В началото на септември той се завърна в Търново, гдето разправил как и какво трябва да се работи.[17]

В това време, към средата на септември, в Търново дойде М. Греков, току-що се върнал от Белград, гдето бе ходил с Драсов да докладва на Хитов решенията на букурещкото събрание. Търновци свикаха заседание, на което присъствуваха представителите още на два-три комитета. По думите на Греков, събранието решило, че работата трябва да се отложи, докато се намерят достатъчно средства; за тая цел трябва да се привлекат към революционното дело и богатите българи във Влашко и Русия, които биха могли да дадат пари.[18]

Греков замина отново за Румъния, за да докладва на Каравелов и Ботев решенията на търновското събрание и което е по-важно, да види какво е станало с обещаните на Русенския комитет 20 лири, без които в България не можеше да се начене никаква работа. Несвършил нищо в туй отношение в Букурещ, Греков отиде в Галац.[19] Оттук той пише на русенци на 28 септември 1874 г., че няма никаква надежда да направи нещо.[20] В Болград обаче надеждите му се възвръщат: болградчани събрали част от обещаните пари и щели да съберат още. На 4 октомври Греков съобщава на русенци, че Болградският комитет им праща пари; щом ги получат, да иде някой от тях в Търново да ги занесе лично и да разправи какво трябва да се работи.[21] Вече от писмото на самите болградчани до Русе (13. X. 1874) става ясно, че парите, които те пращат, са предназначени за излизането на един апостол по обиколка.[22] Едно писмо на русенци до Хитов, пак от това време (19. X. 1874), говори още по-определено, че се гласи изпращането на апостол в българските земи: като съобщават на войводата за получените от Болград пари, те добавят, че писали на Асеновци да им съобщят „трябва ли да излезе човекът с тези пари или да чака още". Ако от Търново отговорят положително, „човекът ни тоз час ще излезе и работата ще вземе добър ред"[23].

От всичко това става ясно, че Стамболов е бил определен за апостол преди заминаването на Греков за Букурещ, Галац и Болград, т. е. преди 24 септември 1874 г.,[24] и че Греков отива във Влашко и Бесарабия най-вече за това — да намери пари за обиколката на новия апостол. Твърде вероятно

---

[15] За началната дейност на Стамболов като революционер виж моята работа: Революционната дейност на Ст. Стамболов през 1873—1875 г. — Родина, год. II (1939), кн. 2, с. 76—94.

[16] АНБ, II В, 1, 103.

[17] АНБ, II В, 1, 112.

[18] АНБ, II А, 67, 9026.

[19] Пак там.

[20] АНБ, II В, 1, 114.

[21] АНБ, II В, 1, 116.

[22] АНБ, II В, 1, 117.

[23] АНБ, II А, 69, 9341.

[24] Щом Греков на 28 септември е в Галац, а преди туй вече ходил в Букурещ, от Русе е тръгнал не по-късно от 24 септември. (Писмото на Греков — АНБ, II В, 1, 114.)

е следователно, че избирането на Стамболов за заместник на Левски и Узунов е станало на събранието в Търново към средата на септември, гдето сигурно се е разисквало и по начина, по който ще стане възобновяването и стягането на комитетите, възложено на русенци. Това предположение се подкрепя и от обстоятелството, че когато Греков си тръгва за Русе, Стамболов го придружава и престоява там цели осем дни.[25] По пътя вероятно двамата са обсъждали подробно всички въпроси около новата задача на Стамболов, а окончателното решение е било взето през осемдневния престой на новия апостол в Русе.[26]

На 23 октомври 1874 г. русенци пишат до Болград, че получили изпратените седем лири, и щом получат още от три-четири места по толкова, „незабавно ще се погрижим да упътим човека, когото сме и намерили, за да обхожда местата ни, и тогава вече вярваме, че няма да се нуждаем от парична помощ. Желателно е обаче час по-скоро да стане това."[27] Два дни по-късно русенци съобщават на шуменци, че апостолът ще трябва да почака, защото нямат достатъчно пари за разноските му.[28] Към края на октомври Стамболов е все още в Търново, гдето пише отговор на една дописка от Русе, обнародвана в броя на в. „Източно време" от 26. X. 1874 г.[29] В Търново той е и на 9 и 14 ноември, когато са писани два откъса от дневника му.[30] Едва на 10 декември 1874 г. русенци съобщават на Хитов, че работите вървят добре и допълват: „Човекът, който е пратен по България, ходи сега свободно и като се върне, ще ти явим всичко подробно или пък на събранието ще ви изложи всичко, каквото е вършил."[31] Въпреки „свободното" ходене Стамболов срещал немалко трудности, „по-причина, че там човек мъчно може да обиколи", а и без пари нищо не ставало. Ще рече, че Стамболов е направил своите обиколки през втората половина на ноември, тъй като на 10 декември той вече пристига в Русе на път за Влашко.[32]

Къде е ходил Стамболов и кои места е посетил, засега не може да се определи. Единствен документ в случая са бележките на самия Стамболов в тефтерчето му, но и те са крайно непълни. От тях се вижда, че Стамболов е отишъл най-напред в Габрово, гдето преседял седем дни. След това той обиколил на три пъти селата. Ходил е веднъж и в следните лица: Д. Георгиев от Емен, Х. х. Попов от М. (усина), П. Иванчев от Михалци, В. Неделчев от Турчата (Бяла черква), Т. Дончев и М. Петров (Преображенски?) от Ново село, К. и К. (Киро Ковача?) от СД (Сухиндол?), Д. С. XI (?), поп Бальо от Вишовград, всички от Търново. В тефтерчето се срещат и имената: Димитър Мишкоолу, Вичо Севлиевец (псевдоним на Севлиевския комитет по времето на Левски), „в Сопот Петко Богоев, в Пловдив Никола Петров Недялков"[33]. Вероятно Стамболов е посетил всички отбелязани лица, села и градове или най-малкото имал е намерение да направи това.

4. Съгласно решението на събранието от 20 и 21 август 1874 г., на 26 декември същата година, втория ден на Коледа, в Букурещ трябваше да

[25] АНБ, II В, 56, 5924.
[26] АНБ, II В, 56, 5929.
[27] АНБ, II В, 1, 121.
[28] АНБ, II В, 1, 122.
[29] АНБ, II В, 56, 5924.
[30] АНБ, II В, 56, 5924, 5929.
[31] АНБ, II В, 1, 126; II А, 69, 9339.
[32] АНБ, II А, 69, 9342.
[33] АНБ, II В, 56, 5924.

стане ново „главно“ събрание за окончателно уреждане на комитетските работи. На него трябваше да се направи „изложение на всичко“, което се е вършило в България.[34]

В България работите все пак вървяха задоволително. Русенският комитет взе всички мерки за навременното свикване и успешна работа на събранието. В началото на декември русенци пратиха и свой човек във Влашко,[35] да уреди всички висящи въпроси и подготви работите с оглед на предстоящото важно събитие в живота на организацията.

В Букурещ обаче положението се рисуваше малко по-другояче. Избраният от събранието привременен централен комитет не си даде труд да погледне с по-голяма сериозност на положението. Изглежда, че единствен Ботев се стараеше да си „изпълнява обязаностите“, както трябва. Другите членове на комитета трябвало, по думите на Ботев, да бъдат „мушкани“, за да вършат възложената им отговорна работа. Възмутен от това, Ботев възклицава в едно писмо до Драсов: „Мушкам, но кого? И тия ли, които са избрани да мушкат?“[36] И ако Ботев обвинява в бездействие и безгрижие най-вече К. Цанков, то Драсов не е доволен от Каравелов, задето не си „изпълнява длъжността“ и задето се е заловил за полемика с другия член на привременния централен комитет Т. Пеев: „Сега му не е времето, пише Драсов, с това си поведение той не прави друго, освен отстудява работниците ни.“[37]

Все през това време Каравелов, който отдавна още се канеше да спре поради парични причини вестника си „Независимост“, използува завършването на четвъртата му годишнина, за да прекрати на 12 октомври 1874 г. издаването му. На раздяла с читателите си той им отправи следните няколко реда: „Братя българи! В продължение на последните пет години аз се борих за българските интереси енергично и оставям публицистичното поле с чиста съвест и със спокойно сърце. С една дума, аз заплатих вече своя дълг на отечеството си. Работил ли съм добросъвестно, прави ли са били моите идеи и полезна ли е била моята програма — това ще да реши времето и безпристрастната критика. И така, прощавайте! Аз съм принуден от самите обстоятелства да напусна своите досегашни занятия. Моля се и на ония мои съотечественици, на които съм нападнал право или косвено във вестника си напразно, да ме простят. Журналистиката е тежка и неблагодарна длъжност.“[38]

Спирането на „Независимост“ не означаваше още пълно отказване на Каравелов от работите на комитета. Но то бе тежка загуба за революционната организация и Ботев, който беше не само най-дейният от букурещките водители на организацията, но и опитен вестникар, счете за необходимо да започне нов вестник. На 7 декември 1874 г. излезе първият брой на „Знаме“, в който се казваше, че вестникът ще служи на същите идеали, на които са служили „Свобода“ и „Независимост“.

5. Въпреки неуредиците в Букурещ събранието все пак се състоя на определената дата, 26 декември 1874 г.[39] На заседанията му присъствуваха

---

[34] Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 131.
[35] АНБ, II В, 1, 128.
[36] Хр. Ботев. Съчинения. Под ред. на Ал. Бурмов. С., 1940, с. 600—601.
[37] АНБ, II А, 62, 8504.
[38] Независимост, год. IV, бр. 52, 12 окт. 1874.
[39] АНБ, II А, 62, 8573; Хр. Ботев. Съчнпения, с. 609.

доста лица от България и Влашко.[40] И този път Хитов бе възпрепятствуван да дойде на събранието.[41] Не дойде и Ив. Драсов,[42] който залягаше тъй много на свикването му.

Протоколът за заседанията на събранието не е запазен. Изглежда обаче, че на първо място е бил разискван въпросът за бъдещото устройство на комитетското дело, с оглед на досегашните постижения и неуспехи. На разглеждане е бил подложен и уставът на организацията, върху който някои от комитетските членове бяха направили бележки и препоръки.[43] Тези препоръки останаха неразгледани,[44] защото още в началото събранието се раздели на две във връзка с предложението на Каравелов и Ив. Адженов — „да се избере едно пълновластно лице из България, самò да се споразумява с тях, самò да основава комитети, самò да влиза в споразумения с държави и правителства и самò да управлява и администрация, и финансиалната част на централния комитет". С други думи, Каравелов предлагаше да се възстанови положението от времето на Левски. Това предложение срещна съчувствие от страна само на неколцина представители, докато пратениците от България и някои от Влашко почнаха да роптаят, виждайки в предложението на Каравелов опит да се обсеби от него ръководството на организацията.[45]

Понеже се видя, че няма да се достигне до споразумение по спорните въпроси, представителите решиха да се свика ново събрание на 1 март 1875 г. Избрана бе комисия, която да ръководи работите на организацията до новото събрание, и с това се приключиха заседанията. Комисията бе в състав: Каравелов, Кириак Цанков, Ив. Адженов, Тома Пантелеев и един представител от България. Ботев не бе избран, но Пантелеев му отстъпи мястото си и така той стана секретар на комисията.[46]

За забелязване е обстоятелството, че на събранието не можа да присъствува Стамболов, апостолът, който обикаляше България и който единствен можеше да даде най-вярна картина за състоянието на организацията в страната.[47] Представителите на събранието нямаха следователно възможност да вземат необходимите мерки за заздравяването на организацията, понеже не познаваха същността на нещата. Малцина от тях впрочем са знаели защо са дошли, както мисли един от присъствуващите на събранието влашки дейци.[48] Затова именно представителите се разделиха на две — от една страна дейците от Влашко, начело с Каравелов, а от друга страна — дейците от България, начело с Ботев. Затова се отложиха за следващото събрание и всички по-важни решения.[49]

След приключването на заседанията в Букурещ пристигна и закъснелият Стамболов. Той „ни разказа всичко за отсреща, пише Ботев, работите там вървели добре". Преди да си замине за България, Стамболов поискал от Каравелов да му възложи разпространението на сп. „Знание", за да може да прикрива дейността си като апостол, но Каравелов му отка-

[40] Хр. Ботев. Съчинения, с. 603.
[41] АНБ, II А, 62, 8573.
[42] АНБ, II А, 62, 8507.
[43] Пак там.
[44] Хр. Ботев. Съчинения, с. 604.
[45] Пак там, с. 603.
[46] Пак там.
[47] Пак там.
[48] АНБ, II А, 62, 8573.
[49] Хр. Ботев. Съчинения, с. 603.

зал, защото не е искал, види се, да излага списанието си. Неполучил и малкото пари, от които се нуждаел, Стамболов си тръгнал за България недоволен и обезнадежден от равнодушието на влашките дейци.[50]

6. Скоро Стамболов трябваше да излезе от строя. Името му бе преплетено с една пратка револвери, заловена от влашката полиция, и турската власт успя да разбере преминаването му в България като апостол.[51] Положението на Стамболов, който на 6 януари 1875 г. се бе прехвърлил в Русе[52] и потеглил за Търново, стана опасно. Той не искаше да се предаде лесно и не изпълни съветите на някои свои приятели да отиде във Влашко, а се отправи към Тракия, гдето обиколи някои комитети.[53] Когато видя, че е вече невъзможно да се укрие от преследванията на властта, той отиде в Симеоновград, гдето неколцина служащи българи по железницата го улесниха да замине за Цариград.[54] Оттук, снабден с паспорт от руския посланик граф Игнатиев,[55] той замина за Одеса[56] и след това за Букурещ.

От строя излязоха поради различни причини и най-дейните членове на комитетите в Русе и в Шумен — Н. Обретенов,[57] П. Волов и П. Енчев.[58] Тъй че към средата на март 1875 г. положението в България не изглеждаше да е много задоволително.

7. През същото това време работите в Букурещ тръгнаха съвсем лошо. Избраната комисия за временно ръководство на организацията не можа да се наложи на комитетите във Влашко и България и те я почти пренебрегнаха. За два месеца и нещо тя получи от частните комитети само едно писмо![59] Определеното за 1 март 1875 г. събрание не се състоя. Ботев, като секретар на комисията, трябваше да прати покани за събранието, но Каравелов, по думите на Ботев, не му позволил.[60] И да станеше събранието, то нямаше да разполага с актовете и протоколите на коледните заседания, тъй като те бяха унищожени от Адженов[61] по повод на същата пратка револвери, за която пострада и Стамболов.

Както се каза, Каравелов, спирайки „Независимост", не се отдръпна от организацията, а продължи да участвува в нейната работа. На коледното събрание той се помъчи да наложи влиянието си над групата, която се водеше от Ботев, но спечели само частичен успех. Отказването на Пантелеев от участието в комисията за водене работите на комитета вкара наново Ботев в ръководството на организацията. Отношенията между двамата доскорошни другари постепенно взеха да се изострят, и то изключително във връзка с работите на комитета. Каравелов започна на 15 януари 1875 г. литературно-научното списание „Знание", в което се прокарваше линия на

---

[50] Хр. Ботев. Съчинения, с. 604.
[51] Пак там, с. 609.
[52] АНБ, II В, 2, 148.
[53] АНБ, II А, 60, 8319.
[54] Ив. Андонов. Из спомените ми от турско време. Част първа. Пловдив, 1927. с. 43—44.
[55] А. Х. Бимакн. Стамболов. С., 1896, с. 16.
[56] АНБ, II А, 39, 4655.
[57] Хр. Ботев. Съчинения, с. 609 („а Никола, че се скарал с Греков, не ще да знае нищо"). Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 135; срв. още и Н. Обретенов. Пос. съч., с. 197—199.
[58] Знаме, год. I, бр. 8, 2 февр. 1875.
[59] Хр. Ботев. Съчинения, с. 609.
[60] Пак там, с. 610.
[61] Пак там.

пълна аполитичност.[62] Естествено с това той отвличаше „донейде вниманието на емиграцията“[63]. От друга страна, известна роля играеха и различията в политическите схващания на двамата предни дейци на комитета.[64] Като се притури към това и ясно забележимата бавност и нетактичност на Каравелов, която дразнеше Ботев и неговите приятели, ще се разбере защо се дойде до разрив в отношенията им.

Окончателно скъсване на „струната“ между Ботев и Каравелов стана в началото на март.[65] Каравелов, в чиято печатница се печаташе „Знаме“, отказа да предаде на Ботев отпечатания вече брой 11 на вестника поради спор за пари.[66] Това послужи за повод да се скъсат окончателно старите връзки между двамата изтъкнати революционери и писатели, довчерашни другари в борбата. Ботев се счете зле обиден и поведе жестока борба против Каравелов и неговите приятели.

Личните въпроси в тази борба бяха само възбуждителен елемент. В същност борбата беше за „начала, за характер и за политическа деятелност“[67]. Затова именно тя намери тъй жив отзвук сред емиграцията и вътрешните дейци. И докато емиграцията все още държеше за Каравелов и даваше съвети за примирение и ненамеса на частните работи в общите или пък заплашваше Ботев с отказване от вестника му,[68] вътрешните дейци и някои по-революционно настроени емигранти се присъединиха към Ботев. Затова той можеше да заяви, че причината да се отдели от Каравелов били „отсрещните българи“[69].

8. Между това групата около Ботев направи опит да оживи дейността на комитета в България, като намери нов заместник на Левски, Узунов и Стамболов. Стамболов, който бе пристигнал вече в Одеса, прати оттам в Букурещ някой си Петков, „за да заеме мястото му като апостол в България“. По думите на Ботева, Петков заслужавал „пълно доверие и уважение. Той има всичките качества за пропагандист и ползува се с всичките рекомендации на Стамболова.“[70]

Пристигнал в Букурещ в началото на април, Петков, вероятно по внушение и поръка на Стамболов, се срещна първо с Каравелов с цел да изгладе „недоразуменията“ му с Ботев. Неуспял в това отношение, той се присъедини към Ботевата група, изповядвайки лошите си впечатления от срещата си с Каравелов.[71]

---

[62] В програмата на сп. „Знание“, издадена на 12.XII.1874 г., се казва между другото: „Тука сме длъжни да кажем, че в нашия вестник не се приемат такива статии, които би имали политически характер и които би нападали както на частни личности, така и на което да е правителство. Нашият вестник ще да се занимава изключително с научни предмети и ще да разглежда такива въпроси, които въобще имат чисто научен характер.“

[63] Хр. Ботев. Съчинения, с. 603.

[64] За това виж у М. Димитров. Преломът у Любен Каравелов през 1874 г. — Просвета, год. I (1935), кн. 4, с. 409.

[65] Хр. Ботев. Съчинения, с. 611.

[66] Знаме, год. I, бр. 11, 16 март 1875.

[67] Хр. Ботев. Съчинения, с. 611.

[68] АНБ, II А, папка 102, писмо на М. Паничерски до К. Цанков, 25.III.1875; писмо от Ив. Драсов до К. Цанков, 5.V.1875; писмо от П. Юрданов до Л. Каравелов, 8/20.V.1875; писмо от Н. Мишков, Ив. Иванов и Мих. Мумджиев до К. Цанков, 3.VIII. 1875; писмо от Д. Радионов до М. Паничерски, 5.VIII.1875; и пр.

[69] Хр. Ботев. Съчинения, с. 616.

[70] Пак там, с. 614.

[71] Пак там.

Петков предложи широк план за пропаганда и революционна дейност в България и извън нея. „Той е на мнение, пише Ботев на Драсов, да се основе тука чисто народна печатница, в която да се печатат различни книжки, брошури, прокламации, за да се развие революционната литература у нас. Около тая печатница да се основе един кръг от деятели, до които да се изправащат точни и верни сведения за страданията и положението на народа в политическо и икономическо отношение, за да бъде всяка една наша дума основана на факти; да се отварят места покрай дунавските пунктове за стоварване на оръжие и други такива; да се съживят и свържат частните комитети в Румъния под наглеждането на особен пропагандист, който да ги обикаля всеки три месеца; да се изпровождат ту едни, ту други пропагандисти в България, в по-голямо число, за да се приготвят по-скоро духовете; да се прехвърлят отсам компрометираните, за да бъдат готови за тукашните чети, и т. н. Главното е, че финансиалните извори са вече намерени, стига само началото да бъде удачно."[72]

Този широк план на Петков, посрещнат тъй горещо от Ботев, остана неосъществен. Но той все пак имаше известно отражение в съзнанието на букурещките дейци, подтиквайки ги към по-дейна работа.

9. Опит да се засили дейността на организацията и да се тръгне по нови пътища направиха и вътрешните комитети. На 19 май 1875 г. в Търново се състоя заседание на окръжния център, на което бе изработен нов устав на революционната организация. Този устав бе подложен на разглеждане и одобрен от едно „селско събрание", т. е. от представителите на селските комитети в Търновско, състояло се няколко дни по-късно, на 24 май.[73] С тези свои „постановления" търновци се стараеха да нагодят революционната организация към новите условия, създадени след разкола в Букурещ. Забележителното в „постановлението" е, че в тях, като се говори за задачите на централния комитет, „главното дружество", както е казано там, не се предвижда съществуването му и в чужбина, както беше в досегашната практика.

ГЛАВА ПЕТА

1. В края на април 1875 г.[1] Стамболов пристигна от Одеса в Букурещ. Осведомен от Ботев, който го посрещна в Браила,[2] за борбите във върховете на комитетската организация, той също скъса с Каравелов и взе страната на Ботевата група.[3]

Почти без забава Ботев и Стамболов решиха да предприемат широка акция за оправянето на комитетските работи. Преди всичко те изпратиха човек до вътрешните комитети, за да разбере какво се върши в България и какво отношение ще вземат занапред вътрешните дейци. „Оттам ни отговориха да се приготвим за събрание, та че тогава ще видиме какво да се прави", пише Ботев на Драсов.[4] И понеже събранието можеше да се състои

[72] Хр. Ботев. Съчинения, с. 614—615.

[73] Ал. Бурмов. Към историята на революционното движение в България след смъртта на В. Левски. — Просвета, год. I (1935), кн. 5, с. 549—555.

[1] Хр. Ботев. Съчинения, с. 617.

[2] Пак там.

[3] Пак там, с. 617 и 621.

[4] Пак там, с. 621—622.

само със съгласието на всички комитети в България и Влашко, Стамболов тръгна да обикаля влашките градове и да подготвя свикването му.[5] Неговата обиколка беше необходима още повече и затова, че някои от комитетите във Влашко, като например Болградския, държаха страната на Каравелов.[6] Личи по всичко, че обиколката на Стамболов не е донесла очакваните последици. Някои комитети го посрещнаха дори твърде неприязнено. Така в Болград той не успял да свърши нищо. Според секретаря на тамошния комитет М. Паничерски болградчани отговорили, че нямали доверие на Ботев. Сам Паничерски не дал на Стамболов никакви улеснения, като заявил, че не желае да помага на ония хора, които искат да сеят интриги и клевети.[7]

2. По това време в Херцеговина избухна бунт, който обещаваше да се разшири и по другите турски провинции. Ботев и Стамболов считаха, че затрудненията на Турция ще се увеличат неимоверно, ако и българският народ въстане по-скоро. Тогава успехът на въстанието и в Херцеговина, и у нас е очевиден. „Трябва ли да стоим и да бъдем прости зрители на драмата, в която трябвало би и трябва да бъдем сами ние актьори?", възклицават Ботев и Стамболов в едно писмо.[8] На друго място Ботев още по-убедително излага своето мнение, че трябва да се подеме революционна акция и у нас: „Ние не можеме да не се обърнеме и към нашата революционна партия и да ѝ наумиме, че тя е длъжна да последва примера на нашите братя сърби и черногорци. Сега е време да присъединиме и ние своите сили и да пристъпиме до разсичането на Гордиева възел . . . Сега е време да извикаме народа на въстание и като разделиме силите на общия враг, да помогнеме и на себе си, и на своите братя. Сега! Но готови ли сме ние? Имаме ли нещо изработено, събрано и организирано? — Срам и укор за нас, братя емигранти. Срам и укор за нашата бездеятелност! Срам и укор на всичките наши смиреномъдри патриоти! Но народът е работил, а нищо друго не произвожда общата революция, освен общите страдания и нещастия. Идеята на свободата е всесилна и любовта към нея всичко може да направи. Помислете върху това, нещастни синове на България, и не губете удобната минута . . . Сега е време да покажем, че и ние сме човеци, а не скотове."[9]

3. Въззивите на Ботев към емиграцията не бяха достатъчни. Необходимо бе да се пристъпи към действителното организиране на въстанието в България. А неуспехът на Стамболов при обиколката му из влашките градове означаваше не само забавяне на работата, но и пълно бездействие. Според Ботев и Стамболов, „тук, във Влашко, народните ни работи са в твърде лошо положение, или за да бъдеме по-точни, *няма общи народни работи*. Каравелов не само се е отказал да работи, но още и тези, които желаят да продължават да работят, гледа да ги изстуди и направи като себе си, *просветители*."[10] При това у Каравелов и у Цанков се намираше цялата архива на комитета, както и комитетският печат.[11] Те не желаеха да ги предадат на Ботев и Стамболов, защото ги бяха получили от едно ре-

[5] Хр. Ботев. Съчинения, с. 621; АНБ, II А, 62, 8514.

[6] Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 305—306; срв. още писмото на М. Паничерски до К. Цанков от 26. VI. 1875 (АНБ, II А, 102).

[7] АНБ, II А, 102, писмо на М. Паничерски до К. Цанков от 26.VI.1875.

[8] Хр. Ботев. Съчинения, с. 625.

[9] Пак там, с. 550.

[10] Пак там, с. 624—625.

[11] АНБ, II А, 62, 8515—16.

довно събрание на пълномощници, а Ботев и Стамболов не бяха упълномощени от никого да ги вземат и ги използуват. Ето защо всичките опити на двамата другари да получат архивата и печата останаха напразни. По спомени на съвременници, Стамболов ходил у Каравелов да ги иска дори с оръжие в ръка.[12]

Неуспели сред емиграцията, Ботев и Стамболов решиха да се обърнат за подкрепа към комитетите в България и към Хитов и Драсов, с чиято помощ бе свикано и събранието през август предната 1874 г.

Както се спомена вече, по това време Н. Обретенов се беше отказал от работа в организацията. По този начин връзката между централния комитет в Букурещ и комитетите в България, която се поддържаше чрез Русе, бе почти прекъсната. Ето защо по време на обиколката си из Влашко Стамболов направи на няколко пъти опит да се срещне с Обретенов или някого другиго от русенските дейци.[13] След дълги убеждавания и напомняния за отговорността, която има като човек и българин за непростителното си бездействие, Обретенов най-сетне реши да иде в Букурещ и да се срещне с Ботев и Стамболов.[14]

Едновременно с това Ботев и Стамболов направиха усилия да докарат в Букурещ и Хитов, и Драсов: „Изключително необходимо е, пишат те, да се сберем, колкото е възможно по-скоро, да се посъветваме що да работим и как да работим и да захванем да прилагаме на практика нашите решения." Ако Хитов и Драсов не могат да дойдат по-скоро в Букурещ, за да се свика събрание, то да отговорят. „Но хиляди пъти по-добре е, според нашето мнение, ако и двама дойдете в Букурещ, за да направим едно общо събрание, на което да се разгледат подробно всичките наши народни работи, минали и настоящи, за да можем по-умно да работим за бъдещето."[15]

Хитов възприе плана на Ботев и Стамболов за събрание и възложи , както и по-рано, на Драсов да иде в Букурещ и да уреди работите около свикването му. Той снабди Драсов и с особени писма до влашките комитети.[16]

Драсов потегли от Белград на 15 юли 1875 г.[17] Още по пътя за Букурещ в срещи и с изпращане на Хитовите писма той извести комитетите в Зимнич, Александрия и Турно-Магуреле да определят по един човек за събранието, което ще се състои наскоро.[18]

В Букурещ Драсов пристигна на 17 юли.[19] На другия ден той се срещна с Ботев и Стамболов и те приеха всички предложения и внушения на Хитов. Заедно с Драсов те решиха да изпратят едно лице в България, което да разбере как стоят работите там и да уреди идването на 5—6 души представители за събранието.[20]

Същия ден Драсов се срещна и с Каравелов и Цанков, за да види дали не може постигна споразумение и помирение между тях и Ботевата група.

---

[12] Ив. Андонов. Пос. съч., с. 73.
[13] Н. Обретенов. Пос. съч., с. 197—200; АНБ, II В, 2, 141, 142, 144.
[14] Н. Обретенов. Пос. съч., с. 200; АНБ, II В, 2, 146
[15] Хр. Ботев. Съчинения, с. 625—626.
[16] АНБ, II А, 102, писмо на П. Хитов до Н. Минков от 15.VII.1875; АНБ, II А, 62, 8515—16.
[17] Срв. писмото на Хитов до Н. Минков от 15.VII.1875 (АНБ, II А, 102), което Драсов носи със себе си; виж още АНБ, II А, 62, 8515—16.
[18] АНБ, II А, 62, 8515—16.
[19] Пак там.
[20] Пак там.

И те се съгласиха с предложенията на Хитов и изявиха желание да работят за скорошно въстание, като развиха пред Драсов обстоен план: „Днес е твърде сгоден случай да направиме нещо, защото Херцеговина се бунтува. Ние трябва да изпитаме положително течението на това въстание и ако видиме, че ще успее, да направим с въстаниците споразумение и съюз, пък да почнем да се приготвяме и ние колкото се може по-скоро за бунт. А за тая цел е нужно да пратим в Аграм (Загреб, бел. Бур.), Цетина, в Белград и в самата Херцеговина нарочно човек достоен, който да завърже тоя съюз. Такъв също човек трябва да пратим и в Българско, да се споразумее с комитетите." Цанков от своя страна обещал да иска пари от старите, „които май са наклонни да се почне нещо да се работи". Едва след завръщането на пратениците от Херцеговина и България ще може, по мнението на Каравелов и Цанков, да се свика събрание.[21]

Два дни след това Драсов беше обаче напълно разочарован от положението на нещата сред емиграцията във Влашко, за да пише на Хитов „голяма дума": „Нямаме хора за работа, нямаме хора постоянни, нямаме хора родолюбиви!" Каравелов и Цанков го приели отначало „с голям ентусиазъм", но след това той бил принуден да тича подир тях „като палаш": „Един спи, другият се разхожда, един пише „Знание" и върши търговия, другият „Балкан" и се оплаква, че няма пари."[22]

Драсов не се и опита да се споразумее по-нататък с Каравелов и неговата група. Той скъса с тях и заработи в съставената от Ботев и Стамболов „комисия". Тази комисия разпрати писмата на Хитов до комитетите във Влашко, в които войводата ги канеше на събрание.[23] Тя получи и множество писма от България: „в едни се оплакват, че делото спи, в други ни дават големи надежди". Но все пак за уреждане на всички висящи въпроси е необходимо събрание, на което трябва непременно да присъствува и авторитетният войвода: „Ние с Ботьова и с-ие мислиме, че догде не стане събрание, не ще можем да решим нищо, ни пък ще можем да намерим пари . . . Има средство да се добият пари, но без събрание не може да се осъществи."[24]

4. В края на юли в Букурещ пристигна и Обретенов.[25] Нему бе изложено състоянието на нещата и той склони да подкрепи, от името на вътрешните комитети, акцията на Ботев, Стамболов и Драсов. Реши се, между другото, на събранието да не идват представители от България. Вътрешните комитети трябваше да подпишат едно общо писмо до събранието, с което да изразят недоверието си към Каравелов и да се задължат, че ще одобрят решенията, които ще бъдат взети в заседанията му.[26] Това писмо бе връчено на Обретенов, който го прати в Търново, Стара Загора и Шумен за одобрение.[27]

Едновременно с това на Обретенов бе предадена и една ръкописна прокламация „до всички наши приятели в България", която вътрешните комитети трябваше да препишат на ръка и да разпространят между своите

---

[21] АНБ, II А, 62, 8515—16.

[22] Пак там.

[23] Пак там. Срв. и бележката на „комисията" към писмото на Хитов до Н. Минков в Болград, 15.VII.1875 (АНБ, II А, 102).

[24] АНБ, II А, 62, 8515—16.

[25] На 2 август Обретенов пише до търновци, че ходил в Букурещ и се върнал (АНБ, II В, 2, 152); срв. Н. Обретенов. Пос. съч., с. 201.

[26] АНБ, II В, 2, 151; Н. Обретенов. Пос. съч., с. 201.

[27] АБН, II В, 2, 151, 152.

членове. В прокламацията се изтъква, че „в Херцеговина въстанието става от ден на ден по-силно и по-обширно“ и че е време и българският народ да се вдигне и нанесе своя удар на турската държава. В Букурещ ще дойде П. Хитов, български пратеник ще иде в Херцеговина. „Но преди всичко ние трябва да се приготвиме така, щото и сега ако оставиме да се не бориме с девлета, пак ще бъдете уверени в неговото съсипване. Ние оттук ще пишеме писма на нашите войводи и офицери в Русия, Сърбия и Влашко и ще им известиме да бъдат готови, за да прецапат Дунава, когато трябва, ще гледаме да направиме всичко, което е възможно, за да приготвиме тука във Влашко, а вие разпратете до навред апостоли, които да известят тайно на по-главните работници в селата и градовете радостната вест за всички южни славяни и които да наредят народните ни работи и да свържат всичките патриоти в едно цяло. Не трябва да избегне от вашето внимание нищо, което може да бъде полезно или вредно за нашия народ. Сега е време да се употребят всичките възможни средства, за да победим своя заклет враг — азиатската мърша. И така, напред! Напред с вяра в силите си и правдините си. Като човеци и като народ, на нас, щом въстанем, ще помогнат всички славяни, защото знаят, че от нази зависи животът или смъртта на Турция, робството или освобождението на Балканския полуостров.“[28]

5. Събранието стана на 12 август 1875 г . под председателството на П. Хитов. Участвуваха представители на повечето комитети във Влашко.[29] От България присъствуваше само Н. Обретенов.[30] Решенията на събранието са изложени в едно печатно окръжно, издадено от централния комитет на 21 август 1875 г. и отправено до емиграцията: „Извънредното ни народно събрание от важните за всеки южен славянин обстоятелства, което свърши заседанията си на 12 т. м. под председателството на почитаемия ни войвода П. Хитов, съгласно с Централния български революционен комитет в Българско, реши едногласно революция. Вашият благоприятен отзив с бързите ви доброволни пожертвувания доказва, че и вие оценявате сгодната минута и съгласявате за едно всеобщо въстание в Българско. За тая цел се избра петочленен комитет, който заседава всеки ден. Каква е задачата му, вам е известно. Неговите действия са засега ограничени да приготви тая революция. И понеже тя трябва да избухне отвътре, първата ни грижа беше да свържем народните сили и улесниме началото, а това стана, като изпратихме няколко решителни и влиятелни пред народа ни апостоли. Всичко това, господа, с вашата помощ се нареди, и сполуката, която се очаква от това народно движение, ще ви даде точен отчет за всичко. Но това, господа, не е достатъчно. Вие, вярваме, сте съгласни, че е неизбежно нужно да се изпратят оттука няколко чети, добре организувани, от които ако и да се не очаква много, но пак щат да подкрепят силите на отсрещните ни братя и щат ги не малко насърчат. Следователно за тяхната организация се изискват огромни суми; а тия суми, разумява се, ще се събират пак измежду ни, та затова вие трябва да имате винаги на разположението си една сума, та щом стане нужда, да се употребят за дето трябва. Ние вярваме, че във всеки град и в околността му се намират доста юнаци, които би отишли с радост да пролеят кръвта си за своята собствена свобода. Като е тъй, ваша длъж-

[28] АНБ, II В, 2, 156.

[29] Срв. и писмото на Р. Атанасов до Хитов, у Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 306—307.

[30] Н. Обретенов. Пос. съч., с. 206—207.

ност е да се постарайте още отсега и ни явите до колко юнака би се намерили при вас и са готови да отидат, щом стане нужда. Освен това ще ни явите ще ли можат тия момци себе си или вие частно да ги въоръжите, понеже трябва да знаем и колко и какви юнаци имаме на разположението си и готови ли са във всеки случай да тръгнат. . . . Също ако познавате някои лица, достойни за войводи, пратете ги тук, при нас с особена препоръка за споразумение, понеже се нуждаем от предводители. Длъжни сме да ви явим и това, че емигрантският ни вестник „Знаме", на който по-после мислим и името да се промени, стана чист комитетски лист, който ще да се занимава изключително с народните ни интереси. Никакви лични нападения няма да се срещнат в него. Комитетът ще да се труди дано може да се издава два пъти в неделята. Маловажните неспоразумения между някои тук лица, като например Ботев, Цанков и др., престават завинаги и тия лица днес работят съгласно в полза на народното ни предприятие. Пращаме ви също и печатни разписки срещу приетите пари, ръкописите ще ни върнете."[31]

В „петочленния комитет, който заседава всеки ден", влизаха следните лица: инж. Д. Шопов (касиер), Ив. Драсов, Хр. Ботев, д-р Чобанов, Д. Ценович.[32] Те щяха да останат във Влашко, за да ръководят оттук работите на организацията.

В окръжното не се споменават всички решения на събранието. Така Ботев бе натоварен да иде в Одеса и да доведе оттам войводата Филип Тотя,[33] който трябваше, както и П. Хитов, да мине с чета в България. Освен това Ботев трябваше да подири от богатите българи в Южна Русия средства за въоръжаване. Ценович бе натоварен да иде в Белград[34] вероятно за споразумение с херцеговинските въстаници, както това влизаше в плана на комитета.

„Решителните и влиятелни пред народа ни апостоли", които трябваше да преминат в България, за да свържат „народните сили и улеснят началото", бяха: Н. Обретенов — за Русе, Шумен, Варна и Разград;[35] Ст. Стамболов — в околността на Стара Загора;[36] Таньо Стоянов — за околността на Сливен;[37] Сава Танасов — за Сливенското оръжие; [38] М. К. Сарафов — в Търновско;[39] П. Волов — Търновско,[40] Ст. Драгнев — Ловеч.[41]

В решенията на събранието влизаше и един смел план: да се запали от няколко страни Цариград и по тоя начин да се предизвика смут, който

---

[31] Д. Т. Страшимиров. История на Априлското въстание, I, с. 171—172.

[32] АНБ, II А, 69, 9176; срв. З. Стоянов. Христо Ботев (опит за биография). Русе, 1888, с. 258; срв. още Н. Обретенов. Пос. соч., с. 206. Обретенов твърди, че Ботев бил избран за председател.

[33] АНБ, II А, 69, 9176; АНБ, II А, 55, 7338—39; Хр. Ботев. Съчинения, с. 628.

[34] АНБ, II А, 55, 7338—39.

[35] Пак там; З. Стоянов. Хр. Ботев, с. 265; срв. още Н. Обретенов. Пос. съч., с. 208—209.

[36] АНБ, II А, 55, 7338—39; З. Стоянов. Христо Ботев, с. 265.

[37] АНБ, II, 55, 7338—39.

[38] Пак там.

[39] Пак там. Името на Сарафов е задраскано. От него има обаче писмо до централния комитет, писано в Русе на 21.VIII.1875, с което той съобщава, че тръгва веднага за Търново (АНБ, II А, 70, 9440).

[40] АНБ, II А, 55, 7328—39; З. Стоянов. Христо Ботев, с. 265.

[41] Пак там.

би улеснил въстанието. С тази задача бе натоварен Ст. Заимов, с петима още другари, между които и Г. Бенковски.[42]

6. Определените за България апостоли и подпалвачите на Цариград заминаха един подир друг по местата си. Ботев също замина за Русия,[43] снабден с пълномощно от комитета и препоръка от Хитов, за да изпълни възложената му задача.[44] Малко по-сетне замина и Ценович.[45]

Останалите в Букурещ дейци се събраха още един път на заседание под председателството на Хитов. Тук бе докладвано, че по получените сведения народът иска да въстане. На Хитов бе отпусната сумата 400 австрийски жълтици, за да приготви четата си. Щом ги получи и щом се приготви, да мине в България. Ако някакви причини му попречат да стъпи на българска земя през сръбската граница, да мине отдето може, а през Сърбия да мине Хр. Македонски. Решено бе още да се изработи нов устав на организацията, на жената на Хитов да се дават по 100 франка месечно издръжка и архивата на комитета да пази Д. Ценович.[46]

7. В отсъствието на другите членове на централния комитет работата около подготовката на въстанието се вършеше почти само от Драсов, подпомаган от немного посветения в комитетските работи Шопов. Драсов водеше оживена преписка с двата най-важни комитета в България — Русенския и Търновския — както и с апостолите, на първо място със Стамболов.[47] Вътрешните дейци искаха преди всичко пари, за да купят оръжие и припаси. Тези пари комитетът трябваше да събере от по-богатите българи във Влашко и Русия. Вътрешните дейци настояваха и за по-скорошно минаване на войводите, както и за бърза помощ от страна на Сърбия, Черна гора, Влашко, та дори и Русия.[48] От централния комитет им отговаряха, че първо трябва да избухне въстанието, та тогава богатите българи, като видят и се уверят, ще дадат пари, и четите ще минат, и българите офицери в руската войска ще напуснат службата си и ще се притекат в България, и Влашко ще помогне. Най-сетне защо е нужна чужда помощ, настояваха от Букурещ, щом има българи, желаещи да умрат? И малкото въстание е от полза. Все пак, ако се почне въстание, централният комитет ще изпрати голяма помощ. Като няма топове и игленки-пушки, нека народът въстане с коси и криваци![49]

Малко преди въстанието централният комитет издаде на български и на турски и особени прокламации към населението.[50]

8. Въпреки старанията на вътрешните дейци и на апостолите, въпреки усърдието на централния комитет в Букурещ въстанието, което избухна на 16 септември 1875 г. най-напред в Стара Загора, а след това и в .с. Червена вода, Русенско, и в Шумен, бе бързо потушено. Войводите по различни

---

[42] З. Стоянов. Христо Ботев, с. 265—266; АНБ, II В, 63, 8655; срв. и Хр. Ботев. Съчинения, с. 630; срв. още Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 359.

[43] Хр. Ботев, Съчинения, с. 628—629.

[44] З. Стоянов. Христо Ботев, с. 267—269.

[45] АНБ, II А, 69, 9199.

[46] АНБ, II В, 88, 8366.

[47] АНБ, II В, 2, 154; II В, 104, 9317; вж. също и писмата на Драсов в АНБ, II А, 62.

[48] АНБ, II В, 2, 159, 161.

[49] АНБ, II В, 2, 165.

[50] З. Стоянов. Христо Ботев, с. 261—263.

причини не минаха Дунава, а на цариградските подпалвачи бе телеграфирано от Букурещ да не предприемат нищо и да се върнат.[51]

Всичко това още не означаваше край на подетото дело. Стамболов[52] и Обретенов[53] успяха да се доберат до Влашко с намерение да подготвят по-здраво работите и да продължат въстанието. На 1 октомври в Букурещ бе свикано събрание на комитетската организация, на което бяха обсъдени причините за парализирането на въстанието и се взеха мерки за продължението му. Въстанието, казва се в протокола на заседанието, се парализирало главно по липса на войводи. П. Хитов не е преминал на определеното време, понеже останал излъган, че сърбите ще му помогнат. По неизвестни причини той отлага и сега преминаването си. И понеже Стамболов и Обретенов заявяват, че без войводи не е възможно да се повдигне бунт и че те са дошли именно за това, събранието решава Стамболов и други да минат в България и отново да вдигнат въстание. Това решение, казва се в протокола, било взето със съгласието на Ф. Тотя. Протоколът е подписан от Ф. Тотя, Драсов, Стамболов, Д. Горов, Д. Цепович, Ил. Драгостинов, Н. Обретенов, П. Енчев, Н. Славков, и др.[54]

Ботев отсъствуваше от събранието: предния ден, на 30 септември 1875 г., той си беше дал оставката, защото убежденията му „се не посрещнаха в много отношения с убежденията на останалите членове на Българския революционен комитет в Букурещ и защото от това се породи неискреност помежду нази"[55]. По думите на един съвременник, Ботев напуснал комитета, защото не бил съгласен с частично въстание.[56]

Решенията на това събрание останаха само на книга: Ф. Тотьо не мина в България и по този начин планът се осуети. Напразна остана и мисията на Н. Славков и Драсов по влашките градове. Те бяха натоварени от събранието да съобщят последното възвание на комитета до дейците и патриотите във Влашко, чийто отзив ще бъде последна надежда и насърчение на страдащия народ. Именно членовете на комитетите във Влашко трябва да приготвят до края на октомври револвери и ножове за въстанието.[57]

Понеже по-нататък не произлезе никакво движение, тези оръжия не потрябваха никому.

9. Неуспехът на въстанието стана причина за временното загасване на почти всяка комитетска дейност в България. По-видните дейци, подгонени от властта, трябваше да избягат във Влашко. Тук те завариха пълно разложение сред емиграцията: всеки обвиняваше другите за несполуката, всички бяха против всички. Сипеха се най-жестоки обвинения и най-долни хули.[58] Отчаяние и безнадеждност бяха обзели мнозина от дейците във Влашко. Дори някои от тях не виждаха изход от създаденото положение.

---

[51] За въстанията виж у Д. Т. Страшимиров. История на Априлското въстание. I, с. 180—208.

[52] АНБ, II В, 2, 177.

[53] АНБ, II В, 2, 176.

[54] АНБ, II А, 55, 7344.

[55] Хр. Ботев, Съчинения, с. 630.

[56] Ив. Андонов. Пос. съч., с. 63.

[57] Архива на Народното събрание, дело 23/1904, преписка 1, с. 73.

[58] П. С. Кършовски. Из миналото. Документи по политическото ни възраждане. Кн. I. Елена, 1927. с. 183, и сл.; АНБ, II А, 102, писмо на Д. Хр. Попов до К. Цанков от 2.X.1875; АНБ, II В, 10, 1021, спомени на Хр. Иванов; Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 366—375; с. 311—312.

ГЛАВА ШЕСТА

1. Още на 1 октомври 1875 г. Обретенов, избягал малко преди това от България, писа на майка си, баба Тонка, да съобщи на селяните да скътат всичко (оръжие, дрехи, знаме и пр.) за напролет: „Както и да е, ний не ще да оставим Турция на мира — или ще измрем всинца, или ще да освободим България."[1] Това желание и намерение на избягалите в Румъния вътрешни дейци споделяха и мнозина от по-отдавнашните емигранти: „те всички държат, всички са готови и решени за втори път"[2]. Разочаровани от войводите („те не щат и да знаят за Панайота или Филипа")[3] и изобщо от действията на досегашните водачи на комитета в Букурещ, с „всичките им долни работи"[4], привържениците на неизменната революция се събраха в Гюргево и тук обмислиха и изработиха нов план за действие.

Отначало в Гюргево се бе настанил само Обретенов.[5] Скоро след това пристигнаха Ст. Заимов и П. Волов. По думите на Обретенов те тримата турили основата на нов комитет, наречен Гюргевски.[6] Заимов от своя страна разказва, че ходил с Иваница Данчев във Враца, дето се убедил, какво условията за работа през пролетта са добри.[7] Това даде нова надежда и нов подтик на събраните в Гюргево революционери.

Постепенно в Гюргево дойдоха и други бегълци от България и дейци на комитета във Влашко: Хр. Караминков, Г. Апостолов, Г. Икономов, Н. Славков, Г. Бенковски, Г. Обретенов, Г. Измирлиев, Ив. Данчев, Сава Пенев,[8] Ив. Х. Димитров (по-късно, през ноември)[9] и др. Стаята, която обитаваше отначало Обретенов, се оказа тясна да побере всички и гюргевските търговци Д. Горов и Ив. Стоянов намериха една къща край града,[10] където се населиха 12 души.[11] Тази къща бе наречена „казарма".

2. На 11 ноември 1875 г. в Гюргево пристигнаха от Букурещ Ст. Стамболов и Ил. Драгостинов.[12] Заседенията на новооснования комитет почнаха веднага с идването на Стамболов,[13] който по думите на Обретенов бил избран за председател, и продължиха докъм Коледа, 25 декември 1875 г.[14] Решенията, взети в тези заседания, бяха устни — от предпазливост не бяха водени писмени протоколи. В духа на настроенията сред участвуващите в събранието бе решено да се вдигне въстание през пролетта. Датата на бунта бе определена, като бяха „взети във внимание всичките условия на нашия живот"[15] — именно 1 май. Комитетите по градове и села трябваше да се подготвят напълно, като изработят и статистики на населението, къ-

[1] АНБ, II В, 2, 177; срв. също и АНБ, II В,2, 187.
[2] П. С. Кършовски. Пос. съч., с. 184.
[3] Пак там.
[4] АНБ, II В, 10, 1021, спомени на Хр. Иванов, с. 194—195.
[5] АНБ, II В, 2, 177; Н. Обретенов. Пос. съч., с. 242.
[6] Н. Обретенов. Пос. съч., с. 244; срв. и Ст. Заимов. Миналото. Етюди, с. 73.
[7] АНБ, II А, 65, 8867.
[8] Н. Обретенов. Пос. съч., с. 244, 246; Ст. Заимов. Миналото. Етюди, с. 73—74.
[9] На 9 и 11.XI.1875 г. Ив. Х. Димитров е още в Търново (АНБ, II В, 2, 186, 188).
[10] Н. Обретенов. Пос. съч., с. 244.
[11] АНБ, II В, 2, 191.
[12] АНБ, II В, 2, 189.
[13] Н. Обретенов. Пос. съч., с. 246.
[14] Пак там, с. 248.
[15] АНБ, II В, 2, 256.

щите, добитъка и всичко, което би могло да послужи на въстанието. България бе разделена на четири революционни окръга: Търновски, с апостол Ст. Стамболов, Сливенски, с апостол Ил. Драгостинов, Врачански, с апостол Ст. Заимов, и Пловдивски (Панагюрски), с апостол П. Волов. Заедно с апостолите трябваше да заминат като помощници и военни ръководители и другите участници в събранието, както и някои войводи и българи — офицери на руска служба.

3. По въпроса за броя и реда на окръзите съществуват няколко мнения по причина на това, че, както се каза на гюргевското събрание, не се водиха писмени протоколи. Зах. Стоянов,[16] както и участникът в гюргевското събрание Ив. Данчев[17] твърдят, че окръзите били четири. Ст. Заимов[18] и Обретенов[19] съобщават за пет окръга. В писмата от онова време обаче не личи да е имало пети окръг, Софийски. Стамболов в писмата си говори изобщо за „шоплука", като има пред вид преди всичко Враца.[20] В едно писмо от март 1876 г., като говори за някакво събрание, което щяло да стане скоро (вероятно се отнася до събранието на Оборище), той казва, че ще участвуват представители на трите окръга, „минус шоплука"[21]. В друго писмо той напада Заимов, врачанския апостол, че взел със себе си, въпреки решението на събранието, Н. Славков,[22] за когото Обретенов и Заимов твърдят, че бил определен за апостол на Софийския пети окръг.[23] От едно писмо на Обретенов се вижда, че той се кани да заминава за България с пари, дадени му от врачани, и че изобщо той зависи в работата си от Врачанския окръжен център.[24]

Що се отнася до реда на окръзите, несъмнено е, че първи окръг е Търновският,[25] а втори — Сливенският. Спор има само за трети и четвърти окръг. Според З. Стоянов и други участници във въстанието[26] четвърти окръг е Панагюрският (Пловдивският), а трети — Врачанският. То е и най-приемливото.

Първият окръг, Търновският, обемаше преди всичко търновските околности, Габровско, Тревненско, Севлиевско, Горнооряховско, Троянско, Ловчанско, Еленско и Дряновско.

Сливенският окръг обхващаше Сливенско, Ямболско и Котленско.

Врачанският окръг се простираше към Берковско, Белослатинско, Оряховско, Ломско, Плевенско, Ботевградско, Софийско и дори Македония.

Пловдивският окръг, който имаше за седалище Панагюрище, обемал според З. Стоянов следните места: „От града Пловдив към северна страна

---

[16] З. Стоянов. Записки по българските въстания. Т. I. Изд. второ, С., 1894. с. 314.

[17] Ив. Данчов. Черти от живота и поборническата му дейност във връзка с похода на Ботевата чета. Второ изд. съвсем преработено, под ред. на И. П. Ц. Варна, 1903. с. 44.

[18] Ст. Заимов. Миналото. Етюди, с. 75.

[19] Н. Обретенов. Пос. съч., с. 248.

[20] АНБ, II В, 2, 236, 237, 239.

[21] АНБ, II В, 2, 237.

[22] АНБ, II В, 2, 239.

[23] Ст. Заимов. Миналото. Етюди, с. 75; Н. Обретенов. Пос. съч., с. 248.

[24] АНБ, II В, 2, 194.

[25] АНБ, II В, 2, 231; II В, 6832.

[26] З. Стоянов. Записки. I. с. 314; Д. Т. Страшнмиров. История на Априлското въстание, I. с. 248—252.

границата беше карловското шосе, което апостолите рядко преминаваха за към Ибраиларска околия; в селата Каратопрак и Чучурлий имаше комитети. В Аджар само един път беше ходил Волов, но дали можа да се състави нещо, не зная. Тая северна линия опираше до Калофер, а оттам се връщаше покрай полите на Балкана през Карлово, Сопот, Клисура и се спущаше надолу по течението на река Тополница, между Копривщица и Златица, като прибираше в района на IV окръг и селото Смолско, над Петрич. Северозападната линия се спущаше през селата Поибрене, Мухово, Церово и пр., слизаше на другото шосе Т. Пазарджик—София до селото Ветрен. От село Ветрен се обръщаше към запад чак до Белово (в Самоков Бенковски ходи един път, но след няколкоминутно бавене беше принуден да бяга обратно, защото щяха да го предадат), а оттам през Банско слизаше в Батак, Пещера и тръгваше към изток, по полите на Доспат, през селата Брацигово, Перущица, нагазваше в Рупчос при село Сотир, повличаше нагоре към селата Дедово, Бойково и оттам пак се връщаше към Пловдив през селото Яврово и Карагач. Като изключим Банско, дето линията на IV окръг се изкривяваше малко към южна страна, ни на едно село вън от тегления по-горе линия апостолите не излизаха."[27]

4. След привършване работите на събранието апостолите заминаха постепенно за България, за да подготвят и обявят въстанието. Във Влашко останаха да действуват от името на комитета само Ив. Х. Димитров, Д. Горов и Янко Ангелов. По-късно към тях се присъединиха и някои от апостолите, които, подгонени от турците, се бяха завърнали отново в Румъния: Н. Обретенов, Г. Апостолов, Ив. Дапчев. Тези последните подготвиха Ботевата чета и заминаха с нея за Балкана.

В подготовката на въстанието взеха участие, независимо от Гюргевския комитет, и някои от по-раншните дейци на централния комитет във Влашко. Така на 6 март 1876 г. в Браила бе свикано събрание, на което присъствуваха представители от комитетите в Галац, Болград, Кишинев и Одеса, а другите градове във Влашко с телеграми и с писма заявиха, че приемат решенията на събранието. „На това събрание, като видяхме, че няма способни хора, в Ибраила, за да управляват народните ни работи, решихме засега да се не съставя централен комитет, но всякой град да си въоръжи по един войвода с няколко способни хора, и да ги изпроводи отсреща. Тъй нашият град (Т.-Магуреле) с Александрия прие да въоръжи вас (Хитова), Болград — Филипа, Галац и Ибраила — Никола Хаинчинина и Попа (Харитон), Кишинев и Одеса — тамкашните хъшове."[28] Доколко тези решения са изпълнени, не може да се каже, но някои от споменатите войводи наистина заминаха за България.

5. Въстанието, както е известно, избухна на 20 април 1876 г. в Копривщица. Скоро след това се направиха опити и в другите окръзи.[29] Минаването на Ботевата чета и гибелта ѝ във Врачанския Балкан сложиха край на епопеята, захванатa с толкова жар и изнесена с толкова героизъм.

---

[27] З. Стоянов. Записки. I. с. 330—331.

[28] АНБ, II А, 67, 8969.

[29] За въстанието виж обстойно у Д. Т. Страшимиров. История на Априлското въстание, т. II—III.

ГЛАВА СЕДМА

1. На 21 август 1875 г.[1] в Букурещ бе основан комитет за подпомагане на жертвите във въстаналите области на Европейска Турция и по-специално в Херцеговина. Комитетът се наричаше *Българско человеколюбиво настоятелство.*[2] В него влизаха по думите на Ботев българските медици в Букурещ, както и К. Цанков, близкият Каравелов приятел.[3] Пак по думите на Ботев членовете на Българското човеколюбиво настоятелство „ще да искат да отслабят действията на нашия комитет и под вид на това да събират пари и да ги употребят по свое усмотрение."[4] С други думи, настоятелството още в началото на своето съществуване си постави и политически задачи наред с чисто благотворителните. То представляваше в същност организационна единица на отстранената от Българския революционен централен комитет група на Каравелов, подсилена с участието на някои от старите, които по това време бяха изявили съгласие за обща работа с Цанков и Каравелов.[5]

Няколко месеца след това, когато не вече Херцеговина, а България даваше кървави жертви за свободата си, членовете на настоятелството решиха да заработят отново. На 1 май 1876 г. Българското человеколюбиво настоятелство бе подновено.[6] В състава му и сега влизаха представители на различните течения сред емиграцията. За деловодител бе избран К. Цанков.[7]

Едновременно с това в почти всички по-големи градове на Влашко, дето живееха българи, бяха образувани „благотворителни общества" ,чиито задачи се покриваха със задачите и целите на Българското человеколюбиво настоятелство: подкрепа на жертвите от Априлското въстание.[8] В тях също така влизаха представители на всичките емиграционни течения, като членовете на бившите революционни комитети имаха чувствителен превес.

2. В това време, на 19 юни 1876 г., Сърбия обяви война на Турция.[9] Между другото, в плана на сърбите бе да се подири и помощта на български доброволци и изобщо на българския народ.[10] Още в началото на март 1876 г. в Букурещ отидоха двама сръбски пратеници, Драгашевич и Живанович, „и дирeха хора, за да се споразумеят за нещата", т. е. за участието на българите в сръбската военна акция.[11] Изглежда, че сръбските пратеници не

---

[1] Хр. Ботев. Съчинения, с. 628. Писмото на Ботев е от 22.VIII.1875 г., а комитетът бил основан „вчера вечер", т. е. на 21.VIII.1875 г.

[2] АНБ, II А, 102, протокол на настоятелството от 12.IX.1875 г.

[3] Хр. Ботев. Съчинения, с. 628. Според протокола от 12.IX.1875 г. в настоятелството влизали: С. И. Черен, Ив. Кавалджиев, Димитров, К. Цанков и А. Апостолов (АНБ, II А, 102).

[4] Хр. Ботев, Съчинения, с. 628.

[5] АНБ, II А, 62, 8515—16: „Ще се потруди Цанков да иска от старите, които май са наклонни да се почне нещо да се работи" (Драсов до Хитов, 21.VII.1875 г.).

[6] АНБ, II А, 103, дневник за заседание на настоятелството от 1.V.1876 г.

[7] Пак там; членове на настоятелството са: Ив. Грудов, К. Николау (касиер), Ив. Кавалджиев, д-р Г. Странски, П. Жечев и Т. Димитров.

[8] Във в. „Български глас", год. I, бр. 10, от 22 юни 1876 г., е обнародвано възвание на едно от тия общества. В „Български глас" могат да се намерят доста сведения за дейността на обществата по влашките градове.

[9] За тая война виж у И в. К р. С т о й ч е в. Материали за дейността на Панайот Хитов през 1876 г. в Сърбия. (Неиздадени документи, писма, факсимилета и скици.) С., 1939. с. 9—10, 19 и сл. Пак там, на с. 30—32, е дадена и обстойна библиография.

[10] И в. К р. С т о й ч е в. Материали и пр., с. 17.

[11] АНБ, II А, 67, 8970.

са могли да сключат формално споразумение с никоя българска организация във Влашко. В замяна на това, в съгласие със сръбските планове, действуваше войводата П. Хитов.[12] По негова покана в Сърбия, и особено в придунавския град Кладово, постепенно се събраха няколко стотин доброволци и тук се организираха български доброволчески чети, начело на които застанаха Хитов, Филип Тотьо, Хр. Македонски, С. Соколов и др.

Снабдяването на българските доброволци с дрехи и средства за път до Сърбия бе отначало неорганизирано. Постепенно обаче то трябваше да премине в ръцете на някоя организирана група, на някоя организация, която да може да наложи авторитета си както пред самите доброволци, така и пред сръбската военна власт, пред вид на злополучния край на всички досегашни сръбско-български задружни действия.

Понеже тук ставаше въпрос за организиране на военни отреди и понеже хъшовете, т. е. тези, които щяха да влязат в тях, бяха твърде неприязнено настроени към групата на „старите", необходимо беше с тази работа да се заловят дейците от бившия Български централен революционен комитет, които бяха останали във Влашко. Те само можеха да имат достатъчно влияние пред доброволците, които щяха да отидат да мрат на сръбска земя в името на българската свобода.

3. Това именно са имали пред вид и Славянските благотворителни комитети в Москва и Петербург, когато решиха, в духа на руската политика по онова време, да подпомогнат въоръженото участие на българите в Сръбско-турската война. Те пратиха своя член Владимир Йонин в Букурещ, за да узнае дали съществува Българският централен революционен комитет и да подпомогне парично организирането на български доброволчески отреди. Ако комитетът не съществува, Йонин трябваше да действува за възобновяването му. При това желанието на Славянските комитети бе да се постигне и примирение със „старите" за обща работа с тях.[13]

Йонин пристигна в Букурещ към края на юни 1876 г.[14] Тук той бе насочен към К. Цанков, бившия дългогодишен член на Българския централен революционен комитет и деловодител в това време на Българското человеколюбиво настоятелство. След размяна на мисли и планове с Цанков и с неговите приятели бе решено Българското человеколюбиво настоятелство да се превърне в централен орган на българското освободително дело, като наследи Българския революционен централен комитет и поеме неговите дела. И понеже румънското правителство поради натиск от страна на турците бе принудено да предприеме ограничителни мерки против българските революционери във Влашко,[15] решено бе комитетът да съществува формално като благотворителна организация,[16] имаща за задача „да помага на нещастни, пострадали и нуждаещи се българи"[17]. В цялата си дейност

[12] И в. К р. С т о й ч е в. Материали и пр., с. 12—14.

[13] АНБ, II А, 103, писмо на Ив. Иванов до К. Цанков, 24.VI.1876 г.

[14] На 24.VI.1876 г. Йонин е вече в Болград, дето Ив. Иванов го снабдява с препоръчително писмо до К. Цанков (АНБ, II А, 103).

[15] На 31.V.1876 г. румънското правителство издаде заповед за арестуването на Каравелов и Цанков. Виж препис от заповедта и обяснения на Каравелов и Цанков за румънската политика спрямо българските революционери в АНБ, II А, 103.

[16] Поради това в копирната книга на Бълг. центр. благотворително общество не са копирани редица писма, които са имали политически характер. Срв. за това у Н. Ч е х л а р о в. Документи по българското възраждане. — В: СбНУ, кн. XXII и XXIII, с. 1.

[17] АНБ, II А, 103, устав на Българското централно благотворително общество.

обаче комитетът, наречен *Българско централно благотворително общество*, се проявяваше като революционна организация. В тоя смисъл са и няколко негови собствени категорични декларации.[18]

Основите на новия орган на българското освободително дело бяха положени на 10 юли 1876 г. в Букурещ.[19] Той бе наречен *централно* благотворително общество, защото имаше между другото и задачата да обедини под свое ръководство всички благотворителни общества в румънските градове и да насочи дейността им в желаната от него насока.

Опитите на Йонин и на Цанков да привлекат в редовете на Българското централно благотворително общество и „старите" не се увенчаха с успех. В обществото на първо време влязоха представители на революционерите и някои лица, ненапълно определени към „старите", но хранещи известни съчувствия към тях. „Старите" от своя страна образуваха същия ден своя организация, наречена „Човеколюбиво дружество".

В управата на Българското централно благотворително общество влязоха: Вл. Йонин (почетен председател), К. Цанков (председател), Ив. Грудов (подпредседател), Г. А. Григоров (касиер) и П. Енчев (секретар).[20]

За основаването на обществото и за неговите цели и задачи бе съобщено със специално възвание, обнародвано в българския емигрантски печат.[21]

4. Веднага след основаването на Българското централно благотворително общество почетният му председател Вл. Йонин и секретарят му П. Енчев заминаха за Сърбия.[22] Тук, в Алексинац, те се срещнаха с командуващия Моравската армия, руския генерал М. Черняев, също доброволец. От него те получиха формално разрешение да съставят специално българско отделение от доброволци в Зайчар, което съобразно с оперативния план на Черняев трябваше да мине границата и да нахлуе в България.[23]

Обществото започна да изпраща доброволци веднага след завръщането на Йонин в Букурещ. Доброволците бяха снабдени с дрехи, с припаси и пари за път или железопътни билети и изпращани през Турно-Северин в Кладово. Тук обществото имаше свой представител, който се грижеше да настани и упъти доброволците и да застъпва интересите им пред сръбските власти.[24] Отначало, от средата на август 1876 г.[25], представител бе Т. Алтънов,[26] а след това, от края на септември — Ангел Х. Иванов.[27]

От отчетите, изпратени от обществото до Славянските благотворителни комитети в Москва и Петербург, които го финансираха, се вижда, че за времето от началото на август до края на годината то е снабдило със средства и отправило за Сърбия общо около 700 души доброволци. Освен това то е закупило и известно количество пушки.[28]

---

[18] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 18, 43, 44, 46.

[19] АНБ, II А, 103, акт за учредяване на Българското централно благотворително общество от 10.VII.1876 г.

[20] Пак там.

[21] Български глас, год. I, бр. 15, 27.VII.1876.

[22] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 9.

[23] Виж разрешението на Черняев от 20.VII.1876 г., у Й. Йосифов. Български въстания и опити за освобождение от турско иго 1393—1878 г. С., 1943. с. 93—94.

[24] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 4, 10.

[25] АНБ, II А, 23, 2533.

[26] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 4, 5, 10, 15, 24; АНБ, II А, 102, писмо от Стамболов до членовете на обществото.

[27] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 23, 24.

[28] АНБ, II А, 103; Н. Чехларов. Пос. съч., с. 20, 56.

5. Между това във вътрешния живот на Българското централно благотворително общество стана важна промяна. Както се каза вече, в състава на обществото влизаха не само членовете на по-раншния Български централен революционен комитет, но и люде, които имаха лични и идейни връзки с групата на старите. И когато всички опити за осъществяване на желаното от Йонин единство сред емиграцията пропаднаха, някои от членовете на обществото, „зависещи по положението си от старите, види се по тяхно внушение, теглиха се и си дадоха оставките едни устно, други писмено, а именно: г-да Иван Грудов, Ганчо Григоров, Ив. Х. Григоров, д-р Загорски и Ст. Атанасович"[29]. Тяхната постъпка, по оценката на останалите членове на обществото, целяла да спъне работите му и дори да го унищожи,[30] затова на 7 август 1876 г. бе свикано събрание, под председателството на Йонин, на което бяха приети подадените оставки и управата на обществото бе попълнена с няколко нови лица: Г. Золотов, Ангел Т. Рунта (касиер), Ив. Вазов, Д. П. Иванов и Ол. Панов.[31] По-сетне с течение на времето бяха приети за членове на управата на обществото и други от революционерите, между които най-много изпъкваха Ст. Стамболов и П. Хр. Висковски. По този начин Българското централно благотворително общество мина изцяло в ръцете на революционерите, обединявайки двете враждуващи по-рано групи на Ботев и Каравелов.

6. Изпращайки доброволци за Сърбия, още отначало дейците на Българското централно благотворително общество крояха да издействуват съставянето на една самостоятелна българска военна част, която да нахлуе в България, в съгласие със сръбските оперативни планове, и да извоюва освобождението на народа ни. Както се спомена вече, генерал Черняев даде своето съгласие и писмено разрешение на Йонин и Енчев да пристъпят към образуването на българско войсково отделение в околностите на Зайчар. Не след много обаче, „при всичките добри обещания на генерал Черняев, сръбските по-долни чиновници пречеха всячески за осъществяването на това наше желание, и българите все тъй си оставаха пръснати по 200—300 души, лишени от много неща, и далеч от да са в положение да изпълняват предназначението си"[32].

За да издействува образуването на особено българско отделение бе отишъл в Сърбия, вероятно изпратен от Славянския благотворителен комитет в Одеса, най-напред генерал Ив. Кишелски, българин на руска служба. Ако той и да не влезе във връзки с Българското централно благотворително общество, преди да предприеме акцията си, все пак на него бяха възложени големи надежди от страна на обществото. И когато ходатайството му пред сръбското правителство не успя,[33] обществото се обърна в началото на септември към руския полковник А. М. Милорадович,[34] когото натовари да действува пред генерал Черняев за по-скорошното образуване на самостоятелен български отред, „така щото и светът да знае, че има в Сърбия особено българско тело, и ние да чакаме от него някаква полза за народа си"[35].

[29] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 2.
[30] Пак там.
[31] Пак там; АНБ, II А, 103, протокол на Бълг. центр. благотворително общество от 8.VIII.1876 г.
[32] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 9—10; срв. още и с. 15.
[33] Пак там, с. 6,10.
[34] Пак там, с. 6, 10, 15.
[35] Пак там, с. 10.

Вече на 14 септември 1876 г. обществото можеше да съобщи на света, че Милорадович е успял в пратеничеството си.[36] Българските доброволци, на брой около 2500 души, бяха организирани в три батальона със седалище в Делиград.[37] Начело на българското отделение застанаха руските доброволци граф Келер, полковник Медведовски и самият Милорадович, натоварен с интендантската служба.[38] В съгласие с Черняев обществото гласеше да изпрати в Сърбия още 7500 души, та по този начин българското отделение да състави една дивизия от 10 000 души.[39] Изпращането на доброволци, спряно временно, дорде се изясни положението, начена отново.[40]

7. Във връзка с образуването на българска войска в Сърбия Българското централно благотворително общество изработи и план за въстание в България. В писмо от 22 септември 1876 г. до Славянските благотворителни комитети в Петербург и Одеса обществото изтъкна, че българският народ е готов да въстане пак и моли комитетите да ходатайствуват пред руското правителство за позволение да се пренася оръжие и да преминават чети през Румъния, както и да се организира в Южна Русия един български отред, който да се прати в България по Черно море.[41] Това писмо бе изпратено по двама пратеници на обществото, К. Цанков и П. Набодков, които заминаха за Русия „да изяснят по-подробно положението на Централното общество, както и нуждите на народа ни"[42]. Малко по-сетне, на 28 септември, замина за Одеса и Стамболов вероятно все със задача да изложи плана за въстание, приет от обществото.[43]

8. Този план, който предполагаше дейното участие на българската войска, събрана в Сърбия, бе отложен наскоро след това поради сръбското поражение. След битката при Джунис на 17 октомври, в която участвуваха и българските доброволци, и след като турците минаха Морава, сърбите сключиха на 20 октомври примирие. Два дни след това ген. Черняев предаде командуването на сръбския полковник Хорватович. Едновременно с това беше разформирано и българското отделение поради „липса на храна, дрехи, а главно поради лошото отношение на сърбите"[44]. Българските доброволци започнаха да напущат Сърбия[45] и вече в началото на ноември във Влашко пристигнаха повече от 2500 души.[46] Те се нуждаеха от незабавна подкрепа, защото сръбските власти постъпиха крайно жестоко с тях: на граничната точка Кладово доброволците бяха съблечени и оставени само по една риза.[47] Ето защо главната задача на обществото сега бе да осигури дрехи и прехрана на доброволците и да ги настани във Влашко, в очакване на по-благоприятни за българите събития.[48]

[36] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 14.
[37] Пак там.
[38] Пак там, с. 15, 21.
[39] Пак там, с. 14, 17, 21.
[40] Пак там, с. 23, 24.
[41] АНБ, II А, 103, писмо до Славянските благотворителни комитети в Петербург и Одеса от 22.IX.1876 г. под № 151.
[42] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 23.
[43] АНБ, II В, 16, 1664.
[44] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 26, 28, 29.
[45] Пак там, с. 26, 28.
[46] Пак там, с. 31.
[47] Пак там, с. 26, 31.
[48] Пак там, с. 31, 44, 49.

9. На 29 октомври 1876 г. руският цар Александър II заяви пред представителите на град Москва, че ако не успее по мирен начин да наложи на Турция да подобри положението на подвластните ѝ православни народи, ще направи това със сила. Тези изявления на Цар Освободител се схванаха като обещание, че той ще извоюва с война освобождението на България и затова целият български народ ги посрещна с възторг. Българското централно благотворително общество изпрати няколко дни по-късно, на 2 ноември, поздравителна телеграма до Цар Освободител, в която се казва: „Забележителните и великодушни думи, произнесени от Ваше Императорско Величество пред представителите на град Москва, проникнаха дълбоко в сърцата на българите и пробудиха у тях надеждата за скорошно избавление от петвековното робство чрез Вашата могъща ръка. Целият български народ е готов да въстане като един човек и да последва своите освободители."[49]

Препис от телеграмата обществото разпрати, за сведение, до всички свои клонове във Влашко.[50]

10. С оглед на новосъздаденото положение и изгледите за скорошна война и поради това, че русите се готвеха да съставят български отреди на румънската граница,[51] Българското централно благотворително общество реши да се заеме с организирането им,[52] като предлагаше те да бъдат формирани на няколко пункта в Румъния.[53] Тези отреди трябваше „в случай на война да вземат по-живо участие в общото дело на нашето освобождение"[54]. Обществото се обърна към своите клонове във влашките градове и ги помоли да му съдействуват.[55] Те трябваше да съставят списъци на „всичките ония лица, които на първи позив да са готови да тръгнат за гдето се повикат и съставят първите ни български отреди за в полза на нашето освобождение". Тези списъци трябва да се изпратят в обществото в срок от седем дни, защото „времето не търпи отлагане"[56]. Записването трябва да стане тайно, под вид на издирване на бедни люде, които се нуждаят от помощ.[57]

Тези именно доброволци, които обществото записваше, влязоха малко по-сетне в българското опълчение и участвуваха в освободителната война.

11. Все в началото на ноември 1876 г. Българското централно благотворително общество можа да установи връзка и с България. Тук, в Русе, бе възобновен революционният комитет, който се провъзгласи за централен във вътрешността. Той прати свой човек, Кермекчиев, във Влашко с писмо до обществото. Кермекчиев пристигна в Букурещ на 10 ноември и разказа за всичко, което русенци са вършили и имат намерение да вършат. Обществото посрещна с голяма радост възобновяването на комитетската дейност в България „в такива критически времена". Възобновяването на комитета в Русе запълваше, по мнението на обществото, „една голяма празност, която

---

[49] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 28.
[50] Пак там, с. 29, 30; Д. Генчев, Документи по въстанията. — В: СбНУ, кн. XIII (1896 г.), с. 685 и фиксимиле № 1, група II.
[51] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 27.
[52] Пак там, с. 29.
[53] Пак там, с. 27.
[54] Пак там, с. 29.
[55] Пак там, с. 29, 30, 31; Д. Генчев. Пос., съч., факсимиле № 1, група II.
[56] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 29.
[57] Пак там, с. 29, 32, 33.

ние винаги сме усещали, колчем е ставало нужда да влезем в споразумение с Българско"[58].

Първата задача, която обществото възложи на русенци, бе да наредят, щото „да се изпратят отвред прошения или депутации до руския консул, които да поддържат вашите постъпки" пред него за освобождение на българския народ. За да бъдат действията на българите в България и на емиграцията в съгласие, обществото изработи и особена политическа програма, „която, ако и в кратки точки, обема всичко, което може за днес да искаме". Тази програма бе изпратена на русенци, за да я разгледат и с оглед на нея да правят постъпки пред консулите на европейските държави за подобрение на положението на народа.[59]

Втората задача, с която обществото натовари русенци, бе вече от революционно естество: „Според нази, войната се вижда неизбежна, и мислиме, че е добре да направите нужната пропаганда да бъде населението готово във всеки случай: или да вземе участие ведно с руските войски, ако те минат, или дотогава да се запазва, ако турците повторят своите свирепства."[60]

Третата задача, която обществото възложи на Русенския комитет, бе да съдействува „за изработването на една програма, която да определи заместването на турската администрация чрез българска, в случай на окупация". В тази програма влизаше и въпросът за съставянето на привременно българско правителство.[61]

От отговора на русенци се вижда, че те са разгледали изпратената им политическа програма и я приели. Те не били съгласни само с образуването на славянска конфедерация, която щяла да дразни великите сили. От своя страна комитетът в България взел всички мерки да приготви народа за посрещането на руските войски.[62]

12. За да даде отчет за всичко, което е извършило, за да обсъди бъдещите си действия и най-главно да приеме политическата програма на българските искания, Българското централно благотворително общество реши да свика общо събрание на своите клонове в Румъния, на което бе поканен и пратеник от България.[63] Русенци се изказаха предварително по програмата и затова не изпратиха свой представител, а упълномощиха да ги представлява К. Цанков, председател на обществото.[64]

Събранието начена заседанията си под председателството на Йонин на 18 ноември 1876 г. и ги завърши на 22 с. м.[65] То бе наречено *Български народен събор*.[66] Главната му работа се състоеше в разглеждането и прие-

[58] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 33.
[59] Пак там, с. 34, 35—36.
[60] Пак там, с. 34.
[61] Пак там, с. 36.
[62] АНБ, II А, 23, 2522.
[63] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 32, 34—35, 36, 38.
[64] АНБ, II А, 23, 2522. Малко по-сетне, на 21.XI.1876 г., Централният комитет в България прати свой проект за политическа програма (АНБ, II А, 23, 2529) заедно със свой представител (АНБ, II А, 2520) — Д. В. Хранов (Н. Чехларов. Пос. съч., с. 40). Хранов не е могъл да присъствува на събранието, тъй като то завърши на 22.XI.1876 г. Срв. още Н. Чехларов. Пос. съч., с. 46.
[65] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 44. Протоколът на заседанията е запазен в АНБ, II А, 23, 2524.
[66] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 66. И в. Вазов. Съчинения. Т. VII. с. 181, нарича събранието пръв български парламент.

мането на политическата програма, която, придружена от един мемоар на френски език, бе изпратена на 1 декември на правителствата на великите сили чрез техните представителства в Букурещ.[67]

13. Със закриването на събора се завърши фактически и дейността на Българското централно благотворително общество. По-сетне то се задоволи с това — да провъзгласява почетни членове, да праща поздравителни телеграми и адреси до видни политически личности, които с нещо бяха помогнали на българския народ или бяха изявили симпатии към него,[68] и да води печатна пропаганда чрез вестник „Нова България", уреждан от Стамболов и издаван от обществото.[69]

Когато на 12 април 1877 г. Русия обяви война на Турция, обществото издаде, вече под името Български централен комитет, особено възвание до българския народ, с което го канеше да въстане и да подкрепи освободителните войски.[70] Едновременно с това обществото държа на 14 април 1876 г. протокол, в който се казва, че пред вид на настъпилите събития то прекратява дейността си.[71]

ГЛАВА ОСМА

1. Според предварителни изчисления и проучвания в България, взета в нейните етнографски граници, са съществували от времето на Левски до освободителната война повече от 500 градски и селски комитета. Някои от тях бяха в същност средищни, тъй като съмишлениците на революционната организация в малките села се числяха обикновено към комитета в съседното село или град. Като се има пред вид броят на българите по онова време, както и броят на селата и градовете, ще се види, че наистина мрежата от революционни комитети е била твърде гъста. А като се има пред вид и обстоятелството, че не всеки беше приеман за член на организацията, а оставаше само неин идеен привърженик, ще може да се заключи и за влиянието, което тя упражняваше върху народните маси. Достатъчно е в този случай да се изтъкне, че по време на Априлското въстание в някои села и градове се вдигна на оръжие цялото мъжко население, което естествено не бе членувало целокупно в организацията, но бе под нейното идейно влияние и ръководство.

2. Във връзка с това е въпросът: кои обществени сили и слоеве участвуваха в революционното движение? Сам Левски на разпита си пред следствената комисия твърдеше, че кадрите на революционната организация се състояли повече от селяни, които били най-онеправдани от турската власт.[1]

---

[67] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 48. Френският текст е обнародван от К. А. Цанков. Една народна политическа програма от 1876 г. — Периодическо списание, кн. 64, с. 260—265.

[68] Н. Чехларов. Пос. съч., с. 8, 16, 19, 25—26, 38, 39, 40, 47, 51, 52—53; Д. Уста-Генчев. Документи за историята на последния български централен революционен комитет в Букурещ. — Изв. истор. дружество в София, кн. VII—VIII, с. 232 и сл.

[69] АНБ, II В, 16, 1664.

[70] Д. Уста-Генчев. Пос. съч., с. 243—244; Д. Генчев. Пос. съч., факсимиле № 4, група II.

[71] Български глас, год. I, бр. 48, от 16 май 1877.

[1] Вл. Тодоров-Хиндалов. Съдебното дело на Васил Левски. — Зора, год. XVI, бр. 4673, 27 ян. 1935.

Същото твърди и друг участник в революционното движение — Ст. Заимов. Наред със селяните той поставя и интелигенцията и преди всичко учителите, както и по-низшето духовенство — селски и градски свещеници. Освен това в революционната организация дейно участие вземали и занаятчиите. Най-сетне Заимов сочи като участници в движението и по-заможните граждани, които, ако не са приемали понякога проповедта за свобода, не са и били противници.[2]

И понеже селяните, интелигенцията, низшето духовенство, занаятчиите и градските търговци бяха мнозинство на народа ни, противниците на революционната организация, или туркофилите, останаха като капка в морето. Те не можеха да окажат по-сериозно влияние върху народа и да спрат борбата му за свобода, която следваше неизменно своя път, подпомагана и от законите на историческото развитие.

ПРИЛОЖЕНИЯ

I

Програма на българският революционни комитет

Ние се бориме с два неприятеля: единият неприятел наш е политически, турското правителство; другият — духовни, гръцкото духовенство.

Турското правителство със своите башибозуци и гръцкото духовенство, със своите попове и калугери убиват в българския народ сяко прогресивно движение, сяко народно и човеческо проявление, които способствуват на народът да добие по-добър свободен живот.

Известно е секиму, че гръцките калугери, попове и архиерей (!), с помощта на Али-паша, турският велик везир, до скоро време затваряха българските и босанските школи и пращаха техните учители в Деари-бекир на заточение. Но българският народ въстана против тия духовни харсъзе и изгони ги из своята страна без шумотевици и без кръвопролития.

Единът наш неприятел погибна, настанал е ред и за другият.

Нашата свещена обязаност (т. е. задължение, дълг) са састои сега само в това: да очистим своята земя от правителствената, чиновническа нечистота и да обезпечиме своята народна, политическа и обществена свобода.

Българският народ е народ демократически; той не е разделен на секти, той няма посреди себе си аристократически величия, тия за нищо не нужни обществени елементи, и за това *ние желаем да видим в своето отечество избираемо правителство, което да изпълнява волята на самия народ.*

Ние желаем да живеем със сичките наши съседи дружествено, а особено със сърбете и ромъните, които отчасти съчуствуват на нашите стремления, и желаеме да съставиме с тях „*южнославянска*“ или „*Дунавска федерация из свободни земи*“.

Ние желаеме, щото тая земя, която е населена с българе, да се управлява български, т. е. съобразно с нравите, обичаите и характерът на българският народ; а тия земи, които са населени с ромъне, със сърбе и гръци,

[2] Ст. Заимов. Миналото. Кн. II. Варна, 1884. с. 26—30.

да са управляват съобразно с характерът на ромънският, сръбският и гръцкият народи. Нека сяка народност, както и секи човек, учува своята свобода и да са управлява по своята собствена воля. Но в това също време ние желаем да съставим между себе си и между нашите родствени народи и съседи едно цяло, какавъто (!) е Швейцарският (!) съюз.

Ние не желаеме чуждото, т. е. това щото не е наше, но не желаем да дадеме и другиму своето.

Ние нямаме претенции на историческо, на каноническо, на короновано и на религиозно право, а за това оставяме на самия народ да реши своята съдба и да яви в коя отдел на съюзът желае той да се присъедини: със сръбският ли или с гръцкият — следователно у нас не можат да бъдат въпроси за границите.

Ние желаем за себе си свобода народна, свобода лична и свобода религиозна, с една дума, свобода човеческа, и затова желаеме такава съща свобода и на нашите приятели и съседи. Ние не желаеме да владееме над другите, затова и не дозволяваме да ни владеят и другите!

Ние ще да употребим против турското правителство такива също мирни средства, каквито бяха употребени против гръцкото духовенство; само в най-крайний случай ние ще да употребиме против тех оружие, огън и нож!

Ние не щеме да *работиме ни с едно деспотическо* правителство, ако това правителство да бъде съставено даже из нашите рожденни братия; наши съюзници требва да бъдат само поробените и измъчените от тешки трудове и от сиромашия народи, каквито сме и ние сами.

Ние причисляваме нашите чорбаджие в числото на нашите врагове и ще да ги преследуваме на сякаде и сякога!

1870, Август 1." (Из „Народное дело")

2

„*Български глас*"

Течи, течи, кръв сиротинска;
Падай, падай, роса кървава!
Расти, зрей, жажда за отмъщение.

* * *

(с. 1). Четиристотин и петдесет годишно робуване и тежки мъки и страдания! Страшно е и да си помисли човек. Но времето вече наближи и сичките тия страдания, сичките тия неволи твърде скоро ще са свършат и българинът, както и сичките други хора, ще захване да живее като човек, като свободен гражданин и като господар сам над себе си. Ние, българете, които от 450 години насам сме попаднале под най-тешкото, под най-суровото и под най-адското тиранство; ние, които сме търпеле, па търпиме и днес повече от всичките други народи, които са биле когато и да било поробени от други народности или които са търпеле от своите държавни деспоти, папи, инквизитори и султане; ние, които до вчера бехме останали най-назад в сяко едно от[illegible]чие, днес захванахме вече да живееме и да търсиме това, щото е най-сас[illegible] най-велико и най-драгоценно нещо за човекът, т. е. *личната и*

народната своя свобода. Мъглата, която ни покриваше до днес, са вече развея и сичка България е обхватена с народният въпрос. Свободният и честният българин чуе (с. 2) вече стенанията на умиращите и страдающите свои братия, които ката ден умират под турският сатър и отсега ще са варди вече да прави погрешки. Да погреши той вече не може, защото ако направи още една погрешка, то после тая погрешка следува смърт. Чашата на нашите страдания е вече препълнена и за това треба да бъдеме опитни и да са не лъжеме от никого. Нашето отечество е разорено и ограбено; цели пространства земя стои пуста и необработена; а българите ходят да търсят кора хляб в Румъния и Сърбия. Духовното наше развитие до скоро беше оставено до най-крайно невежество. Селянинът е жертва на користолюбивите камилавки, на турските владетели и на нашите единородни чорбаджие; но той още не е ограбен съвсем, той още не е поробен, защото има своя воля и иска да живее . . . Дошло е време да победиме и ние. Който с внимание разгледа българските работи, той твърде лесно може да се увери, че часът на нашето освобождение е вече настанал. Българете в сегашно време се намират в такова също положение, в каквото са намираха италиянците в 1860 година. Началото наше е вече положено (глед. Хаджи Димитра и неговите другари, които проляха своята кръв за своето отечество и свобода), а от нас зависи да го довършим и да изречем тия велики думи: „Ние сме свободни, ние сме люде, ние сме българе и гордеем са със своето име българин.“ Но за да бъдеме в състояние да изречеме тия думи, ние треба да работиме, да напрегаваме сичките си умствени и телесни сили, за да освободиме своята земя и своите личности от физическият турски ярем; а своият (!) ум от нравственото поробение, т. е. от константинополската патриаршия, и тогава да съставиме една малка свободна държавица, която да са управ(с. 3)лява човечески, щото нашият народ да може да намери своето счастие и добро. Но за да дойдеме до това, ние не треба да се надеяме вече, както сме се надеяле досега, на другиго, т. е. да не чекаме помощ и поддържка ни от една европейска държава, защото, който са надее на другиго и чека да дойде Наполеон III или Александър II, Пия IX или Виктория да го освободи, то той търси не свобода, а желае да промени самарът си, да промени господарят си или, по-добре да кажем, да промени един тиранин на други, един деспот на други. Истинна помощ, истинно съчувствие и истинна поддържка не може да очеква човек ни от един деспот, който е научен да повелява и да тирани светът. Не е ли смешно да очекваме и ние помощ от тия деспоти, които държат и своите собствени поданници под железна ръкавица и с помощта на черковните пастири и с божието име им не дават да повдигнат глав та си и да са нарекат хора? Само тоя народ може да каже, че желае да достигне своята лична и народна свобода, който са надее само на своите сили, на своите умствени способности и на своите братия, които търпат такива също мъки, каквито търпи и той сам. От французкият пролетария, от италиянският бандит, от испанският пират, от руският мужик и от черногорският юнак треба да очеква човек свобода и напредок; а не от Вилхелма и Франца Йосифа. Нашето българско положение прилича на болен човек, комуто е потребно окончателно оздравление, а не повърхностно замазване на тешките му рани; нам е потребно окончателно освобождение, а не фантастически дуализъм. Паистина, че проповедниците на дуализмът [illegible] тая съща цел, която имаме и ние, т. е. освобождението българско от тешкия

турски ярем и спасението на (с. 4) българският народ от вековното робуване; но тие са се увлекле из едно зло в друго, из една крайност в друга, т. е. из една политическа форма — която е създадена за нашето притеснение — в друга, която ни приготовлява такива също притеснения и страдания, ако не и по-лоши; и болният са обръща от една страна на друга, с надежда, че на другата страна ще да му бъде по-добре, и чувствува при секо ново обръщане, че му става по-лоше и по-лоше. Ние сме уверени, че един народ, който е съставен из седем милиона, не може да са кърпи като съдрана дреха. За да направи човек нова къща, която да трае дълго време, той по-напред требва да развали старата и да захване нови основания.

И така българите треба да разберат, че тям е най-потребна свобода, свобода лична и свобода народна, защото който нема лична свобода, той нема ни народност, ни свети човешки права; който са не кланя на свещената свобода, той не треба да са кланя нито на бога. Свободата съдържава в себе си сичко, щото е най-истинско добро, сичко, щото е най-истинско полезно, сичко, щото е най-истинско славно, сичко, щото е най-истинско свето. Може ли да каже човек, че той стои по-високо от добитъкат, когато той няма своя свободна воля и дозволява секиму да го води за носът. Без свобода не само че ни един народ няма право да са нарича народ, но и самият човек, който няма своя свободна воля, няма никакво право да се нарича човек. Както волът, който е спрегнат в колата, не може да каже, че той живее по своя воля; така също и човекът, който влече какво и да е робство, не може да каже, че е човек с човечески чувства и с човечески достойнства. Свободата е най-голямата или най-първата богиня, на която требва да се кади най-много темян и (с. 5) да ѝ са правят най-богатите (в сърцето човеческо) храмове, нежели на сичките други човечески желания и стремления, защото чрез нея човекът е достигнал до най-светлото просвещение, до най-светото преобразование и до най-високото човеческо достойнство. Най-после свободата е докарала човекът да достигне чрез своият (!) ум и знание до оная висока степен, от върхът на която твърде лесно може да разбере що е право и що не е право; да испита що са нарича истина или да познае, че 2+2=4, следователно да се приближи до онова велико естество и да стане господар на сичката природа, която го окружава. Ето защо само ония народи могат да кажат, че са люде, които имат гражданска, черковна, научна, социална, народна и лична свобода; само тие народи, които са достигнали до такива едни съвършенства, могат да кажат днес: „ние сме люде". А тия народи, които още не са кусnале от светата свобода, нямат ни право да се наричат народи, защото тие се намират в тая гъста темнота, която им недозволява да отворят очите си и да познаят сами себе си и своето човеческо незначение. Не са люде тия, които подлагат гърбът си под какъв и да е бич и които са радват за това, че ги бие не прост човек, но някоя короносана глава, която, по тяхното мнение, е назначена от бога само и само да ги бие. Тия волове на два крака и тия без сърце и без душа робове често са хвалят: „Аз веднаш са удостоих да получа плесница от негова светлост"; или „негово високоблагородие ма удари с благородната си ръка"; или „нашият паша ми удари петдесет тояги, а аз нищо не му рекох и отидох си". А това са хора? И така, няма по-голямо добро на тоя свят (с. 6) от човеческото самопознаване и от свободата, която е следствие на самопознаването; а така също няма по-голямо зло от невежеството и от робството, защото свободата опитомява

човека и накарва го да бъде човек и да познава себе си; а робството убива в него и най-светото нещо, т. е. неговото човеческо достойнство.

Като описах божествеността на свободата, аз треба да укажа на най-главните причини, чрез които народите са достигнале до най-тежкото робство и до най-скотското положение. Тия причини са *царетата и поповете*. Лъжат се тия хора, които мислят, че царйовете са защитници народни; лъжат са и тие, които мислят, че тие са помазани от бога. Царйовете не само че не са защитници на народите, но тие са най-големите техни неприятели, тирани и изедници, и техната сила ще трае само до онова време, докогато народите бъдат глупави и слепи; но когато народите дойдат в себе си и престанат да им дават пари и да им се кланят като на идоли, то тие ще да станат по-долни от най-простият работник. Тие царуват и надуват са на престолите си само и само от глупавината, слепотата и детинството на народите; а просвещените народи треба да им свалят булото и да им покажат че тие са дадени от бога не да им робуват, а да служат на народът. Сяко едно нещо има свои граници. Секи един народ влече робските окови само дотогава, докогато мярата на неговите страдания не е препълнена и дорде всевъзможните мъки не са още пробудиле в него друго съзнание. Това ново съзнание са продължава и развива между народите твърде полека. Векове преминуват по-напред, преди да са то̀ пробуди. Но затова когато са пробуди, то разбива сичко и (с. 7) никаква сила не може да му стои на среща — за пример земете днешна Франция.

И така, сичките народи, а най-много българете, треба да разберат, че царйовете са биле, са и днес най-големите тирани и изедници, и никакво добро не са направиле на човечеството; а ако ние и видиме някое добро в монархическите държави, то това добро е направо от учените и просвещените мъже, на които са и пада честта и благодарението. Сяко монархическо господарство употребява сичките си средства за това, за да поддържи в народът това драгоценно за него невежество, на което е изградена неговата сила и даже самото негово съществувание. На монархическите правителства, както и на езуитите, е сичко дозволено, стига само да постигнат своите цели. Това, щото в частния живот се нарича гнусота, подлост и престъпление, то̀ за монархическите господарства е доблест, добродетел, юначество и слава. Животът на сяко монархическо господарство е основан на най-гнуснавите подлости и престъпления против чуждите нему народи, а така също и против своият (!) собствени; монархията е съзаклятие против благосъстоянието народно и против неговата свобода. Властителите, кралйовете, князовете и патриархите не искат и да чуят, когато сяка една вещ са нарича със собственото си име; тия са се научиле да им лъстат и да ги лъжат и из тия лъжи извличат материал за своето величие, следователно тие не могат да имат нищо общо с народът, на когото нуждите тие не познават. А колкото за султанете, то тие нито са биле, нито ще бъдат наши защитници и доброжелатели; тие секога са биле наши сурови тирани и кръвопийци, които са смукале 450 години нашата кръв и еле са нашето месо. Секи из нас знае, че християните са (с. 8) биле за султанете нищо повече, освен крави, които им са давале мляко. И затова ние не треба **да** очекваме от султанът и от турското правителство никакви правдини, защото турчинът не знае други правдини, освен да скуби за себе си. Ние помниме, че когато българете преди две години беха въстанале да търсят своите правдини с оружие в ръка, то

турците казваха: „Как тия гяуре можат да бъдат дотолкова неблагодарни на султанът, на когото ядат хлебът и живеят на земята (наместо да кажат, че султанът еде хлебът на българете и живее и господарува на земята им), когато той е така милостив към тях и дава им толкова правдини!“ А може ли човек да очаква от тия люди добро, когато имат в главите си такива понятия? Ние мислиме, че българете не треба да обръщат внимание на турските бърборенета; а така също не треба да очакват никакви правдини от султанът; но да турат юнашка ръка на оружието и да земат сами своето добро, защото друго-яче — тешко и горко на техните глави и на техния ум. Може да са намерат такива хора, които ще да ни обвинат, че ние сме кръвожедни, защото с нож и топор искаме да освободиме своят народ. На техното обвинение ние ще да отговориме следующите думи: „Какво ще да правиме, когато поробените народи са осъждени чрез всевъзможни гнусоти и чрез страшни кръвопролития да достигнат из робството до свободата, из скотството — до човеството и из тъмнотата — до разумът.“ По нашето мнение деведесет пъти е по-добре да бъде човек кръвожеден, нежели добиче, което е натоварено с чужди дърва, без да разбира що носи и кому ги носи. Да кажеме още няколко думи за монархите. Както турските султане, така и другите монархи са главна причина на народната бедност и нищета (с. 9). А за да потвърдим думите си, ние ще сравним заплатата на четири венценосни владетели със заплатата на американския председател на Съединените щати. Французкият император земаше годишна плата 26 милиона франга, или 225 пъти повече от американският председател; Франц-Йосиф зема 520 пъти повече от председателят; ромънският княз 10 пъти повече; а турският падишах 1200 пъти повече.[1] Сега като сравни човек Северните Съединени щати с Австрия или с Турция, то треба да са зачуди. Председателят на Американските щати получава 1200 пъти по-малко от султанът, когато Американските щати имат толкова богатства; а в Турция умират от глад! Когато си представи човек сичко това, то дохода до убеждение, че християнете в Турция, а особенно българете се намират в най-голема темнота. И наистина, защо българете и бошняците дават толкова пари на султанът, от когото немат никаква полза? — „Всякоя лоза яже не приносит плод да отсечется и да бросится в огне.“ Нема християнете в Турция не видат какво правят просвещените народи с своите непотребни деспоти? Тие треба да земат от тях добар пример и да разберат какво е свободното гражданство, какво са свободните закони, каква е добрата отхрана; нека земат от тях пример и да залегнат за своето просвещение и образование, за своето развитие и възпитание и за сичко, щото (с. 10) е добро и свето. Ние, българете, сме наистина за съжаляване! Нашият детински и робски страх ни затъмнява очите и не ни дозволява да видиме истината и да познаеме, че турците на чет са пет пъти по-малко от нас; а духовно са десет пъти по-слаби. Европейска Турция е населена от 14 милиона християне и 2 милиона и 600 хиляди мохамедане; но не треба да заборавяме, че почти един милион из тия мохамедане са (от) славянско и арнаутско произхождение. Сега са пита: защо в едно господарство 2 милиона люде могат безнаказано да угнетават

[1] „Les états-unis d'Europe“ така описва тия цифри: в Австрия царят харчи 29,000,000 фр.; във Франция—26,000,000; в Англия —12,000,000; в Италия—15,000,000; в Прусия — 11,000,000; в Россия — 42,000,000; в Бавария — 6,000,000; в Белгия — 4,000,000; в Гърция — 1,500,000; в Португалия — 4,000,000; в Испания — 13,000,000; в Турция — 33,000,000; 15,000,000 земат по-малките владетели, които се наричат херцози и князове“ (1870, № 5).

14 милиона? Нема тие 2 милиона имат повече физически сили или повече природен ум и образование, нежели останалите 14 милиона? Достатъчно е да предложиме тоя въпрос за това, за да отговориме на него отрицателно. За физическата сила на нашите господари не треба и да говориме, а щото се касае до природният ум, до образованието им, то ако вие земете из християнете, без да избирате, първите които ви са срещнат на пътят, и сравните ги с най-образованите турци, то вие изведнаж ще да са убедите, че първите имат десет пъти повече природен ум и пет пъти повече образование, нежели последните. Сиромашията, гладът, тешките работи и безпрестанните угнетения и притеснения са достатъчни, за да убият най-силният и най-умният човек; но ние видиме, че българският народ, при сичките тия неправдини, върви из ден в ден напред (когато неговите владетели систематически глупеят), а това е доказателство, че той има в себе си човечески животворящи сили. А когато е така, то защо българете са не повдигнат и не хвърлят от шиите си това ненавистно иго? Или тям им се харесва това иго? или тие са се вече научиле да го търпат? Това би било противно на здравата смисъл, би било противно на са(с. 11)мата природа. Сичко, щото живее, са стреми към своето благосъстояние и търси воля и свобода, а за това, да ненавижда човек своите притеснители и грабители, не е нужно даже и да бъде и човек, стига да бъде само животно. Следователно дългогърпението на българете има съвсем други причини. Една от главните причини, без никакво съмнение, са заключава в народното невежество и простота и в нашето разединение. Българете гледат на турските насилия като на нещо частно, като на нещо лично. Когато турците убият некого или изгорат нечия къща, то ние жалееме убитият и погорелият, но не са завзимаме да отмъстим за неговата смърт, защото не знаеме, че утре ще убият и нас и че ако защищаваме него, то в същото време защищаваме и себе си. Втората причина произхожда от това също невежество и състои са в това, че народът не види и не знае главните източници на своите бедствия и твърде често ненавиди проявлението на причините, а не самата причина, така също както кучето хапе тоягата, която го бие, а не тогова, който го бие. Например, ние сме са завзеле с всичките си сили да са бориме с гръците, а оставили сме турците да ни ездат. А още им испращаме благодарителни адреси! А когато не знае настоящите причини на своите бедствия, то народът не може да знае и тия пътйове и тия средства, с които той може да се избави, а прибегвал е или, по-добре да кажеме, давал е да са излъже и искал е средства там, дека тие не са могле да бъдат. Нема днешните адреси, които са подават на султанат не щат да бъдат средство, за да бъде бит самия народ? А когато познаеме добре тия турски слабости и когато са увериме, че тие никоги не щат да ни дадат доброволно какви и да е правдини, то нам нищо друго не остава, освен да изритаме детинските пелени, (с. 12) да са уловим юнашки за оружието и да го не сложиме до тогава, дорде не придобиеме това, щото треба на един жив и свободен народ, т. е. дорде не бъдеме свободни в пълна смисъл на тая дума. Когато скъсаме турските синджире, то треба да наредиме своята държава сами, според найдобрите наредби у просвещените народи, т. е. у американците, белгийците швейцарците. А ако ние чакаме от султанът да ни даде народни и човечески права; ако чекаме да ни напишат кадиете закони и моллите да ни управляват, а ние да седиме с кръстосани ръце; ако така също са недеяме да дойдат европейските държави и да изгонат турците, а ние да приготвиме само лъджици, за да сърбаме права и свобода, то тогава е по-добре да престанеме вече

да говориме за народни работи и за народни правдини. Каква полза придоби българският народ от сичките турски реформи: от хати-хумаюнете, хатишерифите, гюлханетата и пр.? — Никаква. Но нам казват, че турското правителство ще воведе в своята държава конституция и пр. и пр. На всичко това ние ще отговорим: „Блажени верующие — леко им е на светът." Турците издават закони и правят реформи само за да замазват очите на другите и да извършват безнаказано своите планове. Освен това турските закони са пишат в такав дух, щото българете сякога треба да са робове, а турците господари. Който иска народна свобода, свободна държава и човечески правдини, той треба да са приготви мъжки да употреби сичките си сили, сичките си старания и сичките си средства, които са потребни за бой, т. е. да прежалее животът си, па да се земе за пушка, за сабля, за пищов, револвер, нож, шиш, топор, коса, сопа, кой с каквото може и кой каквото има, и да откупиме свободата си и отечеството си. Но преди сичко, секи бълга(с.13) рин треба да има пред очите си следующето: „колкото повече българе, бошняци и сърбе се повдигнат изведнъж, толкова по-малко ще да са пролее човеческа кръв и толкова по-лесно ще да достигнеме своите цели". Освен това българското движение треба да стане извътре, а не от вън, както тò биваше до сега, защото напразно ще да са пролива българска кръв. Питане е, защо Тотйо Филип, Панайот, а най-после Хаджи Димитър не можаха да извършат това, щото требаше да извършат? — Защото тие отидоха против турците, но не съединиха са с българете и немаха в ръцете си друга сила, освен силата на своите убеждения и патриотизъм. Хаджи Димитровците, от самото начало и до трагическия конец на техното велико дело, беха обречени на жертва. Техното дело, като секо частно и народно дело, което се порождава от светата любов кам народът и свободата, принесе несъмнени плод, защото хвърли семе в изораната нива, която ще да роди народното освобождение. Но самите тие требваше да погинат. Но ако това Хаджи Димитрово движение да беше са захванало извътре, то щеше да има съвсем други последствия. Да си докараме на умат и това, че прочутият и великият мъж Мацини, като приготви сичките свои братия италиянци и като им направи програма как треба да работат и как треба да са повдигнат, то неговият помощник и брат Гарибалди захвана да влазя из провинция в провинция и да изганя сичките тирани и техните подлизници — блюдолизи; а най-после с 1500 души верни юнаци той влезе в неаполитанската държава, която пазеха 150000 байонете, изгони кръвнишкият неаполитански цар, победи австрийските войски и съедини италиянският народ в едно цело тело. А ако този славен мъж Гарибалди и неговите храбри юнаци да не (с. 14) беха прегърнати братски от своите братия, то можеха ли тие да довършат тая славна и велика работа? За това и ние, мили братия българе, треба да имаме пред очите си големото дело на Мацини и Гарибалди, и като са приготвиме сички по сичките страни, които са населени с българе; а така също, когато са приготват и нашите братия сърбе, бошняци, херцеговинци и черногорци, то тогава да са повдигнеме синца братски и да бъдеме уверени, че победата ще бъде наша; а турците ще бъдат стъпкани по сичките страни и не щат и да са видат. Но способен ли е българският народ за революция? Белиградският вестник „Србија" разказва: „Съгласие нема между нашите братия българе. В България има твърде много българе, които са верни привърженици на своите душмане, т. е. на турците. Това са сичките опити за въстание засвидетелствувале. Народът е прилепен до турците доволно (?). Мнозина нямат още понятие за

своето отечество, народност и свобода. Така напр. четите, които преминаха из Ромъния в България, напразно викаха под байряк народът, за да избават своето отечество: никой не пожела да се съедини с тех. Напразно Хаджи Димитар с своята малка чета стоя на Балканът и викаше своите братия под байряк; неговата чета никак не може да порасте. Това е достатъчно доказателство, че народът още малко усеща за своята свобода, отечество и народност.“ Ние опровергаваме това мнение на нашия брат сърбин, защото действителността ни представлява съвсем друго. Хаджи Димитара народът не посрещна за това, защото Хаджи Димитър са не появи извътре, а дойде извън. Българският народ никога не е преставал да бунтува. Бунтовал се е той и много пъти: българските народни песни са свидетели за това. Сичките Индже войводи, Сто(с. 15)яновци и др. никога не са преставале да заявляват своите протести против турско-правителственият ярем. Следователно въпросът тука не е, че българският народ не е способен за революция, а в неговата неспособност да създаде организация, която да може да донесе на неговият бунт победа и не случайна само, а продължителна и окончателна. Че българете са способни за революция, свидетелствуват българските юнаци, които до сега си са проливале кръвта под гръцките, сръбските и своите собствени байряци; а че българете не са можале да съставят яка организация, свидетелствуват турците, които още и до днес живеят на Балканският полуостров. А от българете само зависи окончателното падение на високата порта. Турция не е господарство, тя не е държава; а военни временни лагер и затова тя требва да падне, щом нейните войници изгубят своето мъжество или щом тие са предадат на други занятия. Какво може да очеква човек от онова господарство, което нема ни човечески стремления, ни просвещение, ни истинско човечестко образование? — Падение. Сека нация има свое възрождение, детинство, мъжество и старост. Сека нация, както и секи човек, треба да умре. „Господарството е песак в песъчния час на времето, говори Дрепер; тие (т. е. държавите) са разрушават сами от себе си, от процесът на своият собствени възраст. Народността, както и човекът, отхласва от себе си мисалта за своята собствена смърт до последният ден. Тя иска средства, за да продължава своето настояще положение. Тя създава закони и учреждения и лъсти са с лъжовни мечти, че ще да остане и не мисли, че условието на живота е променение.“ Най-способните нови политици считат за велика цел (на) своето изкуство, ако удържават работите така, каквито са тие (с. 16) днес или, по-верно, така както са тие биле. Но човечеството не може да се запира; букаите, които го удържават на време, са строшават и строшават са с толкова по-голяма сила, колкото по-дълго време ги то носи. Никой не е в състояние да запре ходът на съдбата. И така, нашето отечество ще бъде спасено само от ръцете на нашите храбри синове и от нашата дружба с ново-рождените племена сърбе и ромъне. Но да не мислите, че Европа (ние не говориме за европейските правителства, които твърде скоро ще да паднат, както и турците) ще да гледа с лошаво око на нас, ако ние победиме и ако изгониме изгнилият турчин? Не, млада Италия, млада Франция, млада Испания, а най-после млада и братска Росия с почет ще да ни честитат и с радост ще ни припознаят като народ, който е достоен за граждански живот и за пълна свобода. За да са избави от големия страх, Европа желае да види на Исток една здрава сила, която не само материално, но и духовно да върви по пътят на истинската цивилизация; тя види, че турчинът не е за нищо и за никакво и затова ще й бъде мило, ако ние са покажеме достойни да сва-

лиме гнилият труп и да возкръсиме жива сила на мястото му. Българете са седем милиона народ и народ способен за индустрия, цивилизация, следователно от тех треба да се очеква твърде много. Нашият народ, ако помислиме малко по-здраво, ще да има славна бъднина, ако само той върви по правият път, защото провинциите на Балканският полуостров, които са населени с българе, са най-добрите, най-плодородните, а освен това тие са обикалени (!) от Бялото и Черното море и от Дунавът, които са най-добрите пътища за нашето обогатяване, а чрез богатството ние можеме да играеме и най-голямата человеческа рола (!) на Балканският (с. 17) полуостров. Тука е мястото да кажеме, че нашият народ, според географическото положение, треба да бъде свезан с най-просвещените народи, от които може да добива твърде лесно нравствено развитие и образование; а в това също време и материялни ползи. „Знанието е сила, а невежеството е причина на общественото безсилие", казва един от великите публицисти. Един човек, колкото повече свят вижда, толкова повече са и развива. Тие български търговци, които ще бъдат разпръснати по сичките европейски пияци, за да продават произведения на нашето отечество и да купуват европейски стоки, ще да принасят двойна полза, т. е. нравствена и материялна.

До сега ние говорихме само за българете; а сега да кажеме неколко думи и за общото наше отечество, т. е. за Балканският полуостров. Балканският полуостров треба да се раздели на три щата или на три държавици, т. е. на българска, сръбска и ромънска, и сяка из тия държавици да има свое управление, свои закони, свое съдопроизводство, с една дума, своя автономия; но в това също време, тие треба да съставляват едно цяло, което да бъде врзано с най-яките връзки, т. е. с един върховен парламент. Но тука треба да забележиме и на българете, и на сърбите, и на ромънете, че истинският суверан и истинският самодържец не може да бъде никой други, освен самият народ, който треба да даде сичко на своята държава според волята си. Но за тая идея ще да поговориме други път, а сега да продължиме разговорът си за българете и за черковните им работи.

Без никакво съмнение, духовното фанариотско иго, което висеше довчера над главите ни (виси отчасти и днес), е било 90 пъти по-тежко, погнуснаво и по-(с. 18) безчовечно от турското. Една незначителна тайфа фанариоти е съставяла до сега нашето духовно правителство и нашата нравствена школа. В тая школа развратът и скотството занимаваха първото място и да срещнеше човек между светите отци колко-годе порядочен човек беше, и е, явление най-исключително. В нея са беха развиле и съсредоточиле до най-високите размери сякакви пустоти, свирепост, разврат, пиянство, скотство, каквито съществуват на светът. Сичкото свое време тие свети отци преминуват, за да правят най-кални интриги и да измишляват най-гнуснавите комедии; с една дума, тие продават бога като халва и с неговото име правят адски шарлатанлъци. Ако българете да беха имале мъже с бистри умове и с свободни мисли, то българският черковен въпрос щеше да се реши още преди двайсет години и щеше да се реши по желанието на народът. Не е ли срамота да се боиме от проклятията на гръцкия патриарх и да се страхуваме да се отделиме от неговата ерархия и да съставиме своя? Ерархията не е направила човека, а човекът е направил ерархията, дето ще се каже, че човекът е господар на ерархията, а не ерархията на човекът. Една ерархия, която ти казва да мразиш народният си език като варварски и да обичаш гръцкият като благороден и добре изработен; една ерархия,

която ти казва да мразиш народните си владици и попове като варвари и от бога отхвърлени и да обичаш и приемаш гръцките като по-учени и от бога избранни; една ерархия, която ти казва да мразиш народът си, неговият обществен живот и неговите народни школи, и да казваш, че сяко нещо, което е българско, то е варварско; а сяко нещо, което е гръцко, то е благородно и от бога дадено; една ерархия, която ти казва, че българският (с. 19) народ е обречен от бога да робува на турци и гръци, то такава ерархия не само в турските тефтере да бъде написана; а и в постановленията на съборете да бъде укрепена, то и тогава треба да се изхвърли като нещо тиранско и кръвнишко. Истинската и правата черкова треба да та учи да имаш народно свободно отечество, образовано народно правителство, прави закони за секи човек без разлика, благородно социялно живеене, честита отхрана, добре наредени училища както за науките, така и за сичките индустрии, занаяте, търговия, орачество и пр., чрез които един народ може да достигне до най-славният и до най-благородният живот. Евангелието ни учи да обичаме сичките народи, да обичаме даже и своите врагове; а гръцката ерархия ни учи да ненавиждаме и себе си, т. е. своият народ! Кажете ни сега, треба ли българете да имат нещо общо с гръцката ерархия? По нашето мнение между *великата черкова* и султанът съществува тайни *сговор*, който има за цел да пие нашата кръв и да еде нашите тела. Патриаршията секога се е старала да увеличава народното невежество и поддържавала е човеческите глупости, които са главни причини на нашето днешно робуване. Сека патриаршеска глупост, секо фанариотско стремление, секи калугерски разврат са написани на българската кожа. Такива уроци никога не се заборавят! Но колкото гнуснава и отвратителна и да е патриаршеската ерархия, то не можем да кажеме, че тя е преминала за нас напразно и че тя не ни е принесла никаква полза. Самата патриаршия, със своите гнусости отвори очите на българския народ и излечи го от религиозният фанатизъм. А то е твърде много! И така българският народ треба съвършено да са отдели от константинополската вселенска патриаршия и да (с. 20) нема нищо общо с нея, защото сека и най-малка зависимост била би за народът ни големо нещастие. Но разделяват ли нашето мнение българските водаче? — Между тях има хора с различни убеждения и ние тука треба да разгледаме кой е прав.

Кой е прав?

Тие ли, които утвърждават, че между българският народ и между константинополската ерархия не може да бъде нищо общо, и че ако да съществуват между тие два враждебни лагеря какви и да е сношения, то тие сношения не щат да принесат нищо друго, освен непримирима ненавист от едната страна и най-варварски притеснения и убийства от другата.

Или тия, които утвърждават противното, т. е. че в нашият народ секога са съществувале и съхраняват са още и до сега слепа вяра към духовенството и някаква си боготворяща любов към епископите и патриархът, а така също и към гръците (за пример привождат огръчените българе, които са измениле на своят народ само и само из любов кам гръците и кам православното духовенство); а ако народът възстава против духовенството, то той не възстава против гръците, а против лошите пастири. Из сичко това тие хора правят заключение, че е съвсем невъзможно да прекрати българският народ сичките свои сношения с патриархът.

Или най-после тие, които са придържават за среднйото мнение, т. е. които не вярват, че българете са привързани към духовенството и твърде

лесно можат да се отделят от фенер; но това тяхно отделение са не харесвало на руския синод и на турското правителство, от които тие очакват големи помощи, следователно не требало да им се разваля кефът. Из сичкото (с. 21) това тие люди заключават, че българете треба да са отделат от цариградският патриарх; но да го припознават за глава на черковата.

Да изкажеме и ние своето убеждение. Нам ни са чини, че би било смешно да са съмняваме в дълбоката и непримирима ненавист на българският народ кам гръцкото духовенство, кам сичкият гръцки клир и кам самият гръцки народ. Ненавистта кам гръцкият народ е горчиво явление, но то е факт. А кой е тука крив? Разбира се, че не българете. А то могло ли е да бъде друго-яче? Който знае колкото и да е българската история и българската действителност, той треба да знае, че от самото историческо съществование на българският народ и до днес неговото право, народната воля и благосъстояние, даже и самият живот народни са биле постоянна жертва на гръците. Кой предаде българският народ в ръцете на турците? — Гръците. Кой развали българското господарство и обрече народът на тешки мъки и робуване? — Гръците. Кой накара дълготърпеливите и многотърпеливите българе със своят блудни и свирепи характер да въстанат против християнските пастири и даже против православието (гл. помаците, павликенете и униятите), и да изгонат из България цариградското духовенство? — Фанариотите (гръците). Кой опустоши българската земя, кой разори българският народ и кой допи и последната капка българска кръв, която беше уцеляла от турците? — Гръците. Кой уби българският живот, кой уби българските народни нрави и обичаи, кой разврати народът и накара го да са отказва от своето име и от своите родители? — Гръците. Кой безцеремонно жертвуваше и продължава да жертвува на турците цели хиледи хора, за да достигне само своите лични и панеленически цели?—Гръците. Кой потъпка под краката (с. 22) си вярата Христова, кой оскърби православието и направи из християнското учение чафутски пазар? — Гръците. Кой предаде своята съвест и своята вяра на турците? — Гръците. Сега да оставиме настрана гръцките архиереи и да кажеме няколко думи за нашата независима ерархия и за нашите владици и попове. Ако нашите владици и попове да бъдат мъже свободни от секакво едно суеверие и нищо друго да немат пред очите си освен народното добро, то тие могат с братските си примери да просветат народат и да го докарат до оная висока степен, щото той да бъде похвален и обичан от сичките други народи. Ако нашето българско духовенство захване да проповядва на народът такива неща, които са за него приятни, то народът ще да го слуша и ще го уважава; а ако нашето духовенство тръгне по стъпките на фанариотите, т. е. ако то стане шпионска камера на султаните, то народът ще да го възненавиди, и така също ще да го изгони, както изгони и гръците. А щат ли нашите български владици да испълнат свето и безгрешно своето назначение? — Ще видиме. Днес имаме XIX век и народите очекват от своето духовенство нещо повече. Мъглата са вдигна и сичка Европа иска да живее. Развитието откри очите на човекът и той захвана да търси изгубеното Христово учение; а на черноруните калугере захвана да гледа като на такова едно нещо; което са . . . Не видиме ли, че даже преди малко време 700 . . . са беха събрале в Рим, за да решат непогрешимостта на най-главния шипар и с това станаха за смях и на децата? Глупав е още и католическият свят, защото ако той да беше по-умен, то щеше да изгони тия подлеци от секъде и щеше да са погнуси от

тях (с. 23). Но Гарибалди е още жив и неговият дух владее между народът. Италиянските войски са вече в Рим.

И така, какво искат българете?

„Българете искат свобода лична и свобода народна, свобода нравствена и свобода физическа.“ Повече нищо. Но да видиме, що са заключава в тия думи. На народът е нужна такава свобода, която да обезпечава неговата личност и неговата народност, а от тука произхожда, че българете треба да изгонат своите господаре, да свалат турските синджире от шиите си и да унищожат турското правителство; освен това българският народ треба да унищожи и чорбаджиите, които още повече притесняват народът, нежели турците. На народът е нужна свобода *нравствена*, свобода пълна, следователно българете треба да унищожат съвсем оная духовна ерархия, която има византийски характер, т. е. сичката фанариотщина, византийщина и калугерщина треба да са прати при дяволете и нашата българска ерархия съвсем да са преобрази. Не требат нам харамоедци и калугерици, не требат нам развратни домове, не требат нам черни дрехи и черни сърца! Нашите черковни пастири треба да учат народът и да го ръководят в живота му кам това, щото е добро, полезно и богоугодно; а не да разкошничат в палатите си заедно със своите анепсии и да правят из християнските храмове (манастири) блудодейни къщи!

И така, нека младите, умните и честните глави възстанат, за да обновим българският живот, който (!) е дремал и страдал толкова столетия. Ние викаме честните българе да ни подадат ръката си и да ни помогнат да съставиме такава една сила, която да бъде в състояние да разруши сичко, щото е противно на нашият живот. Братия българи! вервайте в своите сили (с. 24) и надейте се на своите мишници! От нас зависи спасението на България. Или сега, или никога! Сейте, дека можете, семе за нашата свобода! Часът на народното освобождение е близак! Печали и страдания, притеснения и зверства в каквито живее днес народът, са дошле до крайните пределе. Той ще да възстане и ще да погребе, като Самсон, сичките свои неприятели.

Хайдете, мили братия, напред за нашето свето и право дело; хайдете да истребиме злото и да очистиме нашата земя с огън и нож от страшното варварство и от фанариотският разврат. Напред!“

3

Уставопроект, съставен и написан от Левски

За събранията въобще

Сичките членове на комитета са в събранията равноправни.

Събранията ще стават редовно и в неделята два пъти, в нужда и почесто. Решенията в събранията ще стават по вишегласие, което Председателят подир нужните разисквания обевява. Решенията ще носят комитетският печат, без него, ни са припознати.

Писма до Ц. Ком., както и от него до вънкашните чясни комитети, ще са приемат и испровождат само чрез едно лице, което Ц. Ком. ще назначи. Никой от чясните комитети няма да знай де е Ц. Ком. и кои лица гу съставляват.

I

Устройство

За да може комитетат по-лесно да нареди работите и приготви революцията, състави в градищата със околните им села чясни р. Б. комитети.

За да може по-добре да нагледва работите на чясните комитети и да извършява наказанията на престъпниците на закона нареди *тайна полиция*.

А за да можат да бъдат и съобщенията между него и чясните комитети по-сигорни, нареди революционерна тайна поща.

II

Пари

С пари ще са снабдява Ц. Б. р. к. сам или чрез чясните комитети на начин, когото той със съгласието на чясният к. за най-добре намери.

III

Хора

С хора, било за войводи, пощари, полициени, или пък за действующ на първи позив войници, ще са снабдява Ц. Р. Б. К. или направо, или чрез другите чясни комитети, по наредбата, която той ще им даде.

IV

Оръжие и други Бойни потреби

С оръжие ще са снабдява Ц. Р. Б. К. сам, като проводи по напред хора ученй, които разумяват от оръжие да го прегледат.

Чясните Български Революционарни Комитети

Сякой град с околните си села съставлява чястен Б. Р. К., който са управлява тъй също както и централният.

Сякой чястен Б. Р. К. са допитва и отправя писмата си до Ц. Комитет, под когото направо и зависи.

Сички писма и решенията от чясният Б. Р. Комитет до Централният ще са управят пак чрез едно тайно лице, което чясният комитет ще си назначи.

Както членовете на Ц. Ком. ни са никому известни, тъй също и членовете на чясният Ком. са тайни.

Само по едно лице от чясните комитети е известно на Ц. Комитет.

За вслучяй ако лицето, назначено от чясният комитет, чрез което стават сношенията на комитетите, падне в неприятелски ръце.

Длъжността на чясните Б. Р. Комитети

Чясните Б. Р. Комитети са длъжни да съобщават на Ц. комитет:

1) От колко села се състои околносттъ им.

2) В кое село колко хора има и от каква са народност, и по колко от сяка народност.

3) Колко има български юнаци, способни да носят оръжие, и колко са готови за първи позив.

4) Колко оръжие имат и какво е.

5) Дали имат в околността си способни хора за войводи и де са намират.

6) Колко може да са збере в нужно време жито, увес, ичмик, сино, слама и други потреби за храна на животните.

7) Колко може да има волови, крави, коние, овци и др.

8) Колко яхъръ и по за колко животни, и др. подобни, които ще им са назначът от Ц. Комитет.

Тайната полиция

Тайната полиция зависи и е под заповедтъ само на Ц. Комитет.

НАРЕДБА

на Работниците за освобождението на Българският народ

Подбуда и цел

Подбуда. Тиранството, безчеловещината и самата държавна система на Турското Правителство на Балканският Полуостров. *Цел* — с една обща ревулуция да са направи *коренно* преобразување на сегашната държавна *деспотско-тиранска* система и да са замени с *демократска република* (народно управление) на същото това място, което са нашите предеди с силата на оръжието и с своята свята кръв от купили, в което днес безчеловечно беснеят турски кесаджий и еничери, и в което владей *правото на силата*, да са подигни храм на *истината и правата свобода*, и Турският чйорбаджалък да даде място на *съгласието, Братството и съвършенното равенство* между всичките народности. Българи, Турци, Евреи, и пр. щът бъдат равноправни в сяко отношение, било в вяръ, било в народност, било в гражданско отношение, било в каквото било, всички щът спадат под един общ *закон*, който по вишегласието от всичкити народностти ще са избере.

За извършването на таквази ревулуция нужни са: 1) уреждание, 2) пари, 3) хора, 4) оръжие и други Бойни потреби.

За да са приготват всичките тези и да ся извърши самата революция, наредиха са хора, избрани по съгласието на по-голямата част от Б. Народ, и съставиха Централен Български революционерен Комитет.

Централният Български Революционерен Комитет

Пребиването на Ц. Б. Р. Комитет е в Българско, но именно в кой град е няма да се знае — На сякъде и нийде.

Б. Ц. Р. Комитет са састои от един председател и един подпредседател, един писар и един помощник, един касиерин и йоще седем члена, между които е и един поп.

Председателят, писарат и техните помощници, и касиеринат са избират от членовете на Комитетат в нужда щът са проминяват от същите и ще бъдат под надзора им.

Длъжността на Председателят

1. Да отваря и затваря заседанията.
2. В нужно време да свиква из вън редни събрания.
3. Да варди и одържъ ред на разискванията и гласоподаванията в заседанията.
4. Да въвежда в работа решенията на заседанията.
5. Да води надзор на подпредседателят, писарите и касиерат в испълняването на длъжносттите им.
6. В гласоподаванията щъ дава само един глас, в случяй, когато и на двете стърни гласоподаванията са равни, може да даде йоще един.

Длъжността на Подпредседателят

1. Ще помага на Председателят в извършването на длъжностите му.
2. В време на отсъдствието на Председателово, ще го заменява в службата му.

Длъжността на Касиера

1. Ще прнйма пари от чясните Б. Р. Комитети и от други места, на срещу които ще дава расписки под нумера, ще ги записва в Касиерската книга, ще явява за тях и на комитета за да са запишат и в главната Комитетска книга.
2. Ще издава пари по решението на комитета, на сякъде и за сичко.

Тайна полиция

Никой от чясните Комитети няма да знай от кои лица тя състави.

Броя на членовете е неизвестен, Ц. Комитет го определява според потребите.

Членовете на тайната полиция са распръснати по сичките градища.

Сякой от членовете на тайната полиция познава революционерните работници в града, в когото е определен чрез един знак, който му е съобщен от Ц. Комитет.

Длъжността на тайната полиция

1) Да нагледва тайно делата на революционерните работници в града си и да ги съобщава на Ц. Комитет.

2) Да опитва и да се уверява в точността и верността на тайната полиция.

3) Да шпионира турските шпиони и да предирва стъпка по стъпка делата на турската полиция, и да ги съобщава направо на Ц. Ком.

4) Да е извършителна власт на Ц. К., т. е. да наказва пристъпниците на *закона*, според заповедта на Ц. Ком.

Смъртните наказания ще са извършяват тайно, но ако обстоятелствата не позволяват, ще са извършяват на явни места сред пладня.

Споразуменията на полицията с Ц. Ком. ще стават само чрез един човек, когото Ц. К. е назначил и който в същото време е управител на другите членове на полицията в града.

Членовете на полицията тряба да са хора избрани, юнаци, решителни, верни и постоянни.

Наказанията ще извършват онези членове на тайната полиция, на които падне жребе и които са намират в града, дето ще са извърши наказанието.

Тайната поща

Тайната поща зависи и се управлява направо от Ц. Ком.

Броя на членовете на Т. Поща не е определен, ще са увеличават или умаляват според потребите.

Член от тайната поща няма да познава повече от четирма или петима от свойте другари.

Разнасянието на писма, решения или други съобщения ще се съобщават от лице на лице с нужните лозинки — никак направо.

Как щъ са приемат нови революционарни работници

Сякой, който иска да участвува в великото дело на народното ни освобождение, тряба да се яви с време, за да не кажи подпр, че желал да работи нъ нямал случай.

Ако някой поканен от Ц. К. да земе участие в работите ни се откаже, тряба да изложи писменно причините и основанията, на които се отказва, и условията, под които би приел.

Който иска да земе участие в работите ни, тряба да има припоръка от някого от познатите до някой революционерний работник.

Когато съ припоръча на някой от работниците някой въпкашен чйовек, тряба по-напред да го испита: кой е, от де иде, какво иска, какви му са мислите и др. па да яви на сичките тези на Ц. Ко. като прибави йоще и добр опис на физиономията му, и въобще на сичките му свойства характеристични, а пък нека да го задържи доде приемне отговор от комите(та).

Когато се яви на Комитета, че някой си е проведен от някой дружество или от някого за някакво си споразумение с комитетат, то той трябва да яви на тайната полиция да го испита, а пък в същото време да са увери сам, или писмено или усно, от чйовекат, когото нарочно тряба да проводи до онез, които са го най-напред препоръчяли, или право до оногос, от когото казва чи е бил проведен.

Когато Комитетат са (!) увери, че проведеният или препоръчяният чйовек е чист, влиза с него в споразумение посредством едного, когото той сам си е отредил.

За приемването на Войводите и техните длъжности

Войводите са приемат по гореизложеният начин. Когато някой войвода се яви на Ц. К. и поиска да бъде приет, тряба по-напред да положи испит от нужните военни науки пред комисията военна, която Ц. К. ще нареди, и според знанието ще застъпи и приличното място. Без испит ние приет никой.

Длъжностите на войводите са: да прегледат позициите, за изберът и определят бранителни точки и да направят нужните фортофикаторни планове за окреплението им, да назначът операционните, и комуникационни линий да направят план за революцията, да приготват нужният воен закон и, най-подир, *да вдигнат народните Байраци и да прогласят народната Свобода и Балканската република.*

За секиго въобще

Секой от членовите на революционарните работници, бил кой бил, тряба да знай сам и да вържи в сърцето си това, щото му е поверено.

Не тряба да казва, нито да загатва за таквиз работи на любовница, на жена и пр. само (на) най-искреният си приятел може да позагатва неща, та кога се увери, чи и той желае заедно с него да дели щастие на Бойното поле, може да го приемне като извести предварително, часният комитет, под когото зависи.

Ако някой от революционарите падне в някоя нужда, сякой от другарите му (разумява са сичките други революционари) е длъжен на показаният му знак да му помогни.

Ако се появи някой непознат чйовек, та поиска в името на Ц. К. да Буни Народат, или други подобни, макар той имал нужният знак<може би откраднат или с силата на оръжието и испитан>.

В такъв случай тряба да се яви на Ц. К. и да са приследва, па ако може и да са улови, от тайната полиция.

Ако са случи чи лозинката падне в неприятелски ръце, тряба по-скоро да са яви на Ц. К. да я промени.

Ако някой тайно или на други начин са научи, че неприятелите *кроят нещо тайно*, тряба изведнъж да яви на Ц. К., па ако може и на другите чясни комитети.

Наказателен закон

§ 1) Ако някой, бил Войвода, бил член на комитета, бил вънкашен, бил кой бил, дръзне да издаде нещо на неприятелят ни, ще са накаже с *смърт.*

§ 2) Ако някой от влиятелните Българи, или войвода, подкупен от чуждо правителство, или от друго чясно лице, поиска да ни пречи в работите, под какъвто начин и да било, такъв ще са счита за неприятел и ще са наказва *с смърт.*

§ 3) Ако някой призре и отхвърли предначъртаната държавна система „*демократска република*“ и състави партий за *деспотско-тиранска* или *конституционна*, то и таквизи ще са считат за неприятели на отечеството ни и ще са наказват *с смърт.*

§ 4) Ако някой не припознай Централният революционерен Български Комитет и поиска да са упита по своя глава да подигне Бунт, то за пръв път ще му са кажи, но ако и то ни помогни ще са накаже с *смърт.*

§ 5) Ако някой от членовете на Тайната полиция са откаже да извърши по заповедта на комитета някое си наказание, ще са накаже с *смърт.*

§ 6) Ако някой в пиянство искаже нещо от Тайната, за пръв път ще му са напомни, повтором ще се отстрани от работата ни.

§ 7) Ако някой от служащите, като председателят, и др. поиска да злоупотреби с служебната власт, за пръв път ще са лиши от служба; повтором ще са извади съвсем като са по-напред подпиши за грешката си, и да я поднесе писмено на Комитета, ако и така не испълни, ще са накаже с *смърт*.

Нужно Проглашение

Централният Български Революционарен Комитет, в Името на сичките онези, които са го избрали, упълномощили основан на своята тайна полиция и с силата на нейното оръжие проглашява:

I. Никой от Българските войводи или чорбаджий няма право да представлява Българският народ пред другите народности и да прави с тях уговори без знанието на Ц. Ко.

II. Никой няма право да съставлява други революционарни Комитети без знанието на Ц. Ко.

III. Никой няма право да издава революционерни прокламаций и да Буни народа без знанието на Ц. Комитет.

Забележка

Тоя закон ще трае до захващането на революцията. — Щом гръмне първата пушка важността му пада и ще влезе в действие нов воен закон, когото Войводите с съгласието на Ц. Комитет нареждат."

4

„УСТАВ НА БЪЛГАРСКИЯТ РЕВОЛЮЦИОННИ ЦЕНТРАЛНИ КОМИТЕТ

ПРОГРАМА НА БЪЛГАРСКИЯТ РЕВОЛЮЦИОННИ ЦЕНТРАЛНИ КОМИТЕТ

1) Българският Революционни централни комитет има цел да освободи България чрез революция морална и с оръжие. Формата на бъдущето българско управление ще бъде неопределенна до онова време, дорде българското освобождение не стане дело свършено.

2) За да бъде испълнена тая цел, позволява са сяко средство: пропаганда, печат, оръжие, огън, смърт и пр.

3) Ние, българете, желаеме да живеем със сичките наши съседи дружествено, а особено със Сърбите и Черногорците, които съчувствуват на нашите стремления, и с Румъните, с които нашата съдба е тясно свезана, и желаеме да съставим с тях федерация из свободни земи.

4) Ние желаеме, щото тая земя, *която е населена с Българе*, да се управлява *Български*, т. е. съобразно с нравите, обичаите и характерът на Българският народ; а ония земи, които са населени с Ромъни, със Сърби, с Черногорци и с Гръци, да се управляват съобразно с характерът на Ромънският, Сръбският, Черногорският и Гръцкият народи.

5) Нека сяка народност, както и секи човек, уварди своята свобода и да са управлява по своята собствена воля. Ние не желаеме чуждото, т. е. онова щото не е наше, но не желаеме да дадеме и другиму своето.

6) Ние немаме претензии за исторически права, и затова оставяме на самият народ да реши своята съдба и да яви с кой отдел на съюзът желае да са присъедини: със Сърбският ли, със Българският ли, с Ромънският ли, или с Гръцкият — следователно у нас не могат и да бъдат въпроси за границите.

7) Ние желаеме за себе си свобода народна, свобода лична и свобода религиозна; с една дума свобода човеческа, и за това желаеме такава съща свобода и за нашите приятели и съседи. Ние не желаеме да владееме над другиго, и за това не дозволяваме да ни *владеят* и другите.

8) Ние причисляваме в числото на нашите врагове и противници и ония Български изроди и *чорбаджии*, които пречат на народната ни цел, и ще ги преследваме навсекъде и секога.

9) Ние принимаваме (т. е. приемаме) и Гръците в числото на нашите приятели и съюзници, ако само тие са откажат от своите досегашни панелинически цели и от своите исторически претензии.

10) Ние не възставаме против турският народ, а против турското правителство и против ония турци, които го подкрепят и бранят. С една дума, ние считаме за приятели сичките народи и народности, които съчувствуват на нашето свещено и честно дело, без да гледаме на вяра и на народност.

УСТАВ
НА
БЪЛГАРСКИЯТ ЦЕНТРАЛНИ РЕВОЛЮЦИОННИ КОМИТЕТ

Глава I

Цел

Чл. 1. Българският революционни централни комитет има в ръцете си такава една власт, каквато и сяко привременно правителство. Той требва да *приготви и да довърши революцията* със сичките нравствени и материални средства; да кажем на кратко, той има следующите задачи: а) да разпространява между нашият народ идеи за бунт чрез пропаганда; а тая пропаганда ще да става чрез печатът, т. е. чрез вестници, манифести, прокламации, брошури и пр.; б) да доставлява всичките нужни потребици за извършването на революцията и да приготовлява бунтът материално, т.е. да скрои нужният военен план, да назначи военни водители (воеводи), да улесни с сяко средство въоружаването, да дава на народът нужните наставления за бой и пр.

Чл. 2. Българският революционни централни комитет ще прави споразумение с другите народи, съседни и отдалечени, които имат същите цели.

Глава II

Устройство на комитетското управление

Чл. 1. Както Българският революционни централни комитет, тъй и секи частен Български революционни комитет са съставят от некомпрометирани пред Българският народ Българе, т. е. от родолюбци и от решителни, тайни и постоянни лица.

Чл. 2. Местопребиването на централният комитет е неизвестно; то е насякъде и никъде — затова и секи член, дето и да бъде, може да представлява сичкият централен комитет, ако само той има в ръцете си пълномощно писмо.

Чл. 3. За испълнение на предначертаната си цел централният комитет съставлява и частни *революционни Български комитети*, които щат да са устрояват и управляват така също, както и централният.

Чл. 4. За наказание на престъпленията и за нагледване на работите на частните комитети централният комитет има и една *тайна полиция*, от избрани юнаци, верни и постоянни люде.

Чл. 5. За улеснение на сношенията между централният и частните комитети са съставени *тайни пощи*, из които сяка една зависи от онзи комитет, който я съставлява. Бройят на пощанските членове е неопределен.

Глава III

Правителство

Чл. 1. Както централният, така и секи частен комитет са съставляват от следующите лица: а) председател, б) подпредседател, в) касиерин и г) неопределено число членове, които ще разделят длъжностите помежду си, съобразно със способностите на секи един.

Чл. 2. Първото лице на централният комитет ще да са избира по вишегласие от опълномощените лица на частните комитети. Това лице ще да избира другите членове за централният комитет.

Чл. 3. Частните комитети ще да съставляват комисия, която ще нагледва работите на централният комитет. Ако стане нужда, то тая комисия, или опълномощените лица от частните комитети, ще избират и назначават ново лице, което ще застъпя работата на първото лице.

Чл. 4. Членовете на тайната полиция ще да са избират само от централният комитет. Числото на тия членове е неопределено.

Чл. 5. Секи частен комитет ще да си има нужното число членове за тайната поща, според чл. 5, гл. II.

Глава IV

Длъжностите на правителството и на секи революционарен работник въобще

Чл. 1. Централният комитет ще стъпя в сношение с дейци и от други народности относително за народната ни цел: той ще да заключава заеми в името на Българският народ; той ще да прави споразумения за съюзи; с една дума той ще да върши сичко, което изисква сполуката на нашето народно освобождение.

Чл. 2. Централният комитет подир освобождението на България ще да дава най-точна сметка за сичките приети помощи и за тяхното употребление. Секи член от тоя комитет е отговорен не само за себе си, но и за другите членове, негови другаре; а най-много е отговорно първото лице, на което са дава преимуществено правото да избира другите членове, според гл. III, чл. 2.

Чл. 3. Председателите на централният и на частните комитети имат право да свикват извънредни събрания, когато и да стане нужно.

Чл. 4. Председателят е длъжен да нагледва испълняват ли длъжностите си подпредседателят, касиеринът и другите членове.

Чл. 5. Подпредседателите са помощници на председателите.

Чл. 6. Касиеринът на централният комитет ще да приема пари от частните комитети или от други кои и да е места, и ще да дава расписка под номер; той ще да ги записва в касиерската книга и ще явява за тях и на комитетът, за да са записват и в главната комитетска книга.

Чл. 7. Касиеринът на централният комитет ще дава пари на сякаде и за сичко, но само с разрешението на комитетът. Сяко едно решение, за да са дадат пари, треба да е писмено.

Чл. 8. Касиеринът на секи частен комитет ще събира пари от комитетските членове и от други родолюбиви лица, на които ще да дава разписки за приетото количество. Тия пари ще да са дават на главният касиерин само по заповедта на централният комитет.

Чл. 9. Секи частен комитет ще да са старае да приготовлява хора за бой, според чл. 1, гл. I, като полага особени грижи за събиране пари, които са потребни за поддържанието на комитетските нужди и преди и подир захващанието на революцията.

Чл. 10. Частните комитети са длъжни да съобщават на централният комитет: а) от колко села са състои околността им; б) в кое село колко жители има, от каква са народност и по колко; в) в колко има българи юнаци, способни да носят оружие, и колко са готови на пръв позив; г) колко оружие има и какво е; д) има ли в околността им хора, способни за войводи, и на кое място се намират; е) колко може да се събере в нужно време жито, ичимик, сено, слама и сичко, щото е потребно за хората и за животните; ж) колко може да има волове, овце, крави, коне, кози и др.; з) колко ахъри има и за по колко животни.

Чл. 11. Никой от частните комитети не може да стъпя в сношение с дейци от други народности относително за народната ни цел, освен с позволението на централният комитет, който има това право според чл. 4, гл. I.

Чл. 12. Секи член — от който и какъвто и да е комитет, — ако бъде принуден да са отдалечи от градът или от селото, дето живее, той е длъжен да каже на комитетът, от който зависи.

Чл. 13. *Секи член от революционарните* работници треба да знае сам и да таи в сърцето си онова, което му е поверено. Той не треба да казва, — не треба даже и да загатва за такива работи — ни на любовница, ни на жена, ни на деца, нито другиму, който може да издаде тайната. Само на ония, които могат да пазят тайната, той може да позагатне нещо, и когато вече са увери, че и тие желаят заедно с него да делат щастие и нещастие на бойното поле, то може да ги приеме като членове, с съизволението на частният комитет, под който и той зависи.

Чл. 14. Ако някой от революционерите падне в беда, то секи от другарите му, т. е. секи революционарен член, е длъжен да му помогне като види известният знак.

Чл. 15. Ако се появи някой непознат човек и ако поиска в името на централният комитет да буни народът, или да прави други подобни неща, то ако би той имал даже и нужният знак (може би откраднат или земен с

силата на оръжието), в такъв случай, който член и да е, щом види това, е длъжен да яви на централният комитет; а пък човекът ще са преследува и убива от тайната полиция.

Чл. 16. Ако се случи да падне лозинката в неприятелски ръце, то в такъв случай, който из членовете да са научи за това, длъжен е изведнаш да яви работата на своят комитет.

Чл. 17. Ако някой революционарен член са научи, че неприятелите кроят нещо тайно, той треба изведнаш да яви работата на централният комитет; а ако може, то и на другите частни комитети.

Чл. 18. Тайната полиция е длъжна: а) да нагледва тайно делата на революционарните работници в градът си и да ги съобщава на централният комитет; б) да испитва и да са уверява в точността и в верността на тайната поща; в) да шпионира турските шпиони, да следува стъпка в стъпка делата на турската полиция и сичко да съобщава на централният комитет; г) да гледа, щото заповедите на централният комитет да са извършват, т. е. да наказва престъпниците на законът; д) за споразуменията на полицията с централният комитет ще се назначи едно лице, което е в същото време управител на другите членове (на полицията).

Чл. 19. Членовете на тайната поща треба да са хора тайни и юнаци. Тие са длъжни да пренасят писмата и писмените или устните решения и заповеди на комитетите верно и буквално, без да притурат нещо от себе си и без да заборават нещо от поръченията, които им са направени.

Чл. 20. Войводите са длъжни: а) да прегледат позициите по Българско; б) да избират и определят бранителни точки и да направат нужните фортофикациални планове за укрепленията им; в) да назначат операционните и комуникационните линии; г) да направат план за революцията; д) *да приготват нужния военен закон*; и е) най-после: *да дигнат народните байраци и да провъзгласат народната свобода.*

Чл. 21. Секи член, който приеме участие в работата за Освобождението на България, е длъжен да разумее и изучи добре съдържанието на тоя устав.

Глава V

Средства за революцията

Чл. 1. Централният комитет ща са снабдява с пари: а) като прави заеми, дето и да намери, в името на Българският народ; б) като приема събранието помощи от частните комитети; и в) като употреби, със съгласието на частните комитети, каквито начини и да намери за най-добре.

Глава VI

Хора

Чл. 1. С хора (било за воеводи, било за полицейски членове, било за действуващи на първ път войници) централният комитет ще да са снабдява или направо сам, или чрез частните комитети, според наредбата, която ще той да им даде.

Глава VII

Оръжия и други бойни потреби

Чл. 1. Централният комитет зема на себе си длъжност да въоръжава постепенно ония членове из частните комитети, които са способни да носат оружие.

Чл. 2. Оружията, които централният комитет ще да набавлява, треба да се прегледват от такива хора, които разумяват от оружие.

Глава VIII

За приемането нови революционни работници и войводи

Чл. 1. Секи член от централният или от частните комитети, като влезе в работата ще да полага клетва.

Чл. 2. Който иска да земе участие в работата ни, той треба да има препоръка от някого из познайните вече революционни работници.

Чл. 3. Когато на някого от работниците се препоръчи някой вънкашен човек, то той треба да испита кой е той, от де иде, какво иска, какви му са мислите и пр. После сичкото това, той е длъжен да яви за сичко на централният комитет, като прибави още и добър опис на физиогномията му и въобще на всичките му характеристични свойства; а пък него да го задържи дотогава, додето приеме отговор от комитетът.

Чл. 4. Когато на комитетът се обади, че някой си — изпроводен от някого или от някое дружество — иска да влезе в споразумение, то той (комитетът) е длъжен да яви на тайната полиция, за да го испита; а пък в същото време да се увери и сам писмено или устно от човекът, които са препоръчале най-напред работникът, или пък направо до оногова, от когото той казва, че е бил изпроводен. Когато комитетът се увери, че проводеният, или препоръчаният човек е чист, то влазя с него в споразумение, и то посредством едного човека, когото е той сам отредил.

Чл. 5. Войводите са приемат, според чл. 2, 3 и 4, гл. VIII, със следующето само прибавление: когато някои войвода се яви на централният комитет и иска да бъде приет, то той по-напред треба да положи испит от нужните военни познания пред комисията, която е наредил централният комитет. Тогава, според знанията си, той ще да заеме приличното си място. Без испит не е приет ни един воевода.

Глава IX

За наказанията

Чл. 1. Смъртните наказания щат да са извършват тайно; а в случай на нужда и на явни места, посред пладне.

Чл. 2. Наказанията щат да извършват оние от членовете на тайната полиция, на които се падне жребие.

Чл. 3. Осъжданията и смъртните наказания ще стават само по заповедта на централният комитет.

Чл. 4. Ако някой, бил войвода, бил член на комитетът, централен или частен; с една дума, бил кой бил, дързне да издаде нещо на неприятелят, ще да са накаже със *смърт*.

Чл. 5. Ако някой от влиятелните Български войводи — подкупен от чуждо правителство или от друго частно лице — поиска да пречи в рабо-

тата под какъвто начин и да е, то такъв ще са счита за неприятел на отечеството ни и ще да са наказва със *смърт.*

Чл. 6. Ако някой очерни народната ни свобода, т. е. ако наруши правото и на други народности, като на страждущи, то и такъв ще да са счита за неприятел на отечеството ни и ще са наказва със *смърт.*

Чл. 7. Ако някой не припознае централният комитет и поиска да са опита да вдигне бунт на своя глава, то за първи път само ще да му са напомни да са спре от предприятието си; а ако това напомнюване не помогне, то той ще да са накаже със *смърт.*

Чл. 8. Ако някой от членовете на тайната полиция се откаже да извърши заповедта, която му е наложена от централният комитет, то ще да са накаже със *смърт.*

Чл. 9. Ако някой от служителите, като например председателят или други някой, поиска да злоупотреби служебната си власт, то за пръв път само ще да са лиши от службата си; повтором ще да са изключи от числото на работниците, като са накара най-напред писмено да припознае погрешката си и да я поднесе на комитетът; а ако и след това са покаже обиден и отмъстителен, то ще да са накаже със *смърт.*

Чл. 10. Ако някой от членовете на тайната поща, или други някой дързне да отвори или да унищожи някое служебно писмо, то ще да са накаже със *смърт.*

Чл. 11. Ако някой от касиерите издаде за нещо пари без знанието на централният комитет, или ако земе и да усвои най-малката част от поверените му суми, то ще да са наказва със *смърт.*

Нужно проглашение

Централният революционарен Български комитет, в името на сичките ония, които са го избирале, опълномощиле и овластиле, уверен в своята тайна полиция и в *силата на нейното оружие,* проглашава:

I. Само Централният Български революционни комитет има длъжност да даде знак за общенародно възтание, а други никой няма никакво право да издава революционарни прокламации и да буни народът без знанието на Българският централен революционни комитет.

II. Никой от българските войводи или чорбаджии няма право да представлява Българският народ пред другите народности, или да прави уговори с тях, без знанието на централният комитет.

III. Никой няма право да съставлява какъвто и да е революционарен комитет без знанието на централният комитет.

Забележка

Настоящият устав се нареди, одобри и потвърди с общото съгласие на опълномощените представители от частните български революционни комитети, и ще трае до захващането на революцията, когато, с общото съгласие на централният и на частните комитети, ще да са измени по обстоятелствата. Когато се захване революцията, то Българският централен комитет ще да свика депутати от сичките частни комитети, за да се нареди друго устройство. С една дума, тогава силата на тоя устав пада и са замеща с други военен закон, когото войводите, със съгласието на централният комитет, ще наредат според обстоятелствата.

Нека ни помага бог и нашата мишница! Напред!

КОЯ Е ПЪРВАТА ПОЕТИЧЕСКА ТВОРБА НА ХР. БОТЕВ*

За изяснение на този и на редица други въпроси около творчеството и личността на Ботев могат да ни послужат и спомените на Киро Тулешков, търговец, съученик на поета в Одеса, по-сетнешен негов сърдечен приятел и пръв биограф.

Спомените на Тулешков са писани към средата на 90-те години. Днес от тях са запазени само някои части. Намират се в Народната библиотека, папка 101. Приведеният откъс, отнасящ се до първото печатано Ботево стихотворение „Майце си" (Гайда, г. III, 15.IV.1867, бр. 19), се намира в спомените, озаглавени: Записките ми. Отдел втори. Възраждане. Тетрад I, на страница 24—25 и на една прибавка към страница 25. Прибавката Тулешков написал, за да докаже, че не „Хайдути" е първата поетична творба на Ботев, както това твърди Д. Т. Страшимиров (Христо Ботев като поет и журналист, Пловдив, 1897, с. 291), а „Майце си". Вече ядният тон, с който се нахвърля Страшимиров (с. 84 на „Записките"), ни дава известно право да не се съмняваме прекомерно в истинността на Тулешковите съобщения.

Ето и самия откъс от спомените на Тулешков:

„След няколко дена аз отидох у дома му [на Ботев]; заварих го [Ботев] като се разхождаше из стаята си и с глас декламираше не помня кое от стихотворенията на Пушкин. Декламираше той от сърце и душа, с жестове. Като ме видя, спря и ме попита, добре ли декламира. Разумява се, че моя отговор беше: „Аз не съм те чул още, та отде ще зная как декламираш?" Той продължи. Добре ли декламираше или не, но за мене беше много добре, защото не бях слушал друг път някой да декламира, за да мога да го критикувам. После това прочете ми едно стихотворение, което той си съчинил под заглавие „Майце си" и почна да ми го чете, да го декламира:

„Ти ли си мале, тъй жално пела,
ти ли си мене три годин клела,
та скитник ходя злочести ази,
и срещам това, що душа мрази?"

Това стихотворение е неговото първо поетическо произведение. Колкото за поемата „Хайдути", аз ще поговоря на мястото му, както и за лицето Чавдар — псевдоним ли е или действително.

Песента „Ти ли си мале тъй жално пела" Ботев още в същата неделя, юний 1864 г., я прати в Цариград на П. Р. Славейков да я публикува в из-

* Родина, г. I, 1938, кн. 1, с. 201.

даваемия тогава юмористически вестник „Гайда“. Но преди да я прати на дяда Славейкова, той ходи при професор Григорович да я подложи на цензура. Григорович я одобри и му похвали първия труд, който го насърчи да продължава и занапред. Не ще да е излишно да кажа, че професорът Григорович, който беше професор в новоотворения „Новоросийски университет в Одеса“, много пъти викаше при себе си Ботева и му даваше български народни песни да му ги превежда на руски, под ръководството на Григоровича. Това много помо[гна] на Ботева да се влюби в поезията, защото Григорович подробно му разправяше теорията на поезията. Ботев един ден и мене ме заведе и ме препоръча като свой приятел.“

НОВИ ПИСМА НА ЛЕВСКИ И ХР. БОТЕВ*

1. В Каравеловия вестник „Свобода", г. II, бр. 7 от 13 февруари 1871 г. е поместена дописка от България, подписана с началните Д. Л. Внимателното прочитане на бележката, с която редакцията на „Свобода" е придружила дописката, дава да се разбере, че буквите Д. Л. означава *Дякон Левски*. И наистина, като се сравни съдържанието на дописката с едно копие на писмо на Левски до Каравелов (Архив на Народната библиотека в София, II А, папка 60, № 8096), става напълно ясно, че тя е излязла изпод перото на Апостола. Писмото в Народната библиотека представя от себе си черновка на дописката. Покойният Д. Т. Страшимиров, който събра и издаде по-голямата част от писмата на Левски, не е видял дописката в „Свобода" и не я помества в книгата си (*Васил Левски*. Живот, дела, извори, т. I, извори). Черновката той помества (№ 107, с. 209—211) .

Трябва веднага да се изтъкне, че дописката на Левски е основно преработена от Каравелов. Именно затова тя е още по-интересна, тъй като осветлява една нова страна от отношенията на двамата водачи на българската революция. Както е известно, възгледите на Каравелов и на Левски не съвпадаха в много отношения. Затова, когато двамата заработиха заедно, Каравелов се принуди да се приспособи към идеологията на Апостола, без обаче да се откаже от своята. Той гледаше винаги да достигне известно единство между идеите на Левски и своите, особено когато излизаше да говори от името на комитета. Така е например в програмната брошура „Български глас от Б. Р. Ц. К.", издадена в 1870 г. Така е и сега: преработвайки дописката на Левски, Каравелов не забравя да прибави към възгледите на Апостола и своите федералистични идеи.

Текстът на дописката гласи:

„Д. Л. От балканските села, 28, януари. (Тая дописка — която е по неизвестни нам причини стигнала до нас твърде късно, — е писана от едно такова лице, към което ние имаме пълно доверие: изпърво, ние познаваме това лица като човек честен, родолюбив и деятелен; а второ, той в продължението на две-три години е обиколил цяла България и е имал време да узнае народа и неговия дух, следователно ние се радваме, че можем да украсим вестника си с неговата дописка. *Ред.*) Преди да захвана да ви разказвам за това, щото трябва да ви разкажа, то съм длъжен да ви ява, че аз не пиша от себе си, а от страната на сичките наши млади български юнаци, които познават своите длъжности и разбират що е *свобода*. Вашият

* Родина, г. II, 1939, кн. 1, с. 177—180.

вестник се четé от тукашните места с голямо внимание и с голямо въодушевление, и аз твърде често съм слушал да говорят: „Ние българите сме честити, че се сдобихме с такъв един свободолюбив и правдолюбив вестник, който е безпристрастен към сека една народност и който дава права на секи народ и на секи човек, и дозволява му да бъде член на нашето бъдеще господарство, ако само той иска да живее почтено и свободно. (Ние никога не сме хвалили своя вестник и никога не желаем да го хвалим, и ако поместваме горните няколко реда, то ги поместваме из уважение към дописника ни. *Ред.*) Трябва да повтора, че сичката *млада, т. е.* не *чорбаджийска България* разделява вашите убеждения; но . . . Думи и разсъждения са вече напразни , защото за глухите е все едно, Гамбета ли говори или крава мука. Нож трябва да играе, нож, — мастилото вече не помага! Ние викаме и протестираме, ние се плачем и молиме за помощ; а турците ежедневно турчат малолетните ни деца, безчестат девиците и псуват вярата ни и народността ни. Ние досега очаквахме от европейските сили помощ и поддръжка; но праговете на консулатата се обливат всеки ден с кървави сълзи, а нашето положение става по-тежко и по-тежко: от никъде никакъв отзив, от никъде никаква помощ! Но още по-горчиво ни става на сърцето, когато видиме, че тия хора, от които ние очаквахме помощ и спасение, са станали днес Алипашови учители и Фазил-пашови хазнатаре, и възпитават нови вълци за христовото стадо! Славяно-полаци — турски стражари, французи — турски инженери, ингелезе — турски дипломати, казаци-некрасовци — турска полиция, немци — турски шпиони, маджари — турски братя, чехи — турски музиканти!

Ние се вече уверихме, че европейската ингелизка цивилизация, човеческите немски идеи, християнските проповеди на протестантите и пр. са нищо друго, освен „стани, куме, да седна". Франция служи нам за огледало. Ние сме намерени да се не плачем вече никому и да не вярваме ни на един невикан приятел, ако само с тоз приятел ни не свързва родствена връзка или просто интересът на отечеството ни. Доста сме се вече лъгали! И така, на место сълзи и молитви, ние сме захванали да лееме куршуми; наместо пъшкане и молене, ние точиме ножовете си; наместо празните надежди, които имахме от другите народности, ние се отдаваме само на бога и надеяме се на своята собствена мишница. Колкото за вазе, то обязаността ви да явите чрез вестника си, и то последни път, какво е българското обществено мнение; да явите, че ние сме хора и искаме да живееме човечески; да явите, че с турското правителство ние нямаме нищо общо и че мир между назе е невъзможен, и тогава да оставите мастилницата си и да се заловиме сички за оружие, т. е. за единственото наше спасение. Аз мисля, че когато човек се намира в челюстите на един звяр, то по-напред трябва за избави живота си, а после да си купува фес за великден. Общественото мнение е днес такова, щото сека една народност, даже и турците, трябва да бъдат свободни и да живеят между назе като хора и граждани. На нашето знаме, което ще да бъде забито на Балканския полуостров, трябва да бъдат написани само три думи: „*свобода и секиму своето*". Ако ние, т. е. християнските народности на Балканския полуостров, искаме да вървим по правия път и да търсиме своята лична и народна свобода, без да вредиме на съседите си, то кой може да ни стане на пътя? Да вземеме пример от Италия. И така, ние желаеме да въстанеме и да искаме насила своите права, които са така зверски потъпкани. Но ние желаеме още, щото нашите братя сърби, черногорци, босанци и ро-

мъни да не остават назад, а заедно с нас да подигнат гласа си: защото нашето отечество е общо, а нашите цели са еднакви. Военната тръба, която ще да ни провъзгласи свободата, трябва да затръби от Пеща и до Цариград. „Млада България" се е решила вече да се бори и девизът ѝ е „брат брата, син баща, баща синът и унукът деда си трябва да убие, ако само тия не поискат да уважават народната воля и ако работят против своето отечество и свобода. Нашето мнение е такова, а вам оставяме бели лист, за да напишете на него „напред" или „назад". Гледайте да се съгласите по-скоро между себе си, защото времето не чака. Сега е най-сгодно време, щото ние с един твърде малък материал да съсипеме това гнуснаво тиранство, което се нарича висока порта. И така, нека ни помага Господ и да укрепи десницата ни! (Желаеме вищастие, но в това също време ви съветваме да говорите малко, а да работите много. Тежко е да слиза човек от хат на магаре. *Ред.*)

Новости Ви не съобщавам, защото както казах по-горе, не искам вече да се оплаквам."

2. През лятото или есента на 1874 г. Ст. Стамболов преглежда архивата на Търновския комитет с цел да се запознае с историята на революционното движение и потърси сведения за дейците, с които е работил Левски, за да влезе във връзка с тях при предстоящата си обиколка като апостол. На по-интересните писма Стамболов предава и съдържанието. По този начин той ни е запазил съдържанието на едно твърде важно писмо на Левски, загубено сега, което спомага за по-пълното осветляване на конфликта между Апостола и Д. Общи. Стефан Стамболов предава писмото по следния занимлив начин:

„№ 18 6-й Ав. 1872. Селим Мургашоолу? В това писмо Левски напада на С. М. за неговото поведение. Той не изпълвал устава, дрънкал неуместно, искал да върши на своя глава работи и пр. Писмото написано много добре" (Архив на Народната библиотека, II В, папка 56, № 5924).

Селим Мургашоолу е псевдоним на Д. Общи. Стамболов е поставил след името му въпросителна, защото не е могъл да разбере кой се крие под това име.

3. На 20 и 21 август 1874 г. в Букурещ се състоя общо събрание на Българския централен революционен комитет. Секретар на събранието беше Хр. Ботев. Протоколът на заседанието, писан от Ботев, вече отдавна се помества в съчиненията му. Тук обнародваме пълномощното, което Централният комитет издава на русенци във връзка с решенията на събранието. То е писано от ръката на Ботев. Досега не е издавано. Оригиналът му се намира в Архива на Народната библиотека в София, II В, папка 1, № 108: Ето самото пълномощно:

„Привременният централен таен революционен комитет упълномощава Кубратския революционен комитет да извърши следующите:

1) Да издири и съживи угасналите подир Софийската катастрофа комитети в България и състави колкото е възможно повече нови революционни комитети.

2) Откриването на тия частни комитети ще става по следующият начин: Председателят на първия частен комитет ще да си избира няколко членове, а пък те други, и другите — трети и т. н. Заедно с по-отбраните си членове при откриването на втори частен комитет в най-ближния си град или село председателят ще да назначава само председател, а тоя послед-

ният други свои членове, както се казва по-горе. Така също ще да прави и вторият частен комитет при отварянето на третия, и т. н. За тая цел всеки частен комитет ще да работи с най-мирен начин и с най-голяма осторожност, щото да не възбужда никакво подозрение от страна на нашите врагове.

3) Да подготвим представители за главното събрание, което ще да стане на 26 декември тая година. Тия представители ще да бъдат снабдени с редовни пълномощни писма, които ще да им се дадат от всичките съществуващи частни комитети.

Това пълномощно има сила до 26 декември — денят на главното събрание.

21 август 1874 г."

4. Даваме текста и на друго едно необнародвано писмо на Ботев. То е отправено до Г. Стойчев в Александрия. Съдържанието му е напълно ясно, за да има нужда от обяснения. Оригиналът му се намира в архива на Народната библиотека в София, II В, папка 88, № 8362.

„21/3 1875 Бук.

Г-н Стойчов!

Писмото Ви от 19 март получих и Ви благодаря, че сте се погрижили за „Знаме". Относително абонатите в града ви ще да следвам така, както ми пишете. Но вие видите, че аз съм се вече отделил от Каравелов и ще да заемам особена печатница, затова, моля ви, изпроводете ми колкото пари сте събрали, защото имам голяма нужда. Поздравете г-н Широкова и приемете от него 10 fr. за календарите. Братски поздравления.

Ботйов"

ПРЕДГОВОР КЪМ „ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?“*

Фейлетоните, обнародвани във вестниците „Свобода“ и „Независимост“ (ред. Л. Каравелов, 1871—1874 г.) под общото заглавие „Знаеш ли ти кои сме?“, привлякоха още през осемдесетте години на миналия век внимането на първия редактор на Л. Каравеловото и Хр. Ботевото книжовно наследство Захарий Стоянов. Той съобщава на корицата на том VIII от „Съчиненията на Любен Каравелов“ (Русе, 1888 г.), че ще издаде тези фейлетони в отделен том. Поради скоропостижната му смърт това намерение на З. Стоянов остана неосъществено.

Тридесет и седем години по-късно, пак на кориците на една книга, друг изследвач на Каравелов и Ботев, покойният днес д-р Ив. Г. Клинчаров, обяви, че ще постави под печат в един том, озаглавен „Памфлети“, фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“ (Любен Каравелов. Биография. С., 1925) По неизвестни причини и този път фейлетоните не видяха бял свят.

Докато З. Стоянов, както личи от всичко, е смятал, че фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“ са писани изключително от Каравелова, Клинчаров пръв забеляза, че някои от тях са излезли изпод перото на Ботев. В обявата си той обещаваше да направи „строго разграничение на авторите“, т. е. да посочи напълно определено кои фейлетони са Каравелови и кои Ботеви. За съжаление неизлизането на книгата ни лиши от възможността да узнаем резултатите от Клинчаровите изследвания и установления.

С въпроса за участието на Ботев в написването на фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“ се занима преди няколко години и най-заслужилият у нас Ботев изследвач Мих. Димитров. Той не само успя да разреши въпроса по принцип, в смисъл че Ботев е автор на някои от фейлетоните, но пристъпи и на дело към определяне на Ботевия дял от тях (вж. редактираните от М. Димитров съчинения на Ботева, изд. 1940 г., т. I, с. 170—171; т. II, с. 111—178). Мих. Димитров установи Ботевото авторство на 14 фейлетона. Наред с това той изтъкна, че някои фейлетони са работа едновременно и на Кара велова, и на Ботева.

Смятам, че има налице данни, които говорят за още по-широко участие на Ботев в написването на фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“. Уверен съм, че бъдещите изследвания върху езика, стила и идейното наследство на Ботев, от една страна, и на Каравелов, от друга, ще ни дадат възможност да се постигне онова крайно разграничение на авторството на двамата велики писатели-революционери, за което мечтаеше Клинчаров, и наред с това

* Л. Каравелов и Хр. Ботев. Знаеш ли ти кои сме? Неиздадени фейлетони. Редакция и коментар от проф. Ал. Бурмов. С., 1947. с. 3—5.

да се увеличи установеното от М. Димитров число на Ботевите фейлетони. Настоящото издание на фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“ има за цел между другото и да постави разискванията на въпроса за авторството им на по-широка основа и между по-широк кръг изследвачи, тъй като Каравеловите вестници са мъчно достъпни за използуване.

Занимавайки се от десетина години насам с историята на българското национално-революционно демократично движение от 1861—1877 г., аз не един път съм надниквал в тези богати по съдържание и великолепни като литературни творби фейлетони. Все преди години си бях направил и препис на повечето от тях. Редактирайки през 1940 и 1941 г. съчиненията на Ботев и Каравелов, аз трябваше да се занимая основно и с фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“ и да се убедя още веднъж в тяхната огромна историческа и литературна стойност. Защото те отразяват в себе си една богата откъм събития и идеи епоха от живота на българския народ. Наред с това те ни разкриват документално погледа и отношението на двама от най-значителните представители на българското революционно-демократично движение към тогавашната българска действителност. Най-сетне те са един непознат досега, и то твърде значителен дял от литературното наследство на двама големи български писатели, който ще ни помогне да си закръглим погледа върху техния творчески образ.

Ето това са основанията, които ме накараха да приготвя настоящото издание на фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“. Впрочем в случая е достатъчно само това основание — че те са написани от Ботев и Каравелов, — за да се пристъпи към незабавното им издаване.

Поради отдалечеността на епохата, която фейлетоните отразяват, много събития, факти и отношения, съобщени и изтъкнати в тях, не са известни и ясни на днешния читател. За негово улеснение в края на книгата съм дал кратък коментар, който съдържа най-необходимите сведения за лицата и събитията, засегнати във фейлетоните.

Все с оглед на удобството на днешния читател фейлетоните са издадени на сегашния правопис, като са запазени всички особености на езика на Каравелов и Ботев.

Накрай смятам се задължен да изкажа горещата си благодарност за ценното съдействие преди всичко на първия ни ботевист г. Михх. Димитрови на г. Сим. Бояджиев, асистент в Българската академия на науките, както и на всички други, които са ме улеснили в работата.

София, 10 февруари 1947 г.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЗАМЕСТНИКА НА ЛЕВСКИ*

1. Привърженик на централистичното начало в организационния живот, Левски съсредоточаваше в ръцете си пълното ръководство на комитетското дело в България. Той трябваше, по неговите думи, „да разполага работите на всичките частни комитети, да управлява всекидневните им криви постъпки, да посреща тайните пощи, да взема и дава писмените им отговори, да дава упълномощия на работниците според способността на човека, да намира хора за тайна полиция, да ги нарежда и да се споразумява с нея и пр. и пр.“[1]. Притежаващ всички качества на истински революционер и водач, Левски успяваше да върши тази огромна работа винаги сам и не желаеше да я отстъпи или повери другиму въпреки съветите на приятелите си[2] и хилядите опасности, на които се излагаше.

Когато обаче нуждите на организацията нараснаха и особено когато пред Апостола бе поставен повелително въпросът за снабдяване на комитета със средства за оръжие и други разноски, Левски начена да си търси заместник, за да може сам той да се отдаде на събиране пари. За пръв път Апостолът споменава, че търси човек, комуто да повери службата си, в едно писмо до Централния комитет в Букурещ, от 25 август 1872 г.[3] Три седмици по-късно, в писмо до Каравелова, той се оплаква, че няма кой да поеме работата му. Причината за това е, че не може да се намери такъв човек, който да съчетава в себе си всичките качества на истинския революционер. Ако липсва едно от тях, работата ще тръгне назад.[4]

Преди още да се намери такъв човек, Левски отстъпи от централистичните си разбирания и премина към нова организационна форма — революционните окръзи.[5] Установяването на новата система бе резултат на редица обстоятелства, които няма защо да изброявам тук. Важното в случая

* Сборник в памет на проф. Петър Ников. С., 1939. с. 62—69.

[1] АБН, II А, п. 102, — Левски до Ц. к-т.

[2] Вж. например писмото на Хр. Иванов Книговезеца до Левски от 11.VII.1872, АНБ, II А, п. 60, № 8060.

[3] „Като гледам, че всичката ни работа опира до пари, пък няма . . ., търся такъв [човек], за да му поверя горните [работи], пък аз да падна по пеша на парите.“ АНБ, II А, п. 102.

[4] „Затова още не съм поверил работата си другиму, защото ако е в едно, в другото няма (ако е решителен, то той ще бъде неразсъдителен, ако ли е разсъдителен, то страхът му го не пуща да прекрачи по-нататък, още и в страхлив случай развалят се готовите работи) . . . На такива хора дай работа, които са разсъдителни, постоянни, безстрашливи и великодушни. Без тия едно да липсува на водача на тая света работа, то той ще я улайнени както и да е“. АНБ, п. 102.

[5] Вж. по-подробно очерка ми: Революционните окръзи (1872—1876). — Просвета, г. I, кн. 9.

е, че една от причините, които заставиха Апостола да пристъпи към създаването на окръзи, е именно липсата на човек, който ще може да го замести напълно. Че това е така, сочи и писмото му до Каравелова от 30 октомври 1872 г. Съобщавайки Каравелову, че е пристъпил към уреждане на няколко окръжни центъра в България и Тракия, Левски отново се оплаква, че не е намерил заместник, и заключава: „За най-добре да се върши, щото ни шпионин да не може да разбере, по-сигурно, по-скоро и с по-малко разноски да ходи работата, *така трябва, както върша*“[6] (к. м., Б.). Сиреч, щом не може да се намери достоен заместник, трябва да се потърси друг начин за уреждане на комитетското дело, който би улеснил работата и в други отношения. Левски го е намерил и вече го прилага: това са окръжните центрове. Апостолът е напълно убеден в успеха на нововъведението си, затова и заявява толкова категорично: „така трябва, както върша“.

Тъй че с преобразованието си Левски целеше, на първо място, да направи излишни външните агитатори, какъвто беше и сам той, и да ги замени с местни дейци. Предимствата на последните той изтъква в писмото си до Пазарджишкия комитет от декември 1872 г.[7] Със създаването на окръжни центрове Левски се освобождаваше и от грижата да си търси заместник. Работата, която той е вършил досега, ще се върши за в бъдеще от местните организатори. Връзката между частните комитети и централния ще се поддържа вече не от него или от възможния му заместник, а от окръжните центрове. Новата наредба с установяването на пряка връзка между Централния комитет и окръзите изключваше длъжността, която Левски изпълняваше досега, или я свеждаше просто до една куриерска служба. Апостолът имаше намерение да се посвети оттук нататък на терористическа дейност.[8]

Следователно разпространеното досега мнение, какво Левски, преди да замине за Ловеч, през ноември 1872 г., бил определил за свой заместник Ат. Узунов, не отговаря ни най-малко на действителното положение на нещата. То противоречи с целия ход на събитията от онова време.

Въпреки това след смъртта на Апостола се направиха няколко опита да му се намери заместник. Това отстъпване от положението, установено от Левски, може лесно да се обясни. Именно новата организационна система, която Апостолът създаде в последните дни на живота и дейността си, не се беше още дооформила, не беше живяла, не се беше внедрила в съзнанието на комитетските членове, те не бяха свикнали с нея. Окръжните центрове не можаха да схванат напълно правата и задълженията си, за да ги приложат на дело. Народът при това беше свикнал с Левски, той се нуждаеше от авторитетен водач, какъвто беше Апостолът, и затова тъй остро почувствува загубата му.[9] Ето защо веднага след смъртта на Левски комитетската организация се върна към традиционната, установена от по-рано форма, и начена да му търси заместник.

[6] АНБ, II А, п. 60, № 8076.

[7] АНБ, II А, п. 60, № 8088.

[8] „И да се заловя за другото, щото и пари да се намерят по-скоро, па и предателите ни да не съществуват вече нийде из Българско“ . — Левски до Каравелов, 30.X. 1872. АНБ, II А, п. 60, № 8076.

[9] „Ний видиме вече, че нашият усилен труд малко полза ще принесе, защото няма основателът (Левски), а втори на негово място не можем да намерим“. — Русенци до П. Хитов, 16.VI.1874. АНБ, II А, п. 69, № 9331. — „Масата е научена да я водят: от тука нуждата от едни решителни, енергични и искрени пропагандисти. Това ние усетихме твърде добре, както и сами знаете, с изгубата на В. Л.“. — Ол. Панов до русенци, 13.X.1874. АНБ, II В, 117.

2. Както е известно, първият заместник на Левски е сливенският учител Атанас Узунов.[10] По-горе вече се изтъкна, че ходът на събитията не позволява да се мисли, какво през ноември 1872 г. Апостолът е определил за свой заместник Узунова, както досега се считаше. Към това трябва да се прибави още едно съображение. Именно Левски мъчно поверяваше работа на люде, които нямаха революционна опитност и които не познаваше достатъчно. Изискванията му към комитетските работници бяха, както преди малко се каза, твърде строги. На А. Кънчев, когото познаваше още отдавна от втората Белградска легия, Левски казваше, че е нужно да поработи най-малко четири години, докато се научи как да постъпва във всички случаи и стане истински революционер.[11] А Узунов Левски нито познаваше от порано, нито можеше по някакъв начин да се убеди тъй скоро в качествата му и да го „оцени по достойнство", за да му възложи такава отговорна задача: той се срещна с него за пръв път на 9 ноември 1872 г., в Сливен,[12] и за втори път — пет деня след това.[13] Очевидно твърде малко време за достатъчно опознаване и оценяване.

Узунов изпъква на преден план дълго след срещата си с Левски. Отначало той заема видно място в Сливенския комитет и поддържа връзките на Сливенския окръжен център с окръжните центрове в Търново и Стара Загора, както и с комитета в Котел.[14] Вероятно по това време той посещава Стара Загора, Казанлък, Търново, Габрово и Котел и готви засади за освобождението на Левски.[15]

Заимов твърди,[16] че починът за възобновяване на комитетската дейност, прекъсната след смъртта на Левски, се дължал на Узунова, тъй като комитетите в Северна България били разстроени и членовете им изплашени от арестите през миналата есен. За седалище на новото, „тракийско съзаклятие" бил избран гр. Ст. Загора. Тук на 19 февруари 1873 г. се състояло и събрание, на което присъствували 25 представители[17] на комитетите в Южна и Северна България (от Северна България бил дошел само търновският представител Ив. Х. Димитров). Събранието утвърдило Узунов като заместник

[10] По-важни работи върху Узунов:

Ст. Заимов. Миналото (Белетристически и исторически очерки. Деятелността на българските революционни комитети от 1870—1877 г.). Тракийското съзаклятие. Атанас Узунов и убийството на Хаджи Ставри в Хасково. IV кн. Първо изд. Пловдив, 1888. (Във второто издание на „Миналото" (1899) отделът за „Тракийското съзаклятие" е поместен в кн. трета. Вж. още и статиите на Заимов в списанията „Денница", г. II, и „Искра", г. III, 1891.)

Д. Т. Страшимиров. История на Априлското въстание. Т. I. Предистория. Пловдив, 1906. (За Узунов с. 147—152.)

Г. Бакалов. Очерки по българското национално-революционно движение. С., 1936. (За Узунов с. 45—77.)

Ив. П. Орманджиев. Атанас Узунов, заместникът на Левски. С., 1937. с. 136. (Там е дадена и по-пълна библиография върху Узунов.)

Всички горепосочени автори повтарят, що се отнася до фактическия материал, почти дословно казаното от Заимов.

[11] АНБ, II А, п. 60, № 8083.

[12] АНБ, II А, п. 60, № 8078 и № 8074.

[13] АНБ, II А, п. 60, № 8079.

[14] Вж. пълномощното му у Страшимиров. Пос. съч., с. 149.

[15] Ако може, разбира се, да се вярва на Заимов, пос. съч., с. 17—41 (I изд.), с. 31—102 (II изд.). За ходенето на Узунов в Габрово споменават и П. и Х р. Гъбенски. История на града Габрово и Габровските въстания. Габрово, 1903. с. 114—115.

[16] Пос. съч., с. 54 (I изд.) с. 103 (II изд.). С него е съгласен и Страшимиров. Орманджиев (пос. съч., с. 30) приписва почина на Старозагорския комитет.

[17] Числото на представителите дава Страшимиров. Пос. съч., с. 148.

на Левски и поискало да се свика общо събрание в Букурещ, за да се сложи ред в работите на организацията. На Узунов било издадено пълномощно, каквото имаше и Левски.

Сведенията на Заимов за събрание в Ст. Загора не се потвърждават от нито един документ. Единствено свидетелство за него бе пълномощното на Узунов, което Заимов обнародва в първото издание на книгата си.[18] Но нито по форма, нито по съдържание това пълномощно не може да се счита за действително.[19] Всички данни говорят, че то е измислено от автора на „Миналото". Впрочем и сам Заимов, който твърдеше, че „имал честта" да прочете пълномощното няколко пъти („веднъж в Чирпан и двата пъти в Хасково и няколко пъти пред следствената комисия"),[20] и че помнел „много добре" формата му, не го помести във второто поправено издание на книгата си. С това той сам се отрече от неговата достоверност.

Действителното положение на нещата е малко по-друго. Комитетите в Северна България, и особено Търновският и Русенският, съвсем не бяха разстроени. Те усиленодиреха начин за засилване на комитетската дейност. Три седмици след хващането на Левски Търновският комитет бе обявен за централен на мястото на Ловчанския (16 януари 1873 г.)[21] и остана такъв до 21 август 1874 г. [22] По почин на търновци, начело на които стояха Хр. Иванов Книговезецът, стар другар на Левски и Ив. Х. Димитров, на 9 март 1873 г. бе свикано събрание в града им.[23] Заседанието на представителите (6 души) стана на 18 март. Сега именно се реши да се свика общо събрание в Букурещ от 30 април до 15 май[24] и се замениха старите псевдоними на комитетите с нови.[25]

След това събрание вече Узунов излиза на сцената като заместник на Левски. Къде е той досега и какво прави — не е известно. В началото на март го намираме в Букурещ, гдето е пристигнал по силата на някакви обстоятелства, както сам съобщава, в писмо до сестра си от 2 март.[26] Тук той има намерение да се задържи по-дълго време, тъй като търси работа, за да може да осигури препитанието си.[27] През април обаче той е вече в България и изпълнява длъжността си заместник на Левски.

---

[18] Пос. съч., с. 171. — „Пълномощно. Общото събрание на комитетите в Тракия станало в град Атила, през месец февруари 1873 година, упълномощили г-на $\frac{\text{А. У.}}{\text{Б. М.}}$ да урежда и управлява революционните комитети в Тракия, Македония и Северна България. Атила, 25 февруари 1873 г. Председател на общото събрание: А. У. Подпредседател: Н. Г.".

[19] Пълномощните на комитетските дейци се издават от Централния к-т или някой от комитетите, а не от събранията. Псевдонимът на Ст. Загорски к-т (*Атила*) започва да се употребява след 18 март, както по-надолу се изтъква, а пълномощното е издадено на 25 февруари. Не е допустим и изразът: „да управлява комитетите".

[20] Пос. съч., с. 171.

[21] Архив на възраждането. Т. I. С., 1908. с. 280.

[22] Тогава бе провъзгласен за централен Русенският к-т.

[23] АНБ, II В, № 84; II А, п. 69, № 9323.

[24] Събранието се състоя на 11 и 12 май.

[25] АНБ, II В, № 55.

[26] Архив на Н. Геров. Т. II. С., 1914. с. 448.

[27] Тълкуването на Орманджиев. Пос. съч., с. 31, че Узунов отишел да потърси одобрението на Каравелова за заместничеството си или да присъствува на предполагаемото събрание в Букурещ, не отговаря на действителността. Явно е, че Узунов е избягал в Букурещ и има намерение да остане там за по-дълго време, затова си и търси работа.

Назначаването или избирането на Узунова на тая длъжност е непременно дело на Търновския комитет, в чиито ръце се съсредоточаваше ръководството на комитетите в страната. Дали обаче назначението му е във връзка със събранието от 18 март или е станало по-късно, засега не може да се установи. На всеки случай те се съвпадат по време.[28]

Че Узунов зависи, ако мога тъй да се изразя, от Търновския централен комитет, свидетелствува и обстоятелството, дето през време на своята заместническа дейност той се намира в най-тесни връзки с търновци. Дори след арестуването му в Хасково (3 май 1873 г.), когато вече е в затвора, той, както ще се види по-нататък, осведомява търновци за положението си и се съветва с тях как да постъпи.

За да прикрие истинската си дейност, Узунов съобщил пред следствената комисия, че бил „подбуждал българите да подадат жалба до султана и чуждите посланици в Цариград против лошото управление, злоупотребите на чиновниците, непоносимостта на налозите и липсата на осигуряване живота, честта и имота на християните, и да молят за изпълнението на хатихумаюна, а така също за освобождаване от наказание на осъдените в началото на тая година по Софийското дело“[29]. Когато следствената комисия поиска от Узунов да ѝ посочи свидетели, които ще удостоверят казаното от него, той пише писмо до Търновския комитет и моли съгласието му да съобщи имената на неколцина души.[30] Във второ писмо, изпратено чрез Стара Загора, Узунов определя точно кои люде от кои села и градове (само от Южна България) ще съобщи на комисията и какво те трябва да говорят, за да се съвпаднат показанията им с неговите.[31] Така той спаси организацията от още един погром, който неминуемо щеше да дойде, ако съобразителността на Узунова не отклони следствието в друга насока. Наистина, почти всички арестувани бяха осъдени на заточение, но организацията не пострада. Това сочи, че Узунов е имал достатъчно съзнание за отговорност пред бъдещото и пред народното дело.

С изясняването на обстоятелствата около държането на Узунова пред следствените власти и твърдото му желание да запази организацията от разгром падат и обвиненията за предателство и малодушие, поддържани от Каравелова във в. „Независимост“[32]. Впрочем още веднага след осъждането на Узунова мнозина революционни дейци, на първо място Ив. Драсов, схванаха истинското положение на нещата и се постараха да оправдаят Узунова.[33] На 1875 г. Ботев помести във в. „Знаме“ дописка от Диарбекир, която отхвърля решително по-раншните нападки на неосведомени люде и величае Узунова като голям революционер: „Един само Узунов противостои всичките мъки и страдания и с геройство прекарва своите черни дни . . . Напразно „Независимост“ го е наричала някога си предател и безхарактерен човек. Аз познавам него и другарите му и готов съм всякога да докажа, че Узуновците са редки! . . . “[34]

[28] „Преди *два месеца* (к. м., Б.) един от мисионерите ни взе длъжност и за тайна полиция. Той е на име Ат. Узунов“. — Търновци до П. Хитов, 1 юни 1873 г. — АНБ, II А, п. 69, № 9370.

[29] Документи за българската история. Т. II. с. 81. — Доклад на Н. Геров до руския посланик в Цариград, 3 юли 1873 г.

[30] АНБ, II В, № 58.

[31] АНБ, II В, № 60.

[32] Броеве 43, 46, год. III; бр. 26, год. IV, и пр.

[33] АНБ, II А, п. 62, № 8486. — Драсов до П. Хитов, 17 юли 1873.

[34] Бр. 16.

КРИЗАТА В БЪЛГАРСКИЯ РЕВОЛЮЦИОНЕН ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ ПРЕЗ ЕСЕНТА НА 1875 Г. И СЪЗДАВАНЕТО НА ГЮРГЕВСКИЯ ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ*

Въпросът за кризата в Българския революционен централен комитет (БРЦК) през есента на 1875 г. и за създаването на Гюргевския централен комитет (ГЦК) е един от най-значителните въпроси в историята на българското национално-революционно движение. С разпадането на БРЦК в Букурещ и със създаването на централен комитет в Гюргево започна нов етап в борбите на българския народ, на българското селячество и занаятчийство, против турската феодално-бюрократична държава, нов етап в извършването на българската буржоазнодемократична революция. Сега революционните сили в България преминават изключително към пряка въоръжена акция, чиито последици определят по-нататъшната съдба на българския народ. Защото Априлското въстание през 1876 г., подготвено и проведено под ръководството на дейците от ГЦК, е събитие, което поставя в центъра на Източния въпрос бъдещето на българския народ и довежда до Руско-турската война от 1877—1878 г., завършила, както е известно, с освобождението на България.

Както много други, така и този въпрос от историята на българското национално-революционно движение не е изяснен напълно и правилно въпреки неднократните занимания с него.[1] Редица документи, които излязоха на бял свят в последните години,[2] дават възможност за ново разглеждане и за едно по-цялостно и по-правилно решение на проблемата.

---

* Исторически преглед, год. XIII, 1957, кн. 2, с. 40—64.

[1] Д. Т. Страшимиров. История на Априлското въстание. Т. I. Пловдив, 1907. с. 219 и сл.: Ив. Г. Клинчаров. Христо Ботев, биография. С., 1910. с. 575 и сл.; Ал. Бурмов. Български революционен централен комитет (1866—1877). С., 1943. с. 153 и сл.; второ изд. 1950. с. 142 и сл.; Н. Станев. България под иго, трето изд. С., 1947. с. 381 и сл.; М. Димитров. Христо Ботев, биография. С., 1948. с. 141—142, 146 и сл.; Д. Косев. Лекции по нова българска история. С., 1951. с. 229 и сл. Й. Митев. Кратка история на българския народ. С., 1951. с. 222 и сл.; Хр. Гандев. Априлското въстание. С., 1956. с. 67 и сл., и др.

[2] Между тях особено важни са: протоколът на събранието на БРЦК от 12 август 1875 г. и протоколите на петчленната комисия през следващите дни (Български исторически архив на Нар. библ. „Кирил и Методий", съкратено БИА—ДБКМ, II Д, 996), протоколът на събранието от 1 октомври 1875 г. (БИА—ДБКМ, II А, 7344), писмото на членовете на ГЦК до Т. Пеев и Икономов в Браила, 10.XII.1875 г. (Архив БАН, ф. Т. Пеев, 1404), и др.

За целта обаче е необходимо преди всичко да се очертаят накратко събитията, които предшествуват кризата в БРЦК и създаването на ГЦК, тъй като те в много отношения определят по-сетнешното положение на нещата.

* * *

През лятото на 1874 г. по почин на комитетите в Търново и Русе бил направен решителен опит да се възобнови дейността на БРЦК, замряла почти напълно след провалите във вътрешната революционна организация през есента на 1872 и пролетта на 1873 г. Въпреки мерките, взети от вътрешните дейци и особено от Русенския комитет, натоварен да ръководи комитетското дело в пределите на България, работите на БРЦК не се придвижили напред.[3]

Покрай редицата обективни причини за лошото организационно състояние на БРЦК важна роля в случая изиграло и поведението на председателя му Л. Каравелов.

На 12 октомври 1874 г. Каравелов преустановил издаването на в. „Независимост", орган на комитета. Малко след това, на 15 януари 1875 г., той започнал да редактира сп. „Знание", издание на „Дружеството за разпространение на полезни знания". В последния брой на „Независимост" (год. IV, бр. 52) Каравелов заявява, че напуща вече „своите досегашни занятия", а в предисловието към кн. 1 на „Знание" предупреждава бъдещите си сътрудници, че в списанието няма да се обнародват „такива статии, които би имали политически характер и които би нападали както на частни личности, така и на което да е правителство". Погледнато по същество, тези декларации означавали, че Каравелов се отказва от политическа дейност.

При това положение на нещата трябвало да се очаква и излизането на Каравелов от БРЦК. Той обаче продължил да стои в комитета. Заемайки в него най-отговорно място, той фактически и формално пречел на работата му.[4]

Без да се влиза в подробности,[5] трябва да се изтъкне веднага, че оттеглянето на Каравелов от фронта на революционната журналистика и отдаването му на просветителска дейност означавали във всички случаи отстъпление от революционно-демократичните позиции, на които стоял досега, и преминаване на позициите на българската либерална буржоазия. Това обстоятелство го тикало неминуемо и към практическа дейност в полза на интересите на либералната буржоазия, която се стремяла да овладее ръководството на българското национално-революционно движение с оглед да го използува за своите цели. Каравелов останал в комитета, за да провежда линията на либералната буржоазия.

Поведението на Каравелов в БРЦК предизвикало решителен отпор от страна на последователните революционери начело с Хр. Ботев. Те за-

[3] По-подробно вж. у Ал. Бурмов. Български революционен централен комитет, второ изд. с. 113 и сл.

[4] Пак там, с. 120 и сл.

[5] Въпросът за оттеглянето на Л. Каравелов от революционното движение или за „прелома" му е твърде сложен и е разглеждан досега много пъти, без да се стигне до едно напълно приемливо разрешение. В последно време той се постави наново на обсъждане във връзка с разгорялата се дискусия за характера на Каравеловата идеология. Моето схващане за революционно-демократичната същност на Каравеловата идеология е изложено в увода към Л. Каравелов. Избр. произв. в три тома под ред. на Ал. Бурмов, Ст. Божков, Цв. Минков, Т. III. С., 1956. с. 5—15.

почнали борба за отстраняване на опортюнистическите елементи от революционното движение, за изхвърляне от ръководството му агентите на либералната буржоазия, за правилна политическа линия на БРЦК. Първата им стъпка в това отношение било издаването на в. „Знаме", редактиран от Ботев. „Знаме" започнал да излиза само два месеца след спирането на „Независимост", „за да се поддържи онзи революционен дух, който е покрил вече нашата народна нива и който от ден на ден чака своя жътвар"[6]. През май 1875 г. Ботев и другарите му предприели широка акция за привличане на комитетите в България и Румъния на своя страна, за да се отстрани Каравелов от ръководството на БРЦК.

Избухналото в началните дни на юли 1875 г. въстание в Херцеговина, а през август и в Босна и създадената вследствие на това революционна криза в Турция активизирали в крайна степен групата на Ботев. Подкрепени от комитетите в България, Ботев и другарите му устроили на 12 август 1875 г. в Букурещ събрание на БРЦК. Като отстранило Каравелов от ръководството на комитета, събранието решило да се вдигне незабавно въстание в България.

Новоизбраният централен комитет, в който влизали Ботев, Д. Ценович, д-р Хр. Чобанов, Ив. Драсов и инж. Др. Шопов, се заел усилено с подготовката на въстанието. За да осигури успеха му, комитетът взел редица мерки: изпратени били апостоли в България, които да пропагандират и да организират народните сили, изпратени били шест души в Цариград ,за да запалят турската столица и да предизвикат паника сред управляващите турски среди, войводата П. Хитов бил натоварен да организира голяма чета, с която да премине в България, Ботев отишъл в Русия да доведе войводата Ф. Тотьо, който също трябвало да поведе чета, изпратена била делегация в Белград, за да потърси помощта на Сърбия, и т. н. След около едномесечна подготовка въстанието избухнало на 16 срещу 17 септември най-напред в Стара Загора, а след това в с. Червена вода, Русенско, и в Шумен (Коларовград). Поради нищожните си размери то било потушено от турската власт.[7]

* * *

Въпреки разгрома на въстанието революционният подем в България не се намалил. Напротив, във връзка с вътрешното и международното положение на Турция той се издигнал още по-високо.[8]

БРЦК в Букурещ обаче не можал да продължи започнатото през август 1875 г. дело. Той се оказал неспособен да използува създадената революционна обстановка на Балканския полуостров и нарасналия революционен подем в България, за да пристъпи към подготовката на ново въстание през пролетта на 1876 г. В неговите редове избухнала криза, която не само че парализирала дейността му, но довела и до разпадането му.

Началото на кризата в БРЦК трябва да се постави в края на септември 1875 г. На 30 септември Ботев си подал оставката от членство в комитета.[9] Едновременно с Ботев, а може би преди или след него били отстра-

[6] Знаме, год. I, бр. 1, 8 дек. 1875.

[7] Ал. Бурмов. Български революционен централен комитет, с. 132 и сл.

[8] Ал. Бурмов. Нарастване на революционния подем всред българския народ през 1875 и 1876 г. — Исторически преглед, год. VI, 1950, кн. 1, с. 74—91.

[9] БИА—ДБКМ, II А, 7343. Оставката е обнародвана за пръв път от З. Стоянов. Христо Ботев (опит за биография), Русе, 1888. с. 289.

нени или си дали оставките Чобанов, Шопов, К. Цанков и Ив. Кавалджиев. По този начин от седмочленното ръководство на БРЦК (петима избрани на събранието през август и двама — Цанков и Кавалджиев — кооптирани по-късно) останали да изпълняват длъжността си само двама — Ив. Драсов и Д. Ценович.[10]

Вероятно по почин на Драсов и Ценович или най-малко с тяхно съдействие на 1 октомври 1875 г. било свикано ново събрание на БРЦК, в което освен тях взели участие: Ф. Тотьо, Д. Горов, Ил. Драгостинов, П. Енчев, Н. Славков, Г. Стойчев, Ил. П. Йованович и още един, чийто подпис в протокола е нечетлив.[11] На събранието присъствували още Ст. Стамболов и Н. Обретенов, които били забягнали в Румъния след разгрома на въстанието в България.[12] Събранието се занимало единствено с въпроса за продължаване на въстанието. В протокола се изтъква, че въстанието в България се парализирало главно поради липса на войводи. Хитов не преминал на определеното време, понеже останал излъган, че сърбите ще му помогнат за това. По неизвестни причини той и сега бави преминаването си. И понеже Стамболов и Обретенов заявяват, че без войводи не е възможно да се повдигне бунт и че те са дошли в Румъния именно за да потърсят войводи, събранието решава „да отиде Ф. Тотьо със Стамболов и други някои техни момци в България и ако сполучат със съчувствието на народа, да прогласят бунта". Това решение — казва се по-нататък в протокола — се взема със съгласието на Ф. Тотьо. За целта се определят 100 лири, които трябва да се съберат в Гюргево, Турну Магурели и Александрия.[13]

Със събирането на парите в споменатите градове бил натоварен Г. Стойчев. То трябвало да се извърши в продължение на 7 дни.[14] Освен с пълномощно от комитета Стойчев бил снабден и със специално писмо от Ф. Тотьо; в това писмо Ф. Тотьо заявява, че стои начело на новия план и вярва в успеха му.[15]

В протокола на събранието от 1 октомври не е казана нито дума за състава на новото ръководство на БРЦК, което непременно трябва да е било избрано след напущането на пет членове от старото ръководство. Писмата на комитета от онова време[16] не са подписани с никакви имена, за да може по тях да се установи кои са го ръководили. В края на писмата е поставен

---

[10] Това личи ясно от обстоятелството, че Драсов и Ценович участвуват в събранието от 1 октомври 1875 г., докато другите членове на централния комитет не присъствуват. Твърдението на Страшимиров (История на Априлското въстание. Т. I. с. 219), че Ценович си бил дал оставката преди Ботев, т. е. преди 30 септември, не отговаря на действителността.

[11] БИА—ДБКМ, II А, 7344, протокол на събранието от 1.X.1875 г.

[12] Стамболов преминал в Румъния през Свищов в Зимнич и на 1 октомври, вероятно сутринта, бил вече в Гюргево. Оттук той заминал същия ден с влака за Букурещ (БИА—ДБКМ, II В, 117, писмо на Н. Обретенов, Гюргево, до баба Тонка, Русе, 1.X.1875 г.). Обретенов бил вече на 26 септември в Гюргево (БИА—ДКБМ, II В, 175, писмо от Н. Обретенов, Гюргево, до баба Тонка, Русе, 26.IX.1875 г.). В спомените си той разказва, че избягал от Русе в Гюргево на 28 септември (Н. Т. Обретенов. Спомени за българските въстания. Увод и редакция от проф. М. Арнаудов. С., 1942, с. 230—235), което очевидно не отговаря на действителността.

[13] БИА—ДБКМ, II А, 7344, протокол на заседанието на БРЦК от 1.X.1875 г.

[14] Д. Генчев. Документи по въстанията (СбНУ, кн. XIII, 1896. с. 682—683, факсимиле на пълномощно № 52, издадено от БРЦК на Г. Стойчев, 1. XI.1875 г.).

[15] Пак там, факсимиле от писмо на Ф. Тотьо, Букурещ, до комитетите в Гюргево, Александрия и Т. Магурели, 1.X.1875 г.

[16] Пак там, факсимилета на редица писма на БРЦК.

само печатът на комитета. Във всеки случай главна роля в БРЦК трябва да е играл Ив. Драсов.[17]

Изглежда, че мисията на Стойчев по събирането на средства за миналото на Ф. Тотьо и Стамболов в България не излязла успешна,[18] затова и единият, и другият, и Обретенов, който също се готвел да премине отвъд Дунава, останали в Румъния.[19]

БРЦК направил последен опит да изпълни поставената си задача. Той изработил нов план за събиране на средства за въстанието. Този път комитетите в румънските градове трябвало да съберат пари, които да не предават на БРЦК, а да закупят с тях револвери и ножове, и то най-късно до 28 октомври.[20] Това решение било разгласено по градовете от Н. Славков и Драсов заедно с „последното възвание" на БРЦК към българските патриоти в Румъния. „Вашият отзив — казва се в пълномощното на двамата пратеници — е последна надежда и насърчение за страждущия народ."[21]

Пратеничеството на Славков и Драсов, които обиколили редица румънски градове,[22] също така завършило без успех. Тям не било оказано доверие на много места.[23]

---

[17] Писмата на БРЦК са писани главно с неговия почерк; той именно действува докрай, за да се осъществят инициативите на комитета.

[18] Възможно е мисията на Стойчев да е била успешна, но въпреки това Ф. Тотьо не минал в България, а както се казва в писмото на един от комитетските дейци в Румъния, излъгал народа (Априлското въстание 1876. Сборник от документи. Т. I, съставили Кирила Каратеодорова, Бонка Тодорова-Петкова, Виктория Тилева, Здравка Нонева и Мария Трифонова-Петрова, под ред. на Ал. Бурмов, С., 1954. с. 27—28, писмо от П. Н. Йорданов, Т. Северин, до М. Станчев, Лясковец, 24.X.1875 г.).

[19] Обретенов се готвел да замине с чета от Турну Магурели. На 2 октомври 1875 г. той съобщава на майка си, че заминава от Гюргево за Турну Магурели и че си оставя дрехите у Д. Гогов. Същевременно той моли майка си за прошка (БИА—ДБВК, II В, 178). На 8 октомври той се обажда на майка си от Букурещ, че не се е настанил на никаква работа, т. е. не заминал за България, и че може да замине за Белград (БИА—ДБКМ, II В, 179), а на 20 октомври в Гюргево иска от майка си юрган (Априлско въстание. Т. I. с. 24).

В същото писмо от октомври Обретенов съобщава на майка си, че Стамболов е твърде зле материално („голичек"), а четири дни по-късно я осведомява, че Стамболов е добре (Априлско въстание. Т. I. с. 28—29). Вж. още писмото на Стамболов от Букурещ до Обретенов и други в Гюргево, писано в края на октомври или началото на ноември 1875 г. (Априлско въстание. Т. I. с. 31—32).

[20] Архив на Народното събрание, дело 23/1904, преписка 1, с. 73, пълномощно от БРЦК, дадено на Ив. Драсов и Н. Славков, 13.X.1875 г.; Априлско въстание. Т. I. с. 27—28, писмо от П. Н. Йорданов, Т. Северин, до М. Станчев, Лясковец, 24.X.1875 г.: „Сега е изнамерен и одобрен друг план, който, ако сега наскоро не се извърши, то до напролет вече ще бъде навярно готов"; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 241, отнася неправилно писмото на Йорданов към по-раншно време, затова вероятно е изпуснал датата му.

[21] Архив на Народното събрание, дело 23/1904, преписка I, с. 73, пълномощно от БРЦК, дадено на Ив. Драсов и Н. Славков, 13.X.1875 г.

[22] Архив на Народното събрание, дело 23/1904, преписка I, с. 73, пълномощно от БРЦК, дадено на Ив. Драсов и Н. Славков: Слатина, Турну Северин, Бекет, Гюргево; Априлско въстание, Т. I. с. 25—27, писмо от Ив. Г. Сапунов, Т. Магурели до П. Хитов, Белград, 21.X.1875 г.: Слатина, Т. Северин, Бекет, Т. Магурели; Априлско въстание, Т I. с. 27—29, писмо от Ив. Г. Сапунов, Т. Магурели, до П. Хитов, Белград, 26.X.1875 г.: Драсов заминал по градищата „да изпълни целта, за която е тръгнал. Градищата, които ще ходи, са тези: Питещи, Слатина, Крайова, Северин, Пикет, Т. Магурели, Зимнич, Александрия, Гюргево, Браила, Галац, Исмаил, Болград, Яш, Плоещ, че тогава пак ще се върнат в Букурещ"; Априлско въстание. Т. I. с. 33—35, писмо на Ил. П. Йованович, Т. Северин, до

По този начин всички почини на комитетското ръководство след събранието на 1 октомври останали само пожелания. Това изострило до крайност кризата в БРЦК. Емиграцията в Румъния, Сърбия и Русия, която вземала участие в комитетските работи, се разделила на няколко лагера, които започнали да прехвърлят отговорността за неуспеха на въстанието и на комитетските дела изобщо едни върху други, като не пестели обвиненията и хулите.[24]

При това положение на нещата комитетът не бил в състояние да продължи своята дейност. Ето защо в началото на ноември 1875 г. той вече престанал да съществува като организационно тяло.[25]

* * *

Може смело да се твърди, че причините за кризата в БРЦК през есента на 1875 г. са изяснявани досега твърде схематично и опростенчески, без цялостен анализ на фактите или без съобразяване с историческата действителност. При това почти всички автори свързват края на БРЦК с оставката на Ботев. По такъв начин те се ограничават с разглеждане на събитията в комитета до 30 септември 1875 г., което ги лишава от възможността да вземат пред вид и други важни обстоятелства.

Преобладаващото в литературата становище за причините на кризата в БРЦК бе изказано за пръв път от Д. Т. Страшимиров[26] и след това възприето от редица автори.[27] Според него БРЦК изпаднал в криза и се разложил напълно вследствие на различията между Хитов и някои комитетски членове, главно Ботев. Хитов именно държал за съдействието на сър-

---

Д. Ценович, Букурещ, 8.XI.1875 г.: при него са ходили Драсов и Славков; Априлско въстание. Т. I. с. 35—36, писмо от Ил. П. Йованович, Т. Северин, до П. Хитов, Белград, 8.XI.1875 г.

[23] Априлско въстание. Т. I. с. 37, писмо от П. Мишайков, Т. Магурели, до П. Хитов, Белград, 8.X.1875 г.: „Колкото за Драсова му дадохме двете пари и му доказахме, че не мисли целият свят, както що мисли той, тъй също почти от всичките градища го посрещнаха . . ."

[24] БИА—ДБКМ, II А, папка 102, писмо от Д. Хр. Попов, Т. Магурели, до К. Цанков, Букурещ, 2.X.1875 г.; Априлско въстание. Т. I. с. 27—28, писмо от П. Н. Йорданов, Т. Северин, до М. Станчев, Лясковец, 25.X.1875 г., БИА—ДБКМ, II В, 1021, спомени на Хр. Иванов Големия, Априлско въстание, Т. I. с. 35—36, писмо от Ил. П. Йованович, Т. Северин, до П. Хитов, Белград, 8.XI.1875 г.; Априлско въстание. Т. I. с. 43—44, писмо от Ил. П. Йованович, Т. Северин, до П. Хитов, Белград, 1.XII.1875 г.; Априлско въстание. Т. I. с. 25—27, писмо от Ив. Г. Сапунов, Т. Магурели, до П. Хитов, Белград, 21.X.1875 г.; Априлско въстание. Т. I. с. 29—31, писмо от Ив. Г. Сапунов, Т. Магурели, до П. Хитов, Белград, 26.X.1875 г.; Д. Т. Страшимиров. Архив на Възраждането. Т.I. С., 1908. с. 104—105, писмо от П. Хитов, Белград, до Хр. Македонски, Хану Конаки, 14.XII.1875 г.; Априлско въстание. Т. I. с. 71, писмо от Вл. Ранов, Крайова, до П. Хитов, Белград, 17.I.1876 г.; Априлско въстание. Т. I. с. 113—115, писмо от Вл. Ранов, Крайова, до П. Хитов, Белград, 26.II.1876 г.; Априлско въстание. Т. I. с. 136—137, писмо от Р. Атанасов, Галац, до П. Хитов, Белград, 8.II.1876 г.; Хр. Ботев. Съчинения, редакция и коментар от Ал. Бурмов. С., 1948. с. 258, писмо от Ботев, Букурещ, до Ст. Стамболов, Гюргево, 11.XII.1875 г.; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 241—242, и др.

[25] От ноември нямаме нито един акт или писмо от комитета. Драсов и Славков продължавали да работят за революционното дело, но няма данни да са излизали от името на комитета — срв. Априлско въстание. Т. I. с. 49—50, писмо на Ив. Г. Сапунов, Т. Магурели, до П. Хитов, Белград, 16.XII. 1875 г.

[26] Страшимиров. История на Априлското въстание. Т. I. с. 219.

[27] Вж. пос. тук литература в бел. 1 под линия.

бите и във връзка с това забавял минаването си с чета в България, а Ботев бил против сърбизма му и за продължаване на въстанието въпреки несполуката в Стара Загора и Шумен.

В твърдението на Страшимиров има нещо вярно само дотолкова, доколкото се изтъква, че Хитов е действувал съобразно със сръбските интереси. Очевидно е обаче, че само това не може да бъде причина за кризата в БРЦК и за неговото разпадане.

В последно време проф. Гандев застъпи становището, че „старите" (българската едра буржоазия в емиграция) си поставили за задача да дискредитират революционния начин на действие и неговите поддържници начело с Ботев, та по този начин да вземат в ръцете си ръководството на българските обществени работи. В резултат на действията и на клетвите на „старите" БРЦК изпаднал в криза и се разпаднал.[28]

Трябва да се каже, че за едно такова твърдение няма факти. При това в случая има очевидно смесване между едрата, от една страна, и средната, либерална буржоазия, от друга. Последната наистина действувала за разтурянето на БРЦК.

Несъмнено е, че първата и основна причина за кризата на БРЦК през есента на 1875 г. се корени в неуспеха на подготвеното от него въстание. Комитетът разчитал преди всичко на народното настроение против поробителите и подценил организационната подготовка на въстанието, за която било отделено твърде малко време.[29] Освен изпращането на неколцина апостоли в България[30] комитетът не можал да осъществи решените на събранието от 12 август или възникналите по-късно почини, които щели да улеснят значително успеха на въстанието. Така той не можал да организира и да изпрати чети в България,[31] не можал да изпълни решението си за подпалването на Цариград,[32] не осигурил достатъчно войводи или военни ръководители за въстанието,[33] не подпомогнал със средства и оръжие вътреш-

[28] Гандев. Пос. съч., с. 67—68.

[29] Събранието, което решило да се вдигне въстание в България, станало на 12 август 1875 г. Вече на 31 август БРЦК иастоява пред Русенския комитет да се бърза с обявяването на въстанието, като дори определя и дата — 6 септември (БИА—ДБКМ, II В, 157). С други думи, БРЦК смятал, че въстанието може да се подготви за по-малко време от един месец.

[30] Ал. Бурмов. Български революционен централен комитет, с. 140.

[31] Въпросът за четите се разисква в редица писма на Търновския, Русенския и други комитети от онова време. Те настоявали за минаването на чети и свързвали изхода на въстанието с тях. От своя страна БРЦК уверява вътрешните комитети, че четите ще минат Дунава, щом избухне въстанието в България. Пречка за минаването на четите преди обявяване на въстанието БРЦК смята румънското правителство. „Проклетите" правителства на Великите сили щели да кажат, че въстанието е провокирано отвън, че е извършено по внушение на „външни вагабонти" (БИА—ДБКМ, II В, 157, писмо от БРЦК, Букурещ, до комитета в Русе, 31. VIII. 1875 г.), ако четите минат по-рано. И след обявяването на въстанието БРЦК отлага минаването на четите с още една седмица (БИА—ДБКМ, II, 171, писмо на БРЦК Букурещ, до комитета в Русе, 19. IX. 1875 г.).

[32] Изпратените лица, които трябвало да подпалят Цариград, се нуждаели от пари за подпалителни материали. Те съобщавали, че ако не получат парите, ще се върнат, без да свършат нещо (Страшимиров. Архив на Възраждането. Т. I. с. 356, писмо от Т. Пеев, Браила, до Хр. Македонски, 10. IX. 1875 г.; БИА—ДБКМ, II А, 9207, телеграма от Обретенов, Браила, до Ив. Драсов, Букурещ, 13/25. IX. 1875 г.).

[33] БИА—ДБКМ, II А, 7344, протокол на събранието на БРЦК, 1. X. 1875 г.: въстанието се парализирало по липса на войводи. За войводи или военни ръководители се настоява в редица писма на комитетите в България до БРЦК. Войводи обаче не били изпратени.

ните комитети,[34] не можал да спечели съдействието и помощта на сръбското правителство[35] и на руската царска дипломация.[36]

Трябва да се признае, че изпълнението на повечето от тези мероприятия не зависело от субективните възможности на БРЦК. Въпреки това неизпълнението им се отразило съществено върху състоянието на комитета и предизвикало недоверие към него и разногласия в неговите среди.

Втората причина за кризата в БРЦК, която обуславя в много отношения първата, била липсата на средства. Пари били необходими и за нормалното водене на работите от самия комитет, и за изпращането на апостоли в България, и за подпалването на Цариград,[37] и за организирането на чети, които да преминат Дунав, и за нуждите на вътрешните комитети, и за пратеници в Сърбия[38] и Русия, и за много други неща. Липсата на пари била сериозна обективна пречка, която осуетила повечето от почините на БРЦК. Пари нямало откъде да се набавят, тъй като част от заможните елементи сред българската емиграция се числели към групата на „старите", които били против всяка революционна акция, а друга част били под влиянието на либерализма на средната буржоазия, която от своя страна се стремяла да обсеби ръководството на комитета.

Отрицателното отношение на либералната буржоазия към избрания на 12 август 1875 г. централен комитет била третата причина за кризата в него и за разпадането му. Повечето от комитетите в румънските градове били съставени главно от среднобуржоазни елементи с либерални възгледи и настроения. Те взели открито позиция против групата на последователните революционери начело с Ботев и във всички случаи се солидаризирали с Каравелов. Още при подготовката на събранието от 12 август 1875 г. Ботев и другарите му се сблъскали с упоритата недоброжелателност и недоверие на комитетски членове в румънските градове.[39]. Нещо повече, последните

[34] Вътрешните комитети изпитвали голяма нужда от пари главно за оръжие и припаси. Те настоявали да получат пари от БРЦК, който трябвало да ги събере от емиграцията. Вж. писмата на търновци до БРЦК (БИА—ДБКМ, II В, 153, 29. VIII. 1875 г.; там, II В, 158, 3. IX. 1875 г.; там, II В, 166, 11. IX. 1875 г.), русенци до БРЦК (там, II В, 159=II, А, 9432, 6. IX. 1875 г.; там, II В, 161, 8. IX. 1875 г.) и на БРЦК до Русенския комитет (там, II В, 157, 31. VIII. 1875 г.; II В, 165, 9. IX. 1875 г.).

[35] Делегацията в Белград била посрещната от сръбското правителство твърде студено, както разказва в спомените си пред Страшимиров един от делегатите — Д. Ценович (С т р а ш и м и р о в. История на Априлското въстание. Т. I. с. 215). Пратеникът до сръбската скупщина бил сменен (БИА—ДБКМ, II В, 161, писмо от БРЦК, Букурещ, до комитета в Русе, 8. IX. 1875 г.), но резултат не се получил. Сърбите и сега искали да излъжат. Когато П. Хитов получил телеграма от Белград, че всичко е готово, БРЦК изпратил вместо него друг „достоен мъж да се споразумее" (БИА—ДБКМ, II В, 161, писмо от БРЦК, Букурещ, до комитета в Русе, 8. IX. 1875 г.). И сега нямало благоприятен резултат.

[36] Със задачата да склони руското царско правителство да помогне на българския народ бил натоварен Ботев, който за тази цел ходил и в Цариград, гдето се срещнал с тамошния руски посланик Н. П. Игнатиев, специалист по балканските въпроси (срв. М. Д и м и т р о в. Христо Ботев, с. 136). В писмото си от 9. IX. 1875 г. до Русенския комитет БРЦК обаче констатира, че Русия не обръща внимание на българските работи, по-точно на подготовката за въстание (БИА—ДБКМ, II В, 165).

[37] „Подпалвачите" искат на два пъти пари — вж. тук, бел. под линия 32.

[38] Делегатите за Сърбия трябвало да заминат „с това условие, че ако приемат и троицата да харчат от себе си, тия пари ще се върнат в комитетската каса и комитетът ще им е благодарен" (БИА—ДБКМ, II В, 996, протоколна книга на БРЦК от 12—20 август 1875 г.).

[39] Ал. Б у р м о в. Български революционен централен комитет, с. 132; М. Д и м и т р о в. Христо Ботев, с. 116 и сл.; вж. и следната документация: БИА—ДБКМ, ф.

изказвали недоверие и към комитетските дейци в България.[40] Когато събранието било свикано, то било бойкотирано от мнозинството комитети в Румъния. В заседанието участвували представители само на няколко комитета.[41] Представителят на Крайовския комитет отказал да подпише протокола на събранието,[42] а делегатът на Болградския комитет не се явил на заседанието, въпреки че бил дошъл нарочно за това в Букурещ.[43] Представителят на Галацкия комитет, ако и да подписал протокола, не бил доволен от новото ръководство на комитета. Според него в състава на централния комитет трябвало да влязат хора търговци, а не редакторите на революционните вестници.[44] По-сетне болградчани отказвали да внесат на новоизбрания централен комитет сумата, която им била определена от събранието на 12 август.[45] Не внесли своите вноски и други комитети.[46]

При това положение на нещата, за да осигурят необходимите на БРЦК средства и да притъпят опозицията срещу него, подклаждана в много отношения и от групата на Каравелов,[47] Ботев и другарите му прибягнали до компромис с либералнобуржоазните елементи в комитетите по румънските градове. На 20 август 1875 г. в централния комитет били включени като сътрудници, а в действителност като равноправни членове Ив. Кавалджиев и К. Цанков.[48] Последният бил второто по значение лице в Каравеловата група.[49] При това той бил свързан и с групата на „старите".[50] Чрез него именно Ботев и другарите му се надявали да получат още и съдействието на „ста-

---

5, писмо от М. Паничерски, Болград, до К. Цанков, Букурещ; Страшимиров. Архив на Възраждането. Т. I. с. 304—306, писмо от Р. Атанасов, Галац, до П. Хитов, Белград, 28. VIII. 1875 г.; БИА—ДБКМ, ф. 5, писмо от Н. Минков, Ив. Иванов и М. Мумджиев, Болград, до К. Цанков, Букурещ, 3. VIII. 1875 г., там, писмо от Д. Радионов, Болград, до М. Паничерски, Букурещ, 5. VIII. 1875 г.; Страшимиров. Архив на Възраждането. Т. I. с. 306—308, писмо от Р. Атанасов, Галац, до Хитов, Болград, 15. VIII. 1875; там, с. 309—310, писмо от Р. Атанасов, Галац, до П. Хитов, Белград, 21. VIII. 1875 г.

[40] Страшимиров. Архив на Възраждането. Т. I. с. 171—173, писмо от Д. Хр. Попов, Т. Магурели, до Ив. Драсов, Букурещ, 24. VII. 1875 г.

[41] БИА—ДБКМ, II Д, 996, протоколна книга на БРЦК, 12—20. VIII. 1876 г.

[42] Пак там. Срв. още Страшимиров. Архив на Възраждането. Т. I. с. 306—308, писмо от Р. Атанасов, Галац, до П. Хитов, Белград, 15. VIII. 1875 г.

[43] БИА—ДБКМ, II Д, 996, протоколна книга на БРЦК, 12—20. VIII. 1875 г.; АИБЛ (Архив на Института „Ботев — Левски" в София), 15, писмо от БРЦК, Букурещ, до П. Хитов, Белград, 14. VIII. 1875 г.; З. Стоянов. Христо Ботев (опит за биография). Русе, 1888, с. 266, писмо от Н. Минков, Болград, до Др. Шопов, Букурещ, 19. VIII. 1875 г.

[44] Страшимиров. Архив на Възраждането. Т. I. с. 306—308, писмо от Р. Атанасов, Галац, до П. Хитов, Белград, 15. VIII. 1875 г.

[45] Стоянов. Христо Ботев, с. 266, писмо от Н. Минков, Болград, до Др. Шопов, Букурещ, 19. VIII. 1875 г.; БИА—ДБКМ, ф. 5, арх. ед. 5, л. 76, телеграма от Н. Минков, Болград, до К. Цанков, Букурещ, 21. VIII. 1875 г.

[46] БИА—ДБКМ, II Д, 996, протоколна книга на БРЦК, 12—20. VIII. 1875 г., не внесли пари комитетите в Плоещ и в Исмаил.

[47] АИБЛ, 15, писмо от БРЦК, Букурещ, до П. Хитов, Белград, 14. VIII. 1875 г., Цанков и Каравелов убедили Н. Минков да не присъствува на събранието от 12 август. Те убеждавали и другите представители „да не дохождат при нас".

[48] БИА— ДБКМ, II В, 996, протоколна книга на БРЦК, 12—20. VIII. 1875 г., „Понеже делото ни взема по-голям размер, видя се за нужно да се повикат за сътрудници на комитета г-да К. Цанков и Ив. Кавалджиев".

[49] Срв. писмото на Ив. Драсов, Букурещ, до П. Хитов, Белград, 21. VII. 1875 г. (Страшимиров. Архив на Възраждането. Т. I. с. 230—234); Стоянов. Христо Ботев, с. 266, писмо от Н. Минков, Болград, до Др. Шопов, Букурещ, 19. VIII. 1875 г.; Страшимиров. Архив на Възраждането. Т. I. с. 307, писмо от Р.

рите".[51] Заставени поради необходимостта от средства да направят компромис с либералнобуржоазните елементи, дейците на августовския БРЦК не могли да не обърнат поглед и към едрата буржоазия, която при това разполагала със средствата, завещани от родолюбци за народополезни цели.

Какво значение се отдавало на този компромис и колко БРЦК е разчитал на него, личи от обстоятелството, че влизането на Цанков в състава на комитетското ръководство било оповестено със специално окръжно от 23 август 1875 г. до комитетите в Румъния. „Маловажните неспоразумения между някои тук лица, като например Ботев, Цанков и др. — казва се в окръжното, — престават завинаги и тия лица днес работят съгласно в полза на народното ни предприятие."[52]

Компромисът с либералнобуржоазните елементи и привличането на Цанков в комитетското ръководство били четвъртата, и то твърде важна причина за кризата в БРЦК през есента на 1875 т. Те се отразили най-неблагоприятно върху революционната част на комитета, върху неговата революционна последователност и твърдост. Влизането на Цанков в комитетското ръководство преследвало определени задачи и това се вижда от цялата му дейност по онова време.

Още на другия ден след включването му в БРЦК Цанков пристъпил към организиране на паралелен комитет, наречен „Българско человеколюбиво настоятелство".[53] „Единствената цел на това настоятелство — се казва в устава му — е чисто человеколюбива и тя ще се отнася само в притичане с помощ на ранените, пострадали в побунените провинции на турската империя."[54] Зад тази привидно благотворителна фасада очевидно се скривали политически задачи. Поради все още непълното овладяване на ръководството на БРЦК либералната буржоазия намерила за нужно да създаде свой организационен и политически орган. Ботев схванал веднага същността на Цанковото „настоятелство" и в писмото до Ив. Драсов от 22

Атанасов, Галац, до П. Хитов, Белград, 15. VIII. 1875 г.; БИА—ДБКМ, ф. 5, писмо от комитета в Т. Магурели до Л. Каравелов и К. Цанков, 23. VIII. 1875 г.

[50] Страшимиров. Архив на Възраждането. Т. I. с. 314, писмо от Р. Атанасов, Галац, до П. Хитов, Белград, 5. IV. 1876 г. Според Ив. С. Иванов. Сборник статей. Одесса, 1895. с. 115, Цанков бил по това време чиновник в кантората на Евл. Георгиев, водач на „старите".

[51] Страшимиров. Архив на Възраждането. Т. I. с. 232, писмо от Ив. Драсов, Букурещ, до П. Хитов, Белград, 21. VII. 1875 г.: „Колко добро нещо ще бъде, ако успеем да вкараме и старите в работа. Всички тук сме съгласни, че те (старите) трябва да вземат участие, че без тях твърде мъчно можем да осъществим идеята си." Вж. още БИА—ДБКМ, II В, 9317, писмо от Ст. Стамболов, Ст. Загора, до БРЦК, Букурещ, 29. VIII. 1875 г.: приели ли са участие старите?

Каравелов и Цанков очаквали и без това помощ от „старите" (вж. писмото на Драсов до Хитов, 21. VII. 1875 г., у Страшимиров. Архив на Възраждането. Т. I. с. 231) и дори гласели да основат нов комитет с тяхно съдействие (пак там, с. 307, писмо от Р. Атанасов, Галац, до П. Хитов, Белград, 15. VIII. 1875 г.).

[52] Стоянов. Христо Ботев, с. 259—260; датата е дадена тук 21. VIII. 1875 г. В оригинала (БИА—ДБКМ, II А, 9177) тя е 23. VIII.

[53] Хр. Ботев. Съчинения, редакция и коментар от Ал. Бурмов. Т. I. С., 1948. с. 254, писмо от Хр. Ботев, Браила, до Ив. Драсов, Букурещ, 22. VIII. 1875 г.; Знаме, год. I, бр. 27, 14. авг. 1875, устав на „Българското человеколюбиво настоятелство" в Букурещ. Оригиналът на устава в ръкопис се намира в БИА—ДБКМ, II Д, 1020. Вж. още Ал. Бурмов. Към историята на руско-българските връзки през 1876 г. „Българско человеколюбиво настоятелство" в Букурещ (Изв. Инст. за българска история при БАН, кн. 1—2, 1951. с. 81—95).

[54] БИА—ДБКМ, II Д, 1020.

август 1875 г., писано в Браила, на път за Русия, предупреждава БРЦК да внимава, защото учредителите на „настоятелството", казва той, „ще да искат да отслабят действията на нашия комитет и под вид на това да събират пари и ги употребят по свое усмотрение"[55]. Несъмнено е, че събирането на пари за други цели, за въстаниците в Херцеговина и Босна, при положение, че БРЦК се нуждаел остро от средства за подготовката и провеждането на въстанието в България, не означавало нищо друго освен отслабване действията на комитета, освен тънко замислен саботаж на делото на революцията.

Разложителната дейност на Цанков в БРЦК се изразила още и в това, че той привлякъл в своето „настоятелство" и други двама членове на комитета — Др. Шопов и Ив. Кавалджиев.[56]

Освен това Цанков бил дал някакви обещания, които, изглежда, не изпълнил, което личи от писмата на Търновския комитет от онова време. Тези обещания трябва да са били от значение за успеха на въстанието, щом търновци настоявали упорито за изпълнението им.[57]

Най-сетне влизането на Цанков в БРЦК оказало влияние и върху революционната насоченост на комитетския орган „Знаме". Броевете на вестника, издадени след 20 август 1875 г. (бр. 25, 26 и 27) и в отсъствието на Ботев, сочат за пълно снизяване на боевата му заостреност, така характерна за него. Вестникът се превърнал в безцветен политикански лист.[58] Цанков успял да напечата в него дори устава на своето „настоятелство".[59]

Пета, не по-маловажна по значението си от другите причина за кризата в БРЦК през есента на 1875 г. било двуличното поведение на П. Хитов.

За да придадат тежест и авторитет на подетото от тях дело, Ботев и другарите му привлекли Хитов за председател на събранието от 12 август 1875 г. Изглежда при това, че те били напълно убедени в готовността на прочутия войвода да служи безкористно и безусловно на революцията.[60] Обявили го за „пръв и главен деятел в народните ни работи"[61], те възлагали много надежди на него.

Работата е там, че Хитов още от 1868 г., тъй като бил сръбски пенсионер, действувал по директивите и съобразно с интересите на сръбското правителство.[62] Както много пъти, така и сега сръбското правителство се стремяло да използува българското движение изключително за своите цели. Във връзка с въстанието в Босна и Херцеговина Сърбия започнала да се готви усилено за война с Турция, но всичките й планове били войната да

[55] Хр. Ботев. Съчинения. Т. I. с. 254.

[56] БИА—ДБКМ, II Д, 1020, устав на „Българското человеколюбиво настоятелство".

[57] БИА—ДБКМ, II В, 166, писмо от Търновския комитет до Русенския, 11. IX. 1875 г.; пак там, II В, 173, писмо от Търновския комитет до БРЦК, Букурещ, 14. IX. 1875 г.

[58] Срв. за това и Клинчаров. Христо Ботев, с. 575—577.

[59] Знаме, год. I, бр. 27, 14. авг. 1875.

[60] За постепенното увеличаване на авторитета на Хитов в революционната организация след смъртта на Левски вж. у Ал. Бурмов. Български революционен централен комитет, с. 87 и сл. Вж. още писмото на Ботев и на Стамболов, Букурещ, до Ив. Драсов, Белград, 7. VII. 1875 г. (Ботев. Съчинения. с. 247).

[61] АИБЛ, 16, пълномощно от БРЦК в Букурещ, дадено на П. Хитов, 12. VIII. 1875 г.

[62] П. Хитов. Моето пътуване по Стара планина, редакция, увод и бележки от Ал. Бурмов, С., 1940. с. 100 и сл.

В спомените си Хитов разказва как бил изпратен от сръбското правителство да осуети миниването на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа.

се обяви през пролетта на 1876 г. Едно българско въстание през есента на 1875 г. би я сварило неподготвена и тя не би могла да го използува за нанасяне на по-сериозен удар върху турската армия. Ето защо сръбското правителство се стремяло, от една страна, да помогне на херцеговинските и босненските въстаници да запазят позициите си до пролетта, а от друга страна, да възпре българите от въоръжена акция в момента. При това правителството гледало да съсредоточи в Сърбия организирането на български чети, за да действуват след това заедно със сръбската армия.[63]

За постигането на своите цели сръбското правителство си послужило с Хитов. То финансирало на два пъти неговото ходене в Румъния[64] и както по всичко изглежда, му дало директива да не минава по никакъв начин в България.[65] Хитов си давал вид на човек, който на всяка цена се стреми да изпълни поетото пред БРЦК задължение да мине с чета или без чета отвъд Дунава, но в края на краищата се завърнал в Белград.[66] Понеже в плана на

[63] Така чрез Хитов сръбското правителство съобщило, че държи на разположението на българите 2000 пушки в Кладово. Момците да се приготвят и да чакат да заминат там, където бъдат повикани (БИА—ДБКМ, II А, 8860, черновка на циркуляр на БРЦК, 18. IX. 1875 г.). Очевидно въоръжените с тези пушки четници щели да се сражават на сръбска страна. Затова и Хитов съобщил на Т. Пеев, че „Сърбия вече отваря границите си за българите" (С т р а ш и м и р о в. Архив на Възраждането. Т. I. с. 358, писмо от Т. Пеев, Браила, до Хр. Македонски, 20. IX. 1875 г.).

[64] М. Д и м и т р о в. Христо Ботев, с. 129, забележката под линия. Димитров е намерил за това данни в сръбските архиви. Първия път (4 август 1875 г.) Хитов получил от Министерството на външните работи в Белград 50 дуката цесарски „за пътни разноски да отида до Букурещ до българския комитет за позната цел". Втория път (22 август 1875 г.) сръбското правителство му дало 30 дуката цесарски за „подпомагане народните български работи".

[65] През цялото това време Хитов бил, може да се каже, под контрола на сръбското правителство. С него била държана постоянна връзка чрез белградския му приятел Ив. Г. Сапунов. Вж. С т р а ш и м и р о в. Архив на Възраждането, с. 251, телеграма от Ив. Г. Сапунов, Белград, до П. Хитов чрез Хр. Ботев, Букурещ, 9/21. VIII. 1875 г.; там, с. 252, телеграма от Ив. Сапунов, Белград, до П. Хитов чрез Хр. Ботев, Букурещ, 11/23. VIII. 1875 г.; там, с. 249, телеграма от Ив. Сапунов, Белград, до Хр. Ботев, Букурещ, 28. VIII/9. IX. 1875 г.: „Писмото на ваш адрес предай П. Х. неотворено . . ."; БИА—ДБКМ, II А. телеграма от Ив. Сапунов, Белград, до П. Хитов, чрез Я. Ванков, Крайова, 4. IX. 1875 г.; БИА—ДБКМ, II В, 165, писмо от БРЦК, Букурещ, до комитета, Русе, 9. IX. 1875 г.: „днес с телеграма от Сърбия викат П. Хитов".

[66] Върнал се в Белград веднага след събранието на 12. VIII. 1875 г., Хитов отново идва в Букурещ към края на месец август. На 28. VIII той председателствува събранието, в което отново се решава неговото минаване в България (А р х и в н а Н а р о д н о т о с ъ б р а н и е, д. 23, 1904 г., п. 1, л. 69, и препис в БИА—ДБКМ, II В, 8366, протокол на събранието на БРЦК, 28. VIII. 1875 г.). На 4 септември той бил в Крайова (БИА—ДБКМ, II А, 9238, телеграма от Ив. Сапунов, Белград, до П. Хитов чрез Я. Ванков, Крайова, 4/16. IX. 1875 г.). На 5 септември били изпратени от БРЦК на Хитовата жена 100 франка, а на 8 септември сам Хитов взел 2270 фр. (БИА—ДБКМ, II А, 7339, откъси от касовата книга на комитета). Вероятно до него се отнасят телеграмите до Крайова от 6 и 9 септември 1875 г. (С т р а ш и м и р о в. Архив на Възраждането. Т. I. с. 256, № 32, 33). На 16 септември Хитов е в Т. Северин (БИА—ДБКМ, II А, 9236, телеграма от Хитов, Т. Северин, до Д. Ценович, Букурещ). На 21 септември той идва от Белград в Т. Северин (С т р а ш и м и р о в. Архив на Възраждането. Т. I. с. 257, телеграма от Илия Йованович, Т. Северин, до Д. Ценович, Букурещ, 21. IX/3. X. 1785 г.). Това сновене между Сърбия и Румъния или из румънските градове е било само прикритие на намерението на Хитов да не минава в България. Срв. още разказа на самия Хитов за лутането му (С т р а ш и м и р о в. Архив на Възраждането. Т. I. с. 104, писмо от П. Хитов, Белград, до Хр. Македонски, Румъния, 14. XII. 1875 г.). В писмо до Страшимиров, в по-ново време, Хитов обяснява, че не минал Дуиава, защото не намерил лодка (С т р а ш и м и р о в. История на Априлското въстание. Т. I. с. 182).

БРЦК за въстанието на Хитов се възлагали най-големи надежди, войводата фактически сринал този план.[67]

* * *

Тук закономерно изпъква въпросът за оставката на Ботев от БРЦК. Защо Ботев, последователният революционер, признатият вожд на революционното крило на БРЦК, непоколебимият борец против опортюнизма на либералнобуржоазните елементи в комитета и най-горещият проповедник на революционна акция в България в обстановката на настъпилата през лятото на 1875 г. революционна криза в Турция, защо този Ботев си подава оставката и напуща бойния си пост, вместо да продължи с още по-голяма твърдост и последователност борбата за революционната чистота на БРЦК?

При това Ботев и на практика бил показал своята преданост към делото на революцията. От началото на юли и до края на септември 1875 г. той работи с пълна всеотдайност за подготовката на предстоящото въстание. В статиите и писмата му от онова време може да се проследи трескавото революционно настроение, което го е обхванало.[68] От Русия, гдето го изпратил БРЦК, той се върнал ободрен и разказвал „много радостни неща"[69]. Веднага след завръщането си в Букурещ той се включил в работата по организирането на четите, които трябвало да минат в България.[70] И изведнъж — оттегляне от комитета.

В литературата въпросът за оставката на Ботев е разглеждан много пъти. Едни от авторите са склонни да се съгласят със спомените, които говорят, че Ботев бил заподозрян в присвояване на комитетски пари и стоенето му в комитета станало невъзможно,[71] други изтъкват като причина за Ботевата оставка неминаването на П. Хитов с чета в България, като смятат, че Ботев бил привърженик на продължаването на въстанието и след неуспеха на опитите в Стара Загора, Шумен и Червена вода,[72] трети виждат причината в сръбската политика спрямо българското национално-революционно движение[73] и пр.

Според мен във всички тези твърдения и предположения могат да се намерят зрънца от истина, но, общо взето, те не могат да обяснят правилно причините за оставката на Ботев. В тях няма анализ на действителното положение в БРЦК, а в повечето случаи имаме работа с некритично следване на спомените, които се плъзгат по линията на личното и несъщественото.

---

[67] За поведението на Хитов вж. още у М. Димитров. Хр. Ботев, с. 129—130, 142, и Страшимиров. История на Априлското въстание. Т. I. с. 216—218.

[68] Вж. особено писмото му до М. Греков от 30. VIII. 1875 г., Николаев (Ботев. Съчинения, с. 253).

[69] Страшимиров. Архив на Възраждането. Т. I. с. 357—358, писмо от Т. Пеев, Браила, до Хр. Македонски, Хану Конаки, 20. IX. 1875 г.

[70] Н. Обретенов (Спомени из българските въстания, с. 239) разказва, че след бягството си от Русе отишъл в Гюргево и оттам потеглил с влак за Букурещ. На гара Комана го срещнал Ботев, който отивал да го търси, за да му предаде решението на БРЦК да стане секретар на четата на Хитов, която щяла да мине през Т. Магурели. Срещата станала след 26. IX. 1875 г., тъй като този ден Обретенов е бил в Гюргево, отгдето пише писма на майка си (БИА—ДБКМ, II В, 1875).

[71] Стоянов. Христо Ботев, с. 278—279; Ст. Заимов. Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов. С., 1895. с. 179.

[72] Страшимиров. История на Априлското въстание. Т. I. с. 219; М. Димитров. Христо Ботев, с. 141 —142; История на България. Т. I. С., 1954. с. 454.

[73] Клинчаров. Христо Ботев, с. 577—579.

В писмената си оставка от 30 септември 1875 г. Ботев изтъква, че неговите убеждения „се не посрещнаха в много отношения с убежденията на останалите членове на Бълг. револ. комитет“ и че от това се породила неискреност между него и тях. При това положение на нещата, понеже не желае да бъде отговорен пред съвестта си, Ботев моли да бъде освободен от членство в БРЦК.[74]

За съжаление от думите на Ботев не може да се разбере по-точно нито какви са били неговите убеждения, нито какви са били убежденията на другите членове на комитета, нито най-сетне какъв е бил характерът на възникналите недоразумения. Несъмнено е обаче, че причините за оставката на Ботев са от по-друго естество, отколкото личните огорчения, за които говорят някои от спомените,[75] за които намеква и сам той в по-късните си писма.[76] Личните огорчения са само последица от създадената вследствие на по-важни причини обстановка на недоверие и натегнатост сред членовете на БРЦК.

При липсата на такива документи, които биха могли да разяснят въпроса за оставката на Ботев, единственият път към разбулването му е анализът на събитията в БРЦК преди и след 30 септември.

Необходимо е преди това да се изтъкне, че някои от изредените по-горе причини общо за кризата на БРЦК през есента на 1875 г. не са могли да не окажат влияние и върху Ботев, когато той е вземал решение за оставка. Към тях обаче трябва да са се прибавили нови, които са прелели чашата на търпението у Ботев и са го принудили да се оттегли от комитета.

Както може да се заключи от едно по-късно писмо на Ботев, основните му недоразумения в комитета са били с Ив. Драсов,[77] довчерашния негов верен другар в борбата с Каравеловата група и в организирането на събранието от 12 август 1875 г.[78] Това се потвърждава и от обстоятелството, че Драсов остава и по-нататък в комитета, докато Ботев го напуска.

Различията в позициите на Ботев и Драсов и недоразуменията между тях са възникнали, може да се каже, по две линии.

В документите от онова време личи, че Драсов е заемал видно място сред членовете на БРЦК, избрани на 12 август 1875 г. След заминаването на Ботев в Русия Драсов извършвал почти цялата работа на комитета.[79] Следователно отговорността за цялостното състояние на комитета и за неуспехите на въстанието падала в много отношения върху него. По тази линия именно трябва да са възникнали първите разногласия между Драсов и Ботев. Като предупреди Драсов с писмо за характера на Цанковото „Българско человеколюбиво настоятелство“, Ботев сигурно е потърсил от него сметка за това, че е допуснал Цанков да вмъкне в „Настоятелството“ още двама членове на БРЦК, да обсеби комитетския орган „Знаме“ и да притъпи

---

[74] Хр. Ботев. Съчинения, с. 256.

[75] Вж. тук, бел. 71.

[76] Хр. Ботев. Съчинения, с. 258—259, писмо до Стамболов, 11. XII. 1875 г.

[77] Пак там. Драсов, казва Ботев, „е една от главните причини за моето днес лошо положение“.

[78] Ал. Бурмов. Български революционен централен комитет, с. 135 и сл.

[79] Това се вижда преди всичко от кореспонденцията на комитета. Вж. още писмото на Търновския комитет до Русенския, 11. IX. 1875 г. (БИА—ДБКМ, II В, 166): Драсов да не върши всичко, а да намери и други хора. Вж. и писмото на Търновския комитет до Русенския от 12. IX. 1875 г. (БИА—ДБКМ, II В, 168): Букурещките работи не трябва да се оставят само на Драсов и на Шопов.

неговата революционна бойкост, тъй необходима по време на подготовката на въстанието. Ботев сигурно е поставил пред Драсов и въпроса за бавността и нерешителността, с която действувал комитетът по отношение на въстанието в България, за неизпълнението на редица почини и на първо място за забавянето на четите и пр. С една дума, Ботев е обвинил Драсов в капитулация пред либералнобуржоазните елементи, вмъкнати в БРЦК по тактически съображения.

Втората линия на различия и недоразумения между Ботев и Драсов е била във връзка с възможността да се продължи въстанието въпреки първоначалния му неуспех. Както се вижда от по-нататъшните действия на Драсов, за които стана дума по-горе, той е смятал и не само смятал, а и действувал за продължаване на въстанието дори до началото на ноември. Въпреки революционната треска, в която бил изпаднал, Ботев не е могъл да се съгласи с това, както не са били съгласни някои от революционните дейци в България,[80] а също и редица революционни дейци в Румъния. Те разсъждавали, че за зимно воюване с турците са необходими много повече и по-различни средства, с които въстаниците не могат да разполагат.[81] Като реалист-политик Ботев не е могъл да не види авантюристичния характер на искането да се продължи въстанието през зимните месеци, затова се и противопоставил на Драсов. Фактът, че на събранието от 1 октомври 1875 г. не Ботев, а Драсов е един от тия, които решават да се продължи въстанието, прави неправдоподобно всяко твърдение, че Ботев си подал оставката от комитета, защото той именно настоявал за продължаване на въстанието, а другите били против неговото искане. Самото отсъствие на Ботев от това събрание е аргумент, който не се нуждае от допълнителна подкрепа.

Въпреки това не е излишно да се приведе казаното от Ив. Андонов за причините на Ботевата оставка. Андонов бил участник в опита за въстание в Южна България, след което се прехвърлил в Румъния и тук имал възможност да се среща и да разговаря с Ботев. В спомените си той предава Ботевите думи, според които Ботев не бил съгласен с частично въстание, затова напуснал комитета.[82] Това несъгласие не може да се отнесе към времето до

---

[80] В последния момент Търновският комитет (Иванчо=Ив. х. Димитров) телеграфирал до другите комитети да не се обявява въстанието (Априлското въстание, I, с. 19, писмо от Н. Обретенов, Гюргево, до баба Тонка, Русе, 1. X. 1875 г.). В спомените си Христо Иванов Големия (БИА—ДБКМ, II В, 1021, с. 186—188) обяснява подробно защо Търновският комитет изпратил телеграми до Стара Загора, Русе и Ловеч да не въстават. Хр. Иванов бил против това, да се въстане през есента. Когато го пратили в Троян, той отказал да иде. Отишъл Хр. Бунето. След два дни Бунето телеграфирал от Троян в Търново, че там не щели да въстанат поради наближаването на зимата. Дошъл и от търновските села човек, който казал същото. Така се дошло до идеята да се отложи въстанието.

[81] Страшимиров. Архив на Възраждането. Т. I. с. 174, писмо от Д. Хр. Попов, Т. Магурели, до Ил. Широков и Г. Стойчев, Александрия, 29. IX. 1875 г.: „Освен това кажете ми какво могат да правят тия засега в балканите, когато зимата е вече почнала. Ще да каже някой си, че и за противниците не ще да бъде по-добре. Излъган е онзи, който мисли тъй, защото неприятелят, денем ако ходи да ги гони, вечер ще да се завърне в село и ще се огрее, изсуши и нахрани и за другия ден пак е готов да ги гони. Ами нашите имат ли или могат ли да имат такивато средства?"; Априлско въстание. Т. I. с. 21, писмо от П. Н. Йорданов и Г. Матев, Т. Северин, до П. Хитов, Белград, 2. X. 1875 г.: „Защото влизаме в зима, която е два пъти по-голям неприятел наш, отколкото турчинът, защото ние не сме силна и редовна войска."

[82] Ив. Андонов. Из спомените ми от турско време. Част първа. Пловдив, 1927. с. 63.

заминаването на Ботев за Русия и към времето на пътуването му — писмата му оттогава говорят недвусмислено за революционния му възторг и за вярата му в успеха на въстанието. Несъгласие с частичния характер на въстанието Ботев е могъл да изкаже само след завръщането си от Русия, когато се научил за неуспешните опити да се дигне народът в България и когато видял как някои, в това число и Драсов, наивно смятали, че преминаването на Ф. Тотьо в България може да съживи бунта. Спомените на Андонов следователно отразяват едно действително положение на нещата.

И така разногласията на Ботев с Драсов го лишили от опора в БРЦК, още повече, че с Драсов вървял и Ценович, което може да се съди по факта, че и той присъствува на събранието от 1 октомври и се подписва под решенията му да се продължи въстанието в България. Ботев не е могъл да се облегне на представителите в БРЦК на либералнобуржоазните елементи в Румъния Цанков и Кавалджиев и на присъединилия се към тях Шопов. Той бил лишен от всяка възможност да направи нещо за изправяне на работите на комитета. Думите му при оставката, че той не може да бъде отговорен пред съвестта си, се отнасят именно до по-нататъшните действия на БРЦК, с които той не желае да се солидаризира, тъй като не отговарят на убежденията му.

Оставката на Ботев оказала несъмнено влияние върху по-нататъшната съдба на БРЦК. Тя спомогнала да се ликвидира идейната и тактическата безпътица, в която изпаднал комитетът, и да се утвърди пътят на революцията, подет от дейците на Гюргевския централен комитет.

* * *

Между това повечето от изпратените в България през август 1875 г. апостоли се завърнали отново в Румъния. Тук дошли и голям брой нови емигранти, прокудени от терора на турската власт след разгрома на въстанието през м. септември 1875 г. Мнозина от тях били активни дейци на революционната организация в България.

Естествено било всички новопристигнали в Румъния емигранти да потърсят БРЦК, за да получат помощ — морална или материална — по уреждане на положението си и да разберат намеренията на комитета. Но БРЦК бил в агония или вече не съществувал. Съществували само нападения и интриги на една група от бившия комитет против друга. Липсвала онази перспектива, която революционно настроените емигранти искали да видят: сериозна подготовка за въстание в България през пролетта на 1876 г., когато се очаквало ново засилване на въстаническите действия в Херцеговина и Босна и обявяване на война срещу Турция от страна на Сърбия и Черна гора.

Виждайки разложението в БРЦК, една група революционни емигранти достигнали постепенно до решението да организират въстание в България през пролетта на 1876 г., облегнати само на своите собствени сили[83] и на

[83] БИА—ДБКМ, II В, 1021, спомени на Хр. Иванов Големия, с. 194—195: „Но какво ли правихме ние във Влашко? — Нищо. Стояхме, додето разбрахме всичките им долни работи. Оттам се събрахме всички бежанци от есента и решихме да излезем да измрем, но да развълнуваме България, додето може и додето можем да удържим . . .“

силите на народа. Между тях се оформило негласно решение да не привличат към работа бившите ръководители на БРЦК, нито да ги посвещават в своите планове. Изключение в това отношение те правели само за някои комитетски дейци и главно за Ботев.[84] За да се изолират от влиянието на либералнобуржоазните елементи и да гарантират революционната чистота на своята борба, те се вардели изобщо да влизат във връзки с комитетите в румънските градове.

Привържениците на нова революционна акция през пролетта на 1876 г. се събрали постепенно в крайдунавския град Гюргево, първо, за да бъдат по-близо до България, второ, за да бъдат по-далеч от интригите и разправиите в средите на бившия БРЦК в Букурещ.

Пръв се установил в Гюргево — към 20 октомври 1875 г. — Н. Обретенов.[85] В кратко време тук се събрали общо около 15—16 души революционни емигранти.[86] В началото на ноември Обретенов и другарите му си наели

---

[84] Срв. А л. Б у р м о в. Формиране на Ботевата чета. — Исторически преглед, год. XII, 1956, кн. 4, с. 68 и сл.

[85] А п р и л с к о в ъ с т а н и е. Т. I. с. 24, писмо от Н. Обретенов, Гюргево, до баба Тонка, Русе, 20.X.1875 г. От писмото личи, че Обретенов се канел да се установи другаде, вероятно в Букурещ.

[86] И в. Д а н ч е в С в и щ о в ч а н и н. Любопитен поглед за народното ни движение. Събитие от 1874—1878, Свищов, 1878. с. 19 — в Гюргево се намирали следните лица, които имали връзка с Гюргевския комитет: самият Данчев, Г. Бенковски, П. Волов, Ст. Стамболов, Г. Измирлиев (наречен от Данчев Русе, съкратено от прякора на Измирлиев — Русещито), Хр. Караминков — Бунето, Ст. Заимов, Н. Славков, Н. Обретенов, Г. Апостолов, Г. Икономов, Г. Обретенов, Ил. Драгостинов, Стоил войвода, Ив. х. Димитров, Мито Цветков. В по-сетнешните издания на спомените на Данчев са изброени следните имена: Н. Обретенов, Сава Пенев, П. Волов, Хр. Иванов, Хр. Караминков, Г. Икономов, Г. Обретенов, Г. Бенковски, Н. Славков, Г. Измирлиев, Т. Кирков, Г. Апостолов, Ив. х. Димитров, К. Мирасчиев, Ст. Заимов и Данчев (А. Д. Б о я д ж и е в. Иваница Данчев. Животът и поборническата му деятелност в свръзка с движението на Ботевата чета през 1869—1876 г., Варна, 1901. с. 59—60; И в. Д а н ч е в. Черти от живота и поборническата му дейност в свръзка с похода на Ботевата чета; второ изд. съвсем преработено, под ред. на И. П. Ц., Варна, 1903. с. 42—43). З. С т о я н о в. Записки по българските въстания. Т. I. Пловдив, 1884. с. 310—311, изрежда следнте лица: Ст. Стамболов, П. Волов, Хр. Иванов Големия, Хр. Караминков, Ил. Драгостинов, Г. Икономов, Н. Обретенов, Г. Обретенов, Ст. Заимов, Г. Бенковски, Н. Славков, Г. Измирлиев, И. Данчев, Т. Кирков. З а и м о в. Миналото, с. 73—74, дава следния списък: Ст. Стамболов, Ст. Заимов, Н. Обретенов, П. Волов, Ил. Драгостинов, Хр. Караминков, Г. Апостолов, Ив. х. Димитров, Г. Бенковски, Ив. Данчев, Г. Обретенов, Г. Измирлиев, Н. Славков, Стоил войвода, Г. Икономов. О б р е т е н о в. Спомени за българските въстания, с. 244—246, посочва освен себе си и тези лица: Ст. Стамболов, Ст. Заимов, П. Волов, Г. Бенковски, Ив. Данчев, Хр. Караминков, Ил. Драгостинов, Г. Апостолов, Н. Славков, Г. Икономов, Г. Обретенов, Г. Измирлиев.

Според Заимов (Миналото, с. 73) Хр. Иванов Големия не бил взел участие в работата на гюргевци. Това се потвърждава и от спомените на самия Иванов (БИА—ДБКМ, II В, 1021), и от писмото на гюргевци до Т. Пеев и Икономов в Браила, 10.XII. 1875 г., с което гюргевци търсят Иванов в Браила, за да го привлекат към работата (Априлско въстание. Т.I. с. 47—48). Пак З а и м о в, с. 74, твърди основателно, че Т. Кирков не е бил от „вътрешните" на комитета; неговото име наистина не се споменава в нито един от съвременните документи. Не се споменава и името на Мирасчиев, за което се говори в спомените на Данчев (Б о я д ж и е в. Пос. съч., с. 60; И в. Д а н ч е в, с. 43). Не е бил в средата на гюргевци и Н. Славков, който и през декември изкарал в Букурещ (срв. Априлско въстание. Т. I, с. 49, писмо от Ив. Сапунов, Т. Маiурели, до П. Хитов, Белград, 16.XII.1875 г.). Стоил войвода е бил до 18 ноември 1875 г. в Букурещ (Б о т е в. Съчинения, с. 256, писмо от Ботев, Букурещ, до Стамболов, Гюргево, 18.XI.1875 г.). Кога е отишъл в Гюргево, не е известно.

по-широка квартира,[87] в която се настанили да живеят 12 души[88] и която била наречена казарма.[89]

Идеята за ново ръководно тяло, което да организира въстанието в България, се зародила именно сега, в казармата. Починът за това излязъл от Обретенов, Заимов и П. Волов.[90] Групата им почнала да действува в тази насока към 9 ноември 1875 г., когато Обретенов възлага на Русенския комитет изпълнението на нови организационни задачи.[91] Тласък за това дали получените от Търново писма[92] и особено ходенето на Заимов във Враца, отдето той донесъл твърде ободрителни известия.[93]

Повикани от гюргевската група, за да вземат участие в нейния почин,[94] към 11 ноември в казармата пристигнали Стамболов и Ил. Драгостинов,[95] които дотогава се въртели в Букурещ с надеждата, че БРЦК ще се оправи от настъпилата във върховете му криза.[96] С тяхното идване групата се оформила напълно и си присвоила функциите на ръководно тяло в българското революционно дело.[97] В него влизали[98]: Стамболов, Волов, Заимов, Ив. х.

---

[87] Априлско въстание. Т. I. с. 32, писмо от Н. Обретенов, Гюргево, до баба Тонка, Русе, 4.XI.1875 г.

[88] Априлско въстание. Т. I. с. 52, писмо от Н. Обретенов, Гюргево, до Т. Чунчулов, Русе, 22.XII.1875 г.

[89] З. Стоянов. Записки по българските въстания. Т. I. с. 312; Заимов. Миналото, с. 73; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 245.

[90] Ст. Заимов. Миналото, с. 73; на с. 179 Заимов сочи за основатели на новия централен комитет себе си, Хр. Караминков и Н. Обретенов. Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 244.

[91] Априлско въстание. Т. I. с. 37—38, писмо от Н. Обретенов, Гюргево, до Т. Х. Станчев, Русе, 9.XI.1875 г. Обретенов поръчва на Станчев (Богослов) да иде до Търново и да занесе писмо на Ив. х. Димитров, като се потруди той да бъде прехвърлен в Румъния. Обретенов дава и плана за бягството на Димитров. Два дни след това Обретенов наново поръчва на Станчев да иде в Търново (Априлско въстание. Т. I. с. 39, писмо от Н. Обретенов, Гюргево, до баба Тонка, Русе, 11.XI.1875 г.). В същото писмо Обретенов поръчва на майка си да препрати писма до с. Червена вода и другаде.

[92] Априлско въстание. Т. I. с. 37, писмо от Н. Обретенов. Гюргево, до Т. Х. Станчев, Русе, 9.XI.1875 г.

[93] За ходенето на Заимов във Враца вж. Ив. Данчев Свищовчанин. Пос. съч., с. 8 и сл.; Бояджиев. Пос. съч., с. 56 и сл.; Ив. Данчев, с. 39 и сл.; Спомени на М. Анков за размирните години (1872—1878), под ред. на Н. Начов. С., 1936. с. 20 и сл.; Страшимиров. История на Априлското въстание. Т. I. с. 227 и сл. Заимов трябва да се е върнал в Гюргево поне една седмица преди 18 ноември 1875 г., когато Ботев отговаря на едно негово писмо, с което гюргевци викали Стоил войвода при себе си (Ботев. Съчинения, с. 256).

[94] Ст. Заимов. Миналото, с. 73; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 245.

[95] Априлско въстание. Т. I. с. 40, писмо от Н. Обретенов, Ил. Драгостинов и Ст. Стамболов, Гюргево, до баба Тонка, Русе, 11. XI. 1875 г.

[96] Ст. Заимов. Миналото, с. 73.

[97] Обретенов. Спомени за българските въстания, 246.

[98] Този състав на комитета е подписан в писмото до Т. Пеев и Икономов в Браила от 10. XII. 1875 г. (Априлско въстание. Т. I. с. 47—48) и несъмнено само тези лица са били негови пълноправни членове. Споменаваните в спомените други емигранти, живеещи в Гюргево по това време, също биха подписали писмото, ако влизаха като членове в комитета.

Според Заимов (Миналото, с. 73—74) „властимеющите" в комитета били Стамболов, Заимов, Н. Обретенов, Волов, Драгостинов, Караминков, Г. Апостолов и Ив. х. Димитров. Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 246—247, сочи погрешно или тенденциозно Ив. х. Димитров за „външно лице" на комитета, което не присъствувало на заседанията му, а включва в него Н. Славков, Г. Бенковски, Г. Измирлиев и Г. Обретенов.

Димитров,[99] Ил. Драгостинов, Г. Икономов, Н. П. Мартинов, Тодор Чорбаджи,[100] Г. Апостолов, Н. Обретенов и Хр. Караминков.

Гюргевското революционно ръководно тяло само не се смятало за централен комитет. „Ний не сме, казва се в едно писмо от 6 март 1876 г. на Драгостинов, някой върховен съвет и комитет над комитетите в татковината ни, но просто едно дружество от опитни хора, които по призование и подканяне на представители от много области из Българско начертали един общ план, по който да свържат всички страни, па освен това и места за снабдяване оръжия и други потребности . . ."[101] Два месеца преди това Обретенов също нарича групата „дружество", а не комитет.[102] С названието Български революционен централен комитет си служи през март 1876 г. Търновският окръжен комитет.[103] Все пак в спомените и литературата Гюргевското дружество е станало известно като Гюргевски централен комитет, затова и в следващите страници то ще бъде наричано така.

На 11 или 12 ноември ГЦК започнал своите заседания.[104] За председател на заседанията бил избран Стамболов,[105] а за секретар — Заимов.[106] В разискванията участвували само членовете на комитета. Останалите жители на казармата и други емигранти в Гюргево, които не влизали в комитета, били допущани в заседанията само от време на време.[107]

Писмените протоколи на заседанията на ГЦК, каквито несъмнено е имало въпреки някои твърдения на спомените,[108] не са запазени. За взетите решения може да се съди по спомените на някои от участниците му и главно по данните на писмата, разменяни между комитетите и комитетските дейци

---

[99] Ив. х. Димитров не е участвувал в началната дейност на комитета. Той е пристигнал в Гюргево по-късно, след 11.XI.1875 г., когато Обретенов все още урежда неговото прехвърляне от България в Румъния (Априлско въстание. Т. I, с. 37—38, писмо от Н. Обретенов, Гюргево, до Т. Х. Станчев, Русе, 11.XI.1875 г.).

[100] Н. П. Мартинов, от Ново село, Русенско, и Тодор Петков Чорбаждията от с. Червена вода, Русенско, са участници в Червеноводската чета през септември 1875 г.

[101] Априлско въстание. Т. I. с. 131—132, писмо от Ил. Драгостинов, Гюргево, до Т. Кърджиев и Г. Петкович, Русе, 6.III.1876 г.

[102] Априлско въстание. Т. I. с. 59, писмо от Н. Обретенов, Гюргево, до Т. Чунчулов, Русе, 31.XII. 1875 г.

[103] Априлско въстание. Т. I. с. 144, разписка за 300 гроша, издадена от Българския революционен централен комитет, I окръг, 13.III.1876 г.; там, с. 155, писмо от Ст. Стамболов, Свищов, до С. Грънчаров, Гюргево, 15.III.1876 г.; там, с. 160, писмо от Ив. П. Семерджиев, Г. Оряховица, до Я. Ангелов, Гюргево, 16.III.1876 г.; и др.

[104] Обретенов. Записки за българските въстания. с. 246.

[105] Заимов. Миналото, с. 73; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 246.

[106] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 246.

[107] Заимов. Миналото, с. 73—74; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 246—247.

[108] Страшимиров. История на Априлското въстание. Т. I. с. 242, твърди, вероятно по спомени на съвременници, че решенията на комитета били устни. Подобно иещо твърди и Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 246. Според него писмени протоколи не се водели, за да се запази всичко в тайна. Това не изглежда напълно правдоподобно — толкова много и толкова важни решения не се вземат без фиксирането им на книга поне за известно време. Съображението, което изтъква Обретенов — запазването на тайната относно решенията на комитета, не е основателно, тъй като комитетът неведнъж разкрива намеренията си. Срв. напр. писмото му до Т. Пеев и Икономов в Браила от 10.XII.1875 г. (Априлско въстание. Т. I . с. 47—48), гдето е казано: „От разни места на нашето отечество тук сме се събрали, за да можем по-лесно и по-точно да се споразумеем за нашите действия напролет или сега."

до избухването на въстанието през април 1876 г., както и по практическите мерки, взети по време на самото въстание.

Основното решение на ГЦК било: да се организира въстание в България, което да се обяви на 18 април 1876 г. или най-късно на 23 април, Гергьовден. Датата била избрана, като били „взети във внимание всичките условия на нашия живот“[109].

За работата по организирането и провеждането на въстанието бил изработен цялостен план.[110] Съгласно с този план ГЦК трябвало да уреди няколко предварителни въпроса: да осигури доставката на оръжие, което да бъде закупено от комитетите в България,[111] да привлече войводи и офицери за нуждите на въстанието,[112] да определи един или няколко свои представители в Румъния, които да бъдат в помощ на вътрешните комитети по доставката на оръжие и по други възникнали нужди.[113]

Събранието на ГЦК разделило България на четири оперативни революционни окръга, начело на които трябвало да застанат главни апостоли. Окръзите били: първи — Търновски, с главен апостол Стамболов; втори — Сливенски, с главен апостол Драгостинов; трети — Врачански, с главен апостол Заимов; четвърти — Пловдивски, с главен апостол Волов.[114] В подкрепа на главните апостоли трябвало да работят 25 помощници,[115] между които някои от известните войводи и някои офицери, българи на руска

---

[109] А п р и л с к о в ъ с т а н и е. Т. I. с. 199, писмо от Ст. Стамболов до Т. Кърджиев, Русе, 6.IV.1876 г.

[110] А п р и л с к о в ъ с т а н и е. Т. I. с. 172, писмо от Ст. Стамболов, Г. Оряховица, до Т. Кърджиев, Русе, 21.III.1876 г.: „Ние писахме в другите окръзи, а така също и в Шоплука, че ще се изменят някои точки от плана . . .“ За плаи говорят и З. С т о я н о в. Записки по българските въстания, I, с. 314, и С т р а ш и м и р о в. История на Априлското въстание. Т. I. с. 242, вероятно по спомени на съвременници.

[111] А п р и л с к о в ъ с т а н и е. Т. I. с. 69, писмо на Н. Обретенов, Гюргево, до Т. Чунчулов, Русе, 14.I.1876 г.: Драгостинов сключил договор за купуването на 1000 пушки за Врачанския комитет; там, с. 70, договор между Розенфелд и Д. Горов за доставката на 500 пушки; там, с. 74, писмо на Н. Обретенов, Гюргево, до баба Тонка, Русе, 19.I.1876 г.; и пр.

[112] А п р и л с к о в ъ с т а н и е. Т. I. с. 47—48, писмо от членовете на ГЦК до Т. Пеев и Икономов, Браила, 10.XII.1875 г.; и др.

[113] Такива били, както личи от документите. Ил. Драгостинов, който останал до 7 март 1876 г. в Румъния, Д. Горов и Я. Ангелов в Гюргево и Ив. х. Димитров в Зимнич.

[114] За окръзите вж. подробно у Ал. Б у р м о в. Български революционен централен комитет, с. 148—151. Към изтъкнатите там съображения за броя и реда на окръзите вж. още съобщението в уводната статия на Нова България, год. I, бр. 57, 1. ян.1877 г., писана от Стамболов: „Българското въстание избухна преди време в Панагюрския IV-и окръг . . . Помощ отвън отнийде ие дойде на въстаниците,а III окръг, Шоплукът, не беше още въстанал . . .“ В най-ранните си спомени от м. юли 1878 г. Заимов също пише, че Врачанският окръг бил трети (БИА—ДБКМ, II А, 8656. „Истинска повест: Вапорът „Радецки“. Русе, 1878 г., юли, Заимов“). Едва по-сетне Заимов (Миналото, с. 74—75) почна да твърди, че III окръг бил Пловдивският, а Врачанският бил V.

[115] А п р и л с к о в ъ с т а н и е. Т. I. с. 59, писмо от Н. Обретенов, Гюргево, до Т. Чунчулов, Русе, 31.XII.1875 г.

[116] А п р и л с к о в ъ с т а н и е. Т. I. с. 47—48, писмо от Гюргевския комитет до Т. Пеев и Икономов, Браила, 10.XII.1875 г.: комитетът вика войводите дядо Никола от Хаинето и поп Харитон. По-рано още, към средата на иоември, Заимов вика Стоил войвода (Б о т е в. Съчинения, с. 256, писмо от Ботев, Букурещ, до Ст. Заимов, Гюргево, 18.XI.1875 г.). В средата на емигрантите в Гюргево имало неколцина руски офицери, които минали в България: Г. Измирлиев, Г. Обретенов и др. В България минават още Н. Славков, П. Пармаков и др.

служба.[116] В окръзите били определени 24 по-главни точки за действие.[117] Основната задача на апостолите била да активизират съществуващите революционни комитети по села и градове, да възобновят замрелите и да основат нови там, гдето нямало. Освен това апостолите трябвало да ръководят цялостната подготовка в окръзите и да застанат начело на въстанието, когато то бъде обявено.

Задачата на местните комитети била да пропагандират идеята за въстание, да записват въстаници и да се погрижат за набавянето на оръжие и други потреби за въстаниците. За улеснение на дейността на апостолите и на своята работа те трябвало да уредят междукомитетски пощи, тайна полиция и други спомагателни единици.[118] Те трябвало също да изработят статистика на населението в селата и градовете, на къщите и добитъка и на всичко онова, което може да бъде използувано за успеха на въстанието.[119]

Преди да се обяви въстанието, всеки окръг трябвало да свика събрание на представители на местните комитети, което да направи преглед на извършената подготовка, да потвърди по демократичен път волята на народа за въстание и да начертае нужните мерки за успеха му.[120] Предвиждало се и едно събрание от представителите на окръзите, което да направи генерална проверка за извършеното в цялата страна по подготовката на въстанието.[121]

Самото въстание трябвало да се проведе по такъв начин, че всички въстаници да излязат от населените места и да се съсредоточат в определени стратегически точки. По възможност и населението трябвало да бъде изведено извън селата и градовете, едно, за да бъде свързано само с мисълта за въстанието, и, друго, да се осигури неговата отбрана в случай на нападение от страна на башибозуците или редовната турска войска. Мирното турско население не трябвало да се закача, а тези от мюсюлманите, които се провинят, трябвало да бъдат унищожавани.[122] Редица градове (Цариград, Одрин, Пловдив, Пазарджик, Русе, Шумен, Разград) трябвало да бъдат запалени, за да се предизвика паника у властта. Телеграфните жици трябвало

[117] Априлско въстание. Т. I. с. 69, писмо от Н. Обретенов, Гюргево, до Т. Чунчулов, Русе, 14.I.1876 г.

[118] З. Стоянов. Записки по българските въстания. Т. I. с. 314; Страшимиров. История на Априлското въстание. Т. I. с. 242—243. И двамата са използували спомени на съвременници.

[119] Вж. напр. статистиката на Новоселския революционен комитет, Троянско (БИА—ДБКМ, II А, 9166). Срв. за това Страшимиров. История на Априлското въстание. Т. I. с. 242.

[120] Такова било събранието в местността Оборище, Панагюрско, за IV окръг. За подобно събрание на Търновския революционен окръг вж. писмото на Стамболов до Г. Петкович, Русе, 18.IV.1876 г. (Априлско въстание. Т. I. с. 238): „Тъй също от вашия град се призовава един от първите работници да дойде на нашето окръжно събрание, дето ще се решат най-важните въпроси на нашия окръг. Човек непременно ще ни изпратите, който да познава добре силите ви и духа на народонаселението. Чакаме го без друго да пристигне в петък или събота най-късно" (23 или 24 април 1876 г. бел. Бурмов). В документите на пенсионното дело на Цаньо Захариев от Трявна се свидетелствува, че той участвувал в окръжното събрание в Г. Оряховица заедно със Ст. Стамболов, Ст. Пешев, Н. Кабакчиев, Ив. Панов Семерджиев и др. (Априлско въстание, т. II, с. 418.)

[121] Априлско въстание. Т. I. с. 172, писмо от Ст. Стамболов, Г. Оряховица, до Т. Кърджиев, Русе, 21.III.1876 г. Вж. тук и бел. под линия 124.

[122] Това личи преди всичко от практиката по време на самото въстание. Вж. още протокола на заседанието на апостолите и комисарите в Панагюрище, 17.IV.1876 г. (З. Стоянов. Записки по българските въстания, I, с. 515 и сл. Срв. Страшимиров. История на Априлското въстание. Т. I. с. 242—243, вероятно по спомени на съвременници.

да бъдат прекъснати навсякъде, дето това е възможно. Железопътната линия Варна—Русе също.[123]

Главните точки на този план могли да се изменят само с общото съгласие на четирите революционни окръга.[124]

Колко време са траяли заседанията на ГЦК, не може да се каже поради липса на документални данни. В спомените се твърди, че те продължили до 25 декември.[125] Това твърдение, разбира се, е преувеличено. По-вероятно е твърдението, че главните въпроси около създаването на комитета и изработването на плана за подготовката и провеждането на въстанието са били разрешени най-късно до края на м. ноември. След това комитетът е трябвало да се погрижи за редица други мероприятия, като привличането на останалите революционни емигранти към работа,[126] снабдяването на апостолите със сръбски паспорти[127] и др.

Важна и същевременно трудна задача било да се намерят средства за път на апостолите и на техните помощници до определените им окръзи. Като не поддържал връзки с комитетите в Румъния, ГЦК нямало отгде да получи пари и затова понякога дори и членовете му гладували.[128] Тази задача била разрешена едва в края на м. декември, когато врачанецът М. Цветков предал на комитета известна сума, отделена от парите за купуване на оръжие за Враца.[129]

Наскоро след това апостолите и техните помощници започнали да преминават в България,[130] за да подготвят въстанието. Резултат на тяхната

---

[123] Априлско въстание. Т. I. с. 101, писмо от П. Волов, и Г. Бенковски, Панагюрище, до един революционен окръг, 17.II.1876 г.; там, с. 143, писмо от Ил. Драгостинов, Зимнич, до Г. Петкович, Русе, 13.III.1876 г.; З. Стоянов. Записки по българските въстания. Т. I. с. 515 и сл., протокол на заседанието от 17.IV.1876 г.

[124] Априлско въстание. Т. I. с. 172, писмо от Ст. Стамболов, Г. Оряховица, до Т. Кърджиев, Русе, 21.III.1876 г.: за промяната на някои точки от плана Стамболов свиква събрание на трите революционни окръга без Врачанския, вероятно защото е твърде далеч и е било мъчно негов представител да иде в Търново. Вж. още писмото на Стамболов до Т. Кърджиев от 6 .IV (Априлско въстание. Т. I, с. 199,) дето става дума, че определената за въстание дата може да бъде изменена само чрез споразумение с другите окръжни комитети.

[125] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 248.

[126] Априлско въстание. Т. I. с. 47—48, писмо от Гюргевския комитет до Т. Пеев и Икономов в Браила, 10.XII.1875 г., и др.

[127] Априлско въстание. Т. I. с. 60, паспорт на Г. Обретенов, издаден от Сръбското дипломатическо агенство в Румъния, 31.XII.1875 г.; пак там, с. 589, удостоверение от Сръбското агентство в Румъния, 17.III. 1877 г., за издадени през 1876 г. паспорти от Ст. Заимов (20.I), Г. Апостолов (7.II), Кирил Ботев (5.II), Н. Обретенов (2.I).

[128] Априлско въстанне. Т. I. с. 53, писмо от Т. Обретенов, Гюргево, до Т. Чунчулов, Русе, 22.XII.1875 г.

[129] Априлско въстание. Т. I. с. 59, писмо от Н. Обретенов, Гюргево, до Т. Чунчулов, Русе, 31.XII.1875 г.: М. Цветков дал освен за апостолите, които ще отидат във Враца, още 100 лири за другите 10 апостоли. С писмото си Обретенов моли да му съберат парн в Русе, за да си набави някои необходими принадлежности. Вж. още писмото на Стамболов, Гюргево, до Ил. Драгостинов и М.Цветков, Букурещ, 21.I. 1876 г. (Априлско въстание. Т. I. с. 79).

[130] Първите апостоли (4 души) заминали за България преди 14.I.1876 г. (Априлско въстание. Т. I. с. 69, писмо от Н. Обретенов, Гюргево, до Т. Чунчулов, Русе, 14.I. 1876 г.). Твърдението на Обретенов (Спомени от българските въстания, с. 250), че първи заминали Волов и Бенковски, и то преди Коледа (т. е. 25 декември 1875 г.), не отговаря на истината. В цитираното писмо се казва, че Волов тепърва ще замине, следователно на 14 януари 1876 г. той е бил още в Гюргево. З. Стоянов. Записки по българските въстания. Т. I. с. 318 — 319, разказва, че Волов и Бенковски минали

дейност било Априлското въстание, най-високата точка от борбите на българския народ против турските феодални поробители.

* * *

И така въпреки кризата в БРЦК знамето на революцията било вдигнато отново. Дейците на ГЦК продължили най-добрите традиции на българското национално-революционно движение, традициите на Раковски, на четите и на Левски. Работили в тясно сътрудничество с Ботев, те бранели в същност неговите революционни принципи и задържали революционното движение на висотата, на която го бе издигнал той.

Дунава на втория ден след Ивановден, т. е. на 9 януари 1876 г., което също е в противоречие с писмото на Обретенов. От друга страна, Стоянов твърди (с. 320), че Волов и Бенковски се явили в Сопот (дн. Вазовград) на 10 февруари 1876 г. Това е напълно приемливо. От него трябва да се заключи, че двамата апостоли са минали Дунава през втората половина на януари. Иначе не би могло да се обясни къде са се бавили те толкова време.

Кои са първите четирима апостоли, минали Дунава, засега не може да се определи по-точно. На първо място това е Г. Измирлиев, за когото става дума в цитираното писмо на Обретенов, а другите вероятно са Заимов и Апостолов.

НАРАСТВАНЕ НА РЕВОЛЮЦИОННИЯ ПОДЕМ ВСРЕД БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ПРЕЗ 1875—1876 Г.*

1. Икономическите последици от Кримската война (1853—1856), в която Турция излязла наглед победителка, били гибелни за стопанството на полуфеодалната султанска империя. В замяна на помощта, която получила от западните си съюзници във войната срещу Русия, Турция била принудена да отвори широко вратите си за западноевропейската промишленост и западноевропейския капитал. Предоставяйки специални икономически привилегии на западноевропейските капиталистически държави, на първо място Англия и Франция, Турция в скоро време изпаднала в пълна икономическа зависимост от тях. Господството на чуждестранния капитал съставлявало съществена пречка за самостоятелно икономическо развитие на Турция. Конкуренцията на западноевропейския капитал станала причина за упадъка и на промишлеността, и на земеделието, и на търговията в обширната Турска империя. Народното стопанство в Турция било доведено до пълна разруха.

Във връзка с това не по-добре стоели работите и на държавните финанси. Войната с огромните си разходи объркала завинаги бюджета на държавата. Той не могъл да се оправи нито с увеличаване на старите и въвеждане на нови данъци и налози, нито с външните заеми, които Турция почнала да сключва от 1854 г. нататък, нито с полумерките от финансово естество, които правителството се опитвало да вземе отвреме-навреме.[1]

Този процес на постепенно задълбочаване на икономическата и финансова криза в Турция се засилил особено много след 1873 г. и започнал да предвещава неминуема катастрофа на турската феодално-бюрократична държава.[2]

Докато външният дълг на Турската империя през 1854 г. възлизал на 75 милиона франка, през 1870 г. той достигнал до 2,5 милиарда, а през

---

* Исторически преглед, год. VII, 1950, кн. 1, с. 74—91.

[1] За Кримската война и за икономическите последици от нея за Турската империя вж. у Е. В. Тарле. Крымская война. Второе исправленное дополненное издание. Т. I. и II. М. — Л., 1950; Д. Благоев. Принос към историята на социализма в България. С., 1949. с. 52—54; Ж. Натан. Икономическа история на България. С., 1938. с. 109 и сл.; Новая история колониальных и зависимых стран. Т. I. М., 1940. с. 191 и сл.; Д. Косев. Отражението на Кримската война (1853—1856 г.) в България—ИПр, г. III, 1946—1947, кн. 2, с. 183—200; К. Шарова. К. Маркс и Ф. Енгелс за развитието на южните славяни и на българския народ.—ИПр, г. VI, 1950, кн. 4—5, с. 553—567.

[2] Вж. по-подробно за това у Д. Косев. Положението на българския народ преди Априлското въстание. —ИПр, г. IV, 1947, кн. 2, с. 145—154.

1875 г. — 5,3 милиарда франка. При това от тези пари Турция била получила не повече от 3 милиарда франка — толкова били тежки условията на заемите.[3] През 1875 г. в държавния бюджет, чиято обща цифра достигала от 5 785 819 кесии, била предвидена за изплащане лихвите на държавните дългове, без да се правят каквито и да било погашения на самите дългове, грамадната сума от 3 373 933 кесии, равняващи се на 14 милиона турски лири. С други думи, 60% от бюджета на държавата отивал за изплащане лихвите на държавните дългове.[4]

При положение, че повече от приходите на държавата отивали за лихви на дълговете ѝ, държавният бюджет завършвал постоянно с дефицит. Така дефицитът през финансовата 1873—1874 г. възлизал на 4 950 000 лири,[5] на следната година нараснал на 5 милиона лири,[6] а през 1875—1876 г. надминал и тази цифра.[7]

Правителството прибягнало към налагането на нови данъчни тежести. Те били замислени в началото на 1874 г., както съобщава цариградският дописник на в. „Таймс". Предвиждало се увеличаване на данъците върху тютюна, върху търговските предприятия, върху тапиите (документи за поземлена собственост) и главно увеличаване на десятъка върху селскостопанските произведения (йошур).[8]

И наистина в края на 1874 г. йошурът бил увеличен от 10 на 12,5%.[9] Преди това в средата на същата година била издадена заповед, според която данъкът бедел (военен данък, плащан от немюсюлманите) трябвало да се взема и от новородените деца, щом са момчета.[10] Последвали и други увеличения.[11]

Въпреки това финансовото положение на държавата било толкова лошо, че я довело до официален банкрут. На 27 септември 1875 г. във вестниците било напечатано официално съобщение, в което се изтъква тежкото финан-

[3] Новая история колониальных и зависимых стран, с. 422; А. Ф. Миллер. Краткая история Турции. М., 1948. с. 83, 93; Д. Косев. Положението на българския народ преди Априлското въстание, с. 146—147.

[4] Век, г. II, бр. 25, 21 юни 1875 г., статия „Финансите на държавата"; Век, г. II, бр. 27, 5 юни 1875 г., статия „Бюджетът на държавата за годината 1291 (1875—1876)"; Век, г. II, бр. 39, 27 авг. 1875 г., статия „Решителна мярка"; Век, г. II, бр. 40, 4 окт. 1875 г., статия „Икономически мерки"; Знаме, г. I, бр. 22, 13 юли 1875 г., дописка от Цариград — Хр. Ботев. Съчинения, под ред. на Ал. Бурмов. С., 1940. с. 481; срв. и Д. Косев. Положението на българския народ преди Априлското въстание, с. 146.

[5] Век, г. I, бр. 6, 16 февр. 1874 г.

[6] Век, г. II, бр. 26, 28 юни 1875 г., статия „Бюджетът"; Век, г. II, бр. 39, 27 авг. 1875 г., статия „Решителна мярка".

[7] Век, г. II, бр. 27, 5 юли 1875 г., статия „Бюджетът на държавата за 1291 (1875—1876)"; предвижда се недоимък 1 009 231 кесии или, както го изчислява в. „Напредък", г. IX, бр. 49, 5 юли 1875 г., 5 046 155 лири. Срв. и Д. Косев. Положението на българския народ преди Априлското въстание, с. 146.

[8] Век, г. I, бр. 6, 16 февр. 1874 г.

[9] Век, г. II, бр. 2, 11 ян. 1875 г., статия „Десетъкът 12,5%"; Век, г. II, бр. 29, 28 юни 1875 г., статия „Бюджетът"; докато през 1874—1875 г. от десетъка били предвидени да се съберат 1 360 000 кесии, за следната 1875—1876 г. те били увеличени с 32 000 кесии; срв. Новая история колониальных и зависимых стран, с. 422.

[10] Напредък, г. IX, бр. 1, 5 юли 1874 г., дописка от Лясковец, Напредък, г. IX, бр. 9, 28 авг. 1874 г., дописка от Търново. Търновци направили махзар против разпоредбата за събиране на бедел и от новородените деца, но жалбата им останала без последствие.

[11] Напредък, г. X, бр. 62, 4 окт. 1875 г., дописка от Мустафа паша (Свиленград) — увеличен бил данъкът върху гроздето, та затова „сиромасите с кървави сълзи обират лозята си".

сово положение на държавата и се казва, че в течение на следващите 5 години хазната ще изплаща само половината от лихвите на вътрешните и външните заеми, а за останалата половина ще издаде полици (облигации) с 5% лихва.[12]

Тази мярка предизвикала падане на турските ценни книжа и редица смущения в стопанския живот на държавата. „Тези решения — казва се в един от тогавашните български вестници — направиха на публиката голямо впечатление и от минутата на тяхното решение настана панически страх и извънредна неправилност в борсата на Галата."[13]

2. Несъмнено, че цялото това развитие в областта на стопанството на Турската империя влошило извънредно много положението на народните маси. Това влошаване засегнало еднакво и господствуващата нация и подчинените народи, но за последните то било в голяма степен по-чувствително.[14] През 1874—1875 г. то стигнало върхната си точка.[15]

Конкуренцията на западноевропейските стоки, които залели турските пазари, разорила почти напълно занаятчийството в империята. Произведенията на местната промишленост не могли да конкурират западните стоки нито по качество и изработка, нито по цена и отпаднали отдавна от пазара.[16]

Все поради външната конкуренция,[17] а главно поради вътрешни причини западнало и земеделието в Турската империя. Положението на селяните, лишени от достатъчно земя, работещи като изполичари и кесимджии и претоварени с данъци, се влошавало прогресивно. „Преди Хати-хумаюна (т. е. преди 1856 г.) — пише в. „Напредък" — българите са били в поминъка си много по-охолни и щастливи, а оттогава насам с постепенното умножаване на данъците и на всякакъв вид от по-долните чиновници грабителства и други причини тъй се изсмуква из народа кръвта из жилите и мозъкът на костите, щото с всичкото му денонощно и неуморимо работене за плащане данъци и разни глоби той е в трепет от заптиетата, които вървят из селото един след друг да го бият, ако не е събрал исканото количество, и при всичко че не харчи почти нищо за себе си, а се храни с един прост хляб, достигнал е да няма риза на гърба си."[18] И по-нататък: „Всичкият поминък на селянина главно е земеделието и скотовъдството, а ако пресметнете във всяка каза, ще видите, че на всяка къща едно на друго се пада от 800 от 1200 гроша да плаща на година за данъци и различни други грабителства и откупувания и че приходите от произведенията на казата не стигат навсякъде за

---

[12] Напредък, г. X, бр. 61, 27 авг. 1875 г.; Век, г. II, бр. 39, 27 авг. 1875 г.

[13] Напредък, г. X, бр. 61, 27 авг. 1875 г., статия „Борсата в Цариград".

[14] С т. З а х а р и е в. Географико-историко-статистическо описание на Татарпазарджишката каза. Виена, 1870. с. 25.

[15] Срв. напр. дописката от Кълисура в Източно време, г. II, бр. 38, 1 ноем. 1875 г.: „От три-четири години, а най-вече от лани, селото ни е тръгнало съвсем назад".

[16] Напредък, г. IX, бр. 1, 5 юли 1874 г., статия „Българският народ в икономическо отношение": „Първородните прочее следствия от нашествието на европейската индустрия са пропадането на нашата народна индустрия . . ." Срв. Ж. Н а т а н. Пос. съч., с. 111 и сл., дето са приведени многобройни данни за пропадането на българската местна промишленост.

[17] Напредък, г. IX, бр. 1, 5 юли 1874 г., статия „Българският народ в икономическо отношение". Срв. още у Д. Косев. Положението на българския народ преди Априлското въстание, с. 148—149.

[18] Напредък, г. X, бр. 70, 29 ноем. 1875 г., статия „Официалност на българския език с общински реформи".

изплащане на разноските, а трябва да продават и от капитала, сиреч да си продадат вола или нивата, за да доплатят изискваното количество. Ако казата печели от всичко 10 милиона гроша на година, 9-те милиона са данъци със злоупотребленията им заедно, а само един милион за нуждите на хората, като за желязо, сол и други такива ситни, необходими потреби; тъй щото от всичката с толкоз труд и мъки печалба нито десетата част им остава за нихните скромни нужди."[19] Друг вестник — „Век", добавя: „Голяма част от най-трудолюбивото народонаселение се е изтощило от пот и труд да оре и копае земята, а не достига му риза да тури на гърба си, а не се храни на много места освен с просо или кукуруз, често и без сол, а не може да отхрани дечицата си, които се изморяват с него заедно още от пелени . . ."[20]

Особено утежнявал положението на селячеството начинът на събиране на данъците. „Сметките на бирниците — казва в. „Век" — не са сметки, които учим в аритметиката. Десет за тях е често петдесет."[21] Десятъкът бил продаван от държавата на откупвачи — мюлтезими, които след това го събирали от селяните. Те вършили нечувани злоупотребления, като вземали 1 сноп на 8 вместо на 10, а понякога и на половина,[22] и често забавяли поради претрупаност събирането, та снопите изгнивали по нивите.[23] „Грозен и поразителен е викът, който издават нашите дописници от страна на верните царски поданници, от страна на българския народ за неправдите, които им се правят при събирането на десятъците", казва в. „Напредък" и добавя: „Няма съмнение, че тези злоупотребления и тези съблъчания на царските поданници са една от главните причини за упадането на земеделието."[24] Това констатират и някои турски вестници, като реакционния „Басърет" и официоза „La Turquie".[25]

Тежкото икономическо положение на селячеството било използвано от лихвари и зеленичари, които го ограбвали най-безсъвестно и жестоко. В една статия на учителя М. Минев от с. Бъдеще (Ахиево), Старозагорско, се дава следната картина на ограбването на селяните от лихварите и зеленичарите: „А какво е положението на нашите земеделци? Първо и първо трябва да знаем, че те, нашите земеделци, по разни причини и неволю са попаднали под огромни според състоянието си дългове и няма надежда да се избавят от тях, ако следуват все тъй да отиват. Но като казвам, че няма надежда да се избавят от дълговете си, не мислете, че те не плащат или не искат да се разплатят; напротив, те плащат и плащат двойно и тройно това, що са веднъж заели, но пак остават длъжни и от година на година още повече задължняват. А знаете ли защо е туй ? Защото нашите заимодавци са толкова взискателни, щото при пръв случай за помощ на един земеделец

---

[19] Напредък, г. X, бр. 70, 29 ноем. 1875 г., ст. „Официалност на бъл. език. . ."

[20] Век, г. II, бр. 43, 25 окт. 1875 г., статия „Европа и реформите в Турско".

[21] Пак там.

[22] Напредък, г. IX, бр. 7, 16 авг. 1874 г., дописка от Ени Загра (Нова Загора); Напредък, г. X, бр. 65, 25 окт. 1875 г., дописка от Хасково: селяните платнли десетък 1 на 4. Срв. още Източно време, г. II, бр. 42, 29 ноем. 1875 г., статия „Мюлтезимите".

[23] Напредък, г. X, бр. 56, 25 юли 1875 г., дописка от Ени пазар (Нови пазар).

[24] Напредък, г. X, бр. 60, 20 авг. 1875 г., уводна статия „Събирането на десетъците".

[25] Век, г. I, бр. 5, 9 февр. 1874 г., статия „Десетъците"; Век, г. I, бр. 2, 11 ян. 1875 г., статия „Десетъкът 12,5%". Срв. още Д. К о с е в. Положението на българския народ преди Априлското въстание, с. 148.

те гледат, ако е възможно, да му вземат всичко, що има, и то ето как: като му заемат пари, срещу заетото количество купуват от него храната, дорде е тя още на нивите, с много долна цена и тази храна подире те пак я продават на същия или на други с почек за няколко месеца и с много по-висока цена. Например: по причина на сушата в нашата каза тази година жетвата беше слаба и произведението се взе от взаимодавците, които го бяха прекупили още през пролетта с долна цена, а горките земеделци не остана с какво да засеят отново нивите си и с какво да изхранят многобройната си челяд. Какво да правят сега? Да скръстят ръце и да стоят — не бива! Настана време за сеитба и те пак отиват при своите взаимодавци и раболепно им се молят да им помогнат. Но взаимодавците не са хора, които да откажат, те им помагат, но как? Онова жито, което бяха прекупили от тях по 26 гроша килото, сега на почек до август им го продават по 85—91 грош, ако и житото в брой да се продава 50 гр. килото. Дето ще рече, че нашият земеделец за година време на 25 гр. плаща лихва 60—66 гроша. И това си се повтаря в същата съразмерност всяка година."[26] „Нашите села — пише „Напредък" — из ден в ден изпадат в големи дългове. Има села, които имат по-голям дълг, отколкото чинят те самите с всичкото си."[27]

Тежкото икономическо положение на занаятчии и селяни, които съставлявали мнозинството от народа, се отразявало и на търговията. Стоки имало, но поради масовото обедняване нямало кой да ги купува. „Беден е сега народът — констатира в. „Напредък" , — оголял, останал е без душа и сърце, за него няма почивка, няма празник, няма весел ден и всякой ден е под грижа и страх." Като изтъква това, вестникът продължава: „Где са, казват и гражданите еснафлии, умислени по дюкяните си, где са ония години, когато селяните бяха по-охолни, та дохождаха да си купят калеври, кърпи и други потреби, а сега седим по цял ден, чакаме мющерии и затваряме вечер дюкяна, без да сме направили ни за пет гроша алъш-вериш."[28] А търговските известия във в. „Век" и „Източно време" обикновено започват със „застой" и свършват със „застой": „Делата са ограничени, а цените почти в застой. Стоката се възкачи на 30 000 кила меко и 15 000 кораво (жито). Голям застой тоже и по колониалните."[29] Спадането на цените на зърнените храни се наблюдава редовно в бюлетините, печатани от тези вестници. То е отразено и в дописките. Така една дописка от Каспичан до „Източно време" започва с думите: „Нищо добро, нищо утешително, г-не редакторе. Алъш-веришите кесат! Жито, ечемик, кукуруз и просо дал господ много, но пари не струват като друга година."[30]

Към всичко това се прибавяло и неплодородието вследствие на сушата през 1874 г., както и на тежката зима през 1874—1875 г. Един дописник от Разград пише във в. „Напредък": „Тази година за никого не е: земеделците повреди вятър, град и суша; суватчиите и тия сувадисаха — гове-

[26] Напредък, г. IX, бр. 34, 22 март 1875 г., „Положението на нашите земеделци и средство за подобрението му". Вж. още дописка от Нова Загора, озаглавена „Сиромашията в Енизаарско" в Напредък, г. IX, бр. 39, 26 апр. 1875 г.

[27] Напредък, г. IX, бр. 1, 5 юли 1874 г., статия „Българският народ в икономическо отношение"; Век, г. II, бр. 10, 8 март 1875., статия „Осиромашаването на земеделческото население в България".

[28] Напредък, г. X, бр. 70, 29 ноем. 1875., статията „Официалност на българския език с общински реформи".

[29] Век, г. II, бр. 40, 4 окт. 1875.

[30] Източно време, г. II, бр. 42, 29 окт. 1875.

дата им пасат пепел и пият по малко топла вода; пчеларите като никоги други път, изнесоха си кошниците пълни и внесоха ги празни — както вехтите, тъй и новите, — всичките им пчели измряха от сушата."[31] Друг дописник добавя :„ Кукурузите — мамулите, изгорели на мястото си. И от тях си отбили надеждата, щото хванали да пускат добитъка си да ги пасе. И лозята, казват, не ги бивало. С една реч — тук работите не отиват на добре."[32]

Липсата на храни за добитъка довело до масовото му измиране или изколване. „Новините, които идат от всяка страна из областите — пише в „Век", — по мора на добитъка, са сърцераздерателни. Болестите от една страна, студът и нямане на храна — от друга, косят всъде рогатия добитък и особено овцете, които гинат по стотина."[33]

В края на краищата през пролетта на 1875 г. селячеството останало и без храни, и без добитък. „Цели селения — установява в. „Век" — отиват да заявят на властта, че няма ни семе, ни храна до жетва."[34] Но властта нито могла, нито пък имала желание да им помогне.[35]Напротив, точно по това време били наложени новите увеличения на данъците, за които се спомена по-горе, и било засилено събирането им. Така дописник от Нова Загора съобщава във в. „Напредък": „Беглички тръгнаха, изписаха овцете и ако да виждат, че пред очите им мрат, те искат парите. Бой на селяните за пари!"[36]

3. Към това се прибавяла и пълната несигурност за живота и имота на населението в империята и особено за немюсюлманското. На тях посягали еднакво и местните държавни чиновници, особено заптиетата,[37] и всевъзможни разбойници, скрити и явни. Икономическата криза засягала и мюсюлманите и те намирали възможност да подобрят положението си чрез грабежи над своите съседи немюсюлмани. Обирите и убийствата, произволите и злочинствата станали обикновено явление в държавата. За тях говорят стотиците дописки в българските вестници от онова време. Те

---

[31] Напредък, г. IX. бр. 6, 10 авг. 1874 г. дописка от Разград.

[32] Напредък, г. IX, бр. 5. 3 авг. 1874 г. статия „Пътни бележки"; Напредък, г. IX, бр. 20, 14 дек. 1874 г., дописка от Ени пазар (Нови пазар): „Никаква жътва". Повече данни за сушата и тежката зима през 1874—1875 г. вж. у Д. К о с е в. Положението на българския народ преди Априлското въстание, с. 149—150.

[33] Век, г. II, притурка малък формат, датата скъсана, статия „Зимата и добитъкът"; Век, г. II, бр. 11, 15 март 1875 г., статия „Икономическото бедствие в България"; Век, г. II, бр. 13, 29 март 1875 г., статия „Гладът и морът в добитъка". Вж. още докладите на руския вицеконсул в Пловдив. Документи за българската история. — Архив на Н. Геров. Ч. II. с. 107, 111—112.

[34] Век, г. II, бр. 11, 15 март 1875 г., статия „Икономическото бедствие в България". Вж. още Документи за българската история.— Архив на Н. Геров. Ч. II. с. 107, 111—112, 121 и др.

[35] Както съобщава в доклада си от 11.X.1875 г. руският виценконсул в Пловдив, на селяните в Пловдиски окръг било раздадено жито в заем както за засяване, тъй и за изхранване. Селяните трябвало да върнат заетото жито в същото количество, в което им било заето. Когато обаче трябвало да върнат житото обратно, Тосун паша издал наредба то да се заплати по 67 пиастра килото, т. е. двойно и тройно над текущата цена на житото. Документи за българската история. — Архив на Н. Геров. Ч. II. с. 121.

[36] Напредък, г. IX, бр. 39, 26 апр. 1875. Вж. още статията „Икономическото бедствие в България" във Век, г. II, бр. 11, 15 март 1875 г.

[37] Век, г. II, бр. 43, 25 окт. 1875., статия „Европа и реформите в Турско": „Груби, свирепи, коравосърдечни, злобни заптиета в българските населения са най-големия бич за клетата рая."

заемат почетно място и в докладите на чужди консули в Турция.[38] От тях страдали и селяните, и търговците, и работниците, които напущали селата си, за да работят другаде и изкарат прехрана за себе си и семействата си.[39] Достигнало се дотам, че пътуването из Турция, както се изразява един дописник на „Напредък" от Дряново, станало „премеждливо".[40]

Най-голямото зло в това отношение представлявали черкезите, населени наскоро след Кримската война в България.[41] Те живеели предимно от грабежи на мирното население, които вършели явно и посред бял ден и под покровителството на местната власт, с която в много случаи били съдружници.[42] Ето как един дописник от Разград описва действията на черкезите: „При всичките тези теглила от природата (става дума за сушата) не са по-честити и другите търговци и кърджии, от друга страна. Тръгне ли някой нанякъде по печалба, за да прехрани къщата си и да плати данта си, и животът, и имотът му са в опасност: добрите гости черкези го вардят да му земнат и коня, и вола, и биля да го убият посред пладне. Нощем влязат в дворовете на хората и изваждат им добитъците; деня ги покарват от пасбищата и поляните пред очите, ако би ще и на самите стопани, или ги вземат със сила, с желязо и огън от ръцете им."[43]

4. Това положение на нещата в Турската империя довело до силно изостряне на недоволството на подчинените народи и създало през лятото на 1875 г. революционна обстановка. В началото на юли избухнало въстание в Херцеговина и Босна. Повод на въстанието било събирането на данъците,[44] но по-далечната цел на въстаниците била да отхвърлят турската феодална власт. Движението на херцеговинци и босненци било посрещнато с горещо съчувствие от страна на Черна гора и Сърбия, които почнали да се готвят за война. В България наченала усилена подготовка за въстание, което избухнало през септември 1875 г.[45] За война с Турция почнали да се готвят и Румъния, и Персия. Турската империя влязла в нова криза, която предвещавала нейната гибел. Цариградският вестник „Левант Хералд" характеризира по следния начин положението на Турската империя през лятото на 1875 г.: „Когато преди няколко седмици Махмуд паша дойде на властта, той намери, че самото съществуване на империята беше в опасност от всяка страна. Херцеговина и Босна бяха в явно въстание и поведението на съседните славянски княжества изискваше голяма военна демонстрация. Бюджетът показваше недоимък от пет милиона, а хазната беше празна. Сношенията с чуждите сили бяха, да не кажем друго, съмнителни. Усилията,

---

[38] Вж. напр. Документи за българската история. — Архив на Н. Геров. Ч. II с. 122, 126, 128—131 и сл.

[39] Напредък, г. IX, бр. 6, 10 авг. 1874 г., дописка от Разград; също и множество дописки в другите вестници и особено в „Източно време" и „Знаме".

[40] Напредък, г. IX, бр. 18, 30 окт. 1874 г.

[41] Век, г. II, бр. 7, 15 февр. 1875 г., статия „Черкезите в Отоманската държава"; Знаме, г. I, бр. 21, 6 юли 1875 г., статия „Черкезите в Турция" — Хр. Ботев. Съчинения, с. 477—481.

[42] Знаме, г. I, бр. 21, 6 юли 1875 г., статия „Черкезите в Турция — Хр. Ботев. Съчинения, с. 480—481.

[43] Напредък, г. IX, бр. 6, 10 авг. 1874 г.

[44] Напредък, г. X, бр. 52, 26 юли 1875 г., извадка от статия в цариградския вестник „Курие д'Ориан".

[45] За въстанието в България през есента на 1875 г. вж у З. Стоянов. Записки по българските въстания. Т. I, второ изд. С., 1894 . с. 187—290; Д. Т. Страшимиров. История на Априлското въстание. Т. I. Пловдив, 1907. с. 180—221.

които бяха направили бившите министерства да умножат чрез даждия доходите, бяха произвели глъбоко и общо негодувание и знакове някои показваха явно, че едно въстание на народонаселението в някои области беше малко или много належащо. Всичко беше раздрънкано. Междуособния бой, границите угрожавани, народа незадоволен, бюджета неблагоприятен , хазна празна, парични задължения значителни: това намери Махмуд паша."[46]

Правителството на Махмуд Недим паша прибягнало да редица мерки, за да заздрави положението на империята и да я изведе от кризата.

За да уравновеси бюджета на държавата, който, както се каза вече, отивал в по-голямата си част за изплащане лихвите на държавните дългове, правителството спряло наполовина плащанията на лихвите. С това то фактически признало, че държавата е в банкрут. Въпреки уверенията на правителството, че Турция е честен платец, никой от нейните кредитори не ѝ вярвал.[47]

За да притъпи отчасти недоволството на подчинените народи, правителството обещало да пристъпи към някои нови вътрешни преобразования. На 27 септември 1875 г. било издадено официално съобщение, с което се обявили следните преобразования: премахва се четвъртата част от десятъка на всички земеделски произведения: опрощават се всички закъснели данъци (бакии) до 1872—1873 г.; общините получават правото да имат представители в административните съвети (меджлиси) на областите; всяка година областните меджлиси ще изпращат представители в Цариград до правителството с изложения за нуждите на населението в областите; ще се определят особени чиновници и контрольори за правилното разпределение на данъците; ще бъдат проведени данъчни реформи; ще се преобразува жандармерията.[48] На 30 ноември 1875 г. бил издаден ферман за нови преобразования: обещава се ненамеса на административната власт в работите на съдебната власт; реформират се отчасти съдилищата; обещава се съразмерност на данъците и нова данъчна система; обещават се мерки против произволите на мюлтезимите (откупвачи на данъци); отстранява се полицията от събирането на данъците, които в бъдеще ще се събират от избрани от общините хора; актове за владение на земя ще се издават не от съдилищата, а от главното управление на архивите (дефтерхакани) в Цариград; обещава се подобряване на полицията, в която ще се назначават честни служители; ще се подобрят общите ангарии; ще се подобри търговията; обещава се равенство на всички поданици на империята; ще се вземат на държавна служба и немюсюлмани; освобождават се от бедел младежите до 20 години и мъжете над 40 години, както и немощните и сакатите; няма да се прави никаква разлика за притежаването на земи; завещанията на немюсюлманите ще се

---

[46] Век, г. II, бр. 40, 4 окт. 1875 г., статия „Икономическите мерки".

[47] Срв. статията „Икономическите мерки". — Век, г. II, бр. 40, 4 окт. 1875 г.; също и статията „Държателите на турските фондове". — Век, г. II, бр. 50, 13 дек. 1875 г. В Лондон станал митинг на кредиторите на Турция, на който били отправени и закани срещу нея — вж. у М. Димитров. Хр. Ботев. Биография. С., 1948. с. 155; пак там, с. 152, цитираните в руския вестник „Современныя известия" от 11 ян. 1876 г. думи на английския вестник „Таймс": „Никога Портата не се е намирала в такова критическо положение. Тя е несъстоятелен платец, изоставен от всички борси в Европа . . ."

[48] Напредък, г. X, бр. 61, 27 авг. 1875 г.; Век, г. II, бр. 38, 27 септ. 1875 г.

почитат; съставя се изпълнителен правителствен комитет за осъществяване на реформите, дадени с фермана.[49]

Обещаните от турското правителство преобразования съвсем не постигнали ефекта, който то очаквало. Те били посрещнати с недоверие или пък равнодушно от немюсюлманските поданици на империята. Опитите на правителството да застави населението да благодари със специални адреси не се увенчали с успех.[50] В новите обещания за реформи немюсюлманското население виждало само повторение на старите реформени актове, като Хатишерифа и Хатихумаюна, които си останали мъртва буква.[51] В. „Напредък" в уводна статия посрещна по следния начин обещанията за реформи от 27 септември 1875 г.: „Реченото съобщение не препоръчва явно на държавните чиновници нито правосъдието, нито почитането на законите, нито покровителствуването на земеделието, нито пък, с една дума, нещо от това, що се отнася до благоденствието на населението в обширната Отоманска империя."[52] На друго място вестникът изтъква: „Българският печат изрази доста мнения в какво би трябвало да се състоят тия очаквани преобразования, като описа крайната бедност на селяните и тяхното неимоверно угнетение от страна на заптиетата, съсипателната претовареност в данъците и чудовищните злоупотребления на мюлтезимите, ненамерването правда пред съдилищата, нито потребното покровителство пред управителите; той каза в заключение, че са необходими реформите в правосъдието, в системата на данъците и в администрацията." Това обаче не се виждало в новите реформи.[53] Все същият вестник се съмнява в искреността на новите преобразования, тъй като не вярва агата да се съгласи да бъде равен с християните.[54] В. „Век" не вижда прогласеното равенство да се изразява в друго освен „в простото, види се, поданичество пред царя". При това, смята вестникът, смяната на едни имена с други още не означава реформи — „даждията изменяват имена, но затова клетият селянин не носи на гърба си по-малък товар"[55].

Обстоятелството, че новите преобразования били прогласени след избухването на въстанието в Херцеговина и Босна и след опита за въстание в България, било схванато от немюсюлманските поданици на султанската империя като проява на слабост от страна на правителството.[56] В писмо до П. Хитов бъдещият войвода на въстаническата чета Таньо Стоянов съобщава: „Питаш ни за отсреща (България) що има. Царят издал ферман, както и преди лъжовен, само гледа да умири Херцеговина и тогаз той знае да коли и да беси редом всички славяни. Но фермanът все е за полза, щото казват: „Царят го е страх от нас и дава ферман. Кураж вземат българите."[57]

[49] Напредък, г. X, бр. 71, 6 дек. 1875 г.; Век, г. II, бр. 49, 6 дек. 1875 г.; Източно време, г. II, бр. 43, 6 дек. 1875 г.

[50] Документи за българската история. — Архив на Н. Геров. Ч. II. с. 138, 143—144.

[51] Напредък, г. X, бр. 70, 29 ноем. 1875 г., статия „Официалност на българския език с общински реформи"; Век, г. II, бр. 50, 13 дек. 1875 г., статия „По новия ферман"; Документи за българската история. — Архив на Н. Геров. Ч. II. с. 136.

[52] Напредък, г. X, бр. 61, 27 авг. 1875 г., уводна статия „Новите преобразования".

[53] Напредък, г. X, бр. 70, 29 окт. 1875 г., статия „Официалност на българския език с общински реформи".

[54] Напредък, г. X, бр. 70, 29 окт. 1875 г., уводна статия „Основата на реформите".

[55] Век, г. II, бр. 43, 25 окт. 1875 г., статия „Европа и реформите в Турско".

[56] М. Димитров. Хр. Ботев. С., 1949. с. 155.

[57] АНБ, II А, 62, 8527, писмо на Т. Стоянов, Т. Магурели, до П. Хитов, Белград, 25.II.1876 г. Срв. и уводната статия на Нова България, г. I, бр. 57, 1 ян. 1877 г.:

Същото твърди в спомените си и З. Стоянов: „Турция е уплашена! — шепнеха тук-там много разпалени патриоти и си триеха ръцете от радост, че може би да е наближил най-после часът на нашето робство. Първият плод на септемврийските движения през 1875 г. не закъсня да се яви. Той беше султанският ферман от 3 декември същата година, с който се даваха на българите някои изтъркани и прецедени правдини със съмнително правдоподобие, както това е било завинаги."[58]

Мюсюлманите от своя страна посрещнали реформите враждебно — те ги смятали за преголеми отстъпки пред „гяурите" и това ги раздразнило твърде много. „Види се — казва в. „Век", — че на много места добрите намерения и проглашаваните реформи са се разбрали съвсем наопаки."[59] Убийствата, обирите, безчинствата от страна на мюсюлманите зачестили. Реформите, казва в. „Напредък", продължават да възбуждат грубия фанатизъм на турската невежествена маса и тя върши злодейства, каквито не са „търпени от времето на еничарите"[60]. Настъпило „неслишено угнетение на клетата рая"[61].

5. Кризата в Турската империя предизвикала нова намеса на европейските сили в нейните работи. Източният въпрос бил поставен отново на дневен ред пред европейските правителства. Починът за това бил в ръцете на Русия, която провеждала своята политика в съгласие със съюза на тримата императори. „През август 1875 г. канцлер Горчаков заявил във Виена, че е необходима обща намеса в турско-херцеговинските работи, като на въстаналите области се даде автономия, подобна на онази, с която се ползува Румъния, т. е. близка до пълна независимост."[62] Австро-Унгария, която не желаела да види на Балканския полуостров още една независима южнославянска държава и, от друга страна, не желаела да остави разрешението на въпроса в ръцете само на Русия, излязла със свой проект за уреждане на работите в Турция. Този проект, който целял да се даде само административна автономия на въстаналите области, бил обявен с нотата на австро-унгарския външен министър Андраши от 30 декември 1875 г. В нотата си Андраши предлага на държавите, подписали Парижкия договор от 1856 г., да предприемат общи действия за уреждането на въпроса на Херцеговина и Босна. Предложението на Андраши било прието от заинтересуваните държави.[63]

Изявленията на Горчаков, нотата на Андраши, независимо от скритата ѝ цел да помогне на Турция, както и съгласието на другите велики сили да се подложи на разглеждане въпросът за реформи в Турция станали достояние на народите в Турската империя. Едновременно с това дотук достигнали и коментарите на руските и други европейски вестници, които в своето мнозинство установили слабостта на Турция и необходимостта от преобразование в обширната султанска империя.[64] Всичко това несъмнено

„Уплашеното турско правителство, за да задоволи и успокои своите поданици, издаде преснопаметния ферман".

[58] З. Стоянов. Записки по българските въстания. Т. I. с. 296.

[59] Век, г. II, бр. 42, 18 окт. 1875 г., статия „Реформите и злоупотребленията".

[60] Напредък, г. X, бр. 64, 18 окт. 1875 г.

[61] Век, г. II, бр. 42, 18 окт. 1875 г., статия „Реформите и злоупотребленията".

[62] История на дипломацията. Т. II. С., 1949. с. 24.

[63] История на дипломацията. Т. II, с. 25. Срв. статията във Век, г. III, бр. 2, 10 ян. 1876 г. „Проектите на граф Андраши".

[64] М. Димитров. Хр. Ботев, с. 150—153; З. Стоянов. Записи по българските въстания. Т. I, с. 296. Статии и съобщения по тези въпроси има в почти всеки

убивало престижа на Турция пред самите ѝ поданици и събуждало у тях нови надежди за по-скорошно освобождение.

6. И така вътрешното и международното положение на Турската империя през есента на 1875 и пролетта на 1876 г. било извънредно влошено. Финансово турската държава била банкрутирала, обявените реформи не постигнали целта си, злоупотребите, убийствата, обирите и безчинствата се увеличили, стопанският живот замрял, войската не могла да се справи с въстанието в Босна и Херцеговина, в турските работи активно се намесили европейските държави и особено Русия. Всичко това в съвкупност засилило и сгъстило революционната обстановка, която от една година вече съществувала в империята.

Нараснал революционният подем и всред българския народ. Създадените вътрешни и международни условия спомогнали да се революционизират временно дори и онези обществени кръгове у нас, които доскоро стоели на позициите на еволюционизма. Грамадната част от българския народ, с изключение на чорбаджийството, виждала през есента на 1875 и пролетта на 1876 г. изход от своето тежко положение само в революцията, във въоръженото въстание.

На 26 септември 1875 г., малко след неуспеха на опита за въстание в България, руският консул в Русе подчертава в доклада си до руския посланик в Цариград настъпилата промяна в настроението и възгледите на някои среди от българския народ: „Смятам за неизлишно да добавя, казва той, че от никого вече не можеш да чуеш думи, с които се осъждат арестуваните младежи, както това ставаше неотдавна в Русчук, по времето на Митхад паша, когато много заможни хора и особено чорбаджиите не се срамуваха явно да наричат патриотите злодеи. Сега във всичките слоеве на народа има съзнание, че делото на принасящите себе си в жертва младежи е дело свето и народно.“[65] Приблизително по същия начин рисува положението на цариградските българи и М. Балабанов в своите спомени.[66]

Нарасналият революционен подем всред българския народ е отразен и в цариградските български вестници от онова време. Забележително е, че след постоянно нарастващ, от 1874 г. нататък, опозиционен тон в тях, през есента на 1875 г. те вече вземат, може да се каже, направо революционна позиция въпреки цензурата и постоянната опасност от спиране и затваряне на редакторите им.[67] Тази позиция се изразява еднакво и с помества-

---

брой на вестниците „Век“, „Напредък“ и „Източно време“: срв. напр. Век, г. II, бр. 40, 4 окт. 1876 г., статия „Европейският печат по днешното положение в турската държава“; Век, г. II, бр. 48, 30 окт. 1875 г., статия „Предложения за реформи“; Век, г. III, бр. 12, 10 ян. 1876 г., статия „Проектите на граф Андраши“.

[65] Цитирано по М. Димитров. Хр. Ботев, с. 135.

[66] М. Д. Балабанов. Страница от политическото ни възраждане. С., 1904, с. 14—24.

[67] В едно редакционно съобщение на Напредък, г. X. бр. 68, 15 окт. 1875 г. се казва, че редакторът Ив. Найденов бил викан в писалището на печата, за да гарантира „истинността на печалните сведения, които ни доставят нашите дописници“. Като изтъква, че не всичко, което се праща като дописка може да се печати, редакторът настоява пред дописниците да продължават да осведомяват за злоупотребите на турците и за тежкото положение на народа. От 10. VIII до 16.IX. 1874 г. вестникът е бил спиран от цензурата.

„В. „Век“ е бил спрян от цензурата на 13.I.1876 г., понеже се нае да понижава всякояче делата на императорското правителство и да кори постоянно в озлобления и в подкупвания публичните чиновници; понеже този вестник достигна даже да намали

нето на множество дописки, в които се изнасят теглилата и страданията на народа, обирите, убийствата и злоупотребите на местната власт,[68] и с отрицателно становище спрямо обещаните реформи, и най-сетне с откритото одобряване на въстаническите действия през есента на 1875 г. Така в. „Напредък" в уводна статия, като спори с турския вестник „Басърет", възклицава: „В такъв случай нека ни се позволи да попитаме „Басърет" и неговия почетен дописник из Пловдив: кои са истинските бунтовници и комитаджии — пропищелите от нечувани злоупотребления и трудолюбиви селяни ли или самият Куртчи Осман и нему подобните пазители на тишината?"[69] А в. „Век" в статия, посветена на реформите и злоупотребленията, задава въпрос: „Ако са осъдителни въстаническите движения, кой закон, молим, позволява злоупотребленията с честта, с имота и с живота на раята?"[70] Във връзка със Старозагорското въстание в. „Век" си задава въпроса — какво разбират турците под въстание — и продължава: „Ако с въстание се разумяват оплакванията против вопиющи някои злоупотребления, жалбите си от някои си неволи и притесненията, охкания от някои си несгодни и непоносими положения, ламтенето за едно по-добро и по-охолно състояние в държавата, теглилата от тиранското невежество, страданията за напреднованието във всяко отношение; ако това може да се нарече въстание или революция — попитали бихме тогава: кой не е въстаник и кой не е революционер?"[71] В статия за „Теглилата и амнистията" същият вестник изтъква страданията на българския народ след опита му за въстание и допълни с тон на закана: „Тези пострадания, тези нечувани теглила, тези кървави болки, които раздират сърцата на толкова домочадия, тези безчестия и обезчестявания как да ги забрави клетият български народ? Как ще се излекуват те? Как ще се поправят? Не! Станалото е станало . . ."[72] В. „Напредък" направо поставя въпроса за премахването на турската власт, влагайки следните думи в устава на българския селянин: „О, спасете ни от заптиетата и бюлюкбашии, избавете ни от зверските нокти на разни черкези и убийци!— викат горките селяни — . . . Замръкваме и не знаем дали ще осъмнем. Ужасно е положението ни!"[73]

Тонът на цариградските вестници — „Напредък", „Век" и „Източно време" — и в статиите им, и в дописките им е бояк, революционен, въпреки старанието на редакторите им да прикриват понякога бойкото си настроение със замъглени фрази, с цел да се заблуди цензурата. Обикновено ударът е насочен срещу местните власти, като се почертава, че уж централното правителство не знае какво става в областите,[74] но и тук редакторите на

пред очите на публиката цената на императорския ферман" (вж. притурката на „Век" от 16.I.1875 г.). От 7.II.1876 г. вестникът почва да излиза под името „XIX век".

[68] Особено много дописки се печатат в „Напредък" и „Източно време". За тези дописки вж. и у З. С т о я н о в. Записки по българските въстания. Т. I. с. 296, който твърди, че повечето от тях били писани от апостолите на въстанието. Това изглежда напълно вероятно. Така по думите на М. Д. Б а л а б а н о в, пос. съч., с. 39—40, дописката от Копривщица, във Век, г. II, бр. 49, 6 дек. 1875 г., е писана от Т. Каблешков.

[69] Напредък, г. X, бр. 65, 25 окт. 1875 г.

[70] Век, г. II, бр. 42, 18 окт. 1875 г.

[71] Век, г. II, бр. 41, 11 окт. 1875 г. ст. „Истинските реформи".

[72] Век, г. II, бр. 45, 8 ноем. 1875 г.

[73] Напредък, г. X, бр. 64, 18 окт. 1875 г., уводната статия.

[74] Ето как започва една дописка от Средец (София) в Напредък, год. X, бр. 63, 11 окт. 1875 г.: „От няколко време четем във вестниците издадените царски хатове, които се отнасят до благоденствието на всичките царски поданици, без разлика на вяра и

вестниците не могат да издържат една линия и накрая открито посочват главния виновник за страданията на българския народ — турското правителство.

Всичкото това е забележително и твърде показателно за нарастването на революционния подем у нас, особено пък като се има пред вид, кои са редакторите на тези вестници и предимно на „Напредък“ и „Век“. Първият вестник се редактира от Ив. Найденов, бивш редактор на в. „Право“ (1870 — 1873 г.), в който често се срещат нападки срещу революционната партия. До 1874 г. Найденов стои на противоположни на революционното движение позиции. Той води остра полемика с Л. Каравелов и емиграцията, хулейки тяхната революционна дейност. За него Каравелов е продаден на сърбите, които са „неприятели на честното османско правителство“, той е „много по-голям противник и много по-враждебен за нас, българите, и от самите наши неприятели“.[75] От своя страна и революционният печат не прощава на Найденов — той е постоянно нападнат в него. М. Балабанов, редакторът на в. „Век“, също е обект на постоянни нападки в революционния печат поради своите консервативни позиции по църковния въпрос и принадлежността му към консервативното течение начело с Г. Кръстевич.[76] Сега, при новите обстоятелства, двамата бивши врагове на революционното движение стават изразители на народните настроения и нужди,[77] борят се смело срещу народните врагове и заслужават признателността и уважението на революционната партия.[78]

Цариградските вестници поставят смело във връзка с обещаните реформи редица искания от национално естество, които веднага се подемат от народа и се започва борба за тяхното осъществяване. В. „Напредък“ настоява, че основата на реформите може да бъде само една — еднакви правдини, еднакви длъжности,[79] и поставя конкретно въпроса за отмяната на военния откуп (бедел) и участието на българите във войската, та държавата

народност, но никой не знае що теглят в областите населенията, а особено в нашата каза. Работата е дошла до там, щото всяко мълчание трябва да се развърже, и ето защо ний издигаме високо гласа си, щото да ни чуе и централното правителство, та да ни избави от тези неволи, които нито в еничерски времена са се случвали.“

[75] Вж. за това в Хр. Ботев. Съчинения. Т. I. с. 344—345.

[76] Пак там, с. 413—415.

[77] З. Стоянов. Записки по българските въстания. Т. I. с. 291—294: „Херойски е подвигът на тия вестници! Аз не зная друга епоха било във време на робството ни, било след Освобождението ни, в която българската журналистика да е воювала така смело, така честно и безбоязнено в полза на народните интереси и желания, които тя защищаваше добросъвестно, и стана истински изразител на народната воля . . . С други думи, зад гърба на печата стоеше народът, който живо протестираше чрез своите органи отживялата турска рутина и заплашваше даже правителството, че ако то не отстъпи някои правдини на народа, лоши ще следствия да настанат . . . Мнозина погледнаха заглавието на цариградския „Напредък“ с подозрение да не би да четат букурещката „Независимост“ на Л. Каравелова . . .“.

[78] Вж. напр. писмото на П. Мишайков, Т. Магурели, до П. Хитов, Белград, от 8.XI.1875 г. АНБ, II А, 67, 8965; Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, Т. I. С., 1908,с. 473: „Най-важното е това, че цариградските вестници решително се борят и явно проповядват за правителствената неспособност и злоупотребления, особено „Век“ и „Източно време“ съвсем откровено хортуват, а то е за нас голяма полза, защото въодушевяват отсрещните българи.“

Вж. още писмото на Ив. Вазов, от Сопот, до ред. на в. „Век“, от 22.XII.1875 г., у М. Д. Балабанов. Пос. съч., с. 24—25, и на Т. Каблешков, Копривщица, 17,XI. 1875 г., пак там, с. 40.

[79] Напредък, г. X, бр. 70, 29 ноем. 1875 г., уводна статия „Основата на реформите“.

„да покаже чрез това, че не прави никаква разлика между своите мюсюлмански и немюсюлмански поданици."[80] Въпросът за приемането на българите във войската, както и въпросът за признаването на българския език за официален в държавните учреждения, който се подига от „един българин" в цариградската преса,[81] стават предмет на множество прошения до правителството, изпращани от всички български градове.[82] В съставянето на тези прошения участвувала грамадна част от народа, с изключение на чорбаджиите.[83]

За забелязване е, че цариградските вестници вземат правилно отношение и към чорбаджиите като врагове на българския народ. Още в края на 1874 г. в. „Напредък" печата статии против чорбаджиите, участвуващи като представители (аази) на българския народ в местното управление и сочи начина, по който те действуват: „А чорбаджиите? О, те като чуят, че си казал една дума против техните подли средства, с които си служат, не само ще излеят най-подлите си ядове отгоре ти, но ще знаят да те представят пред своите патрони и като опасен за държавата . . ."[84] И по-нататък вестниците изтъкват — особено в дописките — редица злоупотреби на чорбаджиите и тяхното тясно сътрудничество с угнетителите на българския народ.

Цариградските вестници са се разпространявали свободно из България, докато емигрантската преса е могла да прониква отсам Дунава в твърде ограничено количество.[85] При това от спирането на „Знаме" (14.IX.1875 г.) и до появата на „Български глас" в Болград (17.IV.1876 г.) и в. „Нова България" (5.V.1876 г.) революционната партия няма свой печатен орган. Със своите открити позиции цариградските вестници са влияли съществено върху настроенията на българския народ и са изиграли значителна роля в разгарянето на революционния подем през есента на 1875 г. и пролетта на 1876 г.

7. Пращайки дописки във вестниците за тежкото си положение или пък прошения до турското правителство с искане за действителни реформи, българите нито в единия, нито в другия случай са вярвали, че ще постигнат някакви резултати. Общото убеждение е било, че правата и свободата ще се извоюват само по пътя на революцията, само чрез сгромолясване на прогнилата феодално-абсолютична Турска империя.

Неуспехът на опитите за въстание през есента на 1875 г. не само не снизил революционния подем на българския народ, но в значителна степен го тласнал напред. По думите на един съвременник, „ако и погасен обаче по-

[80] Напредък, г. X, бр. 74, 27 дек. 1875 г., уводна статия „Беделът".

[81] Напредък, г. X, бр. 68, 15 ноем. 1875 г., статия „Желанията на българите". В същия бр., в дописките от Тулча и Търново, се казва, че населението било на мнение да изпрати прошение за признаването на българския език за официален. Вж. още Век, г. II, бр. 46, 15 ноем. 1875 г., статия „Какво искат българите?"; Век, г. II, бр. 49, 6 дек. 1875 г., статия „Реформите и българският език".

[82] Първото обнародвано прошение е изпратено от Свищов — в Източно време, г. II, бр. 45, 19 дек. 1875 г. Някои от прошенията (от Габрово, Севлиево, Ловеч и Сливен) са обнародвани от М. Д. Балабанов. Пос. съч., с. 26—38.

[83] Това личи от подписите под някои от тях. Така напр. в съставянето на прошението в Габрово участвува и бъдещият вожд на габровското въстание Цанко Дюстабанов — вж. у М. Д. Балабанов. Пос. съч., с. 26.

[84] Напредък, г. IX, бр. 19, 7 дек. 1874 г., статия „Две думи за аазите по хюкюматите".

[85] Хр. Ботев. Съчинения, с. 216, писмо на Хр. Ботев до Ив. Драсов от 20.I. 1875 г.: „Той (Стамболов) ми се обеща да може барем 30—40 листа да разпространи в България от вестника (Знаме) . . . Сега пращам само 20."

върхностно намести, огънят не преставаше да тлее като под пепел"[86]. Вътрешните революционни дейци само свили знамената, без да се откажат ни най-малко от мисълта да предприемат една нова решителна акция през пролетта на 1876 г. Израз на тяхното твърдо решение за въстание през пролетта дава през декември 1875 г. в писмото си до русенци З. Стоянов, един от участниците в Старозагорското въстание, който живеел нелегално в Харманли.[87] Врачанци от своя страна изпратили още през есента на 1875 г. в Букурещ свой представител, Мито х. Мицов, комитетски член от времето на Левски, да потърси досег с Българския централен революционен комитет и да поиска апостол за Враца и околностите ѝ.[88] Заедно с Мицов във Враца отишли към средата на октомври Ст. Заимов и Ив. Данчев, които извършили редица агитационни обиколки във Врачанско и се убедили, че условия за въстание през пролетта са налице.[89] В края на ноември или в началото на декември троянчани изпратили свой представител, Стоян Марков, в Букурещ, „за да извести точно как идат работите"[90]. Понеже пратеникът им се забавил „те, нетърпеливи, оттам провождат тука в Магурели други двама. От тези единият се върна назад, а другият замина за Букурещ. И тъй, като се разговарях с по-стария и с по-сериозния, узнах от него, че тамо, в Троян, се работи живо". Троянци имали готови 600—700 пушки, няколко хиляди фишеци и вече си гласели въстанически униформи.[91] Във втората половина на декември врачани вече почнали да търсят да купуват оръжие.[92] В едно свое писмо от 8.II.1876 г. сестриният син на П. Хитов съобщава, че по сведения из България „народът бил готов вътре да избухне като вулкан"[93].

С такива настроения живеели и новите емигранти в Румъния, които успели да се спасят от арест и вече след разгрома на въстанието в България. На 1 октомври 1875 г. един от тях, Н. Обретенов, пише на майка си, баба Тонка, преди да замине същия ден за заседанието на БРЦК в Букурещ, да спазят всичко — оръжие, дрехи, знаме и др. за напролет. „Както и да е,

---

[86] М. Д. Балабанов. Пос. съч., с. 23.

[87] АНБ, II В, 2193, писмо от З. Стоянов, Харманли, до Легиона и Богослова, Русе, 28.XII.1875 г. За положението, в което се намира З. Стоянов по онова време, вж. З. Стоянов. Записки по българските въстания. Т. I. с. 280—290.

[88] АНБ, II А, 66, 8875. Спомени на М. х. Мицов („Описвам в тая книга що съм работел през времето, за което ставаха тежки борби за въстание, за да се освободим от турското иго, аз Мито Косто х. Мицов родом от гр. Враца, от Хан махала, 1883"); АНБ, II А, 65, 8867, писмо от Ст. Заимов, Шумен, до Н. Обретенов, Русе, 9.XII.1889 г. М. Анков. Пос. съч., с. 20—21.

[89] И в. Данчев. Любопитен поглед за народното ни движение. Свищов. 1878. с. 8—11; АНБ, II А, 65, 8867, писмо от Ст. Заимов, Шумен, до Н. Обретенов, Русе, 9.XII.1889 г. М. Анков. Пос. съч., с. 21—23; А. Д. Бояджиев. Иваница Данчев. Варна, 1901, с. 55—58: И. П. Ц., Иваница Данчев, Варна, 1903, с. 39—42.

[90] АНБ, II А, 67, 8978, писмо от Ив. Сапунов, Т. Магурели, до П. Хитов, Белград, 1.XII. 1875 г.; Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 372—373.

[91] АНБ, II А, 67, 8980, писмо от Ив. Сапунов, Могилица, до П. Хитов, Белград, 5.II.1876 г.; Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 376—377.

[92] М. Анков. Спомени за размирните години (1872—1878) С., 1936. с. 24—25. Вж. още телеграмите по продажбата на лой от Враца, от 17/29.XII.1875 г., 19/31.XII. 1875 г. и 1/13.I.1876 г. — АНБ, II А, 69, 9211, 9205 и 9234; Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 258.

[93] АНБ, II А, 67, 9068, писмо от Ат. Хитов, Болград, до П. Хитов, Белград, 3.II.1876 г.; Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 429.

набляга той, ний не ще оставим Турция на мира — или ще измрем всинца, или ще освободим България."[94]

Така мислили и повече от по-предишните емигранти в Румъния — работници по мушиите, тухларниците, фурните и бакалниците: „Куражът и духът не е изгаснал, напротив — още е усилен. Те всички държат, всички са готови и решени за втори път."[95]

---

[94] АНБ, II В, 2177, писмо от Н. Обретенов, Гюргево, до баба Тонка, Русе, 1.X. 1875 г.. Вж. още Н. Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 242—244.

[95] П. С. Кършовски. Из миналото. Елена, 1927, кн. I, с. 184, писмо от П. Н. Йорданов, Т. Северин, до М. Станчев, Лясковец, 25.X.1875 г. Вж. още АНБ, II А, 67, 9004, писмо от П. Н. Йорданов, Бекет, до П. Хитов, Белград, 15. XII.1875 г.; Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането, с. 392.

УВОД
КЪМ ТОМ I НА СБ. „АПРИЛСКО ВЪСТАНИЕ 1876 Г.“*

Априлското въстание през 1876 г. е едно от най-значителните събития в живота на българския народ. То е най-високата точка, върхът и завършъкът на кървавата борба, водена от него в продължение на четири века и половина срещу варварския турски феодализъм.

Значението на Априлското въстание се определя преди всичко от задачите, които епохата бе поставила пред него за разрешение и изпълнение. Това бяха задачите на антифеодалната, на буржоазната революция, чието разрешение по-рано не бе възможно поради изостаналостта на турския феодализъм, а сега бе станало наложително поради разложението на турската феодална система.

Основна движеща сила на Априлското въстание, както изобщо на българското национално-революционно движение през втората половина на XIX в., бяха селяните. Те заедно със занаятчиите страдаха най-много от гнета на турския феодализъм. Затова Априлското въстание беше опит за извършване на буржоазно-демократическата революция у нас. То целеше да ликвидира безостатъчно турските феодални порядки, да осъществи действителна национална независимост и да осигури всемерни възможности за демократическото развитие на българския народ. Участниците в него и ръководителите му — великите български революционни демократи начело с Хр. Ботев — се стремяха към истинско народно, към плебейско разрешение на всички въпроси на буржоазно-демократическата революция.

Априлското въстание се отличава от въстаническите движения и опити преди него и със своите размери, с количеството на участвуващите в него народни сили и със своята организация. То бе масово въстание, което обхвана по-голямата част от България—от Враца до Ямбол и от Дунава до Родопите, като намери отражение и в Македония. То не бе стихийно въстание, а подготвено и проведено под знамето на Българския революционен централен комитет, създаден от В. Левски и ръководен след неговата смърт от Ботев.

Българските селяни и занаятчии, както и свързаната с тях и произхождаща от тях народна интелигенция показаха в Априлкото въстание безбройни примери на най-висок, на най-чист и съзнателен патриотизъм, на пламенна любов към отечеството, народа и свободата. Едновременно с това те проявиха рядък в историята масов героизъм. Мъже и жени, юноши и девойки, старци и деца посрещаха страданията и смъртта, насилията

* Априлско въстание 1876 г. Сборник от документи. Т. II. Под ред. на проф. Ал. К. Бурмов. С., 1954. с. 7—16.

и обезчестяванията, бесилките и куршума, щика и топора на озверените турски орди с високо вдигнато чело и непоклатима готовност за жертва пред олтара на свободата. Много пъти те предпочитаха сами да сложат край на живота си, за да лишат врага от удоволствието да се гаври с тях.

Българската буржоазия, изплашена от широкия размах на национално-революционното движение на селячеството и занаятчийството, се бе отказала напълно от борбата против турския феодализъм и бе влязла в тясно съглашателство с турската феодална класа и феодално-бюрократична държава. Тя стоеше във всичките си прослойки — с изключение на емиграционната буржоазия — на ясно определени антиреволюционни позиции и се стремеше да попречи с всички сили на провеждането на въстанието. Когато то избухна, тя заедно с чорбаджиите показа изцяло своята предателска природа. От своя страна емиграционната буржоазия се опитваше да сложи ръка на движението на българските селяни и занаятчии и да го насочи по пътища, противни на техните интереси и цели.

Априлското въстание не успя, защото нямаше класа, която да му осигури последователно докрай ръководство. Буржоазията беше изменила и на народа, и на своята собствена революция, а работническата класа по това време в България още не съществуваше. Но въпреки неуспеха си Априлското въстание доведе обективно до освобождението на българския народ от турския феодален гнет, до извършването на буржоазната революция отгоре, чрез външна намеса.

Страданието на българския народ по време на въстанието и след потушаването му, пороищата от кръв, гората от бесилки, пожарищата и пепелищата, стенанията на затворниците и заточениците и плачовете на хилядите вдовици и сираци, останали без подслон и подкрепа, без хляб и облекло, предизвикаха широк отклик в световната демократична и прогресивна общественост. Източният въпрос, въпросът за съдбата на поробените от Турция народи и за самото съществуване на Турската империя бе поставен отново за разрешение, и то настоятелно и твърдо. Той се превърна в същност в български въпрос. Окуражено от създаденото международно положение във връзка с българското въстание и Сръбско-турската война през лятото на 1876 г., облегнато отчасти на мощното народно движение в Русия в полза на българския народ и неговото освобождение, руското царско правителство, водено от свои собствени вътрешно- и външнополитически цели, обяви война на Турция. В резултат на тази война, на храбростта на руските войници и на жертвите на руския народ бе постигнато освобождението на България въпреки противодействието на западните капиталистически държави и преди всичко на Англия.

II

Именно защото беше народно въстание, защото търсеше революционно-демократично разрешение на задачите на епохата, защото се стремеше към осъществяване на националната независимост и истинското демократично развитие на българския народ, Априлското въстание бе съзнателно пренебрегнато от българската буржоазна историография. Верни слуги на своята класа, която отдавна вече бе продала националната независимост на България и я бе превърнала в придатък на немския империализъм на Балканите, като бе лишила народа ни от всякакви демократически прав-

дини, буржоазните историци не желаеха да разкриват действителния характер на въстанието, нито да посочват основните движещи сили в него. Официалната буржоазна историография предпочиташе да не включва в заниманията си историята на Априлското въстание. То бе предмет само на мемоарната литература, създавана със скромните сили на някои от живите му участници и ръководители, които не желаеха да видят забравен своя подвиг. Съществуващите монографични изследвания по историята на Априлското въстание, включително и тритомният труд на Д. Т. Страшимиров,[1] се явиха на бял свят пак по почин на бившите поборници или с оглед на местни интереси. Те не бяха дело на официалната буржоазна историография, която предпочиташе онези теми от историята на Българското възраждане, които стояха далеч от революционните борби на народа. Те бяха дело на любители и неспециалисти, на които буржоазната историография гледаше с пренебрежение. С пренебрежение се отнесе тя дори с труда на Д. Т. Страшимиров.

Въпреки значителната стойност на някои от тях поради богатия фактически материал, който съдържат, всички досегашни изследвания върху историята на Априлското въстание страдат от всички пороци на буржоазната историография. Те представят събитията в невярна светлина, прикриват характера и движещите сили на въстанието, фалшифицират ролята на класовите сили в него с оглед да реабилитират измяната на буржоазията, измиват буржоазията и чорбаджийството от предателството им. Нещо повече, всички тези изследвания се стремят да използуват патриотизма и героизма на народните маси, проявени така нашироко по време на въстанието, за утвърждаването на буржоазния национализъм и великобългарския шовинизъм.

Виждайки невъзможността да скрие напълно или да фалшифицира цялостно истината по Априлското въстание, буржоазно-фашистката историография премина към пълното отричане на въстанието като положителен факт в миналото на българския народ. Идеолозите и ръководителите на българското национално-революционно движение и на Априлското въстание и на първо място Ботев бяха обвинени в неразбиране на действителността, в пренасяне отвън и проповядване на вредни за развитието на народа ни идеи. Самото въстание, казва един от фашистките клеветници на величавата борба на българския народ за свобода, „не беше естественият, нормалният път, по който бе тръгнало и вървеше развитието на българския народ", то е „една съдбоносна грешка с непоправими за целокупния български народ последици".

Буржоазните и фашистки извращения, фалшификации и клевети във връзка с историята на Априлското въстание бяха разобличавани последователно и успешно от историците-марксисти, като се почне от Д. Благоев и се стигне до Г. Бакалов и Ж. Натан. Те се стремяха да разкрият марксистки, научно, същността на въстанието, да определят неговия характер и да посочат основните движещи сили в него.

При положение, че беше тръгнала по пътя на извращението на историческата правда, буржоазната историография пренебрегваше и издаването на документите и материалите за Априлското въстание. Те не ѝ бяха нужни,

---

[1] Д. Т. Страшимиров. История на Априлското въстание. Т. I—III. Пловдив, 1907.

защото можеха да отсекат из корен опитите ѝ за фалшификация на историята.

Не само това — буржоазната историография и свързаните с нея държавни институции не полагаха никакви грижи за издирването, събирането и запазването на документите и материалите за национално-революционното движение и неговата връхна точка — Априлското въстание. Когато през 1883 г. Н. Обретенов и З. Стоянов поискали от Министерството на народната просвета помощ, за да обиколят България и Румъния и да съберат всички оцелели документи по въстанията, отговорено им било, че Министерският съвет „не намери основание да удовлетвори просбата“ им.[2] Безследно са изчезнали редица документи за Ботев, част от които са обнародвани в биографията на поета-революционер от З. Стоянов. Те са били откупени от Министерството на народната просвета в началото на настоящия век, за да бъдат след това унищожени по престъпен начин от неизвестен историк или чиновник. През 1944 г. в мазетата на Народната библиотека в София изгоряха куп пенсионни преписки на въстаници и опълченци, съдържащи ценен материал за историята на Априлското въстание, на българското опълчение и други революционни движения и акции. Все тогава, по време на бомбардировките, изгоряха и голям брой турски документи, много от които се отнасяха по всяка вероятност до революционното движение и до Априлското въстание.

И ако все пак са запазени доста документи и материали за историята на национално-революционното движение и на Априлското въстание в частност, то се дължи на някои бивши революционни дейци, като П. Хитов, Н. Обретенов, Ф. Симидов, К. Цанков и др., дължи се и на случайността. Тяхното прибиране в архивните учреждения — отначало Архив на Възраждането при Етнографския музей, след това Архивен отдел при Народната библиотека — не е било нито планомерно, нито най-важна задача на тези учреждения. Тяхното съхраняване и обработване, за да могат да служат на научния работник, стоеше под всяка критика и граничеше с престъплението.

В течение на около седем десетилетия, до 9 септември 1944 г., буржоазната историография успя да подготви и издаде само три сборника с документи за българското национално-революционно движение. Само един от тях — „Архив на възраждането“ — излезе с помощта на държавата,[3] останалите два са дело на частен почин.[4] Другите сборници с документи, ако и да съдържат тук-там по нещо за национално-революционното движение и за неговата връхна точка — Априлското въстание, не се отнасят тематично пряко до тях. Те имат друго съдържание и други задачи.[5]

[2] Хр. Ботев. Неизвестни произведения. Уводна статия и бележки от Мих. Димитров. С., 1924, с. 4.

[3] Архив на възраждането. Т. I. Документи по политическото възраждане. Под ред. на д-р. Д. Т. Страшимиров. Издание на Министерството на народното просвещение. С., 1908, с. XXI+497.

[4] Из миналото. Документи по политическото ни възраждане. Под ред. на П. С. Кършовски. Кн. I. Елена, 1927. с. 294; кн. II, Елена, 1929. с. 400. (Форматът е джобен). Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I. Извори. Издава Народният комитет „В. Левски“. С., 1929, с. XXIII+727+15+XXIII.

[5] Става дума за изданието на документите от архивата на Найден Геров (2 тома) и за поредицата „Документи за българската история“ (6 тома), два от които съдържат документи от архивата на Н. Геров като руски вицеконсул в Пловдив, два — документи от цариградските турски архиви и два — документи от Виенския държавен архив.

III

Архивното дело у нас стъпи на краката си, бе поставено на сериозни, научни основи едва след 9 септември 1944 г., след като българският народ взе с решаващата помощ на Съветската армия съдбата си в своите собствени ръце. Общият културен подем в периода на строежа на социализма у нас се отрази и в областта на архивното дело. Създадено бе Главно архивно управление, укрепнаха организационно и научно съществуващите архивни институции.

Едновременно с това българската историческа наука се преустрои методологически, сдоби се с правилна методология, превърна се в марксистко-ленинска наука, годна да даде правилно обяснение на историческите факти, способна да осветли научно историческото развитие на българския народ. Продължавайки традицията на Благоев и Бакалов, тя насочи своя поглед към историята на национално-революционното движение в България през втората половина на миналия век, подложи на преоценка редица схващания и положения, утвърдени от буржоазната историография и предприе редица нови издирвания за правилното изясняване на основните въпроси на епохата.

Естествено е, че тя преди всичко потърси документалните извори за епохата, от които само можеше да черпи материал за своите установления. В сътрудничество с архивните учреждения тези документи бяха приведени в ред и бяха открити множество нови и ценни документи, между които писма на Ботев, неговото джобно тефтерче и т. н. Ориенталският отдел в Държавната библиотека „Васил Коларов" в София успя да приведе в известност своето документално имущество, в което се оказаха и множество документи за национално-революционното движение изобщо и за Априлското въстание в частност.

За да бъдат направени достояние на по-широк кръг научни работници и читатели наличните в момента документи за историята на национално-революционното движение, Институтът за българска история при Българската академия на науките, Литературният институт при БАН, Институт „Христо Ботев" при БАН, Българският исторически архив при ДБВК и Ориенталският отдел при ДБВК пристъпиха към подготвянето и издаването на няколко документални сборника.[6]

Един от тези сборници е и настоящият, посветен на историята на Априлското въстание.

По плана на съставителите му сборникът от документи за Априлското въстание ще излезе в два тома и ще има следното съдържание:

1. Документи на български и други езици, от български и друг произход, свързани пряко с въстанието или имащи съвсем близка връзка с него, намиращи се понастоящем в държавните и обществените архивохранилища у нас било в оригинал, било във фотокопие, било в заслужаващ доверие препис.

2. Документи на турски език, издадени от турските държавни учреждения по време на въстанието или съвсем близо до него, намиращи се понастоящем в Ориенталския отдел на ДБВК.

[6] Засега са излезли: Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд. Издание на ДБВК, С., 1952, с. XII+463; Архив на Г. С. Раковски. Т. I. Писма и ръкописи на Раковски. Съставил и подготвил за печат Г. Димов. Инст. за бълг. литература при БАН, С., 1952, с. VIII + 652.

3. Анотации на документите и материалите от втора и трета ръка,отдалечени по време на въстанието, на спомени на участници във въстанието и други материали, намиращи се понастоящем в държавните и обществени архивохранилища у нас.

4. Анотации на прекратени пенсионни преписки на участници във въстанието, които преписки се съхраняват в Българския исторически архив при ДБВК.

5. Анотирана библиография на документите и материалите, чиито оригинали и преписи не са запазени, но които са обнародвани в книги, списания и други издания.

6. Необходимия за такова издание справочен апарат.

Една част от документите и материалите са обнародвани тук и там, но за пълнота и за улеснение на читателя те се дават и в настоящия сборник на съответното им място. Ако те бъдат изоставени само защото са вече известни, ще се получат празноти в сборника, ще се наруши неговата пълнота и тематична стойност. Впрочем повечето от тези документи са обнародвани досега с пропуски и грешки и това е вече достатъчно основание, за да бъдат те преиздадени.

Преобладаващият брой документи и материали в сборника са нови и неизвестни на читателя. Много от тях не са известни и на научните работници било защото не са били инвентирани и описани в архивното учреждение, гдето се съхраняват, било защото това учреждение е в провинцията, било защото най-сетне са новонамерени.

Почти всички документи в сборника се отнасят до организацията, провеждането и потушаването на въстанието. Документи, които да осветляват причините за въстанието изобщо, които да ни представят положението на българския народ в годините преди избухването на въстанието, не са поместени в сборника, защото такива няма в нашите архивни учреждения или ако ги има, те се отнасят до време, отдалечено с едно и повече десетилетия от 1876 г. Наистина някои от поместените документи казват нещичко по въпроса за положението на българския народ непосредствено преди 1876 г. и за причините на въстанието, но то е съвсем недостатъчно за цялостно възстановяване на историческата действителност.

Богат материал в това отношение съдържат българските вестници, излизали в Цариград през седемдесетте години на миналия век. Данните, които се съдържат в тях, именно поради факта, че са минали през горнилото на турската цензура, имат всичкото качество на достоверност. Но те не са архивни материали, за да могат да влязат в един сборник като нашия. Необходимо е да се помисли за тяхното събиране и издаване в един или няколко тома с оглед да се улесни българската историческа наука в изследванията ѝ по един от най-значителните въпроси на нашето минало.

Неравномерност в броя на документите, поместени в нашия сборник, има и по отношение на отделните революционни окръзи. Преобладават документите във връзка с дейността на емиграцията в Румъния и на I окръг в Северна България, когато се отнася до подготовката и провеждането на въстанието. От друга страна, документите във връзка с потушаването на въстанието и със зверствата на турските орди и Южна България са по-многобройни.

Тази неравномерност се дължи на самото наличие на документите в архивохранилищата и съставителите не бяха в състояние да я избягнат.

Априлското въстание не е изолирано от цялостното развитие на национално-революционно движение явление. То е една от проявите на това движение, неговата връхна точка, неговият завършък. Затова в сборника са поместени всички налични документи и материали за национално-революционното движение от 1 октомври 1875 г. до разгрома на Ботевата чета, т. е. от момента, когато начева подготовката за въстание през пролетта на 1876 г., до последната негова проява. Някои от поместените документи и материали може привидно да не изглеждат свързани с Априлското въстание, но внимателното отношение към тяхното съдържание ще установи неразривната им връзка със събитията от април 1876 г.

Въпреки посочените непълноти и недостатъци на нашия сборник по отношение съдържанието на документите и материалите той ще изиграе голяма роля в проучването и правилното изясняване на въпросите на българското национално-революционно движение през 1875 —1876 г. и на Априлското въстание. Новото в него е твърде много и твърде ценно, за да заявяваме това с увереност.

IV

В първия том на нашия сборник са поместени документите, свързани пряко с подготовката, провеждането и разгрома на Априлското въстание, произхождащи от неговите ръководители, участници и наблюдатели. При това тези документи са съвременни или съвсем близки по време до фактите и събитията, за които се споменава в тях.

Какви въпроси из историята на Априлското въстание изясняват документите в първия том?

На първо място, това са въпросите около организацията на въстанието. Въз основа на документите може да се установи по-точно кои са членовете на Гюргевския централен комитет, който поде почина за организиране на въстание през пролетта на 1876 г., какви са неговите решения и планове, какви са неговите задачи и как те са били схващани от неговите създатели. Документите показват стремежа на гюргевските апостоли да обединят най-последователните революционери за провеждането на въстанието, като отстранят всички колебаещи се или чужди елементи и особено тези сред емиграцията. Документите показват настойчивостта и планомерността в работата на апостолите и местните дейци по организиране на въстанието, както и огромните трудности, които те са срещали. Документите показват най-сетне високо демократичния характер на революционната организация, която се стреми въпреки конспиративния си характер да взема решения след разменяне мнения на възможно най-много свои членове.

На второ място, документите, макар и доста откъслечно, дават да се разбере кои са основните причини за въстанието. В това отношение са особено ценни сведенията на чуждите наблюдатели, които са били на служба в консулствата. Всички те са единодушни по това, че българският народ е бил поставен да живее в условия на тежък икономически гнет и политическо безправие, че революционната криза, настъпила в Турската империя през лятото на 1875 г. с избухването на въстанието в Босна и Херцеговина, е изострила напълно отношенията между поробители и поробени.Особено картинно рисува причините на въстанието едно изложение на българското население до чуждите дипломатически представители, подадено през есента на 1876 г.

На трето място, документите, макар също така доста откъслечно, дават да се разбере кои са основните движещи сили на въстанието, кои класови и обществени групи са взели участие в него. Редица документи сочат ясно, че основната движеща сила на въстанието са селяните. Това се вижда и от данните за подготовката на въстанието, и от докладите на консулите и консулските чиновници. Така в доклада си от 12 април 1876 г. руският вицеконсул в Пловдив Н. Геров казва, че проповедите за въстание привличали не само интелигенцията, но и „низшите слоеве на народа, както се вижда от това, че участниците в това дело са били повечето прости селяни, които били готови да захвърлят ралото, за да вземат оръжие". В доклада си след разгрома на въстанието английският консул в Одрин Дюпюи свидетелствува, че по-голямата част от арестуваните като участници във въстанието били земеделци. Всички други доклади за страданията на българския народ след потушаването на въстанието ни насочват към селото и селяните. Някои от тях указват и за масовото участие на занаятчиите във въстанието.

Документите са категорични относно неучастието на българските чорбаджии и на буржоазията във въстанието. Това се отнася еднакво до българската буржоазия в емиграция, така наречените „стари", и до тази в страната. Особено характерно в това отношение е писмото на Ив. Мумджиев до К. Цанков от 10.IV.1876 г.

На четвърто място, документите говорят твърде подробно за страданията на българския народ след потушаването на въстанието, когато върху него налитат и редовната войска, и башибозукът, когато той бива лишен от елементарните човешки права. В това отношение богат материал дават преди всичко консулските доклади — еднакво и на руските, и на английски консули и консулски чиновници. Особено са убедителни писмата, излезли изпод ръката на някои от пострадалите българи.

Едновременно с това тази група документи показва и героизма, проявен от народа по време на въстанието и след потушаването му.

На пето място, документите разкриват предателската роля на българската буржоазия както по време на подготовката и организирането на въстанието, тъй и по време на провеждането и потушаването му.

Голям брой от документите се занимават с ролята на българската либерална буржоазия в емиграция — в Сърбия, Румъния и Русия. Наблюдавайки революционния подем в България и изобщо революционната криза в Турската империя, представителите на тази прослойка от буржоазията решават да направят опит за обсебване на революционното движение и тикането му по пътища, които отговарят на нейните интереси. В тази посока се очертават няколко линии на действие. Първата от тях е поставянето на въстанието в България под опеката на Сърбия с оглед да се използува то за постигане целите на сръбското правителство. За това действува преди всичко войводата П. Хитов, който още през есента на 1875 г. изпраща като свой агент в Румъния Ив. Сапунов. Писмата на Сапунов, на Ил. Йованович и на Вл. Ранов дават пълна представа за задачите, които си е поставил Хитов, и за средите, чиито интереси той изразява. По сръбска линия действуват и К. Пасков, войводата Цеко Петков, Симо Соколов и Т. Томич, които също се стремят към завързване връзки с българската либерална буржоазия в Румъния с оглед на ориентиране на българското национално-революционно движение към Сърбия. Най-сетне сръбското правителство действува и чрез

свои преки пратеници, които отиват в Букурещ да търсят споразумение с тамошната българска емиграция.

Друга линия на действие на българската либерална буржоазия за овладяване ръководството на въстанието и на национално-революционното движение изобщо е тази на емигрантската буржоазия в Русия. Главен неин агент е Трифон Панов, който обикаля румънските градове, за да вербува привърженици, и накрай успява да устрои събрание в Браила (6 март 1876 г.) за създаване на нов централен комитет. Между неговите помощници е и К. Цанков, който едновременно с плановете за въстание в България крои планове за прекарване лятото в западноевропейските курорти (сравни за това писмото на П. Хитов от Болград, 19.IV.1876 г.). Към тази група принадлежат Ив. С. Иванов от Кишинев, Ив. Кишелски и др.

Трета линия на действие на българската либерална буржоазия е тази на компромиса, провеждана в самата България (вж. за нея писмото на П. Мишайков до П. Хитов от 29.II.1876 г.). Тя се свежда до извоюването на някои дребни правдини и по същество означаваше отказ от всякаква революционна борба.

Редица документи, като писмото на Кр. Нешев от София до Сп. Вацов в Белград (7.V.1876 г.), свидетелствуват за отрицателното отношение на буржоазията и чорбаджиите към въстанието и за предателствата, извършени от тях. Дори английският консул в Одрин Дюпюи се възмущава от българските чорбаджии, членове на съдилищата за съдене на въстаниците. Те според него били подли и покварени (доклад от 16.VI.1876 г.). Особено внимание заслужава писмото на М. Кусев от 16.IX.1876 г., което разобличава предателските действия на известния турски агент чорбаджията Иванчо х. Пенчович.

Наред с предателството на буржоазията и чорбаджиите редица документи разобличават без остатък и предателската роля на българското висше духовенство. С окръжни послания владиците начело с екзарха се стремят да създадат у българския народ дух на покорство спрямо господствуващата турска феодална класа, да притъпят борческото му съзнание и да го отклонят от неговата борба за свобода и демократично развитие. В тези окръжни послания не се скъпят клеветническите епитети спрямо ръководителите и участниците във въстанието.

На шесто място, документите показват истинския лик и роля на английските дипломатически представители в Турция в подстрекаването на турците към жестока разправа с въстаналите българи, както и в прикриване на истината за турските зверства в България. Още един път става ясно, че английските анкетьори на положението в България са имали за цел да оправдаят султанската клика, която в действителност организира кланетата, като насъсква невежественото мюсюлманско население срещу християните. Редица писма, като тези на В. Богданов от 6.VIII.1876 г., на М. Кусев от 16.IX.1876 г., на анонимен автор от 5.VI.1876 г. и др., свидетелствуват недвусмислено за това. Впрочем за това свидетелствуват и самите доклади на английските консули в България: като не могат винаги да скрият истината по турските зверства и безчинства, те се стремят да ги оправдаят с най-нелепи обвинения срещу пострадалите българи. Палмата на първенството в това отношение държи консулът Дюпюи, в докладите на който се срещат най-много клевети срещу българския народ. Връх на клеветническите си изстъпления той достига в доклада си до външния министър на Англия лорд

Дерби от 26.VII.1876 г. Според него перущенци сами станали причина за нещастията, които ги постигнали, той бил сигурен, че ако въстанието имало успех, българите щели да извършат жестокостите, които сега турците вършат в Карлово, българите одрали до лактите ръцете на едно турче, а в Панагюрище те чисто и просто продавали човешко месо . . . Този същият Дюпюи намалява в доклада си числото на пострадалите българи до 10 хиляди и неговата цифра бе използувана широко от английското правителство за намаляване вината на турската господствуваща класа по кървавите събития на Балканския полуостров.

На седмо място, документите разкриват цялата жестокост и варварщина на турското правителство, което действува така, че понякога предизвиква възмущението дори на своите английски приятели.

На осмо място, документите показват огромната любов на българския народ към руския народ и братското участие на русите в страданията на техните южнославянски братя. Документите свидетелствуват за топлите грижи, които руските дипломатически представители полагат за страдащите българи, и за техния стремеж да разкрият обективната истина около турските зверства. В докладите си и Геров, и Церетелев, и Иванов излагат точно и подробно всички обстоятелства около избухването и потушаването на въстанието, като сочат действителната вина на турското правителство и местната турска администрация за извършените злодеяния и безчинства над беззащитните български жени, старци и деца.

Естествено въпросите, които повдигат и уясняват документите в първия том на сборника от документи и материали за Априлското въстание, не се изчерпват с казаното по-горе. Аз посочих най-типичните групи документи и изтъкнах най-типичното в тях с оглед да се ориентира читателят в тях и да вземе правилно отношение към тяхното съдържание. Убеден съм, че подробното проучване на тези документи ще породи множество проблеми и ще изясни множество неясноти в историята на българското национално-революционно движение. Така целта на сборника ще бъде напълно постигната.

УВОД
КЪМ ТОМ II НА СБ. „АПРИЛСКО ВЪСТАНИЕ 1876 Г.“*

Поместените в настоящия том анотации отразяват материали и документи, излезли не винаги изпод перото на участници или преки наблюдатели на събитията по време на Априлското въстание. Много от тях съдържат сведения и данни, добити от втора или трета ръка. При това повечето от материалите и документите са писани седмици, месеци, години или десетилетия след въстанието, когато много от фактите са били забравени и отношението към тях е претърпяло значителни промени, обусловени от новите условия за живот след Освобождението. Това важи особено за спомените, в които е вложен до голяма степен субективен елемент и стремеж към самоизтъкване. Най-сетне в някои от материалите и документите се преувеличават заслугите на едни лица, омаловажават се делата на други и се приписват несъществуващи заслуги на трети било с оглед да се изкористи законът за пенсиите на поборниците, било с оглед на други цели. Типични в това отношение са спомените на Йордан Денчев, който се опитва да се изкара Ботев четник, и на Стати Попов, чиито твърдения за срещи с поп Харитон и изобщо за участие в събитията през април — май 1876 г. противоречат с автентичните документи, които нашите историографи имат на разположение.

Следователно, ако към всеки исторически извор изобщо е необходимо критично отношение, за да бъде той използуван за възстановяване на историческата действителност, толкова повече е наложително това при указаните в настоящия том материали и документи, особено що се отнася до фактите, съдържащи се в тях.

Въпреки всички изтъкнати по-горе недостатъци на материалите и документите, отразени в този том, историята на Априлското въстание не би могла да се напише без тях. Минали под критичното око на историка и прочистени от неточностите и преувеличенията чрез съпоставка с другите налични извори, те представляват най-ценно градиво за възстановяване на историческата действителност през съдбоносните за българския народ месеци на 1876 г. Защото — и това трябва дебело да се подчертае — те съдържат стотици и хиляди неизвестни досега факти, осветляват редица неосветлени досега страни от историята на Априлското въстание, спомагат за доуясняване на множество неясни положения, посочват ролята на отделни лица, неизвестна досега, и пр. В тях може да се намери материал за подготовката на въстанието и неговото развитие, особено за хода му в IV революционен

* Априлско въстание 1876 г. Сборник от документи. Т. II. Под ред. на проф. Ал. К. Бурмов. С., 1954. с. 7—9.

окръг, както и за дейността на най-изтъкнатите дейци в този окръг, на първо място за Бенковски, Волов, Каблешков и други, за които сведенията в отпечатания вече първи том на същия сборник са съвсем оскъдни поради липса на първоизвори; за зверската разправа с въстаниците и изобщо с българския народ, организирана от турското правителство; за хилядите скъпи жертви, дадени по време на въстанието от народа ни; за анкетите, извършени от представителите на великите сили и преди всичко на Русия с цел да се установят турските зверства; за широкия отзвук от борбите и страданията на българския народ от 1876 г. в чуждата преса и особено в руската и славянската; за помощните акции вътре в страната и вън от нея — на българската емиграция в Румъния и Русия, на руския и други народи; за терора, който турското правителство упражнява върху българския народ в течение на много месеци след въстанието; за мисията на М. Балабанов и Др. Цанков в чужбина, която имала за цел да привлече вниманието на правителствата на западните държави и Русия върху положението на българския народ, и пр.

Трябва да се изтъкне тук по-специално важността на анотациите на пенсионните дела на поборниците. Покрай редицата подробности около подготовката и хода на въстанието те дават възможност да се разкрие участието на множество лица във въстанието, което бе неизвестно досега, и да се установят по-точно списъците на отделните дружини, чети и групи, действували през април и май 1876 г. в различните области на страната. Най-сетне пенсионните дела дават възможност да се установи социалният произход на въстаниците и тяхната съдба и съдбата на техните семейства в освободена буржоазна България. Трябва само да съжаляваме, че поради небрежност или съзнателна немарливост на фашистката управа на Народната библиотека 537 от тези дела са изгорели през 1944 г., по време на англо-американските бомбардировки над София. Между тези дела са били и делата на Ботевата майка, на неколцина Ботеви четници, на майката на Бенковски, на поп Груйо и пр. и пр.

Освен че разкриват огромен брой нови факти, материалите и документите в настоящия том дават възможност да се изяснят и редица основни въпроси около Априлското въстание.

Така те посочват ясно и недвусмислено, че преобладаващият брой въстаници са селяни, т. е. че основната движеща сила на въстанието е селячеството, че по своя характер и социална същност въстанието е селско, антифеодално. Дори повърхностното разглеждане на материалите и документите и особено на пенсионните дела, показва, че над 80% от участниците във въстанието са селяни, и то без да се считат за села днешните градове Панагюрище, Брацигово, Клисура и др., които през 1876 г. са имали почти селски характер. Останалата част от въстаниците, както това добре личи от документите и материалите, са дребни занаятчии, ратаи и наемни работници (последните са главно емигранти, влезли в четите, и на първо място в Ботевата чета) и накрай интелигенти, произхождащи от трудовото селячество и занаятчийство.

На второ място, материалите и документите в настоящия том свидетелствуват недвусмислено за отрицателното отношение на чорбаджийството, буржоазията и висшето духовенство към въстанието. Нещо повече, редица документи сочат за предателската роля на тези класови и съсловни групировки и за съглашателството им с турската феодално-бюрократична държава.

На трето място, материалите и документите дават възможност да се подчертае о щ е в е д н ъ ж братското участие на Русия в съдбата на българския народ и да се съпостави то с отношението на западните държави, предимно на Англия и Австрия, към събитията у нас през 1876 г. Докато руските дипломатически представители организират всемерно подпомагане на пострадалото от турските зверства българско население, докато те провеждат обективни анкети за ужасите, извършени от башибозуците и правителствените органи, докато те се стараят да се освободят от затворите и спасят от бесилките пострадалите българи, английските дипломатически представители се стремят да прикрият истината по зверствата и опустошенията и да представят нещата в светлина, благоприятна за варварското турско правителство, а австрийското правителство забранява образуването на комитети за събиране на помощи за пострадалото българско население.

Материалите и документите сочат за отделни случаи на обективно отношение към събитията в България от страна на някои представители на западните държави, какъвто е случаят с американския дипломатически чиновник Юджин Скайлер, или за помощни акции, какъвто е случаят с англичанката леди Странгфорд. Трябва веднага да се изтъкне, че тези случаи бяха изолирани, че те, особено случаят със Скайлер, не намериха одобрение от страна на съответните правителства. Скайлер бе наказан от американското правителство за своята обективност, която бе във вреда на турците. Що се отнася до леди Странгфорд, необходимо е да се изтъкне, че нейната помощ имаше нечисти подбуди, че тя беше продиктувана от интересите на протестантската пропаганда. За да се види доколко тази помощ е била от сърце и искрена, необходимо е да се спомене фактът, че по време на Освободителната война леди Странгфорд устройва лазарет в тила на турските войски и че на шапката си поставя червен полумесец вместо червен кръст.

На четвърто място, материалите и документите отразяват отношението на народите и особено на руския към българския народ и към неговите страдания, отношение братско и съчувствено. Въпреки политиката на своите правителства редица западноевропейски народи също тъй манифестират по един или друг начин симпатиите си към българите: чрез протестни митинги, както става в Англия, събиране на помощи — в Австрия, и пр.

На пето място, материалите и документите отразяват особено силно и подчертано дълбоката и непоколебима вяра на българския народ в братската помощ на руския народ, в освободителната мисия на Русия. Тази вяра е изразена в множество писма и изявления, тя преминава като червена нишка през целия сборник.

Най-сетне материалите и документите показват какво е било отношението на българската буржоазия след Освобождението към дейците на националноосвободителното движение, към героите на Априлското въстание. Тя оставя без последствие молбите на редица въстаници или на техните наследници за пенсия, като по този начин осъжда тях самите или семействата им на мизерия. Едновременно с това българската буржоазия е щедра към предателите на народната борба и им отпуща пенсии, какъвто е случаят с Черньо Илиев.

Тези са по-главните проблеми, които повдигат материалите и документите, указани в настоящия том. Трябва веднага да се подчертае, че критичното, научното им изследване ще посочи още редица проблеми, ще извлече много нови факти, ще потвърди богатството на данни, което се съдържа в тях и което оправдава тяхното издаване.

УВОД
КЪМ ТОМ III НА СБ. „АПРИЛСКО ВЪСТАНИЕ 1876 Г.“*

1. Още в 1875 г. младият тогава чешки историк д-р Константин Иречек, автор на първата критично написана история на българите и по-сетнешен крупен познавач на миналото на балканските народи, изтъкна, че домашните сведения за историята на българския народ под турско иго са твърде оскъдни и че цялостното проучване на епохата от XV до XVIII в. може да се осъществи само след като станат достъпни за изследвачите турските архиви.

По-нататъшните изучавания на българското минало потвърдиха напълно мисълта на Иречек. Именно поради недостатъчно внимание към турските документи епохата на турското господство в българските земи си остана за българските буржоазни историци „тъмна“ дори в онези аспекти — фактология и хронология, в които изучаваше миналото буржоазната историография. Отделните опити за издирване и превеждане на турски документи, които бяха правени от двама-трима познавачи на турския канцеларски език, останаха изолирани и не влязоха в научно обръщение.

Сериозно внимание на турските архивни материали се обърна едва след народната победа на 9 септември 1944 г., когато българската историография се превърна в истинска историческа наука. Очевидно стана, че основните въпроси от историята на българския народ през епохата на турското господство ще могат да се изяснят единствено с помощта на турските документи. Очевидно стана, че проблемите от социално-икономическо естество, чието разрешаване ще даде възможност да се установят закономерностите в историческото развитие на българския народ през XV—XIX в., могат да бъдат осветлени правилно и всестранно само след като бъдат използувани турските архиви. На първо място между тях стоят проблемите за същността и характера на турския феодализъм в българските земи, за феодалната собственост или аграрните отношения в Турската империя, за положението на българския народ под гнета на турските феодали и борбите му срещу турската феодална власт, за разложението на турския феодализъм и развитието на буржоазно-капиталистическите отношения в неговите недра, за разположението и ролята на класовите сили в българското общество през време на Възраждането и др.

Дори тогава, когато разполагаме със значителен брой домашни извори, какъвто е случаят с документите и материалите за българското национално-

* Априлско въстание 1876 г. Сборник от документи. Т. III. Под ред. на проф. Ал. К. Бурмов. С., 1956. с. 7—11.

революционно движение през втората половина на XIX в., турските документи допринасят в голяма степен за още по-цялостното и правилно възстановяване на историческата действителност. Те дават възможност да се разкрие класовата същност и социално-икономическите подкладки на българското национално-революционно движение, те показват героизма на народните маси в революционната борба, разобличават предателството на буржоазията и чорбаджийството, свидетелствуват за варварските методи на турската феодално-бюрократична власт при разправата с революционните прояви на българския народ и съобщават множество неизвестни досега факти от дейността на революционните организации, чети и отделни лица.

Както се вижда от казаното дотук, турските документи са извънредно ценни като исторически извори и безусловно необходими при проучването на българското минало от XV до XIX в. включително. Наред с това обаче трябва да се изтъкне, че не във всички случаи може да се даде абсолютно доверие на сведенията, които се съдържат в тях. Трябва да се има винаги пред вид, че турските документи произхождат от една власт, която е била класово и национално враждебна на българския народ. Те винаги отразяват идеите, стремежите, намеренията и практиката на господствуващата феодална класа в Турската империя и следователно представят нещата във вид, изгоден на интересите на турските феодали. Те се стремят да прикрият тежкия феодален гнет, на който е било подложено селячеството, и разкрасяват отношението на господствуващата класа и държавната власт към него. Те се опитват да притъпят острота на класовата борба и фалшифицират същността на антифеодалните и националноосвободителните движения, като ги представят за разбойнически. Те извращават характера на редица събития и замълчават други. Те не засягат редица страни на историческия процес.

Всичко това не намалява в никакъв случай стойността на турските документи като исторически извори. Такива особености имат всички документи, които са възникнали в общество, разделено на класи и в което едната класа живее на гърба на другата. Необходимо е само историкът или читателят да погледне критично на сведенията, съдържащи се в документите, и да отдели истината от преднамерената заблуда, фактите от измислиците, съществено от несъществено.

Посочените по-горе достойнства и недостатъци на турските документи имат и предлаганите в настоящия сборник материали за историята на Априлското въстание през 1876 г.

2. Турските документи за Априлското въстание дават възможност да бъдат изяснени още по-пълно редица въпроси около причините, характера, организацията, хода и разгрома на това най-мощно революционно движение на българските селски и занаятчийски маси срещу чуждонационалния феодален угнетител.

На първо място, документите свидетелствуват недвусмислено, че основните причини за въстанието са подчиненото положение на българския народ, неравноправието му в турската държава и тежкият данъчен товар, който лежал върху гърба на селячеството. Едновременно с това документите подчертават определено селския характер на въстанието било чрез преки изказвания за вдигането на цели села срещу турската власт (напр. с. Ново село, Севлиевско), било чрез косвени показания в редица писма, телеграми, разпити и следствия.

На второ място, документите сочат големите размери на революционния подем в България през пролетта на 1876 г. и порасналото политическо съзнание на българския народ. За това говорят редица документи, между които и тези, в които се излагат мерките на турското правителство да парализира и осуети революционните приготовления чрез повишена бдителност и широка шпионска организация. Нито шпионите, нито постоянните наблюдения са попречили на революционната агитация — тя е успявала, защото се е ползувала с доверието и подкрепата на народа.

На трето място, документите разкриват предателската роля на българската буржоазия и чорбаджийството. Те разобличават редица предатели и свидетелствуват без уговорка за тяхната класова принадлежност. Те посочват и друга форма на участие на българските заможни слоеве в разгрома на въстанието — заедно с турските съдии в извънредните съдилища и при полицейските следствия заседават и представители на българската буржоазия и чорбаджийство, които с лека ръка подписват смъртните присъди на най-преданите народни синове. За това те получават и ордени от султана.

На четвърто място, документите съобщават много нови факти за дейността и действията на апостолите и организаторите на въстанието, на чети и четнически групи и на отделни лица. Те не могат да прикрият мъжественото държане на множество революционни дейци както в боя, тъй и пред турската полиция и съдилища. Документите дават значителна възможност да се уточнят списъците на четите и другите по-малки групи от въстаници и да се проследи съдбата на всяка от тях или на отделните лица след разгрома на въстанието. Въз основа на някои от документите се разясняват много тъмни досега положения, като напр. неуспеха на опита за въстание във Врачанско, организирането на Тревненската чета и нейния разгром, залавянето на Цанко Дюстабанов и пр. и пр.

На пето място, документите разобличават без остатък кървавата роля на турското правителство по време на въстанието. Неговите местни органи вземат отрано редица мерки за потушаване на движението на българското селячество с кръв и пожари. Достига се дотам, че проявилите „хлабавост“ полицейски или военни началници биват веднага уволнявани или заместван с други. Такъв е случаят със севлиевския каймакамин. Още отрано правителствените органи се погрижват да раздадат оръжие на мюсюлманското население, за да го хвърлят по-сетне във фанатична саморазправа с въстаналите български селяни. По време на въстанието от българските села е била задигана голямо количество плячка — и това са вършели не само башибозуците, но и редовната войска. Правителствените органи са арестували огромен брой лица, които не са участвували във въстанието и не са имали никаква вина. Някои от тях са били обесени без съд и присъда само по заповедта на пияните войскови командири, като Фазлъ паша, а други са преминали през горнилото на изтезанията и насилията в полицейските управления и затворите. Протоколите за разпит на арестуваните са били фалшифицирани. В много случаи, като напр. при Цанко Дюстабанов и други двама габровци, правителството е нареждало на съдилищата да издават смъртни присъди по политически съображения независимо от вината на подсъдимите. До полицейските и войсковите части и до башибозуците са издавани заповеди да унищожават всеки срещнат бунтовник или заподозрян в бунтовничество българин. Местните съвещателни органи са оправдавали със специални изложения действията на потушителите на въста-

нието, които международните анкетни комисии са обвинявали в жестокост и беззаконие.

На шесто място, документите разкриват неравномерното отношение на турското правителство спрямо мирното, невъстанало население. Докато турските войници били наказвани, задето влезли в някои домове на мюсюлмани, те били насърчавани да вършат палежи и грабежи в българските села и градове, гдето изобщо не е пуквало пушка.

3. Документите показват всичко това въпреки стремежа на турското правителство да изопачи нещата и да ги представи в благоприятен за него смисъл. Така в редица документи се изтъква, че причините за въстанието били агитациите на руски и сръбски агенти, че то било резултат на панславистична пропаганда, че апостолите заплашвали населението с убийства и пожари и по този начин го накарали да въстане и пр. Още по-безогледно се фалшифицира в документите целта на въстанието. Според тях въстаниците имали за задача да ограбят събраните като данък в натура храни, да избиват безогледно мюсюлманското население, да разорят страната, като подпалят селата и градовете, и т. н. В този дух други документи се опитват да отделят въстаналите селяни от техните водачи, да представят въстанието като дело на неколцина души, а не на грамадното мнозинство от българския народ. Загубите на въстаниците са преувеличени почти във всички документи, като, от друга страна, са прикрити жертвите, дадени от усмирителите на въстанието. Преувеличава се в много случаи и храбростта, показана от редовните турски войници и башибозуците. Кланетата и жестокостите, извършени в нечувани размери по време на въстанието и след неговия разгром от редовните войски и башибозуците, също се прикриват. В някои документи се изтъкват мерките, които правителството уж било взело за подпомагане на пострадалото българско население. Накрай редица документи се стремят да очернят моралния лик на въстаниците и особено на техните водачи с цел, от една страна да се оправдае пред света жестоката разправа с тях, а от друга — да се разколебае духът на народа. Отвратителната лъжа в случая е съвсем очевидна.

Като изтъквам тази страна, на турските документи за Априлското въстание, трябва веднага да кажа, че тя не е преобладаваща, че богатството от данни, които се съдържат в документите, далеч превъзхожда опитите на турското правителство да скрие или изопачи истината. Но едно предупреждение към читателя да се отнесе критично към документите бе необходимо, за да се избягнат недоразуменията и недоумения, които биха възникнали при безкритично четене и използуване на сборника.

4. На читателя ще направи впечатление, че в сборника са дадени значителен брой документи за въстанието в Търновския и Врачанския революционен окръг, които покриват почти всички въстанически действия в Северна България. От друга страна, за Сливенския и Панагюрския революционен окръг са дадени твърде малко документи въпреки богатството от събития в средногорските и природопските краища.

Тази несъразмерност в разделите на сборника се дължи на една единствена причина: в него е поместено всичко, което засега може да се намери в единственото хранилище на турски документи у нас — Ориенталския отдел на Държавна библиотека „Васил Коларов“ (сега „Кирил и Методий“, бел. ред.).

Впрочем това не е особено голяма беда, тъй като именно въстанието в Северна България бе досега най-слабо проучено. Първият историк на ап-

рилската епопея Захари Стоянов посвети трите тома на своите „Записки по българските въстания“ почти изключително на въстанието в Панагюрския революционен окръг, на който той беше един от дейците. От своя страна и Д. Т. Страшимиров постави в центъра на своята „История на Априлското въстание“ събитията в Четвърти революционен окръг. За въстанието на Средногорието и Природопието са написани и множество спомени от съвременници и очевидци, докато и в това отношение революционните борби в Северна България са онеправдани.

Историкът и обикновеният читател на сборника биха искали да видят в него повече документи за причините на въстанието, повече материали за социално-икономическите предпоставки на българската селска антифеодална, буржоазнодемократическа революция. За съжаление в наличните архиви не се намират документи, които да се отнасят пряко до причините и социално-икономическите предпоставки на Априлското въстание. Доколкото съществуват документи за социално-икономическите отношения в българските земи преди Априлското въстание, те се отнасят до едно по-отдалечено време и могат да послужат предимно за изясняване на общите въпроси около възникването и развитието на българското национално-революционно движение. Тяхното място следователно не можеше да бъде в настоящия сборник, който е посветен на една определена тема.

5. Надявам се, че читателят ще оцени по достойнство труда на съставителя-преводач и на редактора на настоящия сборник от турски документи за Априлското въстание независимо от някои пропуски, които вероятно не сме избягнали или не сме могли да избегнем. С него се завършва предприетото от Държавна библиотека „Васил Коларов“ издание на всички архивни материали за историята на Априлското въстание, които се пазят в нашите държавни и обществени архиви. Позволявам си да смятам, че сега вече е сложено истинското начало на научното изследване на Априлското въстание.

ФОРМИРАНЕ НА БОТЕВАТА ЧЕТА*

Тази година през май—юни се навършиха осем десетилетия от кървавия и славен подвиг на Ботевата чета.

Въпреки голямото значение на четата като последно припламване в пожара на Априлското въстание през 1876 г., въпреки мястото, което тя заема в борбите на българския народ против турския феодализъм, за национално освобождение и демократично развитие, въпреки най-сетне обстоятелството, че тя закръгли и увенча с венеца на безсмъртието делото на своя вожд — ние и до днес нямаме една критично написана история на нейното формиране и на похода ѝ от Козлодуй до Стара планина. Наистина в течение на осемдесет години е натрупана значителна по обем книжнина за Ботев, в това число и за четата му, но поради липса на достатъчно документален материал или поради некритично отношение към наличните изворни данни в досегашните писания се срещат голям брой неясноти и противоречия. По този начин множеството въпроси от историята на четата стоят и до днес неразрешени, а по други от тях господствуват схващанията, завещани още от първия биограф на Ботев З. Стоянов, много от които противоречат на историческата действителност.

На първо място между неразрешените въпроси е въпросът за формирането на четата и за участието на Ботев в нейното организиране. Би могло да се каже, че този въпрос е най-тъмен, заплетен и противоречив. Неговото правилно разрешение е наложително, още повече, че то от своя страна е предпоставка за изясняването на редица други проблеми не само от историята на четата, но и на българското национално-революционно движение изобщо.

Настоящата студия е посветена на въпроса за формирането на Ботевата чета. За неговото по-правилно и по-цялостно разрешение съм привлякъл покрай известните досега извори и множество нови документи и материали. Поради това счетох за необходимо да не влизам, общо взето, в полемика с авторите на изказаните досега мнения по въпроса, тъй като техните твърдения противоречат в повечето случаи на документалните данни, с които днес разполагаме.

* * *

Необходимо е във връзка с поставения въпрос да се проследи най-напред дейността на Ботев от октомври 1875 г., т. е. от началото на кризата в Българския революционен централен комитет, до април 1876 г., когато

* Исторически преглед, год. XII, 1956, кн. 4, с. 67—77.

решава да мине с чета в България. Така само ще стане напълно ясно защо Ботев се наема с организирането на четата и защо след това приема да ѝ стане войвода.

Както е известно, след неуспеха на опитите за въстание в България през есента на 1875 г. Ботев си дава оставката като член на Българския революционен централен комитет (30 септември). За причина на своята постъпка той сочи съществуването на различия между неговите убеждения и убежденията на останалите членове на комитета.[1]

Оставката на Ботев не означавала в никакъв случай, че той се е отказал от политическа и революционна дейност, нито пък че е скъсал с мисълта за нова революционна акция в България. Редица документи сочат, че той продължава да работи за организирането на българската революция все така упорито и последователно, както и по-рано.

На 18 ноември 1875 г. Ботев съобщава на Д. Горов, че възнамерява да възстанови издаването на вестника си „Знаме", и то не толкова, за да се издължи на абонатите, които са му платили за цяла година, колкото да се изкаже по въпросите, които вълнували емиграцията, по въпросите за революцията в България и за състоянието на революционната организация. Ако не му бъдело възможно да почне вестника, Ботев щял да напише и издаде две брошури, които вече е започнал.[2]

През ноември и декември 1875 г. Ботев поддържал тесни връзки с членовете на Гюргевския революционен централен комитет и особено със Ст. Стамболов и Ст. Заимов.[3] Между другото той съдействувал на комитета да прибере в своята среда някои от революционните дейци, намиращи се в Букурещ.[4]

Все по това време Ботев проявява настойчиви грижи за уреждане положението на емигрантите от България, прибягнали в Румъния след несполуката на въстанието от септември 1875 г. Той настоял пред сръбския дипломатически представител в Букурещ да ги снабди със сръбски паспорти.[5] Едновременно с това той настоявал пред консула и за освобождаването на затворени от румънските власти български емигранти.[6]

През декември 1875 г. Ботев издал календар с лика на Васил Левски и със стихотворението си, посветено на обесването на Апостола.[7]

Във връзка с намерението на Сърбия да воюва с Турция за освобождението на поробените сръбски земи Ботев вижда в нейно лице съюзник, който би помогнал съществено на българското освободително дело. Ето защо той влиза в още по-тесни сношения със сръбския консул в Букурещ,

---

[1] БИА—ДБКМ, II, А, 7343. Х р. Б о т е в. Съчинения. Редакция и коментар от Ал. Бурмов. Т. I. С., 1948. с. 256.

[2] Х р. Б о т е в. Съчинения, с. 257, писмо до Д. Горов, от 18.XI.1875 г.

[3] Пак там, с. 256—261, писмо до Ст. Заимов от 18. XI. 1875 г., писмо до Д. Горов от 18.XI.1875 г.; писмо до Ст. Стамболов от 11.XII.1875 г.; писмо до Д. Горов от 12.XII.1875 г.; също от 8.I.1876 г.

[4] Х р. Б о т е в. Съчинения, с. 256, писмо до Ст. Заимов от 18.XI.1875 г.

[5] М. Д и м и т р о в. Христо Ботев. Биография. С., 1948. с. 146; доклад на сръбския консул в Букурещ от 20.XI.1875 г. Срв. и писмото на Ботев до Ст. Стамболов от 11.XII.1875 г. (Х р. Б о т е в. Съчинения, с. 258).

М. Димитров има̀ възможност да работи в сръбските архиви и да донесе оттам ценни документи за Ботев и главно за участието му в четата.

[6] М. Д и м и т р о в. Пос. съч., с. 146—147, доклади на сръбския консул в Букурещ от 22.I и 7. II.1876 г.

[7] Х р. Б о т е в. Съчинения, с. 259, 382—386.

а чрез него и със сръбското правителство. На 2 януари 1876 г. Ботев получил сръбски паспорт[8] и се канел да отива в Сърбия[9] и Триест.[10] Пътуването си до Белград той извършил в средата на февруари.[11]

През втората половина на февруари Ботев потвърдил пред комитетския член от Турну Магурели П. Мишайков слуха, че един богат русин обещал да „подари на българите 12 000 рубли, за да захванат въстанието". Тези пари русинът щял да брои на Ботев.[12] Вероятно във връзка с този слух Ботев заминал за Русия на 4 март 1876 г.[13]

Изтъкнатите по-горе данни за политико-революционната дейност на Ботев от октомври 1875 г. до март 1876 г., макар да са в много отношения откъслечни и недостатъчни, показват ясно и категорично, че Ботев не изостава от развоя на събитията и че се готви усилено да участвува най-активно във въстанието, което по плана на Гюргевския революционен централен комитет трябвало да избухне в България към края на април и началото на май 1876 г. „Въпросите решени — пише той в писмо до Т. Пеев от 12 февруари, — целта обозначена, времето и разстоянието определени, следователно тука се не иска молитва, а мотика."[14]

* * *

Скоро пред Ботев се представил случай да премине от общи приготовления към конкретна работа за организиране на революционна акция в България.

В началото на април 1876 г.[15] от Враца в Румъния се завърнали апостолите на III революционен окръг Н. Обретенов и Г. Апостолов. По редица

---

[8] З. Стоянов. Христо Ботев (опит за биография), Русе, 1888. с. 290. Паспортът не е запазен днес, но З. Стоянов е разполагал с него.

[9] Хр. Ботев. Съчинения, с. 260, писмо до Д. Горов от 12.XII.1875 г.: „ако и аз да съм принуден да оставя Букурещ за няколко време"; М. Димитров. Пос. съч., с. 146, доклад на сръбския консул в Букурещ от 22.I.1876 г.: „като бъдат освободени, затворените българи ще минат в Сърбия при Кладово, а с тях ще бъде и Ботев".

[10] БИА—ДБКМ, II А, 1584, писмо от Ботев до Т. Пеев от 12.II.1876 г.; Априлско въстание — 1876 г. Сборник от документи. Т. I, съставили Кирила Каратеодорова, Бонка Тодорова-Петкова, Виктория Тилева, Здравка Нонева, Мария Трифонова-Петкова. Под ред. на проф. Ал. Бурмов. С., 1954. с. 98.

[11] Това ходене на Ботев е отбелязано в паспорта му, с който е разполагал З. Стоянов. За съжаление З. Стоянов (пос. съч., с. 290) не е посочил датата. Но като се има пред вид, че на 22 януари 1876 г. Ботев все още се кани да ходи в Сърбия, както това личи от доклада на сръбския консул в Букурещ (М. Димитров. Пос. съч., с. 146); че на 7 февруари той е още в Букурещ, доклад на същия консул, у Мих. Димитров, пос. съч., с. 146); че на 12 февруари той пише писмо от Букурещ до Т. Пеев (Хр. Ботев. Съчинения, с. 261—263); че няколко дни преди 26 февруари П. Мишайков го е видял в румънската столица (Априлско въстание. Т. I. с. 112), а на 4 март Ботев е заминал за Русия (З. Стоянов. Пос. съч., с. 290), датата на ходенето му в Сърбия може да бъде само средата на февруари, т. е. между 12 и 26. При това З. Стоянов казва въз основа на данните на паспорта, че Ботев ходил първом в Сърбия и тогава в Русия.

[12] Априлско въстание. Т. I. с. 112, писмо от П. Мишайков до П. Хитов.

[13] З. Стоянов. Пос. съч., с. 290, по данни на Ботевия паспорт.

[14] Хр. Ботев. Съчинения, с. 261.

[15] Н. Т. Обретенов. Спомени за българските въстания. Увод и редакция от проф. М. Арнаудов. С., 1942. с. 256—259: двамата апостоли тръгнали от Враца на 5 април и пътували два дни, следователно в Бекет са стигнали на 7 април. Тази дата Обретенов е взел от С т. З а и м о в. Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов. С., 1895. с. 190. В други случаи Обретенов дава други дати. Така в биографията на Ботев от З. Стоянов (с. 289) по показания на Обретенов е казано, че двамата апо-

причини техният престой в окръга станал невъзможен и те били принудени да го напуснат. В съгласие с апостола на окръга Ст. Заимов те трябвало да организират в Румъния една чета.[16]

В Бекет, гдето първом отседнали, двамата апостоли узнали,[17] че и бекетските революционни дейци имат план да организират чета, която да премине в България на помощ на въстаналия народ.[18] Покрай другото бекетци били избрали най-сгодното място за минаване на четата — между Оряхово и Лом.[19] За войвода те гласели П. Хитов, с когото поддържали връзки дори от началото на май 1876 г.[20]

Обретенов и Апостолов веднага се присъединили към идеята на бекетци[21] и пристъпили към изпълнението ѝ. Без да се бавят, те заминали за Крайова, гдето се уверили, че Хитов има други намерения.[22] В ново съвещание с бекетските дейци двамата апостоли решили да се обърнат за съдействие към Ботев.[23]

столи се завърнали в Румъния през март 1876 г. В показанията си пред Евг. Волков, дадени на 26.V.1915 г., Обретенов твърди, че се върнали с Апостолов през февруари 1876 г. (А л. Б у р м о в. Документи и материали за четата на Хр. Ботев. С., 1956. с. 256). Най-вероятна изглежда датата, съобщена от М и т о А н к о в в „Спомени за размирните години (1872—1878 г.)", под ред. на Н. Начов. С., 1936. с. 34: около 2 април. Като се има пред вид, че Обретенов и Апостолов са се бавили в Бекет, ходили са в Крайова и чак тогава отиват в Букурещ, датата, съобщена от М. Анков, трябва да се приеме.

[16] Н. О б р е т е н о в. Спомени за българските въстания, с. 256. Покрай това правдиво твърдение, което се потвърждава от цялата дейност на Апостолов и Обретенов след връщането им в Румъния, на с. 260 от спомените си Обретенов казва, че решението за съставяне на чета дошло, след като станало ясно, че няма възможност да се пренесе оръжието, закупено за врачани с парите от взетата на кредит във Враца лой, която била продадена в Румъния. Очевидно Обретенов се поддал на твърде разпространеното твърдение, че Ботевата чета била въоръжена с пари от Враца. Достатъчно е да се погледне равносметката на разноските на четата, обнародвана от З. С т о я н о в (пос. съч., с. 314—315), за да се види, че врачанските пари, дадени от М. Цветков, съставят една малка част от общата сума, събрана за четата — 4000 франка срещу общо 17 701,75 франка. Още по-малко може да се твърди, че идеята за чета дошла, след като станала ясна невъзможността да се прекара през Дунава оръжието, закупено за врачани. Организирането на чета започва още от първата половина на април, а врачани правят настойчиви опити да получат оръжие и по-рано, и в края на април. Така на 26 април Заимов апелира от Враца към „братята във Влашко": „Скоро, че скоро стоката проводете." Като обещава още пари, той съобщава, че е изпратил към дунавския бряг и хора за стоката: „молим ви скоро им я предайте". (З. С т о я н о в, пос. съч., с. 317). Два дни по-късно, на 28 април, Н. Обретенов пише от Бекет писмо от М. Цветков в Крайова и му съобщава, че врачани са пратили 8 талиги за оръжието („стоката") заедно с 28 души придружвачи (Априлско въстание, т. I, с. 392). Срв. и М. А н к о в. Спомени, с. 36—38, гдето се говори за изпратените каруци да докарат оръжието. Следователно невъзможността да се прекара през Дунава врачанското оръжие е станала очевидна след 28 април, когато четата вече е била организирана и се е готвела да премине в България, така че нейното формиране не може да се свързва по никакъв начин с оръжието, предназначено за Враца. Обстоятелството, че това оръжие бе наистина използувано от четата, не е основание за предвзети заключения.

[17] Преки данни за това не са дадени в изворите, но то се разбира от само себе си.

[18] Априлско въстание. Т. I. с. 20—21, писмо на Петър Н. Йорданов и Г. Матев до П. Хитов от 2.X.1875 г.

[19] Априлско въстание. Т. I. с. 175—176, писмо от П. Н. Йорданов до П. Хитов от 22.III.1876 г.

[20] Априлско въстание. Т. I. с. 336, телеграма от П. Н. Йорданов до П. Хитов от 4.V.1876 г.

[21] Н. О б р е т е н о в. Спомени за българските въстания, с. 260.

[22] Пак там, с. 261.

[23] Пак там.

Обретенов и Апостолов потърсили Ботев не само поради това, че тям била известна неговата оживена политико-революционна дейност в последно време, но и защото Ботев е създател на тактиката, която предвижда помощ на въстанието с чети извън. Тази тактика той бе обосновал подробно в „Знаме" през 1875 г.[24]

На 10 април[25] 1875 г. Ботев, Обретенов и Апостолов, събрани в Букурещ, решили да организират чета, която да премине Дунава при Бекет и Оряхово[26] на 11 май, в деня, когато ще въстане Враца.[27] Четата щяла да се прехвърли от Румъния в България с голяма лодка или чам.[28] В случай, че старите войводи откажат да я възглавят, войвода щял да бъде сам Ботев.[29] По негово настояване трябвало да се организира още една чета, която да премине в Североизточна България. Със съставянето ѝ бил натоварен Обретенов.[30] Апостолов останал в Букурещ, за да се грижи по набавянето на необходимото оръжие.[31]

На 11 април Обретенов дошъл в Гюргево,[32] отдето на другия ден заминал за Олтеница.[33] Тук той натоварил със задачата да организира втора чета учителя А. Чернев.[34]

На връщане от Олтеница Обретенов се отбил отново на 15 април в Гюргево и взел оттук 1000 картуша за въоръжението на четата.[35]

---

[24] З н а м е, бр. 20 от 29 юни 1875 г.; бр. 21 от 6.VII.1875 г., бр. 22 от 13 юли 1875 г.; бр. 23 от 27 юли 1875 г.

[25] На 11 април 1876 г. Обретенов бил в Гюргево (Априлско въстание. Т. I. с. 217, писмо на Обретенов до Тонка Обретенова от 11.IV.1876 г.), а преди туй бил в Крайова и Букурещ; срещата с Ботев могла да стане най-късно на 10 април. При това пътят от Букурещ до Гюргево е само няколко часа, тъй че Обретенов тръгнал за Гюргево сутринта на 11 април.

[26] Н. О б р е т е н о в. Спомени за българските въстания, с. 264; М. Д и м и т р о в. Пос. съч., с. 178—179, телеграма от сръбския дипломатически представител в Букурещ до Министерството на външните работи в Белград от 4/16.V.1876 г.

[27] Н. О б р е т е н о в. Спомени за българските въстания, с. 262. Срв. писмото на Заимов до Търновския революционен комитет от 24.IV.1876 г.: „11 май няма да мине без пукот на пушка" (Априлско въстание. Т. I. с. 262).

[28] А. М а т е в. Забележки от скорошното нн минало (Светлина, 1894, кн. 11—12, с. 189): планът за минаването на четата предвиждал да се използува лодка. Матев и Н. Пенчев на няколко пъти през април и май търсили удобно място, тъй като Дунав се бил разлял; А л. Б у р м о в. Документи и материали за четата на Хр. Ботев, с. 256, показания на Н. Обретенов пред Евг. Волков от 26.V.1915 г.: поръчан бил чам (голяма лодка), „за парахода тогава още и дума не ставаше". Срв. още Н. О б р е т е н о в. Спомени за българските въстания, с. 264.

[29] Н. О б р е т е н о в (Спомени за българските въстания, с. 262) разказва, че въпросът за войводството на Ботев бил решен още при първата среща на двамата врачански апостоли с него. Това твърдение на Обретенов се опровергава от едно писмо на Янко Ванков до Ф. Тотьо от 20.IV.1876 г. Ванков кани Тотьо да застане начело на чета, която се събира в Крайова (Априлско въстание. Т. I. с. 242). Тази чета е същата, за която се грижат Обретенов, Апостолов и Ботев — крайовци и бекетци работят заедно.

[30] Н. О б р е т е н о в. Спомени за българските въстания, с. 262. Срв. и писмото на Ат. Чернев до Я. Ангелов от 19.IV.1876 г. (Априлско въстание. Т. I. с. 241—242).

[31] Априлско въстание. Т. I. с. 226: телеграма от Апостолов до Д. Горов от 13.IV. 1876 г., с. 272; телеграма от Апостолов до Т. Кърджиев от 26.IV.1876 г.; с. 281, телеграма от Апостолов до Я. Ванков от 27.IV.1876 г.

[32] Априлско въстание. Т. I. с. 217, писмо от Обретенов до Т. Обретенова от 11.IV. 1876 г.

[33] Пак там: „Сутре може да сляга надолу по някои работи." Срв. О б р е т е н о в. Спомени за българските въстания, с. 263.

[34] Априлско въстание. Т. I. с. 241—242, писмо от Ат. Чернев до Я. Ангелов от 19.IV.1876 г.

[35] Априлско въстание. Т. I. с. 228, писмо на Т. Кърджиев до Д. Горов от 15.IV. 1876 г.: Обретенов взел картуши, „за да ги даде на хората, които ще пътуват".

Ботев и Апостолов се грижели в Букурещ не само за набавяне на оръжие, но и за събиране на четници,[36] които изпращали в Бекет. Така към 23 април тук пристигнали с бележка от Апостолов двамата участници в Херцеговинското въстание — Перо Симеонов и Т. Раданов.[37] Струпването на четници в Бекет продължило и по-нататък с усилен темп.[38]

На 24 април П. Н. Йорданов телеграфирал от Бекет на Ботев, че въстанието в България е избухнало, и го поканил да бърза.[39] Три или четири дни след това в Бекет се получило от Враца писмо, в което Заимов съобщавал за събитията в Панагюрище и изтъквал намерението на врачанци да се вдигнат на бунт най-късно до 5—7 май.[40] Всичко това определило промяната на първоначалния план за минаването на четата на 11 май. В споразумение между бекетци, Ботев и Апостолов било решено четата да премине Дунав към 5 май.[41] Сега бил решен окончателно и въпросът за предводителството на четата — войвода оставал Ботев.

С оглед на новите решения и понеже в Букурещ не било възможно да се намерят пари за покупка на оръжие, Апостолов заминал на 28 април за Крайова[42] и оттам за Бекет.[43]

В това време Ботев се приготвил за заминаване. На 3 май той телеграфирал на брата си Кирил в Гюргево да вземе от Д. Горов приготвеното от Ф. Симидов знаме и на другия ден да бъде в Букурещ.[44] На 4 май сутринта той съобщил на сръбския дипломатически представител в Букурещ, че заминава същия ден, за да премине с чета в България при Оряхово.[45]

Липсата на пари за оръжие и някакво обещание, че такива ще се намерят,[46] забавили обаче заминаването на четата. В деня, в който Ботев тряб-

[36] По това време са вписани в Ботевото тефтерче първите имена на кандидатите за четници (Априлско въстание. Т. I. с. 395—397).

[37] Документи и материали за четата на Хр. Ботев, с. 257, показания на Обретенов пред Евг. Волков от 26.V.1915 г. Срв. още писмото на А. Матев до Българското человеколюбиво настоятелство в Букурещ от 1.VI.1876 г. (Априлско въстание. Т. I. с. 476), както и писмото му до К. Цанков от 29.VII.1876 г. (Априлско въстание. Т. I. с. 529—530). С първото писмо Матев изпраща сметка за разноските в хотела на П. мимеонов, Т. Раданов и Йордан Н. Инджето, а във второто си писмо съобщава, че трите Сата прекарали в хотела 24 дни, следователно пристигнали са в Бекет към 23 април.

[38] Априлско въстание. Т. I. с. 271, писмо от Вл. Д. Ранов до П. Хитов от 25.IV. 1876 г.: „калаузите врачански (т. е. Апостолов и Обретенов) ми се чини, че почнаха насъбирането на овните“ (т. е. на четници).

[39] З. С т о я н о в. Пос. съч., с. 304.

[39] Пак там, с. 317, писмо от Ст. Заимов, още и Комисията до братята във Влашко, от 26.IV.1876 г.

[40] За това свидетелствува обстоятелството, че на 4 май Ботев щял да тръгне за Бекет, както съобщава на своето министерство сръбският дипломатически представител в Букурещ. М. Д и м и т р о в. Пос. съч., с. 178—179.

[41] Това личи от телеграмите на сръбския дипломатически представител в Букурещ, цитирани от М. Д и м и т р о в. Пос. съч., с. 178—179.

[42] Априлско въстание. Т. I. с. 281, телеграма на Г. Апостолов до Я. Ванков от 27.IV.1876 г.

[43] В началото на май Апостолов бил в Бекет. Срв. за това телеграмата на Мито Цветков до Д. Горов от 4.VI.1876 г. (Априлско въстание. Т. I. с. 339).

[44] Априлско въстание. Т. I. с. 326.

[45] М. Д и м и т р о в. Пос. съч., с. 179, телеграма от сръбския дипломатически представител в Букурещ до М-вото на външните работи в Белград. Точният текст на тази телеграма, както и на още две, ми бе предаден от др. Димитров, за което му изказвам тук сърдечната си благодарност. В български превод телеграмата гласи: „Ботев ми съобщи, че днес заминава, за да премине с чета при Оряхово.“

[46] Априлско въстание. Т. I. с. 339 телеграма на М. Цветков до Д. Горов от 4.V. 1876 г.

вало да замине за Бекет, 4 май, при него пристигнали Обретенов и Апостолов.[47] Трите решили да отложат преминаването си в България за определената по-рано дата — 11 май.[48]

* * *

Докато Ботев и другарите му организирали своята чета, дясното крило в революционната партия начело с Киряк Цанков се заело също с изпращането на въоръжен отряд в България.

Основна причина за активизирането на българската либерална буржоазия в Румъния и Русия били неособено достоверните новини от България, които преувеличавали във фантастичен размер успехите на въстанието.[49] Тези успехи и явната подготовка на Сърбия за война с Турция събудили надежди у българската либерална буржоазия, че ще може да използва създаденото положение и без особени жертви да обере плодовете на новото революционно движение в България. Особено насърчително действували върху българската либерална буржоазия явното участие на славянските благотворителни комитети в Москва и Петербург в подготовката на предстоящата Сръбско-турска война и зачисляването на руски доброволци в сръбската война. Буржоазията била подтикната към активизиране и от някои представители на славянските благотворителни комитети, като В. С. Йонин и др., които влизали в писмени връзки с нейните представители. Най-сетне на път за Сърбия, гдето отивал да поеме главното командуване на сръбската войска, в Букурещ се отбил генерал М. Г. Черняев, който пристъпил към конкретно уговаряне на общите действия между сърби и българи срещу Турция.

[47] Априлско въстание. Т. I. с. 339, телеграма на М. Цветков до Д. Горов от 4.V.1876 г.: „Апостолов и Тихов заминаха за Букурещ."

[48] М. Димитров. Пос. съч., с. 179, телеграма на сръбския дипломатически представител в Букурещ до Външното министерство в Белград: „Ботев не е готов и е отложил заминаването си за 11 текущия." Телеграмата е от 17 май нов стил, 5 май стар стил. Въпреки че в Сърбия и Румъния бил валиден старият стил, телеграмите били датувани по нов стил, понеже телеграфните линии били в ръцете на чуждестранни компании. Оттам идва и недоразумението, че телеграмата е условна, за което говори Димитров.

[49] Новините от България били разпространявани чрез телеграми, писма и чрез вестниците, особено „Български глас", излизащ по това време в Болград. Така П. Н. Йорданов съобщава телеграфически на Ботев на 24 април: „София обградена, Враца гори, боят се продължава" (З. Стоянов, пос. съч., с. 304). Н. Обретенов телеграфира от Бекет до Д. Горов на 26 април, че въстание е избухнало в Сливен, Панагюрище, Карлово, Калофер (Априлско въстание. Т. I, с. 279). Ив. Сапунов телеграфира от Кладово на П. Хитов в Белград на 27 април:„Габрово, Сливен, Ямбол, Казанлък, Филибе (Пловдив), Пазарджик, Самоков до София пламти" (Априлско въстание. Т. I. с. 287). К. Цанков съобщава на ген. М. Черняев в Белград на 30 април: „В Татар Пазарджик е избухнало въстание , което се е разпространило по селата и градовете на казата, а именно в Панагюрище, Копривщица, Карлово, Калофер и др. Железопътната линия е прекъсната, дори и телеграфът. Съобщават за унищожението на няколко турски батальона. Според последните съобщения движението е обхванало също и Габрово. Нищо положително не се знае относно Западна България, обаче твърди се, че Берковица и Пирот също са въстанали . . ." (Априлско въстание. Т. I. с. 312). В бр. 3 на „Български глас" (г. I, 1 май 1876 г.) се съобщава (дописка от Цариград), че „Хаинбоаз бил пълен с български юнаци и че някой си дядо Никола им бил предводителят. В Търново принесли жертва на св. Георгия наместо млади ягненца стари турци и храбри войскари." В дописка от Русчук се разказва, че революцията в България взела „твърде големи размери" и че „въстаниците от минута на минута се умножават". В Пазарджик за два часа се събрали 3000 добре въоръжени българи; във Враца и Лом въстанали 10 000 души, пътищата и телеграфите от Търново за Русе и Свищов са прекъснати.

Черняев влязъл във връзка с К. Цанков и уговорил с него подробностите по общата борба срещу Турция. Решено било да се създаде в Букурещ организационен център, който да поеме в ръцете си изпълнението на общия план. С работата около образуването на този център били натоварени Цанков и П. Каляндж от Кишинев. Известно участие в тази работа взел и генерал Кишелски, българин по произход, който минал по това време през Букурещ.

След няколкодневна подготовка събранието за образуване на организационен център станало на 1 май. В действителност възобновено било „Българското человеколюбиво настоятелство", основано от Цанков на 21 август 1875 г. В управата на новото настоятелство влезли: деловодител К. Цанков, касиер К. Николау, членове Ив. Грудов, Ив. Кавалджиев, д-р Г. Странски, П. Жечев, Т. Димитров.

Въпреки че се криело под формата на благотворително дружество, Българското человеколюбиво настоятелство си поставило чисто политически задачи и пристъпило веднага към изпълнението им. Те били: помощ на въстанието в България чрез изпращане на чети от Румъния към централните български области, например към Търново, и чрез чети, които щели да влязат в българските предели откъм Сърбия. Предвиждало се също организирането в Русия на една чета от 500 души, която да бъде снабдена с няколко планински оръдия и да слезе по море в полите на Стара планина.

Първите стъпки на Българското человеколюбиво настоятелство били насочени към събиране на средства за въоръжаване на четите. П. Каляндж внесъл веднага 430 наполеона, или 5000 франка. На 2 май настоятелството се обърнало за съдействие по събирането на средства към владиката Панарет Рашев в Букурещ, един от водачите на „старите", на българската едра буржоазия в Румъния. За същата цел Цанков и другарите му се обърнали още и към „Българското настоятелство" в Одеса и до председателя на Славянския благотворителен комитет в Петербург.

Едновременно почти със събирането на средства настоятелството пристъпило и към самото организиране на чети. Още на 1 или 2 май било решено да се състави чета от 160—200 човека, начело на която да застане войводата Филип Тотьо. Минаването на четата трябвало да стане най-късно до 11 май.[50]

* * *

По един или друг начин на Ботев, от една страна, и на настоятелството, от друга, станало известно за подготовката на съответните чети. Между тях били поведени преговори за сливане на четите с оглед да се създаде една повнушителна въоръжена група. Преговорите били водени между Ботев и Апостолов,[51] от една страна, и Ив. Грудов, Ив. Кавалджиев и д-р Г. Странски

---

[50] За „Българското человеколюбиво настоятелство" и неговата дейност във връзка с подготовката на чета вж. подробно у Ал. Бурмов. Към историята на руско-българските връзки през 1876 г. „Българско человеколюбиво настоятелство" в Букурещ. — Изв. Инст. за бълг. история, кн. 1—2, С., 1951, с. 81—95. Там са дадени документирани подробности.

[51] На 4 май 1876 г. Апостолов бил в Букурещ. Това се вижда от телеграмата на М. Цветков до Д. Горов от 4.V.1876 г. (Априлско въстание. Т. I. с. 339). Според Н. Обретенов (Спомени за българските въстания, с. 266) Апостолов донесъл в Бекет заповедта на Ботев за качването на четниците в параход. Това означава, че Апостолов стоял известно време в Букурещ, докато се реши окончателно въпросът за начина на

от друга.[52] Решено било сливането на двете чети в една под водителството на Филип Тотьо.[53] Сега бил решен и въпросът за начина, по който четата ще мине през Дунава в България — именно чрез пленяване на един от пътуващите по голямата река параходи.[54]

Ботев се съгласил със сливането на четите поради съображението, че четата щяла да стане по-голяма, следователно с по-сериозни изгледи за успех; че към събраните досега средства се прибавяли нови и че военното ръководство на Ф. Тотьо, който надминавал по своя опит всички досега записани членове на бекетската чета, също можело да осигури успеха на подетото дело. Сам Ботев оставал член на четата, вероятно неин секретар.

В качеството си на организатор на четата Ботев предприел разпределяне на четниците по румънските пристанища[55] с оглед на преминаването на четата в България с параход; взел от настоятелството 5000-те франка на П. Каляндж и подпомогнат от Д. Горов, закупил необходимите за войводата Ф. Тотьо, за военния му помощник Д. Кекеров и за четата неща. На 9 май Ботев и Горов дали на настоятелството подробна сметка за изразходваните суми.[56]

Скоро обаче станало ясно, че Ф. Тотьо нямал намерение да премине в България през Дунав. Погледът му бил насочен към Сърбия, където се организирали няколко чети от български доброволци за участие в Сръбско-турската война и за преминаване в България през сръбската граница.[57] Към Сърбия Тотьо бил привлечен от Г. Живков,[58] който по това време обикалял румънските градове като пратеник на П. Хитов, за да събира доброволци.[59]

преминаването на четата в България. При това съмнително е дали Ботев би се съгласил сам да преговаря за сливането на четата, за която се грижили бекетските дейци, в това число и Апостолов.

[52] Че Ботев е преговарял с Грудов, Кавалджиев и Странски, сочи обстоятелството, дето от парахода „Радецки" той се обръща с писмо не към цялата управа на „Българското человеколюбиво настоятелство", а само към тях (Априлско въстание. Т. I. с. 398—399).

[53] Това решение се потвърждава от сметката, която Ботев и Горов представили на 9 май за изразходваните 5000 франка, дадени от П. Каляндж (З. Стоянов. Пос. съч., с. 307).

[54] Преки данни за това решение нямаме, но трябва да е било взето именно тогава, тъй като съсредоточаването на четниците в няколко пристанища не могло да стане за два-три дни. Едва ли това решение е могло да бъде взето след 9 май, т. е. след отказа на Филип Тотьо да води четата и след поемането на войводството от Ботев. Крайните приготовления за минаване на четата били завършени вече на 15 май. Това се вижда от телеграмата на А. Матев в Бекет до Ботев в Гюргево от 15.V.1876 г. (Априлско въстание. Т. I. с. 390), нещо, което за 6 дни не е възможно.

[55] Вж. тефтерчето на Ботев, където това разпределение е отчасти отразено (Априлско въстание. Т. I. с. 395—397).

[56] З. Стоянов. Пос. съч., с. 307.

[57] Ив. Кр. Стойчев. Материали за дейността на Панайот Хитов през 1876 г. в Сърбия. С., 1939. с. 33—34, дневник на Панайот Хитовата чета в Сръбско-турската война през лятото на 1876 г. Дневникът начева с уводна бележка, в която се съобщава, че на 1 април 1876 г. сръбското правителство разрешило да се събират в Кладово български доброволци.

[58] Ф. Стоянов. Прочутият Филип Тотьо войвода (наречен „хвърковатия Тотьо"), Русе, 1900. с. 520—522. Авторът предава спомените на самия Тотьо.

[59] Вж. писмата на П. Хитов от 22.IV.1876 г. до Р. Атанасов в Галац и Т. Пеев в Браила (Априлско въстание. Т. I. с. 254—256).

На 5 май вечерта Тотьо заминал за Кладово,[60] гдето се осведомил за положението в Сърбия. Като се върнал отново в Румъния, той се отказал да води готвената чета. На 9 май той съобщава в Букурещ на Т. Хитров в Браила, че „договорът, който имахме, се унищожи". Същевременно той дава нареждане на приятелите си да чакат знака му, след което да тръгнат за уреченото място, т. е. за Кладово.[61] Пред организаторите на четата и пред някои четници Тотьо не си разкрива напълно картите. На 11 май той пише писмо до Т. Кърджиев и Ав. Павурджиев в Гюргево, с което ги предупреждава да не вземат за действително писмото му до тях, което щял да донесе Я. Ванков от Крайова и в което той им нареждал да излязат на Бекет. Те трябвало да отговорят на Ванков, че са се уговорили с войводата да минат не при Бекет, а на изток от Т. Магурели или на запад от Видин. Накрай Тотьо съветва приятелите си да пазят в тайна идването на неговия пратеник и получаването на писмото му.[62]

Ясно е, че Тотьо действувал в определена насока — да привлече четници за участие в Сръбско-турската война. Неговото неучастие в четата, организирана от Ботев и от настоятелството, било за него решен въпрос.

При това положение на нещата Ботев трябвало да поеме сам ръководството на четата. Това станало между 9 и 11 май.[63] Ботев трябвало да преодолее затрудненията, които създала измяната на Ф. Тотьо, да набере нови четници, да им осигури въоръжение, да организира преминаването на четата през България и пр. Той се заловил с изпълнение на тези задачи с всичката си енергия, на която бил способен. Спомените от онова време са твърде бледи, за да предадат действителната картина на гигантската работа, която Ботев извършил.[64]

На 13 май вечерта, след като всичко било готово, Ботев се простил със семейството си, без да му каже къде отива, и заминал за Гюргево, където трябвало да се качи на парахода и премине в България.[65]

---

[60] Телеграма от сръбския дипломатически представител в Букурещ до Външното министерство в Белград от 5/17 май 1876 г. Текстът ѝ ми бе съобщен от др. Мих. Димитров.

[61] Априлско въстание. Т. I. с. 358.

[62] Пак там, с. 371—372.

[63] На 9 май, както се каза по-горе, Ф. Тотьо се отказал да води четата, а на 11 май руският консул в Русе съобщава на Външното министерство в Петербург, че българите в Румъния са приготвили две чети, начело на една от които ще бъде Хр. Ботев (срв. М. Димитров. Пос. съч., с. 166).

[64] З. Стоянов. Пос. съч., с. 307—308, по спомени на Ботевите близки; вж. още спомените на Ив. Вазов (у Ал. Бурмов. Христо Ботев през погледа на съвременниците си. С., 1945. с. 55—56).

[65] З. Стоянов. Пос. съч., с. 323.

ЗА ДАТАТА НА ДВЕ ТЕЛЕГРАМИ ОТ ХРИСТО БОТЕВ*

В биографията на Хр. Ботев съществуват все още редица празноти, спорни и неизяснени моменти. Това се дължи предимно на липсата на достатъчно документален материал, но същевременно и на неточното и неправилно тълкуване и интерпретиране на наличните документи. Особено голямо затруднение за изследвача представляват недатуваните документи, излезли изпод перото на Ботев.

Първата телеграма има следното съдържание:

Браила, 30 . . . .187 . . .
Редакция „Знаме", Букурещ.
Посрещнете другарите довечера, аз тръгвам утре, гответе, наскоро идат още момци.

Ботев

Оригиналът на телеграмата се намира в Архивния отдел на Държавната библиотека „Васил Коларов" в София под сигнатура II А,9225.

Както се вижда, в оригинала е посочен само денят, когато е подадена телеграмата, без да е означен нито месецът, нито годината. Наистина към печатното означение на годината (187 . . .) някой е добавил цифрата 6, та се е получило годината 1876, но тази добавка е направена с друг почерк, напълно различен от този на пощенския чиновник и с малко по-друго мастило.

Телеграмата е била обнародвана за пръв път от З. Стоянов в неговия опит за биография на Ботев (Русе, 1888. с. 329). Покрай неточното прочитане на текста Стоянов е изпуснал датировката на телеграмата вероятно поради нейната несигурност. На всеки случай той поставя телеграмата между други телеграми от 1876 г., следователно смята, че и тя е от същата година.

Следващият изследвач, който обнародва телеграмата, е Д. Т. Страшимиров (в „Архив на Възраждането", т. I, София, 1908. с. 264). Той ѝ поставя дата 30 април 1876 г., без да означи със скоби кое е прибавено от него, както прави в други случаи.

По Страшимиров се водят и другите редактори на Ботевите съчинения. Неговата датировка приех и аз в двете издания на Ботевите съчинения под моя редакция (С., 1940 и 1948 г.) , като обаче поставих месеца — април — в скоби, за да се има пред вид, че в оригинала на телеграмата той липсва.

* Исторически преглед, г. VII, 1951, кн. 4—5, с. 510—512.

Може ли телеграмата да бъде от 30 април 1876 г.? Положително не.

Преди всичко от наличните документи за живота и дейността на Ботев през април 1876 г. и особено през средата на месеца (телеграмата е по нов стил, следователно по стар стил, по който са датувани Ботевите писма, денят е 18 април) не се вижда Ботев да е събирал и организирал момчетата, нито пък да е ходил за тази цел в Браила. С организирането на четата Ботев започнал да се занимава едва след 1 май 1876 г., когато новосъздаденият Централен революционен комитет в Букурещ, прикрит под името „Българско човеколюбиво настоятелство", решава да изпрати голяма чета в България. Вярно е, че Ботев не се откъсва след оставката си от Бълг. революционен централен комитет на 30 септември 1875 г. от революционната си дейност и от участието в обществения живот на емиграцията, но за организаторска работа като тази, за която се говори в телеграмата, не може и дума да става.

Следователно датата на телеграмата не може да бъде 30 април 1876 г. Необходимо е да се намерят други опорни точки за нейното по-точно датиране.

С организационна дейност и особено със събиране момчета за въстанието в България Ботев се занимава през август и септември 1875 г. По решение на БРЦК той заминава на 21 август в Русия, за да доведе оттам войводата Филип Тотьо и други българи, офицери в руската войска, които биха напуснали службата си и биха пожелали да станат военни ръководители на въстанието. От Русия Ботев се завръща в Румъния на 17 септември. За това съобщава на руското генерално консулство в Букурещ и руския консул в Галац: „В сряда двама от българските предводители, Тотьо и Ботев, пристигнаха из Одеса с наш параход и оттук веднага се отправиха за Букурещ". (Срв. у М. Димитров. Хр. Ботев. Биография. С., 1948. с. 136.) От Галац Ботев се отбил в Браила, гдето е бил на 18 септември, както това личи от писмото на Т. Пеев до Хр. Македонски от 20.IX.1875 г.: „Завчера (значи на 18.IX, бел. Бурмов) замина оттука г. Ботев. Той довел до Галац Филипа, който сега е в Букурещ и който трябва да се прати отсреща (в България, бел. Бурмов). Ботев ми приказа много радостни неща откъм Русия. Около 30 офицери, българи на руска служба, дали си оставките и ще заминат за България. Всичката Русия, която е заселена с много наши българи, обещава големи помощи за нашата работа." (Срв. у Д. Т. Страшимиров. Архив на Възраждането. Т. I. с. 358.)

И така Ботев е бил в Браила на 18 септември 1875 г. Тази дата на нов стил е 30 септември 1875 г. Като се има пред вид, че румънската телеграфна служба употребява нов стил, ясно е, че телеграмата на Ботев е от 30 септември 1875 г. Тази дата отговаря напълно и на всички обстоятелства около Ботевата дейност по онова време, тя отговаря по съдържание и на другите му телеграми и документи, свързани с ходенето му в Русия.

Втората телеграма на Ботев, върху чиято дата има съмнение, има следното съдържание:

Букурещ, 15 . . .1876.

Кирил Ботев, Scola Bulgara
Гюргево

Вземи си всичките неща и ела по-скоро. Вземи от Димитрови Симидовото рисуване. Чакам те утре.

Брат ти.

Както се вижда в оригинала на телеграмата, намиращ се в АО на ДБ „В. Коларов", II В, 314, са означени само денят и годината на подаването ѝ, а месецът е изпуснат.

Пръв обнародва тази телеграма З. Стоянов (Хр. Ботев, с. 329). Той е поставил и месеца — май. В бележките под линия той казва: „Тая депеша е непонятна за нас, защото на 15 май, както видеха вече читателите, Хр. Ботев беше в Гюргево. Може би *братът* да не е бил Христо, а Стефан или Боян. Колкото за „Симидовите рисувания", то е било знаме на мушама, което оригиналният Ф. Симидов нашарил с българския трикольор: червена, бяла и зелена краска и отгоре лъв. Това знаме се употребило за едно отделение на четата."

Недоуменията на З. Стоянов, а и на другите изследвачи се разрешават, като се има пак пред вид, че румънската телеграфна служба е употребявала новия стил. В такъв случай телеграмата е от 3 май 1876 г., по стар стил, и това напълно отговаря на събитията около Кирил Ботев. Той именно тогава заминава от Гюргево за Букурещ, отгдето е бил изпратен в Турну Магуреле, гдето заедно с Н. Войновски организирали качването на една група четници в парахода „Радецки". Хр. Ботев наистина на 3 май се занимава с организирането на чета, както това се доказва и от други документи.

СЪДБАТА НА БОТЕВАТА ЧЕТА СЛЕД СМЪРТТА НА ВОЙВОДАТА Й

I

Сражението, което Ботевата чета води през целия ден на 20 май 1876 г. и в което загина и войводата й, е несъмнено най-високата точка в действията на шепата патриоти-революционери, преминали с парахода „Радецки" Дунава и поели пътя на въоръжената борба за свободата и демократичното развитие на своя народ. Но тази решителна в много отношения битка съвсем не тури край на кървавия поход на четата — той продължи повече от месец след това, докато и последните групи от четници бяха разгромени и унищожени от многобройните потери и башибозуци, които вървяха по стъпките им. Това беше време на изтощителен глад, на постоянни опасности от всички страни, на нечовешки изпитания, на неизказани физически и нравствени страдания и най-сетне на сигурна смърт от куршума и ножа на врага.

Съдбата на Ботевата чета след смъртта на великия й вожд е, може да се каже, съвсем непроучена и неизяснена в нашата историческа книжнина. Няколкото проучвания, с които разполагаме, са и случайни, и недостатъчни, и почти несъстоятелни от гледището на научната критика.[1]

Несъмнено е, че участта на четата след битката на 20 май заслужава и повече внимание, и по-критично отношение към наличния изворен материал. Необходимо е при това да се потърсят и нови извори с подчертан документален характер, каквито са например турските официални документи.[2]

---

* Сб. Христо Ботев. С., 1949. с. 611—656.

[1] З. Стоянов. Христо Ботйов (Опит за биография). Русе, 1888. с. 459—468; Г. Димитров. Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение. Част II. Пловдив, 1896. с. 519—521; Д. Йорданов. Четата на Христо Ботйов. Котел, 1897. с. 83—88; Д. Т. Страшимиров. История на Априлското въстание. Том III. Пловдив, 1907. с. 350—351; А. Ив. Катерински. Нови данни за история на Ботевата чета. Враца, 1922 (второ изд. 1925); Д. п. Георгиев. Данни за Ботевата чета. Орхание. 1926 (второ изд. Ботевград, 1936); С. Каракостов. Диарбекирски заточеници. С., 1946, с. 473—503.

[2] Турски документи, засягащи съдбата на Ботевата чета след 20 май 1876 г., са обнародвани досега твърде малко: П. Мияте в. Турски документи по Априлското въстание (Зора, год. XXI, бр. 6266, 3 май 1940); П. Мияте в. Броят на Ботйовите четници според един турски документ (Днес, год. II, бр. 282, 20 март 1941); П. Мияте в. Няколко турски документа из нашето близко минало (Год. Пловд. нар. библ. и музей, 1940—1941, С., 1942. с. 133—140).

Все пак основни извори за историята на четата след Ботевата смърт си остават свидетелствата и спомените на оживелите четници, както и на някои съвременници на събитията от 1876 г.[3] За съжаление техните данни

Напоследък д-р Б. Недков, уредник на Ориенталския отдел на Народната библиотека в София, откри около стотина документа, отнасящи се до движението на турските войски във връзка с похода на Ботевата чета, както и изобщо до мерките на турската власт за потушаването на въстанието в Северозападна България. Много от тези документи се отнасят до съдбата на отделни Ботеви четници, заловени живи след разгрома на четата.

[3] Ив. Данчов, свищовчанин. Любопитен поглед за народното ни движение. Събитие от 1874 до 1878 Свищов. 1878; Г. п. Димитров. Спомен или дванадесет человечески глави от дружината на Хр. Ботев. — Правдолюб. Ловеч, год. II, бр. 21, 3. VI. 1889; З. Стоянов. Записки по българските въстания. 1870—1876. Том III. Затвори. С., 1892. с. 120—125; 139—200; М. Москов. Четата на Христа Ботев. — Труд, Търново, год. III, 1890, кн. 11, с. 1394—1408; кн. 12, с. 1468—1501; год. IV, 1892, кн. 1, с. 57—67; кн. 3, с. 312—329 [М. Москов разказва спомените на Ботевия четник Янко Боянов. Те са излезли и в отделна книга със същото заглавие, в три издания — 1894, 1905 и 1910 г.]; Н. Ив. Кючуков. Записки 1875—1876. Сливен, 1900 [второ изд. — 1901]; П. Икономов. Материали за Хр. Ботевата чета. (Бележки и документи за участието на Димитър Икономов в народните движения). Никопол, 1901 [второ допълнено изд. — Плевен, 1926]; А. Д. Бояджиев. Иваница Данчев. Живот и поборническата му деятелност, в свръзка с движението на Ботевата чета през 1869—1876 г. Варна, 1901. Иваница Данчев. Черти от живота и поборническата му дейност в свръзка с похода на Ботевата чета. Под ред. на И. П. Ц. Варна, 1901; К. Атанасов. Освещаване паметника на Дим. Стефанов, загинал през май 1876 г. близо до Кремиковския монастир. — Сливница, год. II, бр. 28, 1 юни 1912; С. Ив. Соколов. Съдбата на Ботевата чета. — Дневник, год. XVII, бр. 6473, 4. юни 1921—бл. 6483, 17 юни 1921; А. Ив. Катерински. Пос. съч.; Ил. С. Бобчев. Един съратник на Христа Ботев. Какво разказва той за онова време. — Мир, год. XXXII, бр. 7777, 2.VI.1926. [Спомени на Д. Тодоров Димитрото. Същият текст е обнародван и в книгата на Ал. Бурмов. Христо Ботев през погледа на съвременниците си.С.,1945. с. 228—232]; Какво разказва един жив Ботев четник (Принос към миналото ни). Казанлък, 1926 [Спомени на Цанко Минков, записани от Димо Ив. Жерговски; второ изд. — 1935]; Д. п. Георгиев. Пос. съч.; Н. Обретенов. Моите спомени по случай 50 год. от смъртта на Ботйова. Как е бил убит Ботйов. — Независимост, год. VI, бр. 1514, 31 май 1926; бр. 1515, 1 юни 1926 [Спомените са препечатани в книгата на К. Апостолов. Георги Апостолов. Черти из живота и революционната му дейност. Стара Загора, 1929. с. 28—33]; Г. Караиванов. Спомени на Димитър Тодоров Димитрото, четник от Христо Ботйовата чета. С., 1928 [второ изд. под заглавие: Доброволчеството в миналото. Из спомените на поборника Димитър Тодоров (Димитрото) от четата на Христо Ботев. С., 1938]; М. Павлов Мемоари. Кратки бележки из моя живот. С., 1928; С. Филипов. Ботеви четници (Спомени на един съвременник). — Завет, год. III, бр. 56. 1. VI.1930 [Същият текст е печатан в Слово, год. IX, бр. 2387, 2 юни 1930]; Peligrinus. Нови данни за Ботйовата чета. — Врачански новини, Враца, год. IV, бр. 161—162, 2 юни 1932; А. Георгиев. Съдбата на един Ботев четник. — Утро, год. XXI, бр. 6836, 3 юни 1932, с. 6; Н. Т. Обретенов. Из спомените ми за Ботйовата чета. Как загина Ботйов и как с Войновски се губихме из Стара планина.— Българска мисъл, год. IX, кн. 2, февр. 1934, с. 138—147 [Същият текст влиза и в книгата на Н. Т. Обретенов. Спомени за българските въстания. С., 1942, с. 286—333]; Д. Осинин. Къде са парите на Ботевата чета. — Литературен глас, год. VII, бр. 279, 12 юни 1935; П. Танев. Съдбата на седем души от Ботйовата чета. — Мир, год. XLIII, бр. 11 061, 5 юни 1937; Г. Д. Шопов. Принос към историята на Ботевата чета. — Нова борба, Враца, год. X, бр. 13, 13 ноем. 1937; П. Динеков. София през XIX в. до освобождението на България. С., 1937, с. 306—307 [глава: „Ботеви четници в Софийския затвор" — откъс от необнародвани спомени на Йордан Кършовски]; Ив. Велков. По стъпките на Ботевите четници. Трагедията при Зверино. — Зора, год. XX, бр. 5684, 2 юни 1938, с. 6 [Същият текст е обнародван и във Ведрина, год. IV, бр. 126, 1948, с. 3; Р. Чолаков. Принос към историята на Ботевата чета. — Изгрев, год. II, бр. 452, 25 май 1946, с. 4; Д. Сяров. За сабята и калпака на Хр. Ботев. —Изгрев, год. IV, бр. 1186, 15 авг. 1948; Е. Иванов. След разбиването на Ботевата чета. По сле-

страдат от познатите недостатъци на мемоарната литература: те са и откъслечни, и премного субективни, и не винаги отговарят напълно на истината. Между отделните автори се срещат и множество противоречия, които понякога са от такова естество, че могат да поставят изследователя в непреодолимо затруднение.

Противоречивият характер на някои от спомените се дължи на редица обстоятелства. Преди всичко повечето от спомените са писани много години след разглежданите събития и авторите им са забравили доста неща. На второ място, авторите им не са могли да знаят всички случки и факти около четата, тъй като не са присъствували на тях. Четата не винаги е вървяла вкупом — тя се е деляла на самостоятелни единици, които са действували в някои моменти съвсем независимо едни от други. Понякога четата се е разполагала тъй, че първите редици са били доста далеч от последните, които естествено не са могли да знаят какво става напред, и обратно. Всичко това се отнася както за четата в нейната цялост, така и за отделните групи след раздробяването ѝ.

Противоречия има в спомените не само по отношение на действията на четата, но и по отношение на лицата в нея. Събрани от различни градове на Румъния, повечето от четниците съвсем не са се познавали помежду си. Мнозина от тях са видели за пръв път и самия войвода. Във време на прехода от Козлодуй до Врачанската планина и по-нататък четниците, зачислени в различни отделения, намиращи се под постоянната угроза от неприятелски нападения, раздалечени един от други, едва ли са могли да се опознаят и да си научат взаимно имената. Съмнително е дори и това, че те са могли да научат имената и на по-видните четници, влизащи в щаба на Ботева. Затова именно в досегашните списъци на четата, съставяни главно по спомените на оживелите четници, се срещат толкова противоречия в имената. Затова и в спомените съдбата на някои от четниците е предадена съвсем противоречиво.

Противоречия в спомените има и по отношение на местностите, гдето е действувала четата. И това е съвсем естествено. С изключение на някои четници от Врачанско всички други стъпвали по тия места за пръв път. Те нито са знаели техните имена, нито са имали възможност да ги научат. Те не са могли и да ги запомнят, тъй като вниманието им е било насочено към опасностите от страна на врага, особено пък след раздробяването на четата на отделни групи.

Трябва най-сетне да се изтъкне и обстоятелството, че повечето спомени са писани след излизането на Ботевата биография от З. Стоянов. Тази книга е оказала силно влияние върху по-сетнешните писания — със своя авторитет тя ги е насочвала по линията, начертана от автора ѝ. Някои от по-сетнешните спомени, като например спомените на Димитър Тодоров Димитрото, чисто и просто повтарят казаното от З. Стоянов.

Що се отнася до спомените на съвременници за съдбата на групи от четата или на отделни четници, там легендарният елемент понякога взема връх над действителните факти. Особено не може да се вярва на тези спомени по отношение имената на загиналите четници — населението не е имало досег с тях, за да може да узнае имената им и родните им места. В някои случаи то е виждало само техните глави, разнасяни на колове по селата от башибозуците.

дите на двама неизвестни четници. — Изгрев, год. V, бр. 1429, 29 май 1949; С. В е л к о в. Ботеви четници или народно обаяние пред героите. — Ведрина, год. V, бр. 170, 3 юни 1949; Л. Х а з д а й. По следите на Ботевата чета. — Народна младеж, год. I, бр. 122, 3 дек. 1948.

При това положение на нещата задачата на едно изследване върху съдбата на Ботевата чета след смъртта на войводата е твърде трудна. Критичното проучване и систематизиране на наличния изворен материал е понякога почти невъзможно. Въпреки това обаче необходимо е, време е да се направи опит за едно критично и цялостно проучване на поставения въпрос. Настоящата студия цели да направи този опит.

II

Битка при с. Люти брод и разпокъсване на четата

1. Както е общоприето, Ботев е загинал привечер на 20 май 1876 г.[4] след прекратяване на сражението, когато четата слизала към Крушовишкия извор.[5]

Още докато Ботев бил жив, пред него и щаба му бил поставен за разрешение въпросът за изтеглянето на четата от мястото на сражението и придвижването ѝ към юг или запад—към същинска Стара планина или пък към Сърбия.[6] Това трябвало да стане на всяка цена, тъй като четата била почти напълно обкръжена от турските сили и на следния ден я очаквало сигурно унищожение.

След кратко съвещание[7] четата оставила мъртъв войводата си и тръгва напред. Посоката на движението ѝ — югоизток — била избрана с оглед преди всичко да се достигне Стара планина, където четата очаквала да намери по-добри условия за защита и за придвижване към средногорските въстанически точки.[8] Наред с това точно откъм югоизток турското обкръжение е било най-слабо, както това е могло да се узнае още през деня[9] и както

---

[4] З. Стоянов. Христо Ботйов, с. 450—452; С. Заимов [Критика върху Христо Ботьов], опит за биография, от З. Стоянов. — СбНУ. Т. I. 1889, с. 250; Москов. Пос. съч., II изд., с. 54; Д. Йорданов. Пос. съч., с. 75—76; Д. Т. Страшимиров. Христо Ботев като поет и журналист. Пловдив, 1897. с. 190; Кючуков. Пос. съч., с. 110—111; Страшимиров. История на Априлкото въстание. Т. III. с. 350. Н. Начов. Хр. Ботев (Кратка биография). С., 1918. с. 146; Е. Волков. Христо Ботьов — В: СбБАН, кн. XV, 1921, с. 196—197; Катерински. Пос. съч., с. 35 и сл.; М. Димитров. Биография на Христо Ботев. С., 1924, с. 77; Б. Пенев. Де и как е загинал Ботев. — Златорог, год. VII, 1926, кн. 5—6, с. 278—279; Обретенов. Моите спомени; Караиванов. Пос. съч., с. 25—26; Н. Начов. Христо Ботев. С., 1931. с. 82—83; Обретенов. Из спомените ми за Ботйовата чета, с. 138—139; А. Бурмов. Ботйов в своя жизнен път (Христо Ботйов. Съчинения. Пълно събрание под ред. на Ал. Бурмов.С., 1940. с. 43); Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 290—291.

[5] С изключение на Й. П. Георгиев. Град Враца (Принос към историята му). — В: СбНУ, кн. XX, 1904, с. 23—24, който твърди, че Ботев е загинал в една овчарска колиба край с. Челопек, и на Ив. Г. Клинчаров. Христо Ботйов. Биография. С., 1926. с. 79, който твърди, че Ботев е загинал на Веслец (вж. за това още спомените на Мехмед Али Осман (Ал. Бурмов. Христо Ботев през погледа на съвременниците си, с. 308—309), всички други автори на спомени и изследвания поставят смъртта на Ботев във Врачанската планина, близо до Крушовишкия извор.

[6] З. Стоянов. Христо Ботйов, с. 451—462; Обретенов. Моите спомени; Обретенов. Из спомените ми за Ботйовата чета, с. 139; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 291.

[7] Москов. Пос. съч., с. 56.

[8] Пак там. Че четата се е стремяла към южнобългарските въстанически точки, свидетелствува и Обретенов (Спомени за българските въстания, с. 293, 298), когато говори за Г. Апостолов и Войновски.

[9] Й. П. Хр. Кършовски. Пътуване на българската чета през Дунава с парахода „Радецки" [ръкопис от 16.X. 1876 г., в АНБ, II А, 69, 9277], съобщава, че

било установено след изпращането на разузнавач, който съобщил, че пътят е безопасен.[10] Най-сетне в тази посока се намирала и една многобройна група от четата начело с Войновски, откъсната по време на сражението.[11]

Общо взето, в поход към югоизток се отправя цялата чета с изключение на групата начело с Войновски, заминала преди това. Някои по-дребни групички или отделни четници поради настъпилото след смъртта на Ботева смущение и известна деморализация всред четата също се отделят от ядрото ѝ и тръгват да се спасяват сами из планината.[12] Такава е групата от 9 души, в която между другите влизали и Никола Кючуков, Славко Иванов и Пеньо Йончев.[13] Тази групичка прекарва две нощи и един ден в скитане из планината, без да се срещне с неприятеля,и на 22 май се влива в групата на Войновски.[14]

Към 9 или 10 часа вечерта[15] на 20 май ядрото на четата, след като било изминало опасното място, настигнало групата на Войновски.[16] Събрана на едно място, четата пристъпила към избор на нов войвода, който да замести убития Ботев. Изборът паднал върху Перо и Войновски.[17] Направена била и проверка на четата.[18]

дружината заела източните върхове на планината, докато турците се разположили на западните.

[10] М о с к о в. Пос. съч., с. 56. Този разузнавач едва ли е бил Перо, както твърди Москов, респ. Боянов. Перо е бил ранен в крака и не е могъл добре да ходи.

[11] К ъ р ш о в с к и. Пос. съч.; З. С т о я н о в. Христо Ботйов, с. 450; М о с к о в. Пос. съч., с. 53; Й о р д а н о в. Пос. съч., с. 74.

[12] Срв. сведенията на неизвестен четник, произхождащи от 1876 г., в НИХБ, АС, 41. И в. Д а н ч е в (издание на спомените му от И. П. Ц.), с. 82, разказва, че срещнал на 21 май сутринта в североизточното подножие на Врачанската планина около 20 четника, откъснали се непосредствено след смъртта на Ботев. Тези четници след това се пръснали в групи по 3—4 души.

[13] К ю ч у к о в. Пос. съч., с. 112. В текста е казано само П е н ч о. Кючуков обаче преди това съобщава (с. 67—70), че бил заедно с П. Йончев (у него наречен Момчев) в Т. Магурели, като предава и разказа за страданията му, преди да премине във Влашко.

[14] К ю ч у к о в. Пос. съч., с. 112—114.

[15] К ъ р ш о в с к и. Пос. съч.; М о с к о в. Пос. съч., с. 57.

[16] Пак там.

От някои спомени (С. С о к о л о в. Хр. Ботев и неговата чета [ръкопис — АНБ, II Д, 2273]; О б р е т е н о в. Моите спомени; К а р а и в а н о в. Пос. съч., с. 27 — спомени на Д. Тодоров Димитрото; О б р е т е н о в. Из спомените ми за Ботйовата чета, с. 140; О б р е т е н о в. Спомени за българските въстания, с. 293—294), излиза, че Войновски изобщо не е бил достигнат от четата през нощта на 20 срещу 21 май. В случая е важно, че спомените на Кършовски са писани само няколко месеца след минаването на четата (16.X.1876 г.), когато авторът им не е знаел още съдбата на този или онзи четник, та да нагажда разказа си, за да не засегне някого, и когато у него събитията са били съвсем пресни. Спомените на Соколов са писани много по-късно, а са обнародвани в 1921 г. Спомените на Обретенов са писани от 1926 г. нататък, т. е. петдесет години след събитията. В такъв случай имаме повече основания да вярваме на Кършовски и на Боянов, чиито спомени предава Москов през 1890 г., отколкото на късните спомени на Соколов и Обретенов и особено на спомените на последния, в които се срещат толкова много противоречия.

Особено важно е обстоятелството, че и Кършовски, и Боянов, които в никакъв случай не зависят един от друг (спомените на Кършовски са още необнародвани в тази си част), съобщават за избирането на Войновски за войвода. Не по-малко важно е и следното обстоятелство: Кършовски разказва, че за разузнаване след избора на войвода бил изпратен Стефанаки Савов, а от спомените на Соколов е категорично ясно, че на 20 май вечерта Стефанаки Савов е бил с отделението на Войновски.

[17] К ъ р ш о в с к и. Пос. съч.; М о с к о в. Пос. съч., 57, говори, че за войвода бил избран Войновски, без да споменава Пера; в спомените си А. Н и к о л о в

След всичко това четата потеглила отново на път,[19] за да се отдалечи колкото се може повече от мястото на полесражението, дето били турските войски и башибозуците. Преди това Войновски изпратил трима четници, между които и Стефанаки Савов, които да разузнаят пътя. Авангардът се натъкнал на трима въоръжени селяни, които се представили за въстаници и поискали да бъдат приети в четата. Разпитани за разположението на неприятеля, те съобщили неверни данни. След това те повели четата напред, за да я заведат в Стара планина.[20]

Завалял дъжд,[21] но четата не спряла. След около три и половина часа ходене[22] тя стигнала до едно изворче, гдето изжаднелите четници разквасили устата си.[23]

След кратка почивка край извора четата свърнала в един гъстак.[24] Тук водачите селяни заявили, че е вече късно да се премине река Искър и че четата трябва да прекара на това място до другата нощ, когато ще може да се прехвърли в Стара планина.[25]

Нямало що да се прави, четниците легнали да спят.[26] По едно време се оказало, че тримата селяни оставили пушките си и избягали. Станало ясно, че те са били изпратени от турците, за да заблудят четата и я докарат в техни ръце.[27]

2. Рано сутринта на 21 май заспалата чета била разбудена от черкезки гласове и гърмежи.[28] В кратката схватка паднал простреляи Перо,[29] а вождът на черкезите бил убит от Георги Апостолов.[30] Отначало Войновски дал нареждане да не се стреля,[31] но след това дружината трябвало да върви напред към Искъра и да стреля на врага, който се намирал наляво от нея, към изток.[32]

АНБ, II А 66, 8889-а) казва, че за войвода бил избран Перо (наречен у него Спиро Македонски); З. Стоянов (Христо Ботйов, с. 463) също казва, че за войвода бил избран Перо.

[18] Москов. Пос. съч., с. 57: при проверката се оказали налице 140 души; Кършовски (пос. съч.) също говори за проверка; П. Икономов (пос. съч., изд. I. с. 22) казва, че останалите след смъртта на Ботев четници били всичко 83.

[19] Кършовски. Пос. съч.; П. Иванов. Бележки за четата от 1876 г. (НИХБ, АС, 42); З. Стоянов. Христо Ботйов, с. 463; Москов. Пос. съч., с. 57.

[20] Кършовски. Пос. съч.

[21] Кършовски. Пос. съч.; З. Стоянов. Христо Ботйов, с. 460.

[22] З. Стоянов. Христо Ботйов, с. 463: „цяла нощ се скитали по планината".

[23] Кършовски. Пос. съч.; М. Москов. Пос. съч., с. 57—58.

[24] Кършовски. Пос. съч.; Москов. Пос. съч., с. 58; З. Стоянов. Христо Ботйов, с. 463, нарича мястото „Челопешка кория".

[25] Кършовски. Пос. съч.

[26] Кършовски. Пос. съч.; П. Иванов. Пос. съч.; Москов. Пос. съч., с. 58; П. Икономов. Пос. съч., II изд. с. 33; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 292.

[27] Кършовски. Пос. съч.

[28] Кършовски. Пос. съч.; П. Иванов. Пос. съч.; З. Стоянов. Христо Ботйов, с. 463; Москов. Пос. съч., с. 58—59; Кючуков. Пос. съч., с. 115; П. Икономов. Пос. съч.; II изд. с. 33; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 292.

[29] З. Стоянов. Христо Ботйов, с. 463; Москов. Пос. съч., с. 59; Кючуков. Пос. съч., с. 115; Караиванов. Пос. съч., с. 27; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 292.

[30] Кършовски (пос. съч.) понеже, изглежда, е бил далеч от Перо, съобщава, че едва през деня се чуло за убийството на Перо.

[31] З. Стоянов. Христо Ботйов, с. 463—464; Обретенов. Моите спомени; Из спомените ми за Ботйовата чета, с. 139; Спомени за българските въстания, с. 292.

[32] Кършовски. Пос. съч.

Когато четата достигнала на височините над Искъра, тя видяла, че отвъд реката при с. Люти брод и при Черепишкия манастир била разположена турска войска. Същевременно зад гърба на дружината напирали черкезите.[33] Това наложило тя да се раздели на три отделения.[34]

Кой е застанал начело на първото отделение, не може да се каже сигурно.[35] Вероятно това е Георги Апостолов,[36] който се отправил с неколцина свои другари, предимно сливенци, към Люти брод и тук загинал.[37] Начело на второто отделение застанал Войновски, а на третото — Д. Икономов.[38]

Участие в битката, която се разразила срещу селото Люти брод,[39] взели първото и третото отделение. Войновски с второ отделение се запътил към запад и се озовал отвъд две рътлини.[40]

---

[33] М о с к о в. Пос. съч., с. 59.

[34] К ъ р ш о в с к и. Пос. съч.; М о с к о в. Пос. съч., с. 61.

[35] К ъ р ш о в с к и. Пос. съч.

[36] К ъ р ш о в с к и (пос. съч.) казва, че начело на отделението застанал Перо. Но Перо по това време е бил вече мъртъв. Кършовски, който е бил в третото отделение, не е знаел, че Перо е вече убит, той обаче вижда, че се отделя именно тази група, която с била с Перо; П. И в а н о в (пос. съч.),без да казва кой е застанал начело на това отделение, се изразява: „Ний, които бяхме с Ботева", следователно — и с Перо.

[37] Понеже, както личи от разказите на З. С т о я н о в (Христо Ботьйов, с. 45[illegible], 463—464) и на О б р е т е н о в (Спомени за българските въстания, с. 291—292), Апостолов е бил заедно с Перо, вероятно е той именно след смъртта на Пера да е застанал начело на първото отделение.

[3] З. С т о я н о в. Христо Ботйов, с. 464; К а р а и в а н о в. Пос. съч., с. 27; О б р с т е н о в. Спомени за българските въстания, с. 293, 296. Вж. още К. А п о с т о л о в. Георги Апостолов.

В спомените на Обретенов има противоречия, що се отнася до Георги Апостолов. Във версията от 1926 г. (вж. у К. А п о с т о л о в. Георги Апостолов, с. 31) Обретенов твърди, че Апостолов се отделил от него и се запътил към Люти брод едва на 22 май сутринта. Във версията от 1933 г. (Из спомените ми за Ботйовата чета, с. 139—140) и в тази от 1942 (Спомени за българските въстания, с. 293) той казва, че отделянето на Апостолов станало на 21 май сутринта. Все от Обретенов е черпил сведенията си за Апостолов и З. С т о я н о в (Христо Ботйов, с. 464), който съобщава, че Апостолов се отделил от Обретенов и другарите му на 21 май надвечер. Същото приповтаря (очевидно взето от З. Стоянов) и Д. Тодоров Димитрото (К а р а и в а н о в. Пос. съч., с. 27).

Спомените на Обретенов за 21 май 1876 г. са противоречиви и в други посоки. Така във версията от 1926 г. Обретенов твърди, че на сутринта били останали малцина. След като се отделил Апостолов, Обретенов останал само със Сава Пенев и Димитър Тодоров, т. е. останали всичко трима. Във версията от 1933 г. тримата души са вече 50. Във версията от 1926 г. се казва, че вечерта на 20 май Перо, Апостолов,Обретенов и другарите им започнали да с л и з а т към с. Челопек и тогава се спрели да си починат и превържат раната на Перо. Във версията от 1933 г. Обретенов и другите с е к а ч в а т нагоре в гората над извора.

Най-сетне Обретенов не знае нищо за битката при Люти брод, която е отбелязана в множество спомени. Докато при Люти брод се е биела по-голямата част от четата, Обретенов и другарите му (трима, а не петдесет!) са скитали из планината и едва вечерта чуват залпове.

С други думи, не Апостолов се е отделил със своите 14 момчета от Обретенов, а Обретенов е напуснал отделението, с което е заминал към Люти брод Апостолов. Следователно сведенията на Обретенова за смъртта на Георги Апостолов не могат да се вземат за чиста монета. Те са построени по-сетне било от Обретенов, било от З. Стоянов, когато свещ. Г. П. Димитров е съобщил за 12-те глави в с. Скравена (вж. пос. тук негова статия във в. „Правдолюб") и когато станало известно, че в Рашов дол са погребани 12 Ботеви четника.

Апостолов може би е загинал наистина в „Рашов дол", но смъртта го е застигнала в общата битка, а не в някаква отделна битка, както това представя Обретенов.

[39] За битката при с. Люти брод свидетелствуват следните Ботеви четници; А т а н а с Н и к о л о в. Пос. съч.;

Битката се развила по следния начин. Отначало четата се опитала да премине Искъра срещу селото Люти брод, но била отбита от една войскова част, намираща се отвъд реката, в една кошара. Тогава четата се върнала назад, за да вземе място за отбрана. Колебанието на войската да премине реката въодушевило четниците. Скоро обаче войската почнала да минава Искъра и да се насочва към четата. Едновременно с това в тила на четниците се появили черкезите.[41] Връзката между отделенията почнала да се губи. Първото отделение се спуснало в една долина и тук било разбито.[42] Една част от него се върнала назад по пътя, отгдето дошла четата.[43] Третото отделение се намирало по високите скали, отгдето наблюдавало битката, докато и то било нападнато.[44] Някои момчета от него били избити в подножието на високите скали.[45]

Битката траяла до вечерта.[46] Тя била последният отпор на четата в пейната цялост. Вследствие на нея четата се разпокъсва и разпръсва на отделни групи, които действуват по-нататък самостоятелно.[47] От четата се откъсват и отделни четници, които почват да скитат из планината и да търсят спасение от глада и потерите.[48]

Д. Ив. Багрянов в молбата си за пенсия (АНС, сб. XIV, 1886, л. 11) — при р. Искър; свидетелство на участие в Ботевата чета, от 1.VII.1894 г., подписано от Й. Йорданов—Инджето, Хр. Иванов, Д. Тодоров и С. Пенев — „окончателното разбиване на Ботевата чета при реката Искър" (АНБ, пенсионно дело 77);

Д. Ст. Векилов, свидетелство от 9.IX.1902 г., подписано от Н. Ив. Ладжов, Д. Ночев, Н. М. Астарджиев — сражение при Люти брод (АНБ, п. д. 1645);

Д. Икономов — у П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 33—34;

Й. Кършовски. Пос. съч.;

Н. Кючуков. Пос. съч., с. 114—118; свидетелство от 14.II.1881 г., подписано от дядо Жельо войвода, П. Николов, Г. поп Стамов, К. Генчев, Й. Тодоров и Й. Кършовски — близо при р. Искър (АНБ, п. д. 208);

Хаджи Никола Стоянов, свидетелство, 21.VII.1882 г., подписано от Илия Лазаров — сражение при Люти брод (АНБ, п. д. 151);

П. Иванов. Пос. съч. — при р. Искър;

П. Фитовски, свидетелство от 2.XII.1889 г., подписано от Ст. Заимов, Ив. Хр. Абрашев и Т. Илиев — сражение при Люти брод (АНБ, п. д. 1089);

С. Соколов. Хр. Ботев и неговата чета;

С. Колев, заявление за пенсия, 10.VI.1896 г.—сражение при Люти брод (АНБ, п. д. 1127); свидетелство от 22.II.1896 г., подписано от Й. Йорданов—Инджето и от Д. Стойнов—сражение до селото Люти брод, „там, дето се разби четата" (АНБ, п. д. 1127);

Я. Боянов — у Москов. Пос. съч., с. 59—63.

Вж. още: Спомени на М. Анков за размирните години (1872—1878). Под ред. на Н. Начов. С., 1936. с. 57—58.

[40] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета. Кършовски (пос. съч.): „Войновски замина с няколко момци нагоре."— Според Я. Боянов (у Москов, пос. съч., с. 60—61), отделението на Войновски се било при Люти брод. Същото поддържа и Д. Икономов (Икономов. Пос. съч., II изд., с. 33). Според него отделението на Войновски държало дясното крило. Това разположение на отделението на Войновски отговаря на действителността. Пред вид категоричните спомени на Соколов, който е бил с Войновски, както и твърдението на Кършовски, че Войновски заминал нагоре с момчетата си, едва ли може да се приеме, че неговото отделение е участвувало в битката.

[41] Кършовски. Пос. съч.

[42] П. Иванов. Пос. съч.; Москов. Пос. съч., с. 59.

[43] Москов. Пос. съч., с. 59.

[44] П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 33—34.

[45] Катерински. Пос. съч., с. 16—18.

[46] Кършовски. Пос. съч.; П. Икономов. Пос. съч., с. 34.

[47] За тях виж следващата глава III.

[48] За тях виж тук по-нататък глава IV.

III

Съдбата на отделните групи

1. Както се каза по-горе, една група от първото отделение се върнала след неговото разбиване назад по пътя, отгдето била дошла четата.

Тази група трябва да е наброявала към двадесетина души, както може да се съди от по-сетнешната ѝ участ. Кои четници са влизали в нея — не е възможно да се определи по-точно, тъй като повечето от тях са загинали, а тези, които са останали живи, не са разказали, нито написали спомените си. На всеки случай има основание да се смята, че в групата са влизали между другите и следните четници: Прокопий Дянков, Марко Василев Бошнаков, Стефан поп Димитров и Кънчо Скорчев.

Групата не е имала възможност да се спаси и просъществува по-дълго време поради това, че пътят, който тя поела по източните склонове на Врачанския Балкан, бил пълен с потери, струпани предния ден за преследване на четата. Изглежда, че веднага след откъсването си от ядрото на първо отделение тя е била отново нападната от башибозуците и разкъсана на няколко части.

Най-голямата част от нея, в която влизали 13 души, между които и Кънчо Скорчев, била унищожена изцяло още на 21 май[49] в една кошара по склоновете на планината, гдето четниците се отбили да си месят хляб. От всички останал жив само Кънчо Скорчев, когото спасила намесата на някакъв каймакам, пристигнал при кошарата, след като вече били заклани 12 души.[50]

За ликвидирането на тези 12 души е помогнал, както изглежда, един от заловените преди това четници, Стефан поп Димитров, който „известил на началниците на императорските войски мястото, гдето били скрити няколко души от въстаниците, каквото да се уловят живи или мъртви"[51].

Четирима четници от групата след нейното разкъсване се явили пак на 21 май около с. Челопек. Те се предали на двама селяни, които ги затворили в един зимник и повикали черкезите от близкото село Паволче. Единият от четниците бил скрил под дрехата си револвер и с него убил двама черкези. Затворените в зимника се предали едва след запалването на къщата. Двама от тях били заклани в Челопек, а двама в Паволче.[52]

Други четирима четници се доверили на селяни от Челопек да ги отведат към Сърбия.[53] Селяните ги повели през нощта уж към сръбската граница и ги блъснали в една дълбока пещера.[54]

---

[49] Й. Йорданов—Инджето. Записки (АНБ, II В, 607). Инджето не съобщава точно датата, но като се направи точна сметка на времето, когато той се придвижва от Милин камък към Стара планина, денят излиза 21 май.

[50] Инджето. Пос. съч.

[51] Вж. обясненията на защитника му пред Русенския съд Илия Цанов — в. Дунав, год. XII, бр. 1086, 11.VII.1876 г. Вж. още И. Цанов. Из бележките ми по съденето на преживелите войводата Ботева. — Български преглед, год. V, 1899, кн. 9—10, с. 209: „Нему [на Ст. п. Димитров] се дължи, както документално се доказва, излавянето и избиването на неколцина от четата."

[52] З. Стоянов. Христо Ботйов, с. 460—461; Москов. Пос. съч., с. 59—60; Заимов (пос. съч., с. 251) разказва за заколването на едно момче от едни българин в с. Паволче. Вероятно и това момче, ученик от Болградската гимназия, се е числяло към групата.

[53] З. Стоянов (Христо Ботйов, с. 461—462) казва, че четниците били четирима. По него се води Йорданов (пос. съч., с. 87), който също говори за четирима

От цялата група са останали живи споменатите по-горе Прокопий Дянков,[55] Стефан поп Димитров, Марко Василев Бошнаков и Кънчо Скорчев. Те били заловени от турците и предадени на 23 май сутринта на полковник Хасан Хайри, усмирителя на Копривщица, който идел с два табора войска и с две горски топчета от Габрово през Троян и Орхание (Ботевград).[56] При влизането си във Враца, гдето му било устроено тържествено посрещане, полковник Хасан Хайри водел пред войската си вързани тези четирима души.[57]

2. Третото отделение начело с Д. Икономов се оттеглило от полесражението срещу с. Люти брод вечерта,[58] като мнозина от четниците изостанали между скалите и пещерите.[59] Групата, която поела пътя нагоре по течението на Искъра, брояла около 20 души.[60] За войвода по предложение на П. Ванков бил избран Димитър Икономов, за когото се смятало, че има военни познания, понеже бил някога в Белградската легия и имал чин капрал.[61]

Групата пътувала в тъмната като рог нощ, като се смъквала по стръмните скали на ръце и колене. По едно време тя достигнала до една долчинка, обградена от всички страни с високи канари. Оказало се, че по пътя са се изгубили няколко четника.[62]

Групата останала да прекара деня 22 май в тази долчинка. Поради липса на друга храна четниците яли растението „ухо", което растяло тук в изобилие.[63]

души. Москов (пос. съч., с. 60) не определя числото на четниците, а се задоволява с израза „други". Хаждай (пос. съч.), който предава спомените на челопечаните Василев и Нецо Стоянов, съвременници на събитията, и Е. Иванов (пос. съч.) говорят за двама четници.

Твърдението на З. Стоянов относно броя на тези четници изглежда по-вероятно, поради туй, че той е разпитал населението на Челопек само няколко години след събитията, докато другите автори извършват разпита си след повече от 60-години.

[54] З. Стоянов. Христо Ботйов, с. 461—462; Йорданов. Пос. съч., с. 87; Москов. Пос. съч., с. 60; Хаждай. Пос. съч.; Е. Иванов (пос. съч.) посочва, че пещерата се казвала Голямата яма. Дълбочината ѝ е 40 м.

[55] Хаждай (пос. съч.) съобщава спомените на челопечанина Василев за един Ботев четник, Петър Дяковски, който се е укрил в Челопек в къщата на селянина Атанас Гецов. Заловен от турците, той бил откаран във Видин. Това е вероятно Прокопий Дянков, тъй като четник с име Петър Дяковски няма. Двете имена звучат твърде близко.

[56] Хасан Хайри е пристигнал във Враца на 23 май, към обед. Срв. Анков (пос. съч., с. 48); Б. Даскалов. Враца през 1876 г.—Врачански новини, год. IV, бр. 207, 1 ноем. 1933 също твърди, че Хайри пристигнал в неделя, и то петдесетница, обаче поставя датата 22 май. През 1876 г. 22 май е събота, а 23 — неделя. Вж. още спомените на Хр. Н. Даскалов в ръкопис (АНБ, II В, 7654).

[57] Даскалов (пос. съч. — Врачански новини, бр. 209): Прокопий Попов от Свищов, Кънчо Петров от Трявна, едно момче 19—20-годишно от с. Бесарабово и Ив. Бошнаков от Вратца; Хр. Даскалов, спомени: Прокопий Попов от Свищов, Кънчо Петров Скорчев от Трявна, на Ивана Бошнака от Вратца син му и едно момче от Червена вода; малко по-нататък: Прокопий, Басарабовчето, Марко Бошнака, Кънчо Петров.

Анков (пос. съч., с. 48): „Пашата водеше и 7—8 въстаника от Ботевата чета." Числото е преувеличено, тъй като във Враца са били арестувани изобщо 6 Ботеви четника, и то двамата не влизат в групата, която водел Хасан Хайри.

[58] Кършовски. Пос. съч.; П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 34.

[59] Кършовски. Пос. съч.; Москов. Пос. съч., с. 62—63.

[60] П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 35.

[61] П. Икономов. Пос. съч., II изд. с. 35. Косвено потвърждение за това намираме у Соколов. Хр. Ботев и неговата чета.

[62] П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 35.

[63] Пак там.

Привечер дружината съгледала едно момче българче на около 15 години, което минавало покрай една канара. То се отзовало на повикването и отишло при четниците. От него дружината узнала, че наблизо няма турци, затова и решила да потегли на път към овчарските колиби, които се намирали някъде нагоре. На момчето били предложени пари, за да стане водач, и то приело. По пътя обаче то се спирало на няколко пъти и изнудвало дружината за още пари.[64]

Из пътя към дружината се присъединил Христо Иванов.[65] Малко след това били открити в една пещера Спас Соколов и Стефанаки Савов, които също се присъединили към групата.[66]

Соколов и Савов били преди това с групата на Войновски. На 21 май вечерта Соколов, убеден от Савов, че ще могат да се укрият и да заминат за Сърбия, съобщил на Войновски своето решение да се отдели от него. На 22 май сутринта Соколов и Савов били вече сами. Не след дълго към тях се присъединил и Хр. Иванов, който също се бил откъснал от четата. Трите прекарали цял ден в безплодни решения, докато вечерта се скарали за посоката на пътя и Хр. Иванов се отделил отново. Соколов и Савов останали да нощуват в една пещера, която служела за манастирски пчелин, и тук ги намерила през нощта групата на Икономов.[67]

След включването на Хр. Иванов, Соколов и Савов в групата тя брояла към 21—22 души:[68] Д. Икономов, П. Ванков, Сп. Соколов, Ст. Савов, Хр. Иванов, Хр. Маринчев, Вл. Друмев, Ц. Минков, Д. Аджаров, Ат. Ив. Чартазанов, Пенчо Христов, Хр. Лазаров, Анг. Стойчев, П. Грозев, Хр. Иванов Калканделията, Досю Стойнов, Кр. Генков, Васил (?) от Гложене и неколцина други, чиито имена не са известни.[69]

Посред нощ дружината стигнала до една овчарска колиба.[70] След като било взето брашното, което се намирало в колибата,[71] групата принудила

---

[64] П. И к о н о м о в. Пос. съч., II изд., с. 35; С о к о л о в (Хр. Ботев и неговата чета) казва, че групата била водена от „две шопчета", които той изгонил , когато разбрал, че вършели изнудвачество.

[65] С о к о л о в. Хр. Ботев и неговата чета. Става дума за Христо Иванов от Сопот.

[66] Пак там.

[67] Пак там.

[68] И к о н о м о в (пос. съч., II изд., с. 35) казва, че на 22 май групата брояла 16 души. С о к о л о в (пос. съч.) казва, че вечерта на същия ден, когато той и Савов се присъединили към групата, тя брояла заедно с Хр. Иванов 23 души. Пак С о к о л о в (Съдбата на Ботевата чета — Дневник, бр. 6473) твърди, че на 22 май вечерта цялата дружина заедно с него и Савов брояла 22 души. Последната цифра изглежда най-вероятна, тъй като до предаването си групата е изгубила 6 души, а са се предали 15 души.

[69] За Икономов, Соколов, Савов, Ванков, Хр. Иванов, Вл. Друмев, Ц. Минков, Д. Аджаров се съобщава у С о к о л о в (Хр. Ботев и неговата чета); за Икономов и Ванков, Хр. Маринчев, Вл. Друмев се съобщава у П. И к о н о м о в (пос. съч., II изд., с. 35—37); вж. още спомените на Ц. М и н к о в, цитирани по-горе. За останалите четници използувам биографичните данни, които напоследък събрах. Някои от тези четници са споменати между другото и в присъдата, издадена срещу Икономов, Ванков и Соколов, която давам тук по-нататък.

Що се отнася до Васил (?) от Гложане, за когото единствен съобщава С о к о л о в (Хр. Ботев и неговата чета), такъв четник не е известен от никакви други извори за четата. От Гложане има двама четници — Илия Милчев Пандурски и Дако Йонков. Вероятно съобщението на Соколов се отнася до един от тях.

[70] П. И к о н о м о в (пос. съч., II изд., с. 35) казва, че дружината получила тук малко хляб и сирене; С о к о л о в (Хр. Ботев и неговата чета) казва, че четниците не намерили тук нищо за ядене освен малко брашно.

овчарите да я преведат през Искъра.[72] Преминаването на реката било организирано твърде внимателно. Най-напред били поставени овчарите, за да не оставят дружината да се издави.[73] След тях тръгнали четниците, наловени един за друг, понеже реката била дълбока и течението силно.[74] Трима четници били оставени на левия бряг на реката, за да охраняват преминаването на другарите си. Двама от тях преминали след това при групата, а единият, Кр. Генков, се загубил.[75]

След като възнаградили с пари овчарите, четниците се запътили нагоре по едно дере или пътека,[76] преминали през с. Игнатица, гдето били посрещнати само от кучетата,[77] и достигнали до една гора.[78] Пред вид на това, че вече се съмвало, дружината решила да остане през деня в гората.[79]

Тук било разделено поравно брашното, което дружината носела. То било съвсем малко. Всеки четник го турил на дланта си, размесил го със сол и го ближел или пък употребявал за лъжица листа от майските дървета. Това ядене само раздразнило гладните и изтощени стомаси на четниците.[80]

Вечерта дружината потеглила нагоре из планината. След няколко крачки тя се озовала до един коларски път[81] и по него стигнала в една кошара. Тук имало някакъв старец с дете. Той нямал нито хляб, нито брашно, затова дружината решила да потърси други кошари. Старецът бил взет за водач.[82] След три часа път[83] дружината се озовала при няколко кошари, чиито обитатели липсвали. Пред тях имало черешово дърво, което било веднага обрано от четниците. В една от колибите били намерени тиквени семки, които били разделени поравно на всеки четник.[84] Най-сетне щастието се усмихнало на гладните четници — в другата колиба те намерили около 30 оки пшенично брашно и малко сол.[85]

---

[71] Соколов (Хр. Ботев и неговата чета) — малко брашно; П. Икономов (пос. съч., II изд., с. 35) — една торба мамулено брашно и около две оки сол. — За сол споменава по-сетне и Соколов (пос. съч.).

[72] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов (пос. съч., II изд., с. 35) казва, че четниците помолили овчарите и те им посочили брод. Според спомените на Ц. Минков, с. 21, цитирани по-горе, овчарите посочили на четниците мост.

[73] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета.

[74] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 35.

[75] Соколов (Хр. Ботев и неговата чета) не съобщава името на Кр. Генков. Данните за последния имам от моето лично изследване на биографията му.

[76] П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 35; Соколов. Хр. Ботев и неговата чета.

[77] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; Соколов. Съдбата на Ботевата чета. — Дневник, бр. 6473.

[78] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 35.

[79] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета. П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 45.

[80] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 36.

[81] Соколов (Хр. Ботев и неговата чета) изтъква, че дружината забелязала с учудване какво несигурно скривалище си била избрала.

[82] П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 36; Соколов. Хр. Ботев и неговата чета.

[83] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов (пос. съч., II изд., с. 36) казва: в една близка кошара.

[84] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета.

[85] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов (пос. съч., II изд., с. 36) — една торба брашно.

Натоварена със скъпоценната плячка, дружината навлязла в гората, спряла се в една долчина край бистрия поток и решила тук да омеси брашното на хляб. Накладен бил буен огън, а един от четниците омесил брашното върху една мушама. Топлият хляб бил изяден веднага от изгладнялата дружина.[86]

На 24 май сутринта дружината, след един два часа път из гората,[87] достигнала до няколко горски колиби.[88] Тук едни коняри опекли пита хляб от брашното, което било останало у четниците.[89]

Заблудена от един старец-овчар, дружината излязла на открито място, гдето имало много хора. Поради опасността, която ги заплашвала, четниците свърнали в гъстата гора наблизо и прекарали тук целия ден. Измъчвани от глад, те яли коприва, букови листа, див лук и сурови охлюви.[90]

Привечер караулът довел двама селяни от с. Литаково, Орханийско. Ст. Савов направил опит да влезе чрез тях във връзка със свои познати в селото и да получи продоволствие за дружината.[91]

Не успяла да получи достатъчно хляб от двамата литаковчани, тъй като селото било блокирано, дружината се отправила нагоре към едни колиби, гдето имало опасен, по думите на литаковчаните, свинар, който можел да извърши предателство.[92] Хр. Иванов бил изпратен напред да приготви яденето. Той успял в своята задача. След дълго скитане из гората дружината, която била изгубила дирите му, най-сетне го намерила. Тук в горската колиба четниците били нахранени добре.[93] Опечен бил хляб и за следващите два дни.[94] Все тук дружината се научила за разгромяването на въстанието в Панагюрище.[95]

На 25 май сутринта дружината продължила пътя си по билото на планината. Завалял дъжд.[96] Дружината се отбила в една долчина, гдето се разположила на почивка. Скоро след това тя била принудена да отиде на друго място, в една гора, тъй като револверът на някого от четниците гръмнал при почистване и местопребиваването на дружината било по този начин издадено.[97]

---

[86] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 36.

[87] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов (пос. съч., II изд., с. 36) казва, че сутринта още завалял дъжд.

[88] Соколов (Съдбата на Ботевата чета. — Дневник, бр. 6473) казва, че мястото се намирало над с. Гурково, Ботевградско.

[89] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета.

[90] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 36.

[91] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; Соколов (Съдбата на Ботевата чета) казва, че Савов правил опити да получи от с. Литаково муниции за дружината, каквито били струпани там от революционния комитет.

[92] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 36.

[93] Соколов (Хр. Ботев и неговата чета) — в колибата на един коняр; П. Икономов (пос. съч., II изд., с. 36) — в колибата на свинаря.

Според Икономов четниците яли варено месо, докато Соколов говори за печени агнета.

[94] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета.

[95] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; Икономов. Пос. съч., II изд., с. 36.

Според Соколов новината съобщил един селянин, който дошел в колибата сутринта, а според Икономов — свинарят, собственик на колибата.

[96] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета.

[97] П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 36—37.

По пътя си дружината попада на засада, устроена от башибозуци, на брой около стотина души. Битката траяла около два часа. Дружината заемала благоприято място и дала малко жертви — двама убити и един ранен, който се изгубил.[98] Битката била прекратена поради настъпването на нощта.[99]

След като дружината се скитала цяла нощ из околностите, на другия ден, 26 май, тя попаднала отново на потеря, изпратена от София. Битката траяла до вечерта. В нея паднали убити двама четници — Димо Аджаров и Васил (?) от Гложене.[100]

Уморени и измъчени, четниците прекарали нощта в сън, скрити в едно дълбоко дере.[101]

На 27 май дружината продължила пътя си, като в действителност се въртяла все в околностите на с. Литаково. Изгладнелите четници яли букова шума и коприва, които не могли да задоволят глада им. Сломени от глада и скитането и отчаяни от безизходността на положението си, те седнали да обмислят бъдещето си и накрай дошли до решението да се предадат на каймакамина в Орхание (Ботевград), като му поставят известни условия.[102] Написано било писмо до каймакамина, което подписали всички четници. По доброволно съгласие със занасянето му в Орхание се натоварил четникът Вл. Друмев.[103]

След като пратеникът не се завърнал, дружината помислила, че той е убит. Явило се известно разколебаване у четниците относно предаването.[104] И понеже гладните стомаси не се задоволили с бурените, дружината решила да нападне някое село за хляб, че ако се случи турско — ще се бие до последно издихание.[105]

След безцелно скитане вечерта дружината се прибрала поради дъжда, който завалял, в една колиба и тук преспала.[106]

На другия ден, 28 май, сутринта дружината, гонена от глада, се отправя напред, за да търси хляб. Без каквото и да е предпазване четниците излизат на коларския път, който им се изпречил напреде, и обрали хляба от торбите на коларите, които настигнали.[107] След това дружината се отправила към воденицата, разположена близо до с. Литаково.[108]

Във воденицата нямало никой, тъй като воденичарите избягали. Четниците веднага изскубали всичкия лук, който намерили в гради-

---

[98] Соколов. Съдбата на Ботевата чета; според П. Икономов (пос. съч., II изд., с. 37) жертвите били: двама изчезнали и един убит.

[99] П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 37.

[100] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; Соколов. Съдбата на Ботевата чета; Икономов не говори за битка през този ден. Той изобщо скъсява скитането на групата с един ден.

[101] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета.

[102] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 37.

[103] П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 37; Соколов (Хр. Ботев и неговата чета) по погрешка го нарича Марин.

[104] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 37.

[105] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета.

[106] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; според П. Икономов (пос. съч., II изд., с. 37) четниците преспали в една пещера.

[107] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета.

[108] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 38.

ната. Някои се наяли с брашно, а други почнали да варят качамак.[109]

Докато дружината задоволявала глада си, без да вземе каквито и да било мерки за охрана, пристигнал с двамата си синове местният турчин Молла Мехмед[110] и предложил на четниците да се предадат, като се заклел, че няма да им направи нищо лошо. При тия условия дружината капитулирала.[111]

Заградени от турци и черкези, четниците били откарани в дома на Мехмеда, гдето получили достатъчно хляб, сирене и лук и се нахранили до насита. Нещо повече — турците им дали и тютюн.[112]

След кратка почивка пленените четници[113] били предадени на редовната войска, която пристигнала по това време в Литаково. Тя ги откарала в Орхание.[114]

3. Във връзка с участта на Икономовата група не е излишно да се кажат тук няколко думи и за съдбата на знамето на четата.

По всички данни, с които разполагаме, то останало след смъртта на Ботева в ръцете на третото отделение, начело на което стоял Икономов.[115] В битката при Люти брод то е било носено от един четник, чието име не може да се определи.[116]

---

[109] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов. пос. съч., II изд., с. 38.

[110] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов (пос. съч., II изд., с. 38) нарича турчина Ахмед ага бинбаши; Катерински. Пос. съч., с. 25; Д. п. Георгиев (пос. съч., с. 13) и Анков (пос. съч., с. 58) наричат турчина Мехмед Селимоглу.

[111] П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 38; Соколов. Хр. Ботев и неговата чета.

[112] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 38.

[113] Пленените четници били: Д. Икономов, П. Ванков, Сп. Соколов, Стеф. Савов, Хр. Иванов, Хр. Маринчев, Ц. Минков, Ат. Ив. Чартазанов, Пенчо Христов, Хр. Лазаров. Анг. Стойчев, П. Грозев, Хр. Иванов Калканделията, Досю Стойнов — всичко 14 души. Към тях трябва да се прибави и Вл. Друмев, който предния ден бил изпратен да занесе писмото за предаване.

Според Анг. Стойчев (Молба за пенсия до Министерството на финансите, 12.V. 1898 г., АНБ, п. д. 978), заловени били всичко 16 души. По спомените на Д. Кутев (А., Димитър Кутев. Един от четата на Ботев. — Изгрев, Сливен, год. IV, бр. 168, 10 апр. 1938), когото водела войската, когато отивала в Ликаво (той бил хванат на друго място), пленените четници били 15. Вероятно Стойчев смята в числото на 16-те души и Кутев.

Катерински (пос. съч., с. 25) и Д. п. Георгиев (пос. съч., с. 13) говорят за 16 души предали се четници. И те вероятно включват в числото им Д. Кутев, който бил докаран в Орханне заедно с тях.

[114] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 38.

[115] З. Стоянов. Христо Ботйов, с. 464; Кършовски. Пос. съч.; П. Икономов. Пос. съч., I изд., с. 22.

[116] Н. Т. Обретенов (Двете брошури за Ботйовата чета. — Независимост, год. VIII, бр. 2140, 10 авг. 1928) разказва, че след изваждането от строя на байрактаря Н. Куруто на Милин камък един четник от Сливен поел знамето. След смъртта на Ботев този четник навил знамето на кръста си и заминал заедно с Г. Апостолов. Същото повтаря Обретенов (Спомени за българските въстания, с. 283, 290 и 293).

Според някои четникът, който поел знамето на Милин камък, бил Димитър Стефанов Казакът от Сливен.

След поражението на четата в сражението при Люти брод знамето било заровено, за да не падне в неприятелски ръце.[117]

4. Както се каза вече, отделението на Войновски заминало на 21 май напред, към запад, и по време на битката срещу с. Люти брод се намирало недалеч от сражаващите се, отвъд две рътлини. Тук то се опитало да вземе храна от манастирската воденица и да влезе във връзка с манастирския игумен, който бил познат на Ст. Савов. Поради предателството на един калугер, който не само че съобщил на турците за присъствието на четниците, но потопил и манастирската варка, за да не могат те да минат през реката, отделението било принудено да се оттегли навътре в гората и да се скрие тук.[118]

Към 3—4 часа следобед Войновски и другарите му потеглили напред, по течението на реката. Из пътя към тях се присъединила една група четници, които се били покачили на дърветата и се криели в клоновете им.[119]

На 22 май сутринта дружината се намирала вече близо до с. Зверино, гдето правела опити да премине р. Искър. Тук към нея се присъединила групата от 9 души, начело с Кючуков,[120] която от 20 май вечерта скитала из планината.[121]

Същия ден, късно следобед, към отделението на Войновски се присъединила нова група от четници, които били участвували в сражението при с. Люти брод в първото отделение, начело с Перо. В тази група влизали между другите х. Петър и Ал. х Димитров.[122]

През нощта на 22 май,[123] когато дружината на Войновски правела нови опити за преминаване на реката, като измервала дълбочината с пръти, към нея се присъединили Н. Обретенов, Сава Пенев и Д. Тодоров.[124] Те не участвували в битката при с. Люти брод, а се скитали из планината от 21 май сутринта.[125]

---

[117] Кършовски (пос. съч.) казва, че попитал где е знамето и получил отговор от някои четници, че го взел Сава, за да го зарови. Като чул това, Икономов изказал своето одобрение; П. Икономов, пос. съч., I изд., с. 22, твърди, че знамето било заровено по съвет на Д. Икономов. И в единия, и в другия случай се вижда, че знамето било в отделението на Икономов.

Кой е този Сава, за когото говори Кършовски, не може да се определи по-точно. На всеки случай той не е Сава Пенев, който е бил заедно с Обретенов далеч от полесражението. Може би Кършовски е сбъркал името.

[118] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета.

[119] Пак там.

[120] Кючуков. Пос. съч., с. 114.

[121] Пак там, с. 112—114.

[122] Пак там, с. 114—115.

[123] Обретенов (Моите спомени, а по-късно в Спомени за българските въстания, с. 293) твърди, че датата е 21 май. Това твърдение противоречи както на съобщенията на Кючуков и Соколов, тъй и на общия ход на събитията.

През 1915 г. пред Е. Волков Обретенов твърди, че скитал заедно с 20—30 момчета един ден и две нощи, преди да се присъедини към Войновски. И това негово твърдение не може да се приеме — денят е 21 май, едната нощ е 21—22 май, а втората нощ остава да виси във въздуха. (Показанията се намират в НИХБ, АС, 125.)

[124] Обретенов. Моите спомени. Това твърдение на Обретенов изглежда най-вероятно. Обретенов отначало казва, че на 21 май били останали малцина, а след това допълва, че след заминаването на Г. Апостолов с него, Обретенов, останали само С. Пенев и Д. Тодоров. В показанията си пред Волков Обретенов твърди, че скитал с 20—30 момчета, докато в „Спомени за българските въстания", с. 293, увеличава четниците на около 50.

[125] Ако Обретенов беше участвувал в тази битка, той щеше да съобщи нещо за нея. Работата е там, че той не знае нищо за нея, а я свежда до избиването на Г. Апостолов и другарите му.

Това е последната група четници, която се присъединява към дружината на Войновски. Сега дружината брояла вече няколко десетки четника. Точният им брой поради съвсем противоречивите данни от страна на мемоаристите[126] не може да се определи. На всеки случай може да се каже, че броят на четниците в групата на Войновски не е бил по-малък от 45 и повече от 60 души. В този брой влизали следните четници: Н. Войновски, Н. Обретенов,[127] Н. Кючуков,[128] Сл. Иванов,[129] Пеньо Йончев,[130] Тодор Стойков,[131] х. Петър,[132] Ал. х. Димитров[133], Андон Арнаутинът,[134] Хр. Ст. Клинков,[135] В. Георгиев,[136] К. Апостолов,[137] П. Н. Йорданов,[138] х. Костадин Димитров,[139] П. Ив. Левски,[140] Сава Пенев,[141] Д. Тодоров,[142] Стоян Ловчалията,[143] Д. Ночев,[144] Ат. Николов, Т. Стоянов, Дим. Ст. Векилов,[145] Мико Стоянов,[146] П. Иванов,[147] Колю Р. Черкезът, Ант. Андреев, М. Ата-

Ясно е, че Обретенов се е отделил по едно време, може би вечерта, след смъртта на Ботев, и че не знае какво е станало с четата. Това, което той разказва, за Апостолов и Перо, изглежда да е научено по-късно, в затвора и на заточение, от другите четници, които са били свидетели на събитията от 21 и 22 май.

[126] Заимов (Вапорът „Радецки" — ръкопис от 1878г. в АНБ, II А, 69, 5459) — 80 души (по данни на Н. Обретенов; Катерински (Пос. съч., с. 26) — 40: по данни на четника М. Стоянов; Кючуков (Пос. съч., с. 115) — 40, с. 117—118: 44; П. Иванов (Пос. съч.) — 43; Обретенов (Моите спомени) — 80; Обретенов (Спомени за българските въстания, с. 294) — 100—120, с. 297: 100; Сокол ов (Съдбата на Ботевата чета) — 62; Ив. Велков (пос. съч.) — 50.

[127] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 294 и сл.

[128] Кючуков. Пос. съч., с. 114 и сл.

[129] Пак там, с. 113.

[130] Пак там, с. 112, 114.

[131] От присъдата на П. Йончев и Т. Стойков (тук по-нататък) се вижда, че те са действували заедно и били заловени заедно. В такъв случай Стойков е бил непременно в групата на Войновски, щом там е бил Йончев. Вж. още Г. Иванов. Участта на Троянските и Ловчански съзаклятници след разкриването на съзаклятието им през 1876 г. Ловеч и Ловчанско, кн. II, С., 1930. с. 105.

[132] Пак там, с. 114, 117.

[133] Пак там, с. 115, 118—119.

[134] Пак там, с. 115.

[135] Кючуков. Пос. съч., с. 115, 121 и сл.; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 298, 301, 303, го нарича Иван от Етрополе. Четник с име Иван от Етрополе не се среща в никой списък, нито пък в литературата за четата. Обретенов е погрешил името му. В случая Кючуков заслужава абсолютно доверие, тъй като той е заловен заедно с Клинков и заедно са страдали по затворите.

[136] Кючуков. Пос. съч., с. 115; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 298, 301—302: Васил Троянецът.

[137] Кючуков. Пос. съч., с. 115.

[138] Кючуков. Пос. съч., с. 117. Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 298—299.

[139] Кючуков. Пос. съч., с. 117—118, 121; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 298, 304: хаджи Костадин от Браила; З. Стоянов. Хр. Ботйов, с. 465: Хаджи Димитров. Посочването на З. Стоянов може да се отнася и към Ал. х. Димитров.

[140] Кючуков. Пос. съч., с. 121.

[141] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 298 и сл.; Караиванов. Пос. съч., с. 29 и сл.; Заимов. Вапорът „Радецки".

[142] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 298 и сл.; Караиванов. Пос. съч., с. 29 и сл.; Заимов. Вапорът „Радецки".

[143] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 298 и сл.; Караиванов. Пос. съч., с. 29 и сл.; Заимов. Вапорът „Радецки".

[144] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 298 сл.

[145] Ат. Николов. Пос. съч.

[146] Катерински. Пос. съч., с. 26.

[147] П. Иванов. Пос. съч.

насов, Др. Йотов, Станчо Василев, М. Иванов, Ст. Катранджи, Н. Ив. Ладжов, Дим. Стеф. Казакът, Илия М. Пандурски, Сава Младенов и вероятно Стайко Колев.[148]

На 23 май сутринта вследствие на случайно изгърмяване на една от пушките на дружината четниците напуснали мястото, дето се били разположили, и се изместили по-нагоре, но все в близост на селото Зверино.[149]

През деня дружината се сдобила с малко мляко и качамак от една кошара, които били разделени на всички четници.[150]

Все през деня при дружината се явило едно 14—15-годишно момче, което съобщило желанието на попа и стареите от с. Зверино — дружината да нападне и да изколи войската,която правела пакости на селяните. Войновски казал на момчето да отиде в селото и да съобщи на попа и стареите да дойдат вечерта и донесат храна на дружината.[151]

И наистина, попът и стареите на Зверино дошли вечерта и донесли храна. Войновски им изтъкнал последствията, които биха сполетели селото, ако дружината нападне намиращата се там турска войска, и отклонил искането им.[152]

По молба на дружината попът и стареите показали брод, гдето може да се мине реката.[153] Тогава четниците преминали през Искъра, и то от горната страна на с. Зверино, тъй като в долния му край имало турска войска.[154]

През нощта дружината стигнала в с. Игнатица. Тук четниците взели не само хляб, но и брашно. Някои от тях взели и тютюн, въпреки че Войновски не им позволявал да пушат, за да не улесняват по този начин потерите и да им хванат дирите.[155]

Дъждът принудил дружината да спре в една гора и тук да прекара нощта.[156]

На 24 май дружината достигнала близо до гр. Орхание.[157] През този ден бил замесен хляб върху мушамата на Войновски и бил опечен на наго-

---

[148] Всички тези четници са заловени в областта, дето е била разпръсната групата на Войновски. За тях нямаме сведения, че са били с друга група или че са действували самостоятелно, както е напр. случаят с Кършовски, Боянов и др. В такъв случай те са могли да бъдат само от групата на Войновски.

Кючуков (пос. съч., с. 118) говори за някой си Досю, който също бил в групата на Войновски. Това съобщение не може да се отнася до четника Досю Стойнов, който бил в групата на Соколов—Икономов. Вероятно Кючуков е погрешил името.

[149] Кючуков. Пос. съч., с. 115.

[150] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 294—295.

[151] Пак там, с. 295.

[152] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 295; Кючуков (пос. съч., с. 116) не говори нищо за попа и стареите от с. Зверино. Според него хляб донесъл собственикът на козарската колиба, която дружината намерила навътре в канарите; Заимов (Вапорът „Радецки") казва, че дружината получила ядене след минаването на Искъра.

[153] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 296; Кючуков (пос. съч., 116) твърди, че козарят показал на дружината място за минаване на реката; Заимов (Вапорът „Радецки") съобщава, че водач за преминяване на Искъра било едно дете.

[154] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 296.

[155] Пак там.

[156] Кючуков. Пос. съч., с. 116.

[157] Кючуков. Пос. съч., с. 116; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 296: до планината Ръжана.

рещена плоча. Хлябът бил съвсем недостатъчен, за да задоволи глада на четниците.[158]

След това дружината се упътва из планината, без да може да разбере къде точно отива, тъй като не срещала никакви хора. Овчарите и говедарите били прибрани в селата си, по заповед на властта, за да не дават храна на скитащите по планината въстаници. При непрестанен дъжд, мъчена от глада, дружината се въртяла все на едно място цели три деня — 25, 26 и 27 май.[159] През това време тя срещнала един пратеник на каймакамина в Орхание, който търсел четниците да им съобщи да се предадат.[160]

На 28 май между четниците станало разискване за по-нататъшната съдба на дружината.[161] Някои поискали тя да се раздели на две, за по-лесна прехрана и за по-лесна отбрана.[162] Други искали да се отправят за Сърбия,[163] а трети — да се предадат на властта в Орхание.[164] Войновски от своя страна заявил, че заминава да се съедини с тракийските въстаници.[165]

При това положение на нещата дружината се разкъсала на две — поголямата част от нея тръгнала с х. Петра,[166] а по-малката — с Войновски.[167] С последния били: Н. Обретенов,[168] П. Йорданов,[169] Сава Пенев, Д. Тодоров, Стоян Ловчалията, Д. Ночев, Васил Троянецът (Георгиев),[170] х. Ко-

---

[158] Кючуков. Пос. съч., с. 116; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 296—297.

[159] Кючуков. Пос. съч., с. 116; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 297.

[160] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 297.

[161] Кючуков. Пос. съч., с. 117; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 297—298. Датата е дадена точно у Кючуков; Заимов. Вапорът „Радецки"; З. Стоянов (Хр. Ботйов, с. 465) и Караиванов (пос. съч., с. 28) сочат датата 26 май, която обаче не отговаря на хода на събитията.

[162] Кючуков. Пос. съч., с. 117.

[163] Заимов. Вапорът „Радецки"; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 297; П. Иванов (пос. съч.) говори, че четниците се отправили към Витош планина, т. е. на запад.

Заимов твърди, че четниците били подбуждани да заминат за Сърбия от някой си х. Георги от Сливен.

[164] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 297—298.

[165] Пак там, с. 298.

[166] Кючуков (пос. съч., с. 117) — 35 души; Заимов (Вапорът „Радецки") — 40 души.

Според Кючуков начело на дружината застанал х. Петър; според Заимов — х. Георги от Сливен. Заимовото съобщение се потвърждава отчасти от А. Николов (пос. съч.) който казва, че след смъртта на Ботев бил избран за войвода Перо (у него Спиро), а след това х. Георги.

Кючуков е сливенец и непременно би познавал х. Георги. В такъв случай той би писал за него и не би говорил за х. Петър. Това, от една страна, а, от друга — честата поява на х. Петър в спомените на Кючуков (при Милин камък, във Врачанския Балкан) свидетелствува за съществуването му.

Г. Димитров (Княжество България, с. 515) поставя в своя списък на Ботевите четници един х. Петър от Троян.

[167] Кючуков (пос. съч., с. 117) — 19 души.; Обретенов (пос. съч., с. 298) — 15 души.

[168] Кючуков. Пос. съч., с. 117; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 298 и сл.; Караиванов, пос. съч., с. 29 и сл.

[169] Кючуков. Пос. съч., с. 117; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 298—299.

[170] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 298.

стадин Димитров,[171] П. Левски,[172] Ал. х. Димитров,[173] Хр. Ст. Клинков,[174] Н. Кючуков,[175] и др.[176]

На 28 май, докато дружината се раделяла, се явила турска войска, която обаче не влязла в сражение с четниците.[177]

5. Групата на Войновски продължила пътя си, без да знае накъде.[178] Още в началото на самостоятелното си съществуване тя загубила П. Йорданов,[179] който бил убит от намиращата се наблизо турска войска.[180]

На 28 май през деня групата се установила в една кошара, гдето получила достатъчно храна. Тук тя пренощувала. Овчарите разказали на четниците за разгрома на въстанието в Панагюрско и Търновско, но те не повярвали.[181]

На 29 май сутринта групата потеглила отново на път. Четникът Ал. х. Димитров не бил в състояние да продължи по-нататък и групата го оставила при овчарите. Веднага след това единият от тях отишел в Орхание и предал както Димитров, тъй и групата.[182]

През деня групата прекарала в планината.[183] Тук потеря от помаци се опитала да примами четниците, но не успяла.[184]

Привечер дружината се упътила на север, към подножието на Мургаш. Завалял пороен дъжд, който принудил четниците да се спрат в една гора и тук да прекарат нощта.[185]

На 30 май сутринта дружината потеглила по една пътека към север. Гладът почнал да я измъчва извънмерно. По пътя се явили трима българи, които били пленени веднага от дружината, за да им вземе хляба. Те били от Орхание и имали за задача да занесат съобщение на редовната войска да се върне в града. Заедно с тях групата слязла до някакво село. Плановете да се нападне селото и се изгони оттам войската не били възприети от Войновски и дружината се върнала назад. Тя излязла на една височина, отдето се виждал градът София.[186]

Тук х. Костадин Димитров и П. Левски се отделили от дружината.[187]

---

[171] К ю ч у к о в. Пос. съч., с. 117—118, 121; О б р е т е н о в. Спомени за българските въстания, с. 298, 304: х. Костадин от Браила.

[172] К ю ч у к о в. Пос. съч., с. 121.

[173] Пак там, с. 118—119.

[174] Пак там, с. 122 и сл.

[175] Пак там, с. 117 и сл.

[176] Пак там, с. 118, говори и за някой си Досю.

[177] Пак там, с. 117.

[178] О б р е т е н о в. Спомени за българските въстания, с. 298.

[179] О б р е т е н о в. Пос. съч., с. 298—299; К ю ч у к о в. Пос. съч., с. 117. Според Обретенов П. Йорданов се обърkал в мъглата и взел друга пътека, а според Кючуков — той бил пратен да върне отделилите се с х. Петър четници.

[180] О б р е т е н о в. Спомени за българските въстания, с. 299.

[181] Пак там, с. 118.

[182] Пак там, с. 118—119.

[183] Пак там, с. 119 — в югоизточния край на Мургаш.

[184] Пак там.

[185] Пак там, с. 119.

[186] Пак там. Пос. съч., с. 120—121.

[187] К ю ч у к о в. Пос. съч., с. 121; О б р е т е н о в (Спомени за българските въстания, с. 304) разказва невярно, че х. Костадин бил заклан при Етрополе. Същото твърди и К а р а и в а н о в (пос. съч., с. 28); З. С т о я н о в (Хр. Ботйов, с. 465) говори, че х. Димитров (=на х. Костадин?) бил заклан по-сетне, след разбиването на отделилите се от Войновски четници.

След като прехвърлили някакъв връх и навлезли в планината, четниците слезли в една свинарница. Тук нямало жива душа. Намереното паспалено брашно, приготвено вероятно за кучетата, било веднага омесено на хляб. Дружината останала в свинарника целия ден и през нощта на 30 май.[188]

На 31 май след пладне дружината потеглила в посока към Етрополе. По пътя си тя успяла да заобиколи турските постове и да прекара през нощта в планината.[189] Тук измръзналият от дъжда Войновски, който не можел вече да върви, бил стоплен на накладения от Сава Пенев огън.[190]

На 1 юни сутринта от дружината се отделил Д. Ночев, който заминал за родния си град Пирдоп.[191] Същия ден полудял от раните си Васил Троянецът и с думите: „Хвъркайте, хвъркайте!" се впуснал напред с разперени ръце.[192]

След кратка престрелка с една потеря дружината останала да нощува под някакъв връх, вече близо до Етрополе. На другия ден, 2 юни, се провижда през мъглата самият град.[193] Късно следобед от дружината се отделили Хр. Стоянов Клинков, който бил от Етрополе, и Н. Кючуков.[194]

След неколкократна опасност през деня от потерите, които идели откъм Етрополе, дружината останала да нощува близо до града. Тук неколцина от четниците се отделили, за да търсят някъде хляб. С тях отишел и С. Пенев.[195]

На другия ден, 3 юни, С. Пенев отново се присъединил към групата. Той разказал, че през нощта другарите му били нападнати от потеря, един от тях бил ранен и останал в една ливада, другите заминали, а само той, Пенев, се покачил на едно дърво, за да се върне на сутринта при Войновски.[196]

През деня групата спряла в кошарата на златишкия бей, гдето получила добра храна от кехаята и се осведомила за положението на въстаналите области. След като се простили с ранения си другар в ливадата и с кехаята, четниците, на брой всичко 6 души — Н. Войновски, С. Пенев, Н. Обретенов, Д. Тодоров, Стоян Ловчалията и още един, се запътили да търсят троянската пътека и Троянския манастир.[197]

В действителност Кючуков с право твърди, че х. Костадин и П. Левски се отделили и се отправили за София. Тук те наистина намерили прибежище до деня на амнистията — 1 август 1876 г. (вж. за това по-нататък).

[188] Кючуков. Пос. съч., с. 121.

[189] Пак там, с. 122.

[190] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 300—301. У Обретенов не е посочена дата, но обстановката, за която той говори, съответствува на тази у Кючуков (пос. съч., с. 121—122)—преминаване на път (клисура), насока към Етрополе и пр. Тъй като от Кючуковия разказ може да се проследи цялата хронология на скитането на групата, ще трябва да се приеме, че именно през този ден, 31 май, е станало измръзването на Войновски.

[191] Обретенов. Пос. съч., с. 301. И сега от разказа на Обретенов не може да се извади заключение за хронологията на събитията. Кючуков не говори нищо за Ночев. Все пак заминаването на Ночев е могло да стане само на 1 юни, тъй като тогава именно дружината се е намирала между Пирдоп и Етрополе, както това личи от целия ход на събитията.

[192] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 301—302.

[193] Пак там, с. 302—303.

[194] Кючуков. Пос. съч., с. 122; Обретенов (Спомени за българските въстания, с. 302—303) говори за Иван от Етрополе, който е несъмнено идентичен с Хр. Клинков.

От разказа на Кючуков излиза, че той и Клинков са се отделили на 1 юни. Това обаче противоречи на цялата обстановка на събитията и на по-сетнешната им хронология, която у Обретенов излиза напълно точна.

[195] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 304.

[196] Пак там, с. 305.

[197] Пак там, с. 306.

На 3 юни през нощта, на 4 и 5 юни шестимата другари останали в една долина поради заболяване на С. Пенев.[198] На 6 юни те излезли нагоре из долината и тръгнали по билото на Балкана.[199] На 7 юни попаднали в примката на една потеря, но се отървали лесно, понеже пушките на турците били овлажнени от дъжда и не могли да гръмнат.[200]

На 8 юни дружината вървяла целия ден свободно, защото валял дъжд и нямало потери. Привечер четниците се намерили над една пропаст. Накрая на пропастта растяла череша. Огладнялата дружина се нахвърлила върху нея и започнала да яде зелените още череши. Един от четниците се улавя за клона, който бил над пропастта, клонът се откършил и четникът пропаднал надолу.[201] В групата останали всичко 5 души: Войновски, Обретенов, Пенев, Д. Тодоров и Стоян Ловчалията.[202]

На 9 юни дружината се срещнала с един козар, от когото узнала, че се намира близо до Тетевен. Козарят бил от с. Рибарица. Той дал хляб на четниците и обещал да им купи 2—3 чифта цървули и им донесе още хляб.[203]

След като пренощували в една празна кошара, на 10 юни четниците се срещнали отново с козаря, който им донесъл хляб, сирене и два чифта цървули. Същевременно той им обещал, че ще им намери човек, който да ги заведе до троянската пътека.[204]

На 11 юни сутринта козарят довел водача, с когото дружината уговорила да я изведе на троянската пътека и да я упъти за Троян. Четниците обещали да му дадат 5 лири за услугата.[205]

Съгласно уговореното дружината трябвало да се срещне с водача си на следния ден, 12 юни, вечерта. Той наистина дошел и повел четниците напред въпреки проливния дъжд и светкавиците. По едно време групата открила загасен от дъжда огън. Веднага след това водачът се спуснал като стрела в една пътека и избягал. Оказало се, че той бил предал дружината и че само поради проливния дъжд потерята не останала на приготвената засада.[206]

На 13 юни сутринта дружината продължила пътя си в посоката, указана от предателя-водач. По едно време уморените четници легнали в гората да си починат и тук заспали. Те били събудени от Т. Тодоров, който викал: „Ставайте, че ще ни уловят!“ И наистина, срещу тях били отправени 20 пушки. Почти едновременно изгърмели и турците, и четниците със своите револвери. Войновски бил смъртно ранен. Ранен бил в ръката и Обретенов. Останалите живи четирима четници избягали на изток.[207]

На 14 юни четиримата другари продължили скитането. На следния ден, 15 юни, те се намирали вече близо до с. Шипково, Троянско.[208]

---

[198] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 307—308.
[199] Пак там, с. 309.
[200] Пак там, с. 308—309.
[201] Пак там, с. 309.
[202] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 310; Каранванов (пос. съч., с. 29) — това било към 10 юни; Заимов. Вапорът „Радецки“.
[203] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 310—311.
[204] Пак там, с. 312.
[205] Пак там, с. 313.
[206] Пак там, с. 313—314.
[207] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 315—316; Каранванов. Пос. съч., с. 30; Заимов. Вапорът „Радецки“.
[208] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 316—317.

На 16 юни сутринта групата попаднала на двамата братя Пенчо и Петър Батоша, от с. Шипково, говедари. Те се отнесли твърде любезно с четниците и им обещали хляб и дрехи от местната носия, за да могат да влязат в Троян и оттам да продължат за Ловеч. Вечерта те завели четниците в един необитаем хан, донесли им хляб, сирене и вино и отишли да донесат дрехи. Виното било донесено, за да заспят уморените четници по-дълбоко, което и станало. На сутринта пак Д. Тодоров събудил заспалите си другари с викове, че ханът е заобиколен от потеря. След като четниматa обсадени четници отказали да се предадат, троянският мюдюрин, който стоял начело на потерята, заповядал да се запали ханът. Тогава четниците решили да се предадат. Отказал да стори това само Стоян Ловчалията, който се самоубил, за да не пристъпи клетвата си. Останалите трима четици — Обретенов, Тодоров и Пенев — били хванати, вързани и откарани в Троян.[209]

6. Каза се по-горе, че на 28 май една голяма група четници се отделили от Войновски с намерение да достигнат Сърбия. Съдбата на тази група, начело на която застанал х. Петър, не може да се проследи нито по-точно, нито по-подробно, тъй като никой от участвуващите в нея не е оставил подробни спомени.

Като се има пред вид, че раздялата с Войновски е станала някъде към Орхание,[210] ясно е, че групата на х. Петър се е върнала назад, към запад. За това свидетелствуват всички съобщения на спомените, които говорят за битки с турски потери западно от Арабаконак. Тези съобщения не се отнасят за групата на Войновски, която, както свидетелствуват мемоаристите, не е влизала в по-сериозно сражение с войската и потерите, а освен това се е движила на изток от Арабаконашкия проход. Наред с туй по тези места, в областта на Мургаш, се скитат множество отделни четници, които не могат да бъдат останки от малката групичка на Войновски след раздялата на 28 май.

И така в изворите има съобщения за три битки, които могат да се отнесат само към групата на х. Петра. Едната битка е станала някъде по склоновете на Мургаш. Тук участвувала редовна войска. Битката траяла малко. След нея от дружината останали всичко 23 души, от които 13 били ранени.[211] Втора битка станала в местността „Бяла пака", където от турска страна действували редовна войска и черкезки доброволци. Тази битка била последната — след нея дружината се разпръснала.[212]

За битка с турската войска, дошла от София, говори в спомените си четникът Мико Стоянов. Според него битката станала в местността „Осенов преслъп", между селата Литаково и Осеновлак. Тук паднали 4 души четници и двама били ранени. Сам М. Стоянов напуснал дружината след тази битка.[213] Вероятно сведенията на Стоянов се отнасят за втората битка,

---

[209] Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 317—323; Караиванов. Пос. съч., с. 31—33; Заимов. Вапорът „Радецки"; З. Стоянов. Хр. Ботйов, с. 466—467.

[210] Кючуков. Пос. съч., с. 116—117; Обретенов. Спомени за българските въстания, с. 297; П. Иванов. Пос. съч.

[211] П. Иванов. Пос. съч.

[212] Пак там.

[213] Катерински (пос. съч., с. 26), по спомените на Мико Стоянов, твърди, че битката е водена от групата на Войновски. При положение, че никой друг от останалите живи четници, които са били в групата на Войновски, не съобщава за тази голяма битка, ще трябва да се приеме, че в нея са участвували четниците, отделили се от Войновски. Затова и М. Стоянов я свързва с неговото име.

която бе спомената по-горе, тъй като движението на четата е било от изток към запад.[214]

IV

Съдбата на отделните четници

Откъсването на отделни четници от четата започнало още преди сражението на Милин камък. То се засилило особено много след битката във Врачанския Балкан и смъртта на Ботева, когато мнозина четници, единично или на малки групи, се впуснали да се спасяват из планината. Голям брой четници се отделили от четата и на другия ден, след сражението при с. Люти брод. Когато се оформили групите на Икономов и Войновски, от тях почти всекидневно се откъсвали четници. Това важи особено за групата на Войновски, която на 28 май се разделила на две по-малки групи, разпръснати постепенно от потерите и несгодите в Стара планина.

Така доста време след Ботевата смърт по разни посоки, из полето и главно из Стара планина продължавали да се скитат и търсят спасение мнозина отделни четници, които постепенно били излавяни или избивани от потерите и башибозуците.[215]

Още преди изкачването на Милин камък, след първите схватки с черкезите, от четата се отделили Д. Дишлията и Т. Илиев. Те се запътили към север с цел да преминат през Дунава в Румъния. Достигнали до Оряхово, те се скрили в първата градина край града. Тук били случайно открити от стопанката на градината, която се развикала, като мислела, че има пред себе си разбойници, и станала така причина за залавянето им.[216]

К. Ботев, Ив. Данчев и М. Цвятков останали на Милин камък. Оттук те се прехвърлили на Веслец, гдето се разделили. Ботев и Данчев, след редица премеждия, се добрали до шосето за Лом и след няколко дни стигнали в този град. Тук те потърсили помощ от учителя Митко Маринов. Той ги скрил, но имал непредпазливостта да обади на училищния настоятел, който му поръчал да ги изгони от квартирата си в училището. Като се въртели около пристанището, Ботев и Данчев били заловени поотделно и откарани в полицията.[217]

---

[214] В едно писмо от Великото везирство в Цариград до областното управление в Русе се говори за битка с Ботеви четници, от които 10 били убити и 10 заловени живи. Това било съобщено с телеграма до Русе от Софийския окръжен управител. Датата на писмото е 20 юни, но като се има пред вид, че то е отговор на писмо на областното управление в Русе, ще трябва да се приеме, че битката, за която се говори в писмото, е станала не по-рано от 10 юни. В такъв случай писмото ще се отнася до някоя от споменатите битки с дружината на х. Петра.

Съдържанието на писмото, намиращо се в Ориенталския отдел на Народната библиотека в София (инв. № 17306/1949, ОАК 4/50), ми бе съобщено от д-р Б. Недков.

[215] Тук давам най-кратки сведения за съдбата само на някои четници, като илюстрация на участта на мнозинството от тях.

[216] Н. Т. Обретенов. Де и как е убит Ботев. — Независимост, год. VI, бр. 1627, 14 окт. 1926.

[217] И в. Данчев. Любопитен поглед, с. 33—38; срв. още у А. Д. Бояджиев. Пос. съч., с. 101 и сл. и И. П. Ц. Пос. съч., с. 81 и сл.; Хр. Д. Бръзицов. Един час при генерал Ботев. — Литер. глас, год. II, бр. 78, 7 юни 1930, с. 3; К. Георгиев. Един час при брата на Христо Ботев. — Литер. глас, год. VIII, бр. 318, 3 юни 1936. с. 3.

[218] Б. С. Спомен за Ботйовия другар и съветник Мито Цветков от Вратца. — Независимост, год. VI, бр. 1515, 1 юни 1926, с. 1.

М. Цвятков достигнал до с. Ново село, Берковско,[218] където бил заловен и оттам откаран в Берковица.[219] Залавянето му станало преди 27 май.[220]

Йорд. Йорданов—Инджето бил ранен по време на напущането на Милин камък, на 18 май вечерта. Поради невъзможност да следва четата, той бил оставен в една колиба. След като укрепнал малко, той се прехвърлил на Веслец, а оттам на Врачанската планина. Тук към него се присъединил Петър Фитовски. Двамата вървели няколко дни из планината и стигнали до с. Осиково, Врачанско, гдето били заловени и закарани в Берковица.[220а]

Мл. Павлов се отделил от Милин камък, ходил във Вратца, бил на Веслец и оттам, през Врачанската планина, стигнал в Берковица, гдето бил арестуван.[221]

Димитър Кутев се изгубил от другарите си след пробиването на турския обръч около Милин камък, на път за Веслец. Оттук той попаднал в с. Долна Кремена, гдето бил хранен и укриван в продължение на три дни. Когато башибозуците обсадили селото, той избягал в Балкана, минал Искъра и достигнал с. Осеновлак. Тук се крил известно време и пак поел из планината. В една воденица селяните го вързали и го предали на турците, които го откарали в Орхание.[222]

Неделчо Тинчев и Кольо Гончев се откъснали от четата след смъртта на Ботева. На 21 май сутринта те влезли в една пещера във Врачанската планина с намерение да се прикрият и сетне да заминат за Сърбия. Обградени от турската войска, те се бранили дълго време. Гончев се качил по едно време на дървото, което се намирало пред пещерата, и оттук продължил да стреля, докато бил убит. Тинчев се предал и бил откаран във Враца.[223]

Кр. Генков бил с групата на Икономов. При преминаването на р. Искър той се отделил от групата[224] и се укривал за малко време в родното си село. След това тръгнал да отиде в Сърбия, но по пътя бил заловен при с. Заножене, Берковско, и откаран в Берковица.[225]

Христо Велев се запътил на запад от Враца, вероятно с намерение да гони Сърбия, и бил заловен от селяните на с. Бистрец, Врачанско.[226]

Д. Багрянов и П. Маринов се отделили от четата след сражението при с. Люти брод,[227] достигнали до Дунава и били заловени от крайбрежната стража при опита им да преминат във Влашко.[228]

---

[219] Б. С. Спомен за Ботйовия другар и съветник Мито Цветков от Вратца; Анков. Пос. съч., с. 55; срв. телеграмата от Врачанското окол. управление до окр. управител във Видин, 27.V.1876 г. — Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17291/1949, ОАК 4/44, л. 6. По съобщение на д-р Б. Недков.

[220] Срв. посочената в предидущата бележка телеграма.

[220а] Й. Йорданов — Инджето. Пос. съч.

[221] М. Павлов. Пос. съч., с. 49—60. Вж. още писмото на следствената комисия във Видин до видинския окр. управител — Ориент. отд. Нар. библ., инв. №17 035/1949, ОАК 4/49. По съобщение на д-р Б. Недков.

[222] А., Димитър Кутев. Един от четата на Ботев. — Изгрев, Сливен, год. IV, бр. 130, 10 юни 1938.

[223] Н. Тинчев. Спомени, записани от Ст. Бянков — НИХБ.

[224] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета.

[225] По съобщения на Т. Митов и Г. Санков; срв. писмото на следствената комисия във Видин до видинския окр. управител — Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17 305/1949, ОАК 4/49. По съобщение на д-р Б. Недков.

[226] Вж. писмото на видинския окр. управител до Областното управление в Русе, 3.VII.1876 г. — Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17 947/1949, ОАК 4/54. По съобщение на д-р Б. Недков.

[227] З. Стоянов. Хр. Ботйов, с. 464.

[228] Ив. С. Докторов. Записки, с. 103.

Йордан Кършовски се откъснал от четата след сражението при с. Люти брод. Той се намерил с Янко Боянов и Илия Видолов и тримата преминали Искъра. След няколкодневно скитане из Стара планина Ил. Видолов изостанал, понеже се бил отровил с гъби. Кършовски и Боянов били заловени край с. Врачеш, Ботевградско. Видолов, след като се свестил, решил да отиде в първото село и да се предаде. Така и направил и се предал на един черкезин, след което бил откаран в Орхание.[229]

Илия Лазаров с двама още другари (Васил от Троянските колиби и Ангел Тодоров от Разград) преминал, след сражението при с. Люти брод, в Стара планина. В една престрелка Васил бил убит, а Лазаров и Ангел достигнали до с. Осеновлак, гдето били укрити от един селянин. Оттам те отишли в родното село на Лазаров, Локорско (Софийско), дето се снабдили с дрехи. Ангел избягал сам, а Лазаров отишел на другия ден в София, дето бил предаден и заловен.[230]

Никола Мойнов Астарджиев напуснал четата след смъртта на Ботева. Той се скитал около двадесет дни из планината, докато попаднал в с. Учиндол, където бил предаден от селяните на черкезите и закаран в Ботевград.[231]

Стайко Колев се откъснал от другарите си след битката при с. Люти брод, скитал дълго по Балкана и бил издаден на една кошара, отдето бил откаран в Ботевград.[232]

Руско Стоянов Робов и Иван Карагеоргиев Кожухарчето се отделили от четата след смъртта на Ботева, преминали Искъра и стигнали до Троян, гдето били предадени от един селянин.[233]

За Сърбия се отправили, групово или единично, след разбиването на четата във Врачанския Балкан, Ради Белев,[234] Иван Дечев, който след това участвувал в Сръбско-турската война,[235] Сава Вълков, който бил заловен в Пирот,[236] Никола Вълчев, който също бил заловен в Пирот,[237] Арнаутинът[238] и др.

След разпръсването на групата на Войновски повечето от четниците, които влизали в нея, били изловени или избити из планината. За малцина от тях се знае нещо по-определено.

Тодор Стойков и Пеньо Йончев достигнали до Троян, гдето се забавили няколко дни, и след това се запътили за родните си места в Ловчанско. По

---

229 К ъ р ш о в с к и. Пос. съч.; М о с к о в. Пос. съч., с. 63 и сл.

230 F a s u l k o f f. Илия Лазаров (поборник). — Юнак, год. II, бр. 39—40, 13 дек. 1899, с. 1.

231 Срв. писмото му до Ф. Симидов, 10.VII.1897 г. — АНБ, II В, 24, 2290.

232 Срв. молбата на Ст. Колев до Мин. на финансите за пенсия, 10.VI.1896 г. — АНБ, п. д. 1127.

233 З. С т о я н о в. Записки по българските въстания. Т. III. с. 124—125.

234 Вж. свидетелството, издадено от Н. Т. Обретенов, 9.III.1900 г. — АНБ, п. д. 1282.

235 Вж. заявлението му за пенсия до Мин. на финансите, 6.IV.1896 г. — АНБ, п. д. 578.

236 Вж. свидетелството, подписано от Ст. Савов, М. Василев, Кр. Генков, М. Стоянов, Сп. Соколов, С. Пенев, 11.I.1897 г. — АНБ, п. д. 1741.

237 Телеграма от пиротския окол. управител до Видинското окр. управление, 17.VI.1876 г. — Ориент. отд. Нар. библ., папка 4, телеграма 15. По съобщение на д-р Б. Недков.

238 Р. Ч о л а к о в. Принос към историята на Ботевата чета. — Изгрев, год. II, бр. 452, 25 март 1946.

пътя те били заловени от заптиета в местността „Стръмна“ (Абланишко землище, Ловчанско).[239]

Петър Иванов достигнал по някакъв начин Румъния.[240]

Мико Стоянов напуснал дружината след една битка в местността „Осенов преслъп“, между с. Литаково, Ботевградско, и с. Осеновлак, Софийско. Прибрал се в родното си село Скравена, Ботевградско, той се укривал тук известно време и след това се предал. Местната власт го арестувала и отвела в Орхание, а оттам в София.[241]

Атанас Николов и Тодор Стоянов достигнали до Копривщица, оттам се отправили на юг и навлезли в Родопите, на път за родните си места — Серско и Неврокоп. Предадени от един каракачанин, те били откарани в Разлог, оттам в Неврокоп и накрай в Сер. Оттук били откарани в София.[242]

При Пирдоп били заловени Димитър Стоев Векилов[243] и Кольо Радев Черкезът.[244]

Никола Кючуков и Христо Стоянов Клинков, след отделянето си от Войновски, слезли към Етрополе и били заловени още същия ден от помашка потеря.[245]

Хаджи Костадин Димитров и Петър Иванов Левски достигнали до София и били укрити тук от родолюбиви софиянци в къщата на баба хаджи Стоянка Цокова, гдето преседели до амнистията.[246]

Антон Андреев Габровчето бил заловен край Етрополе.[247]

Димитър Ночев, след като се отделил от групата на Войновски, достигнал в родния си град Пирдоп, гдето бил предаден от баща си на турската власт.[248]

Димитър Стефанов Казакът бил убит край с. Кремиковци,[249] Илия Милчев Пандурски бил предаден и убит в Тетевенско заедно с още един четник,[250] Сава Младенов също бил убит в Тетевенско.[251]

---

[239] Г. Иванов. Участта на Троянските и Ловчански съзаклятници след разкриването на съзаклятието им през 1876 г. — Ловеч и Ловчанско, кн. II, С., 1930, с. 105.

[240] Това личи от спомените му, написани, след като е бил вече в Румъния. Те били предадени на редакцията на в. „Стара планина“. Понастоящем се намират в архивната сбирка на НИХБ, 42.

[241] Катерински. Пос. съч., с. 26—27.

[242] А. Николов. Пос. съч.

[243] Вж. свидетелството от Н. Иванов, Д. Ночев и Н. М. Астарджиев, 9.IX.1902 г. — пенс. дело 1645, изгоряло, по препис на Н. Трайков, който бе любезен да ми предаде още няколко документа за Ботеви четници.

[244] Вж. свидетелството на Сп. Соколов, Н. Т. Обретенов, Д. Ночев и К. Ботев, 10.VII.1893 г. — АНБ, п. д. 351.

[245] Кючуков. Пос. съч., с. 123 и сл.

[246] Н. Трайков. Неиздадени документи от нашето минало. Как са се укрили в София двама Ботеви четници. — Зора, год. XXII, бр. 6495, 8 февр. 1941.

[247] Вж. молбата му за пенсия до Мин. на финансите, 23.VII.1897 г. — АНБ, п. д. 1478.

[248] Т. Г. Влайков. Преживяното. Ч. II. Когато бях момче. С., 1939. с. 310—325; С. Филипов. Ботеви четници (Спомени на един съвременник). — Слово, год. IX, бр. 2387, 2 юни 1930.

[249] П. Гевгалов. Димитър Стеф. Казака (Втория знаменосец на Ботевата чета, зверски убит при Кремиковския манастир, Софийско — Мургаш планина). — Изток, Сливен, год. I, бр. 45, 13 авг. 1935 — бр. 48, 2 септ. 1935.

[250] Л. Ненов. По стъпките на Ботевата чета. Илия Милчев Пандурски. — Литературен живот, год. III, бр. 9,15 март 1943.

[251] Хр. Братанов. Тетевенска плеада. Кн. I и II. Сава Младенов, Баньо Маринов. С., 1928; Д. Д. Стойчев. Тетевен. Минало и днес. С., 1924. с. 112 и сл.

V

Съд, затвори и заточение

Заловените Ботеви четници, ако били щастливи да се отърват от ножа или куршума на тези, които са ги пленили, били откарвани в най-близкия околийски град. Тук властта ги подлагала на подробен разпит. След кратко престояване в затвора на града те били препращани или в София, или през Видин в Русе.

В София и Русе работили специални съдебни комисии (извънреден съд), които разследвали заловените въстаници, било то местни, било преминали от Румъния, като същевременно произнасяли и присъдите. Тия комисии се председателствували от изпратен от Цариград висш чиновник, а в състава им влизали представители на местната власт, на турското население, на българите и на другите верски общини — арменци, евреи и т. н.

София

1. В София били отправяни арестуваните в Софийска, Орханийска (Ботевградска) и Златишка околия.

От Орхание били препратени две големи групи от заловените Ботеви четници и поотделно още трима четника.

Първата група се състояла от заловените в с. Литаково 15 четника начело с Д. Икономов и Сп. Соколов. Към тях бил присъединен и четникът Димитър Кутев.[252] Групата прекарала в Орханийския затвор само един следобед и една нощ, през което време четниците били подложени на разпит.[253] На 29 май,[254] с навързани ръце и придружени от 300 души войници, четниците били подкарани към София, гдето стигнали вечерта. Из пътя, особено от Саранци (Ташкесен) до София, те били подложени на редица изтезания от страна на придружаващите ги войници. Веднага след пристигането си четниците били настанени в Софийския затвор.[255]

Втората група се състояла от следните 13 четници[256]: Йордан Кършовски,[257] Я. Боянов,[258] Ил. Видолов,[259] Ант. Андреев,[260] М. Атанасов,[261] Дра-

---

[252] А., Димитър Кутев. Един от четата на Ботев.

[253] П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 38—39.

[254] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов (пос. съч., II изд., с. 39) твърди, че датата е 28 май. Тази дата не отговаря на общия ход на събитията около групата на Икономов. По-вярна е датата, съобщена от Соколов.

[255] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 39—40.

[256] П. Миятев. Пос. съч., с. 137, телеграма от София до Видин, 11 юни 1876 г.; Кючуков. Пос. съч., с. 134; Кършовски. Пос. съч.

[257] Кършовски. Пос. съч., Москов. Пос. съч., с. 119—121; Кючуков. Пос. съч., с. 134.

[258] Кършовски. Пос. съч.; Москов. Пос. съч., с. 119 и сл.; Кючуков. Пос. съч., с. 134.

[259] Кършовски. Пос. съч.; Москов. Пос. съч., с. 112—124; Кючуков. Пос. съч., с. 134.

[260] Кършовски. Пос. съч.; Кючуков. Пос. съч., с. 134.

[261] Кършовски. Пос. съч.; Москов. Пос. съч., с. 131.

ган Йотов (Иванов),[262] Антон Арнаутина,[263] Сл. Иванов,[264] Хр. Ст. Клинков[265] Станчо Василев,[266] Н. Кючуков,[267] М. Иванов[268] и Стоян Кантарджи.[269] Те били заловени по неколцина или поотделно след 28 май, когато първата група се отправила за София.[270]

След като били подложени на разпит,[271] при който някои от тях, като Антон Арнаутина, били бити,[272] четниците били изпратени за София[273] на 13 юни, неделя.[274] Същия ден вечерта те стигнали там и били настанени в затвора.[275] Както и първата група, по пътя те си изпатили доста от придружаващите ги войници.[276]

По-късно били изпратени от Орхание в София, поотделно, и Мико Стоянов,[277] Н. М. Астарджиев[278] и Стайко Колев.[279]

От Златица били изпратени в София 5 четника: Д. Ночев,[280] К. Апостолов,[281] Д. Ст. Векилов,[282] Колю Р. Черкезът[283] и Н. Ив. Ладжов.[284] В

---

[262] Кършовски. Пос. съч.; Москов. Пос. съч., с. 122; Кючуков. Пос. съч., с. 134.

[263] Кършовски. Пос. съч.; Москов. Пос. съч., с. 122, 128—129; Кючуков. Пос. съч., с. 134.

[264] Миятев. Пос. съч.; с. 137; Кършовски. Пос. съч.; Кючуков. Пос. съч., с. 134.

[265] Кършовски. Пос. съч.; Москов. Пос. съч., с. 122, 131; Кючуков. Пос. съч., с. 132—135.

[266] Кършовски. Пос. съч.

[267] Кючуков. Пос. съч., с. 132—135. Вероятно за Кючуков се отнасят сведенията на Москов (Пос. съч., с. 122—123) за Димитър Сливнелията. Москов, който предава спомените на Янко Боянов, е сбъркал името на Кючуков, който е единственият сливенец в групата.

[268] Москов. Пос. съч., с. 122; Кючуков. Пос. съч., с. 134.

[269] Пак там.

[270] Вж. за залавянето на някои от тях тук по-горе.

[271] Кършовски. Пос. съч.; Москов. Пос. съч., с. 126—129; Кючуков. Пос. съч., с. 135.

[272] Кършовски. Пос. съч.; Москов. Пос. съч., с. 129.

[273] Кършовски. Пос. съч.; Москов. Пос. съч., с. 130—132; Кючуков. Пос. съч., с. 135—136.

[274] Точната дата е дадена у Кършовски (пос. съч.); Москов (пос. съч., с. 130) казва, че четниците стояли затворени в Орхание (Ботевград) до 10 юни. Това не е вярно, още повече, че турската телеграма у Миятев (пос. съч., с. 137) е от 11 юни, следователно през този ден четниците са били все още в Орхание.

[275] Кършовски. Пос. съч.; Москов. Пос. съч., с. 132; Кючуков. Пос. съч., с. 137.

[276] Кършовски. Пос. съч.; Москов. Пос. съч., с. 131—132; Кючуков. Пос. съч., с. 135.

[277] Катерински. Пос. съч., с. 26—27; Д. п. Георгиев. Пос. съч., с. 14—15.

[278] Срв. писмото на Астарджиев до Ф. Симидов, 20.VII.1894 г. — АНБ, II В, 24, 2290.

[279] Срв. молбата на Ст. Колев за пенсия, 10.VI.1896 г. — АНБ, п. д. 1127.

[280] Свещ. Г. Евтимов. Лични спомени за въстанието в с. Петрич и Смолско през 1876 година. С., 1902. с. 19.

[281] Евтимов. Пос. съч., с. 19: един от Копривщица. Срв. още удостоверението, издадено на Векилов от Н. Ив. Ладжов, Д. Ночев и Н. М. Астарджиев, 9.XI. 1902 г., АНБ, п. д. 1645, изгоряло, по препис, предаден ми от Н. Трайков, за което му изказвам горещата си благодарност.

[282] Евтимов (пос. съч., с. 19) — Коста от Свищов.

[283] Пак там — един от Търново. Срв. свидетелството, издадено на Черкеза от С. Соколов, Д. Ночев, Н. Обретенов и К. Ботев, 10. VII. 1893 г. — АНБ, п. д. 351.

[284] Евтимов. Пос. съч., с. 19.

Златишкия затвор те прекарали няколко дни. Кога точно са изпратени за София — не може да се определи.[285]

В София бил затворен и Ил. Лазаров.[286]

Най-сетне в София били докарани от Сер и Ат. Николов и Т. Стоянов.[287]

Общо взето, затворените в София Ботеви четници наброявали около 40 души.[288] Положението им в затвора, докато чакали разпита и присъдата си, било извънредно тежко и несносно. Към всичко това се прибавяло и лошото отношение на затворниците турци, които можели безнаказано да подлагат на морални и физически страдания запрените въстаници. Най-сетне затворниците били свидетели на ежедневното почти изпълнение на смъртни присъди, което още повече ги угнетявало.[289]

2. Какъв е бил съставът на съдебната комисия (извънредния съд) в София — е мъчно да се установи без турски документ или съвременно вестникарско съобщение. От спомените на четниците могат да се установят само трима участници в комисията: Селим ефенди, който задавал въпросите,[290] Кемал бей[291] и българинът Пешо Желявски.[292] Към тях трябвало да се прибави и един писар.[293]

Комисията разпитвала всеки четник поотделно,[294] като в случай на нужда устройвала и очни ставки между някои четници.[295] Разпитването на Ботевите четници траяло цели два месеца. Първата група, докарана от Орхание, била разпитана веднага след пристигането ѝ,[296] докато други от четниците трябвало да чакат дори до края на юли.[297]

Заседанията на комисията били закрити. Съдебен процес в истинския смисъл на думата не е имало. Не е имало и защита на обвиняемите. Съдбата на всеки от тях зависела от заключението на комисията. Този, който бил осъж-

---

[285] Евтимов. Пос. съч., с. 19—20.

[286] Fasulkoff. Илия Лазаров (поборник). — Юнак, год. II, бр. 39—40, 13 дек. 1899, с. 1.

[287] А. Николов. Пос. съч.

[288] Москов (пос. съч., с. 135) — 33 души. Същата цифра дава и присъдата, издадена от Софийския съд срещу Соколов, Икономов и Ванков (вж. тук по-нататък). Това малко число, което не отговаря напълно на действителността, се дължи на обстоятелството, че някои от четниците не са признавали участието си в четата, какъвто е случаят със Стайко Колев, който правил през цялото време „инкяр".

[289] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 42; Москов. Пос. съч., с. 136; Кючуков. Пос. съч., с. 136—137; Кършовски. Пос. съч.

[290] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 40.

[291] П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 40.

[292] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 40; Кючуков. Пос. съч., с. 152.

[293] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; Кючуков. Пос. съч., с. 152: писарят бил арменец.

[294] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 40 и сл.; Кючуков. Пос. съч., с. 142.

[295] Кючуков. Пос. съч., с. 151. Срв. и телеграмата от соф. окр. управител до окр. управител във Видин, 17.VI.1876 — Ориент. отд. Нар. бнбл., сигн. 247, п. 4, л. 16. По съобщение на д-р Б. Недков.

[296] П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 40; Кючуков. Пос. съч., с. 138—139.

[297] Кючуков. Пос. съч., с. 142. Кючуков е бил разпитан за пръв път на 26 юли.

дан на смърт, получавал уведомление за присъдата си и след това бил уеди-няван до изпълнение на наказанието му.[298]

3. До 30 август, когато била обявена амнистия за всички затворници от въстанията,[299] никой от Ботевите четници в Софийския затвор не е бил осъден, нито пък е била изпълнена смъртна присъда срещу някого от тях.[300]

В София амнистията била приложена в действие на 1 август. Ботевите четници били изведени в двора на затвора и тук им било съобщено, че всички с изключение на Спас Соколов, Д. Икономов, Петър Ванков и К. Апостолов се пускат на свобода.[301] Задържаните четирима били сметнати за организатори и предводители[302] и затова били оставени в затвора.[303]

Освободените затворници трябвало да намерят гаранти, за да бъдат пуснати да излязат от затвора. Придружени от две заптиета, те отиват в Софийската митрополия, гдето въпросът за гаранцията бил уреден набързо. След това софиянци се погрижили за прехрана и облекло на четниците, а по-сетне събрали средства и за изпращането им по родните места или там, гдето пожелаят.[304]

4. Делото на задържаните четирима затворници — Икономов, Соколов, Ванков и Апостолов — било прехвърлено към обикновения съд. То било разгледано на 28 ноември и съдът издал следната присъда (сентенция), № 92:

„Съставената във Влашко чета от 150 разбойници, като се качила от Гюргево на вапора „Радецки", принадлежащ на Австрийското дунавско дружество, пристигнала на едно място без скеля, между Рахово и Козлодуй, спряла вапора и по една дъска излязла на сухо, убила един пазач и с пристигането си в с. Козлодуй пребила двама черкези и един башибозук турчин, и с намерение да повдигне бунт, като отивала към Вратца, убила по пътя един бекчия арнаутин и един пътник. При сбиването на тая чета с войската, наранила е шест башибозуци и неколцина от нея убила, другите се разпръснали по Балкана. От разпръснатите двадесет и един се хванаха в Орханийската каза, дванайсет в Златишкия балкан, а другите се разбягаха незнайно къде.

След разпитването на така хванатите 33 души, защото според съдържанието на пристигналото царско опрощение, 29-тях се намериха второстепенни, взеха им се поръчители и се пуснаха, а останалите четирима: Дими-

---

[298] П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 43.

[299] Страшимиров. История на Априлското въстание. III. с. 401.

[300] Кючуков (пос. съч., с. 138—139) и П. Икономов (пос. съч., II изд., с. 43) твърдят, че някои Ботеви четници били осъдени на смърт, но наказанието им било отменено. Ако това е така, защо Икономов, Ванков и Соколов ги съдят отново през ноември? Работата е там, че четниците са били само разпитвани, без да им е била връчена присъда. Тези, които били заподозрени, че са от водачите на въстанието, са били задържани и след амнистията и съдени от обикновен съд.

Соколов (Хр. Ботев и неговата чета) твърди с положителност, че той, Ванков и Икономов не са били осъдени преди амнистията.

[301] Срв. тук по-долу присъдата на Икономов, Ванков и Соколов.

[302] Според акта на амнистията водачите и подбудителите на въстанието не били пущани от затвора. Тям се отменяла само смъртната присъда, ако имали или ако трябвало да получат такава. Вж. Страшимиров. История на Априлското въстание. III. с. 401.

[303] Виж тук по-надолу присъдата им.

[304] Кършовски. Пос. съч.; Кючуков. Пос. съч., с. 157—158; Москов. Пос. съч., с. 138; А. Николов. Пос. съч.

тър Икономов от Троян, Петър Ванков от Свищов, даскал Спас Дюлгеров[305] от Тулча и Коста Апостолов — се доказа, че са предводители и командири, а при това и другари в убийството на гореказаните убити.

Защото извънредното съдилище се разтури, техните изпитвания се прехвърлиха на нашия мезлич, който, като се прочетоха, даде се следующето:

1. Коста Апостолов изповяда, че предводителят на четата е бил Ботев и е имал за помощници македонеца Перо, русиянеца офицерин и Д. Икономов; че те отворили сандъците с оръжия и ги въоръжили; че, като излезли на сухо, някои от другарите му убили пазача на караула, но не е знайно кои са били убийците; че в село Козлодуй пак другарите му убили двама черкези и един башибозук, но че не знае и техните убийци кои са; че в станалите във Врачанските балкани сбивания Ботев и Перо са се убили, а русинът офицерин и Д. Икономов побегнали, обаче подир бил хванат и сега затворен само Д. Икономов.

2. Свищовлията П. Ванков, след като потвърдява горното, казва, че са минали тук с горенаведените предводители да се бият с царската войска, ако османското правителство не приеме исканията им; че къде Козлодуй напред ходящите му другари убили един черкезин и един башибозук турчин, но не знае кои са били убийците.

3. Д. Икономов, като разказва работата, според както се каза по-горе, казва, че не знае кои са убийците и че той в убийството им няма никакво съдействие.

4. Даскал Спас Дюлгеров казва, че е учителствувал в Сърбия и Влашко; че с гореказаните комити е минал тук; разказва работите като другите запрени, а отказва да покаже убийците и съдействието си.

От запрените и сега пуснати Цанко Минков, като разказва работата, явява: а) че Ботев, с един млад другар, като убили в Козлодуй двамата черкези, мнозина от четата ги изсекли на парчета; б) че тука затвореният даскал Спас ударил черкезите по два пъти със сабята; в) че пак Ботев и младият му другар, като убили един млад, други десетина души пристигнали и го съсекли, а един от тях е находящият се сега в тъмницата П. Ванков, който го ударил един път със сабя; г) че П. Ванков, Д. Икономов и даскал Спас, заедно с Ботева,са предводители и техни команданти; д) че те сами са казали, как са имали намерение да изгорят селата и градищата, да изсекат турците и да направят български цар; ж) че те са имали на главите си лъвски знакове и сърмалии ширити; з) че с тяхна дума и своеволно са се възкачили на вапора и са минали тука.

Калканделията Христо Иванов казва: а) че П. Ванков, Д. Икономов и даскал Спас са излезли с намерение, ако правителството не им даде исканото, тогава да идат в българските села, да ги възбунтуват с оръжията си, да изгорят селата, които не би се съгласили, и тъй да повдигнат цяла България и да се бият с царската войска; б) че те са се споразумявали с предводителя Ботев; в) че му е казано, как най-напред, като излезли на сухо, П. Ванков, Д. Икономов и даскал Спас убили пазача на караула; е) че те трябва да знаят кои са убийците.

Атанас Иванов от Оряховица, подир като разказва работата, казва: а) че от петимата, които хвърлили куршум върху двамата черкези, е един от тях и Д. Икономов, но не знае, казва, с чий куршум са ударени; б) че подир и бекчията е тъй убит, но не знае кои са го съсекли.

---

[305] Спас Ив. Соколов.

Пенчо Христов казва, че П. Ванков, даскал Спас и Д. Икономов, заедно с Ботева, са имали влияние.

Христо Лазаров казва, че само Д. Икономов е бил влиятелен и имал на главата си нишан.

Ангел от Карлово потвърдява Пенчовото казване.

Врачанинът Стефан и Петко[306] Грозев разказват работата и отказват вмешателството си, доказват, че П. Ванков, Д. Икономов и даскал Спас, заедно с предводителя Ботев, са били влиятелни лица и имали на главите си нишани.

Владимир от Мачин, Христо Иванов от Сопот и Христо Маринов от Троян разказват, че П. Ванков, Д. Икономов и даскал Спас, заедно с Ботева, задружно са били влиятелни и имали нишани и ширити. Владимир особено казва, че когато са се били с царската войска, речените им командували; Христо Иванов и той особено казва, че както Ботев е убил пазача на караула, тъй също и другите предводители убили черкезите.

Доше[307] Стойнов от Търново казва: а) че даскал Спас и Д. Икономов са били от влиятелните на комитета и командата; б) че са имали дрехи със знакове и ширити; в) че когато най-напред минали на тая страна, ако и да не е видял убийците на пазача, но в Козлодуй раненият от Ботев с куршум башибозук е ударен със сабя по гърдите и съсечен от даскал Спас; г) че върху двамата черкези П. Ванков, Д. Икономов и даскал Спас са хвърлили с другите десетина другари куршум, че не знае с чий куршум са ударени; д) че по-нататък бекчията и един пътник са убити от комитите, но той не е видял.

Всичко това, ако и да се казва в лицето на речените, но те постоянствуваха да отказват.

Речените П. Ванков, Д. Икономов и даскал Спас и с тия доказвания са заедно с Ботева влиятелни и участници в убийството на двамата черкези и един башибозук.

Следователно, при все че трябва да се накажат според 55, 56, 57, 64 и 174 членове от наказателния закон, но защото за достойните за смърт, според телеграфа от 31 юли, се определява за наказание вечни окови, затова тям се определява това наказание.

За Коста Апостолов, защото не се доказва, че е имал вмешателство в убийството и че е от първостепенните, затова съгласно опрощението, той трябва да се пусне, а докато дойде високото разрешение, да се пусне вън под кефиллик.

Настоящето решение може да се апелира, затова и копие се дава на осъдените, които, както телеграфираха на Портата, за да се повикат там, подадоха и препис на опозицията си, който им се приключава.

Прочее, заедно с всичките отнасящи се до тази работа хартии и документи, да се изпроводят до Министерството на правосъдието.

София, ноември 28-и 1876 година
(егира) „ „ 1292 „

Членове на съдилището:

Кюрд Афъз
Сали Ага
Хаджи Мано хаджи Стоянов
Димитър Хаджи Коцов, на особено мнение:

[306] Пенко.
[307] Досю.

Като имам пред вид, че обвинените са хванати вън от бойното поле и че, частно не се доказва да са извършили някое убийство, то, на основание на чл. 64 от наказателния закон да бъдат освободени."[308]

Съгласно присъдата К. Апостолов бил пуснат през м. декември.[309] Икономов, Соколов и Ванков останали в Софийския затвор, за да излежават наказанието си.[310]

Русе

1. В Русе, главния град на Дунавската област, били отправяни залсвените в Северозападна България, както и в Троянско,четници. От околийските градове, гдето били подлагани на разпит, те били изпращани във Видин, а оттам с параход в Русе. Хванатите в Троянско били откарани в Русе пеш през Ловеч, Севлиево и Търново.

От Враца били изпратени във Видин и оттам за Русе следните четници: Неделчо Тинчев,[311] Христо Велев,[312] К. Скорчев, Ст. п. Димитров, Пр. Дянков и М. Бошнаков. Последните четирима престояли във Врачанския затвор само един ден и една нощ. На 24 май те били вдигнати и откарани за Видин.[313]

От Оряхово били изпратени във Видин и Русе четниците: Васил Ненчев, Марин Петков,[314] Тодор Илиев, Димитър Николов Дишлията,[315] Д. Ив. Багрянов, Петър Маринов[316] и още двама, заловени в с. Комарево (Белослатинско), чиито имена не са известни.[317]

От Лом били изпратени във Видин и Русе Кирил Ботев и Ив. Данчев.[318]

---

[308] Тази „сентенция" се намира (в препис) в пенсионното дело на Д. Икономов, АНБ, п. д. 406. Тя е обнародвана за пръв път от П. И к о н о м о в (пос. съч., I изд., с. 25—29 . Обнародвана е, с малки разлики в текста, и от Соколов. Съдбата на Ботевата чета. — Дневник, бр. 6482—6483.

[309] Срв. свидетелството, издадено от С. Пенев, Д. Ночев и Сп. Соколов, 26.I.1900 г. — АНБ, п. д. 1071.

[310] С о к о л о в. Хр. Ботев и неговата чета; П. И к о н о м о в. Пос. съч., II изд., с. 47—48.

[311] Срв. спомените му, записани от Ст. Бянков — НИХБ.

[312] Срв. телеграмата от видинския окр. управител до окол. управление във Враца, 17.VI.1876 г. — Ориент. отдел на Нар. библ. в София, инв. № 17 242/1949, ОАК. 5/1, л. 14. Срв. още телеграмата от 24.VI.1876 г., инв. № 17 242/1949, ОАК 5/1, л. 26.

И двете телеграми ми, са съобщени от д-р Б. Недков.

[313] Б. Д а с к а л о в. Пос. съч. — Врач. новини, бр. 210.

[314] Срв. телеграмата от Видинския окр. управител до окол. управител в Оряхово, 21.V.1876 г. — Ориент. отд. Нар. библ. , инв. № 17216/1949, ОАК. 4/27. Срв. още телеграмата от 9.VI.1876 г. инв. № 17 221/1949, ОАК. 4/32.

И двете телеграми ми са съобщени от д-р Б. Недков.

[315] И в. Д а н ч е в. Любопитен поглед, с. 42; О б р е т е н о в. Де и как е убит Ботев. — Независимост, год. VI, бр. 1627, 14 окт. 1926.

[316] Писмо от извънредната комисия във Видин до мютесарифина на същия град, без дата (чернова). — Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17 305/1949, ОАК 4/49.

По съобщение на д-р Б. Недков.

[317] Телеграма от видинския окр. управител до окол. началник във Враца, 19.VI. 1876 г. — Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17 242/1949, ОАК 5/1, л. 15.

По съобщение от д-р Б. Недков.

[318] И в. Д а н ч е в, Любопитен поглед, с. 42; срв. още цитираните по-горе спомени на Данчев, преразказани от А. Бояджиев и И. П. Ц.

От Берковица били изпратени във Видин, а след това в Русе четниците: Йордан Йорданов — Инджето, П. Фитовски, Кр. Генков, Мл. Павлов.[319] До 17 юни те са намирали все още в Берковския затвор.[320]

От Видин бил изпратен в Русе и четникът Тодор Минков.[321]

Четниците, преминали през Видин, били подлагани тук на подробен разпит,[322] с изключение на заловените в Берковско.[323]

До 17 юни били изпратени от Видин в Русе всички заловени четници,[324] с изключение на тия от Берковския затвор, на Т. Минков, Д. Багрянов и П. Маринов.[325]

Заловеният в Пирот Н. Вълчев бил изпратен направо в Русе.[326]

От Ловеч били закарани в Русе, през Севлиево и Търново, четниците: Руско Стоянов Робът, Н. Обретенов, Сава Пенев и Д. Тодоров.[327] Заедно с тях бил каран до Търново и Ив. Карагеоргиев, но оттук нататък името му не се споменава.[328]

Освен споменатите дотук четници в Русе били докарани, неизвестно отгде,[329] още и следните: Пенко Минчев Стрелкин, Иван Стойков, Пенчо Стаменов, Васил Цветков,[330] Тодор Стойков, Пеньо Йончев, Ив. Тонев[331] и Сава Вълков.[332]

Общо взето, в Русе били откарани към 32—33 четника.[333] И тяхното положение в затвора било твърде несносно, подобно на положението в Софийския затвор.[334]

2. Съставът на съдебната комисия (извънреден съд) в Русе бил следният: Хакъ паша, председател, и членове: Аетуллах бей, мектюбчия на вилаета;

---

[319] Писмо от извънредната комисия във Видин до видинския окр. управител' без дата (чернова). — Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17 305/1949, ОАК 4/49.

По съобщение на д-р Б. Недков.

[320] Телеграма от пиротския окол. управител до окр. управител във Видин, 17.VI.1876 г. — Ориент. отд. Нар. библ., сигн. 247, п. 4, л. 15.

По съобщение на д-р Б. Недков.

[321] Писмо от изв. комисия във Видин до окр. управител в същия град, без дата (чернова). — Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17305/1949, ОАК 4/49.

По съобщение на д-р Б. Недков.

[322] Пак там.

[323] Пак там.

[324] Пак там.

[325] Пак там.

[326] Срв. телеграмата на пиротския окол. управител до видинския окр. управител, 17.VI.1876 г. Срв. още телеграмата от окол. управител в Пирот до Видин, 26.VI.1876 г. — Ориент. отд. Нар. библ., инв. 17 946/1949, ОАК 4/53.

По съобщение от д-р Б. Недков.

[327] З. Стоянов. Записки по българските въстания. Т. III, с. 156—203; Ю. П. Теодоров. Възпоминания по въстанията в Търновски санджак през 1876-та година и по съдението на българските въстаници в Търново. Русе, 1897. с. 152—157. Срв. още спомените на Н. Обретенов, в ръкопис, от домашната му архива.

[328] Не се споменава името на Карагеоргиев нито в ръкописните спомени на Обретенов, нито в данните за процесите в Русе, съобщени във в. „Дунав".

[329] Двама от тях са вероятно заловените в с. Комарево, Белослатинско.

Срв. тук по-нататък сведенията на „Дунав", год. XII, бр. 1085, 7 юли 1876 г.

[330] Срв. тук по-нататък сведенията на „Дунав", год. XII, бр. 1092, 1 авг. 1876 г.

[331] Вж. свидетелството, издадено от Ст. Савов, М. Василев, Кр. Генков, М. Стоянов, Сп. Соколов, С. Пенев, 11.I.1897. — АНБ, п. д. 1741.

[332] Точното им число не може да се установи, тъй като някои от осъдените не са Ботеви четници, а пък други са съмнителни, напр. Хр. Иванов и Й. Милев.

[333] Обретенов. Ръкописни спомени.

[334] И. Цанов. Пос. съч., с. 216.

Емин бей, каймакам от генералния щаб; х. Шехаб ефенди,русенския първенец Хасан бей също; Мустафа ефенди, председател на Русенски градски съвет; х. Яшар ефенди,от видинските улеми; Тод. Марков, член на русенския темиз-и-хукук; Стефанаки ефенди, тулчански първенец; Петър ефенди (Дамянов), член на видинския темиз-и-хукук; Георги Попов, русенски първенец; Гашиб ага, арменец, също; Чипрут ефенди, евреин, също, Джемал бей, разпитвач.[335]

Освен това съдът имал и обвинител (прокурор), както и защитник на подсъдимите, назначен от властта. Обвинител бил Халил ефенди, инспектор на исляхването, а защитник на обвиняемите — Илия ефенди (Цанов) от Видин, управител на исляхването и председател на търговския съд в София.[336]

Четниците били подложени на следствие в течение на около един месец и нещо. След това били устроени два публични процеса, в които били разгледани делата на 29 Ботеви четника, както и на няколко четника от Таньовата чета и на някои заподозрени в бунтовничество лица.

Първият процес стапал на 5 юли. За него намираме следния отчет в правителствения вестник „Дунав", излизащ в Русе:

„Както известихме в последния брой на нашия вестник, привременното извънредно съдилище в Русчук, което се намира под председателството на н. пр. Хакъ паша, завчера в понеделник извърши, в големия салон на правителственото седалище, явното съдение на осемнадесет души от българските въстаници, на които изпитите се свършиха.

В понеделник на заранта, когато н. в. главният вилаетски управител, всичките вилаетски ета-мажири и чиновници, военните началници, градските първенци, консулите и чиновниците на приятелските сили и твърде много слушатели от мюсюлманските и немюсюлманските поданици се намериха в салона на това отворено съдилище, часа по три дойде съдилищното тяло и, като седна всеки на мястото си, повикаха се в съдилището всички обвиняеми, които такожде седнаха на местата, които бяха приготвени нарочно за тях.

Както се поставиха от военните заптиета стражари с пушки зад виновните и на вратите на съдилището, така също се поставиха и наредиха отвън едно отделение войскари.

Отпосле председателят на съдилището заповяда на Джемал бея, главния писар на съдилището, да прочете съкращението на изпитите, които се прочетоха едно по друго. Всеки един от виновниците стоеше на крака, когато се четеше съкращението на изпитите му. След прочитането на всеки изпит председателят на съдилището напомняваше на виновниците, че, ако имат да кажат още нещо, трябва да го кажат явно. Виновниците повторително казваха, че, освен това, що са казали в изпитите си, не им остаяло да кажат друго нещо.

Като се прочетоха по тоя начин всичките съкращения на изпитите на виновниците, Халил ефенди, общият тъжител от страна на правителството, изрече едно слово, с което показа степента на злодеянията на виновниците, както и законните наказания, които им се падат, и в името на царството, което пази общото спокойствие, поиска от съдилището да се определят наказанията им.

[335] И. Цанов. Пос. съч., с. 207.
[336] Пенко.

След това стана на крака Илия ефенди, бранителят на виновниците, който изрече твърде много думи, с цел да намали степена на делата им. Г-во му, като се повдигна да съди и да тълкува значението на закона, изрече едни недостойни за приемане думи и някакви си примери, за да се удостоят виновниците на опрощение. Както съдилищното тяло, така и присъствуващите слушатели обърнаха най-голямо и постоянно внимание на всичките му думи и на изказаните му мнения.

Като се свършиха думите на Илия ефенди, чиновника на забраната, и като се чуха най-последните отговори на двете страни, председателят на съдилището обяви на присъствующите и на слушателите, че след три часа пак ще се отвори съдилището, и съдилищното тяло се оттегли в стаята за размишленията.

Часа по десет съдилищното тяло пак излезе в големия салон и н. п. Хакъ паша, пред присъствието на всички слушатели, съобщи на виновниците законното решение, което се издаде със съгласието на съдилищното тяло.

Решенията на съдилището, които се съобщиха явно, са следющите: седем души от виновниците по име: Пенчо Минчев от Калофер, Иван Стойков от Сопот, Марин Петков от Тетевене, Прокоп поп Алексиев, учител от Свищов, Кънчо Петров от Шумен, Тодор Илиев от Ловеч и Пенчо Стаменов от Мирково, които били от злодейската дружина, която минала отсреща, съгласно с 57-ия член на царския наказателен законник окончателно се отсъдиха по вишегласие на наказание за вечни окови с разглашение; двама души, а именно Васил Пенчов [337] от Тетевен и касапинът Никола Петров[338] от София се отсъдиха единогласно на наказание с окови за петнадесет години, такожде с разглашение; четирима души, а именно Стефан Димитров от Басрабов, Христо Велков от Карлово, Марко Василев от Вратца и Неделчо Кънчов [339] от Гръмитло [340] се отсъдиха такожде на наказание с окови по за пет години с разглашение; Георги поп Стефанов[341] от Градец (Сливенско), съгласно с 58-ия член на закона, се отсъди на вечно заточение, а четирима души по име: Вичо[342] от шиварския еснаф в Тулча, чиракът му Димитър[343], Васил Цвятков от селото Иван,[344] Иванчо с другото име Ботьо[345] Милев, от селото Алтимир, се освободиха.

Председателят на съдилището, като съобщи това решение на присъствующите виновници, заповяда сѐ на полицейския чиновник да ги отведе в затвора, и съдниците, както и слушателите, си отидоха.

Понеже има още много виновници под затвор, по-после ще се известят дните, в които ще стане явното им съдение."[346]

---

337 Ненчев.

338 Под това име се скривал Димитър Николов Дишлията, за когото имало опасност да се разбере, че е влизал и в по-раншните чети (напр. в четата на П. Хитов през 1867 г.), и по този начин да се утежни положението му.

339 Тинчев.

340 Крамолин, Севлиевско.

341 Не е Ботев четник.

342 Не е Ботев четник.

343 Не е Ботев четник.

344 Бутан, Оряховско.

345 Йото.

346 Дунав, год. XII, бр. 1085, 7 юли 1876.

На обвиненията на „Дунав“, отправени срещу него, защитникът на обвиняемите въстаници Илия Цанов дава следния отговор, в който се съдържат важни подробности около вината на подсъдимите:

„Г-не редакторе на в. „Дунав“

В члена, който се обнародва в 1085-ия брой на достоуважаемия ви вестник с денословие джемази-юл-ахър 1293, относително до явното съдене, което стана в понеделник на пети юли в големия салон на вилаетското отделение, видях два параграфа, в които се говори за общия тъжител и за мене.

В първия параграф е казано:

„Като се прочетоха по тоя начин всичките съкращения на изпитите на виновниците, Халил ефенди, общият тъжител от страна на правителството, изрече едно слово, с което показа степента на злодеянията на виновниците, както и законните наказания, които им се падат, и в името на царството, което пази общото спокойствие, поиска от съдилището да се определят наказанията им.“

Вторият параграф съдържава следующето:

„След това стана на крака Илия ефенди, бранителят на виновниците, който изрече твърде много думи, с цел да намали степена на делата им. Г-во му, като се повдигна да съди и да тълкува значението на закона, изрече едни недостойни за приемане думи и някакви си примери, за да се удостоят виновниците на опрощение. Както съдилищното тяло, така и присъствующите слушатели обърнаха най-голямо и постоянно внимание на всичките му думи и на изказаните му мнения.“

Последствие на горните думи, считам се за длъжен да дам долните подробности за течението на работата.

В първия параграф, както са се премълчали видовете на наказанията, които г-н общият тъжител искаше с основата на исканията си, така също и отблъсванията на смирения са представени по един начин, противен на същността. Това нещо не е направено нарочно и, понеже се помисли, че е произлязло от това, че не сте присъствували в съвета, аз бързам да поправя работата.

Като се прочетоха напълно съкращенията на изпитите на виновниците, Халил ефенди, който се определи от страна на правителството за общи тъжител, изрече едно слово, с което, като изказа, че всеки един от виновниците е дошел с цел да стане управител по на един град и че следователно всичките са подбудители, поиска, щото тринадесет души, по име: Иван Стойков, Тодор Илиев, Кънчо Петров, Марин Николов,[347] Пенчо Стаменов, Неделчо Кънчев, Васил Ненчев, Прокоп поп Алексиев, касапинът Никола Петров, Стефан Димитров, Христо Вельов и Пенчо Минчев, както и Марко Василев, който се съединил с тях, когато минали в отсамнашната страна, да се накажат със смъртно наказание, съгласно с петдесет и петия член на царския наказателен законник; Георги поп Стефанов, който се уловил, когато отивал по Шуменските страни, за да събира въстаници по заповед на бунтовния комитет, да се накаже според 58-ия и 66-ия членове на същия закон; а на Вичо от Тулча по причина на едно писмо, което се уловило от правителството, преди да стигне

---

[347] Марин Петков.

до него, на чирака му Димитър, на Васил Иванов,[348] когото въстаниците със сила взели от дюкяна му в селото и го завели със себе си и който после сполучил да побегне и се завърнал в селото си, и на Йото Милов, който приел да вземе участие във въстанието и който дошел в Оряхово по-напред от въстаниците, но, щом пристигнал в отечеството си, разкаял се и отишел право в къщата си, без да се намеси с въстаниците, да се определи наказание според 58-ия член на същия закон.

След тия претенции на споменатия тъжител, съобразно с заповедта на н. п. Хакъ паша, председателя на съдилището, и съгласно с обичая, като захванах да защищавам виновните, изброих едно по едно качествата и изгледите на тринадесетте души, които са останали от преминалите от Влахо-Молдавия въстаници, и, по основание на прочетените съкращения, наведох законни доказателства, че тия тринадесет души не са подбудители, но са въстаници. За да поддържа думите си, прочетох 57-ия, 64-ия и 65-ия членове на наказателния законник, а същевременно се прочетоха последните параграфи на първия и на сто и осемдесет и седмия членове на същия закон. Понеже не са на един степен злодеянията и намясата на всичките, поисках, щото всеки един от тринадесетте души, които са се намерили във време на борбата, да се накаже според доказания степен на вината и намясата му във въстанието, съгласно с 57-ия член, но единият от тях, на име Стефан, понеже е известил на началниците на императорските войски мястото, гдето били скрити няколко души от въстаниците, каквото да се уловят живи или мъртви, с него да не се постъпи според предписанието на 65-ия член; Георги поп Стефанов, на когото името се спомена по-горе, понеже не е осъществил намеренията и плановете си, и от някои белези, които се съгледаха във време на изпитите му, понеже се разумя какъв е человек, а с това заедно един человек понеже обяви пред съдилището, че ако се попита от града му какъв е человек, ще кажат, че е един замаян, то той да се накаже с най-лекото от наказанията, предписани в 58-ия член; а четиримата души, за които се поиска да се накажат такожде според 58-ия член, да се освободят.

Освен това, понеже е доказано с опит, че някои от ония зломисленици на правителството ни, които са удостоявали смъртно наказание, откак са се удостоили на царско опрощение, са принесли добри заслуги на царството и на народа и с падането на напрежното управление, което е отвратително за всекиго, понеже се предполага, че е дошло време да се изказват прави думи, помежду някои примери и праведни размишления искрено изказах някои от причините, които са накарали да се полъжат на вредителните външни внушения споменатите въстаници, които са един сбор от деца. С това заедно опрощението и намаление на наказанието, понеже принадлежат на н. и. в. султана, аз помолих да се препоръчат на царската милост споменатите виновници, които трябва да се накажат съгласно с 57-ия и 58-ия членове на закона.

Прочее, тази е самата истина на работата. От правосъдното решение на съдилището, което се обнародва във вестника, всеки ще узнае ако са били или не за приемание пред съдилището тия мои съпротивления. Подписан: бранител на виновниците Илия."[349]

---

[348] Васил Цветков.

[349] Дунав, год. XII, бр. 1086, 11 юли 1876.

Вторият публичен процес се състоял на 29 юли. За него в. „Дунав" съобщава:

„Извънредното съдилище в Русе, което се намира под председателството на н. п. Хакъ паша, на двадесет и девети юли, в четвъртък, извърши, в големия салон на вилаетското отделение, за втори път явното съдене на двадесет и три въстаници, на които изпитите се свършили.

И на това извънредно съдилище присъствуваха всичките вилаетски ета-мажори и правителствени чиновници, около петстотин местни и чуждестранни жители и първенци, пред които се извадиха на съд споменатите двадесет и три виновници.

Джемал бей, Садъ бей и Хайри бей наред прочетоха един по един съкратените изпити на тия виновници, от които всеки един ставаше на крака, когато се четеше съкращението на изпитите му. След прочитането на изпитите, председателят на съда питаше виновния, ако има да каже и друго нещо, и отговорите му се слушаха.

Като се свърши по тоя начин прочитането на изпитите, по напомняването на Хакъ паша, председателя на съдилището, стана на крака Халил ефенди, който се определи за тъжител от страна на правителството, и като показа степените на делата на виновниците, поиска да им се определят потребните наказания според закона.

Отпосле стана на крака Илия ефенди, бранителят на виновниците, който, като изказа размишленията си за сходността със закона на наказанията, които поиска общият тъжител за доказаните дела на виновниците, по един мъдър начин попроси царска милост за намаление на наказанията им.

Като се слушаха и двете страни, председателят на съдилището обяви на присъствующите слушатели, че съдилището ще се отвори след три часа. Часа по шест и половина съдилищното тяло се оттегли в стаята за размишленията.

Часа по девет и половина съдилището се отвори отново пред присъствието на всички слушатели. Съдилищното тяло излезе от стаята за размишленията, дойде в салона и членовете му седнаха на местата си. След малко време се повикаха и виновниците.

След това председателят на съдилището явно съобщи на виновниците издадените за тях присъди.

Присъдите са тези:

Стефан Николов[350] от Сливен, който е направил големи злодеяния и е бил отсъден, преди няколко време, като побягнал от затвора, отишел във Влахия, гдето събрал няколко злодейци, въоръжил ги, преминал в отсамната страна и се уловил в селото Дикили таш. Във времето на преследването другарите му убили трима войскари от резервата и наранили други пет души. От думите на уловените му другари, понеже се доказа, че е бил предводител и бунтовнически двигател, съгласно с петдесет и седмия член на наказателния закон, отсъди се на смъртно наказание.

Тодор Стойков от селото Мекере,[351] в Ловчанското окръжие, и Пенчо[352] Йончев от селото Калугерово, в Търновското окръжие, понеже били от злодейците, които минаха отсреща, и понеже сами изповядали, че заклали

---

[350] Стефан Николов не е от Ботевата чета. Той е минал Дунава с четата на Таньо Стоянов.

[351] Микре.

[352] Пеньо.

с нож двама души от другарите си, и тия, съгласно със сто и седемдесетия член на наказателния закон, се отсъдиха на смъртно наказание.

Девет души от споменатите въстаници, а именно: Петър Маринов от Ловеч, Димитър Иванов от Поповата махала в Севлиево, Тодор Митков[353] от селото Саранки,[354] в Казанлъшкото окръжие, Йордан Недов от Търново, бояджията Иваница Данчов от Свищов, Руско Стоянов от Котел, в Търновския санджак, Димитър Тодоров от Новата махала в Габровското окръжие, Сава Пенчов[355] от Търново, Никола Тихов от махалата Багче в Русе, съгласно с петдесет и седмия член на закона, отсъдиха се да се турнат, след разглашение, във вечни окови в царската терсана.

Кирьо Ботев от селото Калофер, в Пловдивското окръжие, Стоян Янев[356] от селото Хамзалар, в Пловдивското окръжие, и Иван Кръстев[357] родом от Охрид, който се е преселил в Русе, съгласно с петдесет и седмия член на закона, отсъдиха се да се турнат,след разглашение, по за петнадесет години в царската терсана.

Никола Вълчов от селото Горне Кермене, във Врачанското окръжие, и Захария поп Петров[358] от Трявна се отсъдиха да се турнат, след разглашение, в окови по за пет години, а Петър Иванчов[359] от Сливен и Кресko[360] Генков от селото Крена,[361] във Врачанско окръжие, се отсъдиха да се турнат, такожде след разглашение, в окови за по три години.

Митко Мартинов,[362] учителят на българското училище в Лом, съгласно със сто и двадесет и първия член на наказателния закон, отсъди се на наказание със затвор за две години.

За Иван Тонев, родом от Тетевене, който се е преселил в Оряхово, за Христо Иванов[363] от Севлиево и за Нено Минчов[364] от Джумая се реши да се вземат под поръчителство и да се освободят.

Горните решения на извънредното съдилище като се съобщиха на виновниците явно от страна на председателя на съдилището и като се потвърдиха от вилаета мазбатите на решенията, повика се от митрополията един свещеник, който изповяда и причасти отсъдените на смърт трима души, които незабавно се занесоха с доволно редовни войскари и заптиета на губилището, гдето се обесиха. Отсъдените на наказание с окови се изпратиха в затворницата, а тримата души, за които се реши да се освободят, взеха се под поръчителство и се пуснаха."[365]

---

353 Минков.
354 Долно Сахране.
355 Пенев.
356 От четата на Таньо Стоянов.
357 От четата на Таньо Стоянов.
358 От Тревненската чета на Патрев и Гъдев.
359 От четата на Таньо Стоянов.
360 Кръстьо.
361 Крета.
362 Укривател на К. Ботев и Ив. Данчев в Лом.
363 Съмнително е дали е бил Ботев четник.
364 Няма данни, че такъв човек е участвувал в Ботевата чета.
365 Дунав, год. XII, бр. 1092, 1 авг. 1876.

Делото на Сава Вълков не било разглеждано на публично заседание. Той бил осъден на заточение.[366]

От закараните в Русе Ботеви четници не били осъдени: П. Фитовски, който бил пуснат по застъпничеството на руския консул като руски поданик,[367] и Мл. Павлов, който успял да укрие самоличността си [368] и срещу когото не били дадени показания от никой четник.[369] Той останал още някое време в затвора и след това бил пуснат.[370]

Амнистията, прогласена на 30 юли, не засегнала нито един от Ботевите четници в Русенския затвор, тъй като те били получили вече своите присъди. Пуснати били само тези от затворниците, които не били още осъдени и за които нямало данни, че са ръководители или подбудители на въстанието.[371]

Видин

Във Видинския затвор останали двама от докараните из Берковица четници: Стефанаки Савов и Мито Цветков.

Савов бил закаран от София в Берковица на 17 юни,[372] а след това отведен във Видин. Тук той бил задържан, за да бъда разпитан подробно върху организацията на революционния комитет в Берковско, дето преди това бил работил.[373] Цветков останал във Видин благодарение на това, че надписът към документите с показанията му в Берковица не бил заверен от страна на Берковския околийски съд.[374]

Савов и Цветков останали във Видинския затвор до завземането на Видин от руските през 1877 г.

Заточение

Осъдените на затвор от 5 и повече години в Русе били изпратени в Цариградската тъмница. Първата група от тях заминала за Цариград на 7 юли. В нея влизали: П. Минчев, Ив. Стойков, М. Петков, Пр. А. Дянков, Кънчо П. Скорчев, Тодор Илиев, П. Стаменов, В. Ненчев, Д. Дишлията, Ст. п. Ди-

---

[366] Срв. свидетелството, издадено от Ст. Савов, М. Василев, Кр. Генков, М. Стоянов, Сп. Соколов, Сава Пенев, 11.I.1897 г. — АНБ, п. д. 1741.

[367] Срв. свидетелството, издадено от Й. Йорданов—Инджето, П. Дянков, С. Пецев, Н. Т. Обретенов, Я. Боянов, 20.V.1900 г. — АНБ, п. д. 1089. В писмото от следствената комисия във Видин до видинския окр. управител (Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17 305/1949, ОАК 4/49). Фитовски е наречен „Петър от Русия".

[368] Мл. Павлов се представил при залавянето си под името Стефан Лалов от Плевен. Срв. писмото на следствената комисия във Видин до окр. управител — Ориент. отд. Нар. библ., инв. 17 305/1949, ОАК 4/49. Срв. още писмото на Павлов, под името С. Лалов плевналия, до П. Обретенова, 17.X.1876 г., Русенски затвор — АНБ, II В, 361. Срв. най-сетне М л. П а в л о в. Пос. съч., с. 59 и сл.

[369] О б р е т е н о в. Ръкописни спомени.

[370] М л. П а в л о в. Пос. съч., с. 63—64. До 17.X.1876 г. Павлов все още се намирал в Русенския затвор — срв. писмото му до П. Обретенова, АНБ, II В, 361.

[371] А н к о в. Пос. съч., с. 78. Срв. съобщението в Дунав, год. XII, бр. 1092, I авг. 1876.

[372] Вж. телеграмата от соф. окр. управител до Видинското окр. управление, 17.VI.1876 г. — Ориент. отд. Нар. библ., сигн. 249, п. 4, л. 16.

[373] Писмо от Ст. Савов до Ф. Симидов, 16.VI.1925 — АНБ II В, 24, 2306.

[374] Вж. резолюцията към молбата на сестра му Анастасия до видинския окр. управител, 11.X.1876 г. — Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17 304/1949, ОАК 4/55.

митров, Хр. Велев, М. Василев и Н. Тинчев.[375] Втората група заминала за Цариград на 15 август през Варна. В нея влизали следните четници: Петър Маринов, Н. Обретенов, Д. Багрянов, Йорд. Йорданов—Инджето, Т. Минков, Руско Ст. Робов, Д. Тодоров, Сава Пенев, Н. Вълчев, и Кр. Генков.[376] Те били изпратени тържествено до гарата от русенските българи.[377] Ив. Данчев и К. Ботев заминали за Цариград през септември, понеже се били разболели. И те били изпратени тържествено от русенци.[378]

Кога са били изпратени към Цариград останалите осъдени четници, засега не може да се установи.

След обявяването на Освободителната война цариградските затворници били изпратени в различни затвори из Мала Азия. Повечето от Ботевите четници, осъдени в Русе, били настанени в затвора на крепостта Акя или Сан Жан д'Акр, намираща се на брега на Средиземно море в Сирия. Тук били изпратени: Н. Обретенов, К. Ботев, Сава Пенев, Йорд. Йорданов — Инджето, Ив. Данчев, Пр. Дянков, Д. Тодоров, К. Скорчев, Ив. Стойков, М. Петков, В. Ненчев. П. Минчев, Т. Илиев, П. Маринов, Т. Минков, Д. Дишлията, Р. Робов, П. Стаменов и Д. Багрянов.[379] Първата група, в която влизали Н. Обретенов, Сава Пенев, Ив. Данчев, Йорд. Йорданов— Инджето, Р. Робов, Д. Тодоров, Д. Багрянов, Т. Минков и П. Маринов, заминали в Акя на 23 юни 1877 г. и стигнала там на 3 юли.[380] Останалите пристигнали в Акя на 30 юли.[381]

Затворниците в Акийската крепост били поставени да живеят при извънредно лоши условия. Те били заплашени постоянно от болести, причинени от нечистотията, лошата храна и непригодния климат.[382] Двама от Ботевите четници умрели в затвора — Пенчо Стаменов на 13 януари 1878 г., а Руско Робов — на 18 с. м.[383]

Дочакалите освобождението на България били освободени на 19 март 1878 г.[384] по силата на Санстефанския договор.

Софийските затворници — Д. Икономов, Сп. Соколов и П. Ванков — изкарали приблизително една година в София. На 17 ноември 1877 г.[385] те били вдигнати и откарани в Цариград, а оттам на остров Родос.[386] Тук те стояли в затвора до 20 март 1878 г., когато били освободени.[387]

---

[375] Срв. списъка им в турския документ, Ориент. отд. Нар. библ.; инв. № 17 940/1949.

[376] Обретенов. Ръкописни спомени.

[377] Писмо от Н. Обретенов до майка му, 18.VIII.1876 г., Цариградски затвор. — АНБ, II В, 355.

[378] И. П. Ц., Иваница Данчев, с. 111.

[379] АНБ, II В, 6902, списък на заточениите в Акя, съставен от Н. Обретенов.

[380] Н. Т. Обретенов. Пътуване от Цариград до Акия (Акра), 1877. Ръкопис, 2.VII.1878 г. — АНБ, II В, 6902.

[381] Н. Т. Обретенов. Дневник в Акра — Домашна архива на Обретенов. — Срв. и писмото на К. Ботев до Евл. Георгиев, 29.VII.1877 г. — НИХБ, АС XVI, 2.

[382] Обретенов. Дневник.

[383] Пак там.

[384] Пак там.

[385] Соколов. Хр. Ботев и неговата чета; П. Икономов (пос. съч., II изд. с. 48) смята невярно, че това е станало през април 1877 г.

[386] П. Икономов. Пос. съч., II изд., с. 48.

[387] Пак там, с. 47.

В Родос били заточени още Сава Вълков[388] и Ст. п. Димитров.[389]

Други двама Ботеви четника, за единия от които не може да се установи где е съден и на колко е осъден, били също тъй изпратени на заточение: Гр. Костов в Анкара[390] и Хр. Велев в Синап.[391] И те били освободени със Санстефанския договор.

[388] Свидетелство от Ст. Савов, М. Василев, Кр. Генков, М. Стоянов, Сп. Соколов С. Пенев, 11.I.1897 г. — АНБ, п. д. 1741.

[389] Свидетелство от Н. Т. Обретенов, Я. Боянов, К. Апостолов, Т. Илиев, 9.XI. 1892 г. — пенсионно дело 387, изгоряло, по препис на Н. Трайков.

[390] Свидетелство от Г. Кожухаров, Ив. Д. Божинков, Н. Генчев, Ант. п. Иванов, 29.IX.1889 г. — пенсионно дело 15, изгоряло, по препис на Н. Трайков.

[391] Свидетелство от П. Минчев Стрелкин, Ив. Стойков Унгоров, Г. Начев и Ив. Дечев, ноември 1901 г. — АНБ, п. д. 1178; свидетелство от В. Христов и П. Алексов, 18.XII.1901. — АНБ, п. д. 1178.

КЪДЕ Е ЗАГИНАЛ ВОЕННИЯТ КОМАНДИР НА БОТЕВАТА ЧЕТА*

В последно време паметта на Войновски се чествува на три места: в с. Шипково, с. Черни Вит и с. Чифлик, всички в Ловешки окръг. В землищата на първите две села има издигнати преди години паметници, сега се подготвя издигането на такъв и край село Чифлик. Както и трябва да се очаква, между трите села се води спор за мястото, гдето е бил убит Войновски, който се разгорещи особено много след опита на Ловешкия окръжен народен съвет да тури ред в честуването на Войновски.

Трябва да се подчертае веднага, че Шипково, Черни Вит и Чифлик не спорят нито за мера, нито за гора, за което враждуваха едно време помежду си селата. В техния спор не са намесени никакви имуществени или други материални интереси. Те искат само да имат в землището си костите на един народен герой, да честуват паметта му и да предават от поколение на поколение легендите за неговия славен подвиг. Спорът между трите села свидетелствува за огромната любов и дълбоката почит на нашия народ към онези, които са пожертвували живота си за неговата свобода. Той е израз на новия, социалистически патриотизъм, резултат на социалистическото развитие на нашата родина.

Колкото и спорът между трите села да е високоблагороден, той не бива да продължава. Налага се да се установи по-точно и завинаги мястото, гдето е загинал с геройска смърт Войновски, и там да се съсредоточи честуването му.

* * *

Шипковската версия за смъртта на Войновски е най-стара. Нейното съдържание е следното. Войновски и група Ботеви четници били обградени от башибозуци в местността „Бельов трап", на запад от Шипково. В престрелката Войновски бил тежко ранен и изпаднал в безсъзнание. Когато дошъл на себе си, той успял да се добере до Шипково и се скрил, без някой да го забележи, в къщата на Кольо Ралчев. Открила го ненадейно и уплашена от вида му, дъщерята на Ралчев се развикала. Войновски се опитал да избяга в източна посока, но бил заловен от башибозуците, които го повели към Троян. Изтощен от раната си, Войновски не издържал да върви пеша и паднал край пътя, недалеч от селото, в имота на Станчо Минков

* Литературен фронт, бр. 26, 30 юни 1960.

Станчев, в местността „Млаките". Турците се отказали от намеренията си да заведат комитата жив в Троян, убили го, отрязали му главата и тръгнали с нея из селото да събират бакшиш. След това главата била занесена в Троян.

Черновитската версия за смъртта на Войновски разказва следното: група Ботеви четници, между които бил и Войновски, била разбита в Стара планина, зад гр. Златица, в местност, намираща се в района на с. Черни Вит. Трима от четниците били убити (днес костите им се съхраняват в местността „Момина поляна"), Войновски получил тежка рана. Заедно с четника Илия Милчев Пандурски, който бил родом от с. Гложене и познавал местата, Войновски се придвижил до колибата на Нею Брусненина, предателя на Бенковски. Нею приел двамата Ботеви четници, превързал раните на Войновски, дал им храна и ги оставил в колибата си. След няколко дни той отишъл в Тетевен и съобщава на властта за скритите комити. Турците залавят Войновски и Пандурски, убиват ги в местността „Десеткар", отрязват им главите и ги отнасят в Черни Вит и след това в Тетевен. Когато главите почнали да се разлагат, турците ги хвърлили в р. Вит. Главата на Пандурски била довлечена от течението на реката до родното му село, гдето била позната. Труповете на двамата били погребани от жителките на Черни Вит Елка Нейкова Райкова и Пейка Дикова Панчева (или Драгана Маринова Панчева). Всичко това се знаело от предателя Нею Брусненина, който го разказал пред местното население, както и от погребвачките и техните наследници.

Както се вижда, и Шипковската, и Черновитската версия за смъртта и лобното място на Войновски почиват на предания. Самият този факт вече хвърля съмнение върху тяхната достоверност. Обстоятелството пък, че преданията съществуват на две различни, отдалечени на значително разстояние едно от друго места, свидетелствува най-категорично за несъответствието им с историческата действителност. Най-сетне те не се потвърждават от нито един документ или пък от показанията на другарите на Войновски, които са били свидетели на неговата смърт.

Трябва да се каже, че преданията в Шипково и Черни Вит имат изобщо реална основа. В землищата на тези села през май и юни 1876 г. наистина са загинали неколцина въстаници, потърсили прибежище в планината след разгрома на Априлското въстание в Средногорието и след разбиването на Ботевата чета и на четата на Сидер Грънчаров. Работата е там, че жителите на селата, в близост на които са намерили смъртта си въстаниците, съвсем не са знаели техните имена, нито са могли да ги узнаят от развилнелите се башибозуци, ако се приеме, че последните са ги научавали, което също е невероятно.

Очевидно, че свързването на случките с убити въстаници с определени имена е станало по-късно, след Освобождението, въз основа на литературни източници или на показания на живи поборници. Така версията, че Войновски е убит край село Шипково, произхожда от Н. Обретенов, който е свидетел на убийството. Още през 1878 г., когато се връщал от заточение, Обретенов минал през Габрово, срещнал се на 31 май с бащата на Войновски и му разказал обстоятелството около смъртта на сина му. Наскоро след това бащата на Войновски издигнал паметник на чедото си в гробището на Голо бърдо в Габрово и на него означил, по показанието на Обретенов, село Шипково за лобно място на героя. По-късно, през 1889 г., пак по пока-

зания на Обретенов, З. Стоянов посочва в биографията си на Ботев също така с. Шипково. Това свое твърдение той прокарва и в третия том на своите „Записки по българските въстания", излязъл през 1892 г. Естествено е, при това положение на нещата, шипковци да свържат името на Войновски с убития при тяхното село въстаник.

Черновитската версия възниква през 1923 г., когато бил издигнат малък паметник в местността „Десеткар", и особено след 1933 г., когато бил основан комитет „Бенковска пещера", поставил си за задача да увековечи паметта на загиналите в землището на с. Черни Вит въстаници през 1876 г. Тя е творение на неколцина местни интелигенти, които се опитали да я обосноват, като събрали спомените и преданията и потърсили съдействието на Обретенов.

* * *

Както и трябва да се очаква, първи дават сведения за смъртта и лобното място на Войновски другарите му от Ботевата чета, които са присъствували на убийството му — Н. Обретенов, С. Пенев и Д. Тодоров-Димитрото. Обретенов, както се каза по-горе, осведомил за това бащата на Войновски на 31. V. 1878 г. През юли същата година Ст. Заимов пише, в дома на Обретенов в Русе, „Истинска повест — вапорът Радецки", в която, по показания на Обретенов, съобщава, че Войновски бил убит близо до с. Шипково, на разстояние 2 1/2 часа от Троян (повестта се намира в Български исторически архив на Народната библиотека „В. Коларов", София, II А, папка 64, № 8656). По разказите на Обретенов и по тази повест изгражда своето становище за смъртта и лобното място на Войновски З. Стоянов в споменатите по-горе негови книги. За Шипково говори в спомените си, обнародвани през 1928 г., и Д. Тодоров.

Обстоятелствата, при които е станало убийството на Войновски, не са дали възможност на неговите другари да се ориентират правилно за мястото, гдето е станала престрелката. При това те са стъпили тук за пръв път, което прави невъзможно тяхното по-точно ориентиране. Географската карта, която носил Войновски, била твърде схематична, за да може по нея да се узнае мястото, гдето четниците спрели да нощуват. Затова и Обретенов, който на няколко пъти дава показания за лобното място на Войновски, си противоречи. В различни времена, по различни случаи, той дава различни сведения. Така в показанията си пред руския учен Евг. Волков през 1915 г. Обретенов вече твърди, че Войновски загинал „в Тетевенския балкан, над с. Рибарица" (ръкописът на Волков, потвърден с подписа на Обретенов, се намира в Историческия институт на БАН, инв. № 125). В писмо от 29. V. 1939 г. до М. Г. Делийски и Н. Генчев от с. Черни Вит Обретенов казва, че Войновски загинал „в Балкана, между Рибарица, Тетевенско, и Шипково, Троянско; точно как се казва не зная, местността" (пак там, инв. № 2991). Същото повтаря Обретенов и в писмото си до комитета „Бенковска пещера" в с. Черни Вит от 7. VI. 1939 г. (пак там, инв. № 2792). В „Спомени за българските въстания" на Обретенов, които излязоха през 1942 г., след смъртта му, вече не е означено мястото на гибелта на Войновски. От текста (с. 310 и сл.) се разбира, че убийството е станало на изток от с. Рибарица, някъде по троянската пътека, накъдето групата четници била заведена от предател.

Не такива противоречиви обаче са сведенията на Обретенов за групата четници, с която се движи Войновски. Във всички свои спомени и при всички случаи, от 1876 г. до смъртта си в 1939 г., Обретенов твърди, че тя се състояла от пет души (самият той, Войновски, С. Пенев, Д. Тодоров и Стоян Ловчалийчето). Това той казва още в показанията си пред турската власт, когато е бил заловен през юни 1876 г. (показанията се намират в Бълг. исторически архив на Народната библиотека „В. Коларов", II В, № 348). Това той поддържа и в печатния вариант на спомените си, писани в тридесетте години на настоящия век. Тук у него няма колебание. Без колебания говори за същия състав на групата и Д. Тодоров в спомените си.

Това обстоятелство има голямо значение за разрешението на въпроса за лобното място на Войновски, защото се посреща с данните на откритите в последно време турски документи.

В телеграма на ловешкия каймаканин до мютесарифа в Търново от 15 юни 1876 г. (стар стил) се съобщава, че турски войници попаднали на група от пет души въстаници в местността „Грабек", под „Каш-кара", на границата между Троян (разбира се, района) и селото Абдарахманлар, Пловдивски санджак (днес с. Розино). При престрелката бил убит един от бунтовниците. На пушката му имало надпис Николчо Христов, а от намерената у него опръскана с кръв карта се виждало, че той е един от главатарите на въстаниците (Априлско въстание 1876 г. Т. III, с. 289). В телеграма от следния ден ловешкият каймаканин съобщава, че у убития бил намерен паспорт, издаден в Одеса, заверен сетне в Румъния и в Сърбия (пак там, с. 290).

Във всички варианти на спомените на Обретенов убийството на Войновски е представено по следния начин. Групата от пет души навлязла в гората и спряла за почивка. Изморени, четниците заспали. По едно време Д. Тодоров се събудил и почнал да вика на другарите си да стават, че турците ще ги хванат. Всички се събудили и видели около двадесетина турци с опънати срещу тях пушки. Станала престрелка, в която Войновски паднал убит. Четирнмата му другари продължили пътя си към Троян (Обретенов. Записки,с. 315). Още през 1878 г. Обретенов казал на бащата на Войновски, че убийството станало на 14 юни (ст. ст.).

Както се вижда, данните на телеграмата от 15 юни и тези на Обретенов се съвпадат и по отношение числеността на групата Ботеви четници, и по отношение на датата. Несъмнено, че за да се занесе вест за убийството на Войновски до Ловеч, гдето имало телеграф, е бил необходим поне един ден, затова и телеграмата е от 15 юни.

Към Войновски насочват и другите данни на телеграмите. Приблизително същата е местността на престрелката и в телеграмата,и в показанията на Обретенов от 1915—1939 г. — на изток от село Рибарица, към Шипково и Троян. Войновски наистина е бил снабден с руски паспорт. Като бъдещ командир на Ботевата чета той сигурно е ходил в Белград, тъй като Ботев по онова време поддържа тесни връзки със сръбското правителство, което се готви да обяви война на Турция. Всички спомени говорят, че Войновски е носил карта на Европейска Турция, каквато била намерена у убития в „Гребенец" въстанишки ръководител.

В телеграмата от 15 юни се казва, че убитият носел пушка, на която било написано името Николчо Христов, докато името на Войновски е Никола Дончев. Възможно е турците да не са прочели името правилно, а още

по-възможно е Войновски да е носил пушка, принадлежала преди това на други четник.

В противоречие с телеграмите от 15 и 16 юни, една телеграма на ловешкия каймаканин до търновския мютесариф от 19 юни (Априлско въстание, III, с. 295) съобщава, че името на убития в престрелката на „Гребенец" било Васил Троянчето. Това се установило от показанията на Ботевите четници Руско С. Робов, Ив. Георгиев, Н. Обретенов, С. Пенев и Д. Тодоров.

Трябва веднага да се каже, че това противоречие е лесно обяснимо. Робов и Георгиев са били заловени и закарани в Ловеч преди Обретенов и двамата му другари. Те са напуснали групата на Войновски след убийството на В. Троянчето и са дали показания за него. Тези показания следствието е предявило на Обретенов и другарите му и те ги потвърдили. Това очевидно било добре дошло за тях, тъй като заловените четници обикновено са заблуждавали турската власт по отношение на ръководителите на въстанието. Така четникът Ив. Стойков, заловен при Враца, показва на 22 май пред следствената комисия, че главатари на Ботевата чета били Тотьо и Ботьо от Сливен (Априлско въстание, III, с. 219); Никола Вълчев твърди, че войвода е Георги от Панагюрище (пак там, с. 291) и пр. Обретенов, който е присъствувал при убийството на Ботев, съобщава на властта, че той бил войводата, и допълва: „Имаше и други главатари, отгде бяха — не ги зная, нито имената им зная."

Най-сетне, във връзка с телеграмите буди недоумение въпросът: защо турците не са прочели името на убития в паспорта му, отгдето вземат данни, че той е ходил в Румъния и в Белград? Защо те търсят да установят това име чрез разпит на заловените Ботеви четници. Очевидно, с паспорта е станало нещо — той или е бил напоен с кръв, или е бил разкъсан от куршумите, та една част от него се четяла, а другата не. Тогавашните паспорти се състоели от два листа, на първия от които са нанесени данните за притежателя му, а на втория се отбелязват визите и местата, гдето той е пътувал. В случая е пострадал вероятно първият лист.

И така, въз основа на спомените на живите другари на Войновски и на новонамерените турски документи, както и на редица съображения от историографско естество, може да се приеме с положителност, че военният командир на Ботевата чета е загинал на 13 или 14 юни 1876 г. (стар стил) в гората „Гребенец", под местността „Каш-кара", в землището на с. Чифлик. Там трябва да се издигне паметник и там да се честнува подвигът на народния герой.

КЪМ ИСТОРИЯТА НА РУСКО-БЪЛГАРСКИТЕ ВРЪЗКИ ПРЕЗ 1876 Г.

*„Българско человеколюбиво настоятелство" в Букурещ**

1. В началото на юли 1875 г. в Херцеговина и Босна избухнало голямо въстание срещу турската феодална власт. Както със своите размери и продължителност, тъй и с отражението си в съседните славянски страни въстанието създало революционна обстановка на Балканския полуостров и причинило сериозни затруднения на султанското правителство. Под прякото влияние на херцеговинско-босненските събития Българският революционен централен комитет наченал усилена подготовка за въстание в България, което избухнало през септември 1875 г. Съчувствувайки горещо на въстаниците, Сърбия и Черна гора почнали открито да се готвят за война с Турция. За война се заговорило и в Румъния.

Положението в Турската империя станало скоро предмет на обсъждане и в дипломатическите канцеларии на великите сили, и в страниците на световния печат. Със свои предложения за обща намеса в турските работи и за уреждане на въпроса за въстаналите области излезли и Русия, и Австро-Унгария. Източният въпрос бил поставен отново на дневен ред пред европейските правителства.[1]

2. Всичко това възбудило извънредно много активността на членовете на Славянските благотворителни комитети в Русия.[2] Те виждали в създадената революционна обстановка на Балканския полуостров въз-

* Изв. Инст. бълг. история, С., 1951, кн. 1—2, с. 81—95.

[1] За положението в Турция през 1875 г. вж. А. Бурмов. Нарастване на революционния подем всред българския народ през 1875—1876 г. — ИПр, год. VII, 1950, кн. 1, с. 74—91, и Д. Косев. Положението на българския народ преди Априлското въстание. — ИПр, год. IV, 1947, кн. 2, с. 145—154. За международното положение на Турция вж. История на дипломацията. Т. II. Под ред. на акад. В. М. Потьомкин, съставили проф. М. В. Хвостов и проф. И. И. Минц. С., 1949. с. 24—25.

[2] За славянските благотворителни комитети в Русия вж. С. Никитин. Возникновение Московского славянского комитета (Из истории русско-болгарских связей после Крымской войны). — ВИ, 8, 1947, с. 50—65; Л. Я. Тиманская. Государственный исторический архив Ленинградской области (Обзор документальных материалов фонда С.-Петербургского славянского благотворительного общества 1868—1921). — Славянский сборник. М., 1947. с. 359—365; И. Козьменко. Русское общество и Апрельское болгарское восстание 1876 г. — ВИ, 5, 1947, с. 95—108; вж. още К. А. Пушкаревич. Балканские славяне и русские „освободители" (Славянские комитеты и события на Балканах перед русско-турецкой войной 1877—1878 гг.). — Труды института славяноведения АН СССР. Т. II. Л., 1934. с. 189—229. В посочените статии е дадена и цялата литература, засягаща комитетите.

можности за пълния разгром на Турската империя и за окончателното разрешение на Източния въпрос в духа на техните стремежи и желания. Ето защо те се заели да помогнат по всякакъв начин на въстаналите славянски народи — с обработване на руското обществено мнение в полза на въстаническите искания, с пари, със съвети и насърчения и дори с изпращане на доброволци от Русия.[3]

Главното внимание на комитетите, предимно на тези в Москва и Петербург, било насочено към Херцеговина, Босна, Черна гора и Сърбия. Ръководителите на комитетите отдавали на България по-малко значение, смятайки, че тя все още не представлява сила, способна да нанесе сериозен удар на Турция.[4]

Това отношение на ръководителите на Славянските комитети към България се дължало на няколко причини. Преди всичко те нямали достатъчна вяра в успеха на освободителното движение в България,[5] нещо, което се подкрепяло и с малките размери и неуспеха на опита за въстание през есента на 1875 г. Подготвяното за пролетта на 1876 г. въстание в България било по мнението на княз А. И. Васильчиков, председател на Петербургския комитет, твърде съмнително предприятие.[6] На заседанието на Херцеговинската комисия при Петербургския комитет, състояло се на 27 март 1876 г., било сметнато, че поради липса на пари в България едва ли може да се направи „нещо действително". Освен това на същото заседание било изтъкнато съображението, че едва ли Европа ще се съгласи да се ликвидира Европейска Турция, което означава, че тя няма да се съгласи с освобождението на 6-милионния български народ. В такъв случай е безсмислено да се пожертвуват стотици хора.[7] Най-сетне, възможно е, че революционно-демократичният характер на българското освободително движение, ръководено от БРЦК, да не е бил по вкуса на реакционните панслависти, които стоели начело на Славянските комитети.

С всичко това именно може да се обясни обстоятелството, че Петербургският комитет не изпълнил решението на своята Херцеговинска комисия от декември 1875 г. да се даде на българите помощ в размер 20—30 хиляди рубли.[8] С това може да се обясни и резкият отказ на княз Васильчиков да се окаже поддръжка на готвеното в България въстание[9] и неблагоприятният отговор, даден на българските пратеници от Херцеговинската комисия в споменатото й вече заседание от 27 март 1876 г.[10]

3. Докато ръководствата на Славянските благотворителни комитети насочвали своето внимание предимно към западната част на Балканския полуостров, редица дейци на комитетите смятали, че е необходимо да се окаже помощ и на България, за да може и тя да участвува в общата акция на балканските славяни против варварското турско правителство. Между привържениците на едно по-друго, по-благоприятно отношение към Бълга-

---

[3] Козьменко. Пос. съч.; Пушкаревич. Пос. съч.

[4] Пос. съч., с. 105.

[5] И. С. Иванов. Сборник статей о некоторых выдающихся событиях в современной жизни болгар. Кишинев, 1896. с. 121, бел. 1 под линия; Козьменко. Пос. съч., с. 96.

[6] Козьменко. Пос. съч., с. 96.

[7] Пак там.

[8] Иванов. Пос. съч., с. 121.

[9] Козьменко. Пос. съч., с. 96.

[10] Пак там.

рия са: Ив. С. Аксаков, председател на Московския славянски благотворителен комитет, Н. А. Киреев, А. А. Киреев,[11] ген. М. Г. Черняев и Вл. С. Йонин, членове на Петербургския комитет.

Тяхното отношение към българския въпрос и към участието на българския народ в предстоящото разгромяване на Турция е изразено най-добре в едно писмо на Йонин от 11 април 1876 г. до Т. Пеев, дългогодишен член на БРЦК, по това време деловодител на Българското книжовно дружество в Браила.[12] Писмото гласи:

„Ввиду настоящих событий в Боснии и Герцеговине, нет возможности предполагать, чтобы народ в Болгарии не желал одновременно с сербами стрести с себя иго турок.

Я, как бывший русский консул и очевидец невыносимого гнета в Турции, вполне сочувствуя столь естественному стремлению к возрождению, обращаюсь к Вам, как к патриоту, и прошу Вас зачислить меня простым волонтером в ряды отряда, на долю которого выпадет честь дать сигнал к народному восстанию.

Отзыв г. Енчева о Вашей неутомимой деятельности на пользу освобождения Болгарии дает мне право думать, что моя просьба не будет отвергнута и что Вы отнесетесь к ней сочувственно. Если же обстоятельства помешают мне явиться по первому призыву, то во всяком случае буду стараться исполнить свой долг при первой возможности.

Заявляя о моем желании драться в рядах моих соплеменников во имя свободы, я считаю долгом сообщить Вам также, что благодаря моему пребыванию в Герцеговине и Боснии в 1861 году, где, согласно предложению мною сделанному, был учрежден тогда революционный комитет, — я мог и в настоящее время, еще зимою, советовать, как в Герцеговине, так и в Боснии, не принимать реформ, держаться под оружием и с весною ждать восстания в Болгарии.

Нет сомнения, что теперь судьба Балканского полуострова и спокойствие Европы зависят от болгар.

Сигнал восстания в вашем отечестве, в каких бы ничтожных размерах не был, неминуемо повлечет за собою не только поголовное движение угнетаемых, но даже послужит поводом к открытому столкновению Сербии и Черногории с Турцией и быть может к обще-европейской войне.

Славяне же, для которых стало необходимо независимое политическое существование, должны употребить все усилия дабы вооруженным восстанием убедить Европу в невозможности удовлетворить их более реформами и что только изгнание турок в Азию может служить лучшею гарантиею к её спокойствию.

При общей революции, какой бы оборот дела не приняли, нельзя предвидеть дурного исхода для славян. Бояться-же нарушать мир, только в угоду эгоистическим видам Европы было бы по меньшей мере опрометчиво.

Что же касается желания Европы потушить пожар, то оно более чем естественно для неё. Повсеместное волнение в Турции грозит ей уничтожением солидарности Великих держав относительно умиротворения, и в могущем быть хаосе некоторыя из них, ради сохранения своих интересов

[11] Козьменко. Пос. съч., с. 96, 105.

[12] Писмото на Йонин е от Николаев. Тук като надзирател в пансиона на Т. Минков живеел П. Енчев, бивш учител в Шумен, представител в събранието на БРЦК през август 1875 г. Той именно създал връзката между Йонин и Пеев.

на Балканском полуострове, несмотря на темное будущее, будут вынуждены принять открыто вашу сторону, а это все, чего должно добиваться.

Если же Европа останется пассивною зрительницею резни христиан с турками, то и в этом случае, при настоящем нравственном и материальном разложении Турции, перевес будет на стороне славян.

В пользу возможности последнего положения Европы говорит много постигшая участь Франции, заплатившей только пять миллиардов контрибуции за неудачную попытку. Следовательно, при могущем быть разрешении Восточного вопроса, Великие державы будут по возможности удерживать себя от вооруженного вмешательства, дабы не вызвать обще-европейской войны, так как уже теперь потерпевшему поражение придется быть может заплатить не пять, а двадцать пять миллиардов, которых заблаговременно ещё никто не подготовил.

Заканчивая мое письмо, я позволяю себе высказать еще одно убеждение, а именно то, чтобы славянам осуществить заветную мечту, прежде всего необходимо войти в братское соглашение, не приходить в отчаяние от неудачных попыток и постоянным возобновлением революции подрывать финансы Турции до окончательного её разорения и изнеможения. Если же между сербами и болгарами есть какие-либо недоразумения, то решение их оставить до приобретения всеми полного освобождения, так как только при таких обстоятельствах, уже сознавая свои взаимные силы, и можно что-либо решать серьезно между собою."[13]

4. Дейците на Славянските комитети били подтиквани към съдействие на българското освободително движение и от самите българи. Погледите на редица български революционни дейци били обърнати към Русия, отгдето се очаквала значителна помощ било по официален, било по неофициален ред.

Така българите в Одеса, които не принадлежали към революционната организация, решили през февруари 1876 г. да изпратят свой човек до граф Н. П. Игнатиев, руски посланик в Цариград, за да действува за намеса на Русия в българските работи.[14] Една група революционни дейци в Букурещ начело с К. Цанков потърсила връзка с руските военачалници в Южна Русия, за да иска помощ за българското въстание през пролетта на 1876 г. В този смисъл били писмата на К. Цанков и ген. Ив. Кишелски, българин на руска служба, до полковник Раевски в Севастопол, които занесъл В. Василев, член на Одеската българска „дружина", работеща за въстание в България. От своя страна полк. Раевски разработил план за помощ на българското освободително дело, според който на българите трябвало да се даде парична помощ, да се приберат български младежи в руските казарми за обучение и да се пуснат, когато дойде време за въстание, и пр. Раевски писал в този смисъл и на командира на южната армия в Одеса, ген. Семека, и на началник щаба му ген. Горемикин.[15] Оживени връзки с Русия поддържал и Хр. Ботев. На 27 февруари 1876 г. П. Мишайков, един от дейците на БРЦК в Турну-Магурели, пише на П. Хитов: „През денете ходих в Букурещ. Тамо се срещнах с Ценовича, Ботева и други. Те ми обадиха много новини. Хортува се, че един русин богат подарява на българите 12,000 рубли, за да захванат въстанието. Тези пари ще се броят за Ботева — тъй ми каза

[13] АБАН, Архив на Т. Пеев, № 1439.

[14] АДБС, II А, 103, 3, писмо от В. Василев, Одеса, до К. Цанков, Букурещ, от 26.II.1876 г.

[15] АДБС, II А, 103, 3.

Ценович, даже и същият Ботев."[16] Седмица след това, на 4 март, Ботев заминал за Русия.[17] Въпреки че не могат да се установят по-точно връзките на Ботева „с богатия русин", може да се смята, че тук едва ли се касае за някакво частно лице, а повече до някаква обществена организация. На 27 март 1876 г. в заседанието на Херцеговинската комисия на Петербургския славянски комитет се явила делегация от страна на българските революционни комитети.[18] Имената на делегатите не са известни. Най-вероятно е главният делегат да е бил ген. Ив. К. Кишелски, който по това време се намирал в Петербург, за да си даде оставката и се посвети напълно на българските работи.[19] Делегацията изложила тежкото положение на българския народ и настоявала за помощ на българското въстание.[20] Най-сетне I окръг на БРЦК, със седалище в Горна Оряховица, поддържал чрез посредничеството на Т. Пеев тесни връзки с Вл. Йонин.[21]

5. Пръв, който влязъл в непосредствен досег с българите и предприел конкретни действия за съдействие на българското въстание, бил ген. М. Черняев. През април 1876 г. той се отправил за Сърбия, където трябвало да застане начело на войската, определена за война с Турция. Със съдействието на Ив. С. Аксаков[22] той се свързал в Кишинев с братята Ив. С. Иванов, градски изправник тук, и Павел Каляджи, които от своя страна трябвало да го препоръчат на букурещката българска емиграция. По всичко изглежда, Черняев е възнамерявал да уговори участието на българите в предстоящата акция срещу Турция. Каляджи[23] отправил Черняева към К. Цанков в Букурещ със следното препоръчително писмо от 17 април 1876 г.:

„Предявителят на това е г. Черняев, известен на славянския мир и българите от 1867 год. Моля Ви, приемете го откровено и искрено, като го рекомендувате и г. Евлогию Георгию и дето трябва. Негова милост е за българите това, което е в днешното време най-важно и нужно. Трябва да съумееме да оценим тези славянски мъже, които ний българите още нямаме."[24]

Каляджи отправил Черняева именно към К. Цанков поради няколко причини. Цанков е бил дългогодишен член на БРЦК и като такъв бил добре запознат с въпросите на българското революционно движение. След разпадането на БРЦК през есента на 1875 г. и обособяването на активните

---

[16] АДБС, II А, 67,8966; Д. Т. Страшимиров. Архив на възраждането. Т. I. С., 1908. с. 474.

[17] З. Стоянов. Христо Ботйов (Опит за биография). С., 1888. с. 290, бел. под линия. З. Стоянов е разполагал с паспорта на Ботев.

[18] Козьменко. Пос. съч., с. 96.

[19] З. Стоянов. Пос. съч., с. 274, писмо от Д. В. Волков и С. И. Стомняков, 13.III.1876 г., до „почитаеми господа" Т.Пеев в Браила; АДБС, II А, 55, 7351, писмо от Хараламби Кишелски, Одеса, 11.III.1876 г., до Д. Ценович, Букурещ.

[20] Козьменко. Пос. съч., с. 96.

[21] АДБС, II В, 3, 306, писмо от Т. Пеев, Браила, 9.V.1876 г., до Я. Ангелов, Гюргево, АДБС, II Г, 770, писмо от Т. Пеев, Браила, без дата, до П. Енчев, Николаев; Д. Минев. Нови данни за предосвободителната епоха. Четири писма от Т. Пейов (1876). — Просвета, год. VIII, 1943, кн. 8, с. 499.

[22] Иванов. Пос. съч., с. 114—115.

[23] Иванов (пос. съч., с. 115) твърди, че той дал препоръчителни писма на Черняев. В архивата на К. Цанков е запазено обаче писмо от Каляджи.

[24] АДБС, II А, 103, 9.

революционери в Гюргевски централен революционен комитет той възглавявал една група революционни дейци в Румъния.[25] От особена важност в случая било и това, че Цанков бил добре с партията на „старите“ — българската едра буржоазия в Румъния, която действувала в съгласие с руската официална политика.[26] Ив. С. Иванов и П. Каляндж и са имали пред вид примиримостта на Цанков и са смятали, че чрез него именно ще могат да обединят двете български партии в Румъния за обща акция по въстанието и освобождението на България. Това добре личи и от писмото на Каляндж и, дето той моли Цанкова да препоръча Черняев и на Евл. Георгиев, водач на „старите“, и от по-сетнешните му действия при основаването на „Българското човеколюбиво настоятелство“, за които ще стане по-надолу дума.

Черняев е стигнал в Букурещ вероятно на 19 април 1876 г. и престоял тук няколко — четири-пет — дни.[27] С кого се е срещал освен с Цанков и какво е уговарял той по-точно, не е възможно да се установи. От едно по-късно негово писмо става ясно, че Цанков му е предложил от името на българските революционни комитети да застане начело на българското въстание, вместо да отива в Сърбия. Черняев отказал, като обещал, че това може да направи, след като стигне със сърбите до София.[28] От едно писмо на Цанков до Черняев, след заминаването на последния за Белград, се вижда, че са уговаряни въпросите около бъдещите действия на сърбите, които Черняев ще командува, и българите, които ще въстанат (въстанието в България, както е известно, избухна на 20 април, а вестта за него стигнала в Букурещ, след като Черняев бил заминал за Сърбия).[29] Че е уговорено единодействие, личи и от останалата кореспонденция между Цанков и Черняев.[30] То се потвърждава и от писмото на Т. Пеев до П. Енчев, 22 май 1876 г.: генерал Черняев е взел управлението на българското въстание.[31] Най-

---

[25] АДБС, II А, 103, 3, писмо от В. Василев, Одеса, 26.II.1876 г., до К. Цанков, Букурещ; АДБС, II А, 103, 4, писмо от Т. Панов, Браила, 29.II.1876 г., до К. Цанков, Букурещ; АДБС, II А, 103, 2, писмо от И. Мумджиев, Болград, 29. II.1876 г., до К. Цанков, Букурещ; АДБС, II А, 103, 5, писмо от Т. Панов, Га ац, 12.III. 1876 г., до К. Цанков, Букурещ; АДБС, II А, 103, 6, писмо от Р. Атанасов, Галац, 26.III.1876 г. К. Цанков, Букурещ; АДБС, II А, 103, 8, писмо от И. Мумджиев, Болград, 10.IV. 1876 г., до К. Цанков, Букурещ; АДБС, II А, 103, 12, писмо от И. Мумджиев, Болград, 18.IV.1876 г., до К. Цанков, Букурещ; АДБС, II А, 103, 35, телеграма от К. Цанков, Букурещ, без дата (=6.IV.1876 г.), до М. Мумджиев, Болград; АДБС, II А, 103, 13, отговор на телеграмата от И. Мумджиев, Болград, 19.IV.(=7.IV., ст. ст.) 1876 г., до К. Цанков, Букурещ и пр.

[26] АДБС, II А, 62, 8581, писмо от Р. Атанасов, Галац, 5.IV.1876 г., до П. Хитов, Белград; Д. Т. Страшимиров. Пос. съч., с. 314; според Иванов (пос. съч., с. 115) Цанков бил чиновник в кантората на Евл. Георгиев, водач на „старите“.

[27] Според едно писмо на К. Цанков до ген. Черняев, който бил вече в Белград (АДБС, II А, 103, 22), П. Каляндж и е пристигнал в Букурещ на другия ден след заминаването на Черняев. От своя страна Каляндж и телеграфира на Г. Шопов в Измаил да дойде на 27.IV.1876 г. в Букурещ (АДБС, II А, 103, 19). Черновата на телеграмата е без дата, като се има пред вид разстоянието между Измаил и Букурещ, трябва да се сметне, че телеграмата си Каляндж и е подал най-късно на 25. IV. 1876 г. Неговото пристигане в Букурещ следователно трябва да е станало на 24 или 25.IV.1876 г. В такъв случай Черняев е отпътувал за Белград на 23 или най-късно на 24.IV.1876 г.

[28] Козьменко. Пос. съч., с. 97.

[29] АДБС, II А, 103, 22, с дата 30.IV.1876 г. Писмото е черновка на френски език.

[30] АДБС, II А, 103, 47; 48.

[31] АДБС, II Г, 769; Д. Минев. Пос. съч., с. 500.

сетне това личи и от по-сетнешния развой на събитията, свързан с участието на български доброволци в Сръбско-турската война.[32]

6. Уговореното сътрудничество между южните славяни в борбата им против Турция можело да се осъществи само при условие, че от страна на българите действува някакъв организационен център, а не отделни лица или групи, както било в действителност. Ето защо Черняев и Цанков се споразумели и по този въпрос те решили да се образува такъв център в Букурещ. С работата около организирането му били натоварени Цанков и П. Каляндж, който бил повикан за тази цел в Букурещ.

Каляндж пристигнал в Букурещ един ден след заминаването на Черняев за Сърбия, т. е. на 24 или 25 април 1876 г.[33] След уговаряне на подробностите между двамата и след като се съвещавали с ген. Ив. Кишелски, минал по това време през Букурещ,[34] Цанков и Каляндж се заловили за изпълнението на поставената задача. В Букурещ били повикани за 27 април Георги Шопов, от Измаил,[35] и М. Радионов, от Болград[36]. Те пристигнали в румънската столица на 29 април 1876 г.[37] Един ден преди това, на 28 април, Черняев телеграфира от Белград, за да пита дали Каляндж е вече в Букурещ и да поиска подробни новини.[38] Цанков му отговаря: „Каляндж и другите приятели са тук. Те ви поздравяват. Новини на път.“[39]

Събранието за учредяване на един организационен център в Букурещ, който да действува за успеха на българското въстание и общата акция на южните славяни против Турция, станало на 1 май 1876 г. Предварително било решено да се възобнови „Българското человеколюбиво настоятелство“, основано на 21 август 1875 г.,[40] като се избере ново настоятелство. Затова в протокола на заседанието от 1 май 1876 г. се казва: „Долуподписаните, като се събрахме, за да подновиме „Българското человеколюбиво настоятелство“ в Букурещ, решихме да изберем ново настоятелство . . .“ В настоятелството били избрани: деловодител К. Цанков, касиер К. Николау, членове —

---

[32] Вж. напр. възванието на ген. Черняев до българите от юни 1876 г., АДБС, II А, 103, 72. То е обнародвано и от тогавашните български емигрантски вестници.

[33] АДБС, II А, 103, 22, писмо от К. Цанков, Букурещ, 30. IV.1876 г., до ген. Черняев, Белград. За по-точната дата на пристигането на Каляндж в Букурещ вж. бел. 27.

[34] АДБС, II 103, 22, писмо от К. Цанков, Букурещ, 30.IV.1876 г., до ген. Черняев, Белград; АДБС, II А,55, 7355,писмо от Д. Ценович, Букурещ, 5.V. 1876 г., до Ив. Кишелски, Одеса — относно идването на Кишелски в Букурещ. За участието на Кишелски в създаването на организационния център вж. АДБС, II А, 55, 7333, писмо от Д. Ценович, Букурещ, без дата (=между 17.V.1876 г., когато е минала Ботевата чета, за която се съобщава в писмото, и 27.V.1876 г., когато Кишелски отговаря на Ценович, АДБС, II А, 55, 7359), до Ив. Кишелски, Одеса.

[35] АДБС, II А, 103, 19, чернова на телеграма от П. Каляндж, Букурещ без дата (=25.IV.1876 г.), до Г. Шопов, Измаил.

[36] Че и той е повикан, се вижда от телеграмата на К. Цанков, Букурещ, до ген. Черняев, Белград, 29.IV.1876 г. (в оригинала по нов стил, 11.V.1876 г.) — АДБС, II А, 103, 37, както и от писмото на Цанков до Черняев, 30.IV.1876 г. — АДБС, II А, 103, 22.

[37] АДБС, II А, 103, 22, писмо от К. Цанков, Букурещ, 30.IV.1876 г., до ген. Черняев, Белград.

[38] АДБС, II А, 103, 37, телеграма от. ген.. Черняев, Белград, 28.IV.1876 г. (=по нов стил 10.V.1876 г.), до К. Цанков, Букурещ.

[39] Пос. съч., на гърба на телеграмата от Черняев.

[40] За „Българското человеколюбиво настоятелство“ от.1875 г. вж. А. Бурмов. Български революционен централен комитет (1868—1877). Второ изд. С., 1950. с. 153. Уставът на настоятелството вж. в АДБС, II Д, 4, 1020. Той е обнародван в Знаме, год. I, бр. 27, 14 ноем. 1875.

Ив. Грудов, Ив. Кавалджиев, д-р Г. Странски, П. Жечев, Т. Димитров. Протоколът е подписан от следните лица: П. Жечев, Антон К. Цанков, М. Паничерски, Ив. П. Адженов, М. Радионов, К. Николау, Ив. Кавалджиев, Ив. Грудов, Хр. х. Николов, П. П. Караоланов.[41] Същия ден, 1 май, били избрани за дописни членове на настоятелството: П. Каляндж (Кишинев), М. Радионов (Болград) и Хр. х. Николов (Търговище).[42]

От списъка на лицата, подписали протокола или пък влизащи в управата на „Българското человеколюбиво настоятелство", се вижда, че партията на „старите" не е представена във възобновената организация. Понеже настоятелството започнало да работи по почина на ген. Черняев и с одобрението на ген. Кишелски, който дори обещал помощ от името на руските славянофили,[43] „старите" не взели към него рязко отрицателно становище, но не го и подкрепили. Г. Шопов, един от видните членове на партията на „старите", който бил поканен да присъствува на събранието за възобновяване на „Българското человеколюбиво настоятелство", си заминал за Измаил в деня, когато събранието почнало заседанието си.[44] Той отказал да открие сметка от 200 жълтици при Евл. Георгиев за целите на настоятелството, както за това го увещавал Каляндж.[45]

Още при основаването си, през 1875 г., „Българското человеколюбиво настоятелство" обединявало представители на дясното крило в революционното движение (К. Цанков, Ив. Кавалджиев и Д. Шопов, касиер на БРЦК от август 1875 г.)[46] с представители на българската средна буржоазия в Румъния. И сега, при възобновяването му, настоятелството имало подобен състав. По думите на Д. Ценович в Букурещ нямало „млада партия, нова България", те били отсреща, в България,[47] а членове на настоятелството били „чирачета" на „старите".[48]

Както и по-рано, така и сега „Българското человеколюбиво настоятелство" било политическа организация, въпреки че се скривало зад фирмата на благотворителен комитет.[49] То си поставило чисто политически задачи и пристъпило веднага към тяхното осъществяване. От писмото на К. Цанков до ген. Черняев ясно личи, че тези задачи са: помощ на въстанието в България чрез изпращане на чети от Румъния към централните български райони, напр. към Търново, и чрез чети, които ще влязат в българските предели през Сърбия. Предвиждало се също така една чета от 500 души, снабдена с ня-

[41] АДБС, II А, 103, 23.

[42] АДБС, II А, 103, 24, протокол („дневник") на „Бълг. человеколюбиво настоятелство".

[43] АДБС, II А, 55, 7333, писмо от Д. Ценович, Букурещ, без дата (между 17 и 27.V.1876 г.), до Ив. Кишелски, Одеса: „Вий обещавахте твърде много че ще помогнат руските славянофили, но не виждаме нищо или парите влязоха пак на старите в ръцете."

[44] АДБС, II А, 103, 22, писмо от К. Цанков, Букурещ, 30.IV.1876 г., до ген. Черняев, Белград.

[45] АДБС, II А, 103, 19, чернова от телеграма на П. Каляндж, Букурещ, без дата (=24 или 25.IV.1876 г.), до Г. Шопов, Измаил: „Открийте ни кредит у Евлогия 200 жълтици по-скоро."

[46] АДБС, II Д, 4,1020, устав на „Българското человеколюбиво настоятелство."

[47] АДБС, II А, 55,7355, писмо от Д. Ценович, Букурещ, 5.V.1876 г., до Ив. Кишелски, Одеса.

[48] АДБС, II А, 55, 7333, писмо от Д. Ценович, Букурещ, без дата (=между 17 и 27.V.1876 г.), до Ив. Кишелски, Одеса.

[49] Това забелязва Хр. Ботев в писмото си до Ив. Драсов от 22. VIII. 1875 г.; З. Стоянов. Пос. съч., с. 270—271.

колко планински оръдия, които да се организира в Русия и да се стовари по море в полите на Балкана.[50]

Активизирането на дясното крило на БРЦК и на средната българска буржоазия в Румъния се дължало на създадената революционна обстановка на Балканския полуостров. Немалка роля в случая изиграли и неопределени съобщения за успехи на въстанието в България, с каквито са пълни българските вестници от онова време.

7. На първо място „Българското человеколюбиво настоятелство" пристъпило към набиране на средствата, необходими за осъществяване на поставените задачи. Първата вноска била направена от П. Каляджи — 430 наполеона[51], или 5000 франка.[52] Още на 2 май 1876 г. настоятелството се обърнало за съдействие по събирането на средства към българския владика в Букурещ, Панарет Рашев, един от водителите на „старите". След като излага положението в България и целите на настоятелството, писмото до владиката завършва с молба към него да съдействува, като прикани всичките си приятели и познайници, които да се притекат и внесат своята лепта.[53] Едновременно с това настоятелството се обърнало и към „Българското настоятелство" в Одеса с апел и то да помогне на ранените във въстанието и на техните семейства.[54] Специално писмо за тази цел било написано и до председателя на Петербургския славянски благотворителен комитет, което гласи:

„Мы вполне увѣрены, что события, совершающиеся в Болгарии, сделались Вам известны. Сердце всякого славянина тронуто криками страданий и отчаяния жертв святого дела. Борьба за приобретение прав начата болгарским народом с тем энтузиазмом, который может быть внушен только вековыми и несравнимыми страданиями, бывшими уделом этого народа. Кровь наших братьев уже течет ручьями, число трупов и раненых увеличивается, поля и жилища опустошены и тысячи семеств лишены всякого крова и опоры. Нужда и бедствия дошли, значит, до высокой степени.

Проникнутые глубоким и братским состраданием к несчастной судьбе наших братев по крови, нижеподписавшиеся составили в г. Бухаресте комитет под названием „Филантропический болгарский комитет", с целью прийти на помощь деньгами и другими приношениями жертвам восстания в Болгарии.

Делая Вам известным составление нашего комитета, обращаемся с полным доверием к почтенному обществу, которое Вы представляете, и умоляем его во имя человечности и славянской солидарности войти в сношения с нашим комитетом и оказать Ваше благожелательное содействие в предпринятом нами деле.

Уверены, что наше обращение к Вам найдет могущественный отклик в сердцах господ членов почтенного общества, которое Вы представляете, подписываемся с самым глубоким почтением.

---

[50] АДБС, II А, 103, 22, писмо от К. Цанов, Букурещ, 30.IV.1876 г., до ген. Черняев, Белград.

[51] АДБС, II А, 103,58, писмо от П. Каляджи, Кишинев, 28.V.1876 г., до К. Цанков, Букурещ: иска разписка за 430 наполеона, „които отдадох за четите".

[52] З. Стоянов. Пос. съч., с. 807: „Сметка за приетите ни от г-на Павеля Каляджи 5000 франка", подписана от Хр. Ботев и Д. И. Горов, Букурещ, 9.V.1876 г.

[53] АДБС, II А, 103, 28.

[54] АДБС, II А, 103,27.

Просим обращаться к нам по следующему адресу секретаря комитета: K. Ţancov, Calea Moşilor № 105, Bucureşti, România".[55]

8. Едновременно с диренето на средства „Българското человеколюбиво настоятелство" пристъпило и към организиране на чети, които да преминат през Дунава в България. Още на 1 или 2 май[56] било решено да се състави една чета от 160 до 200 човека, с войвода Филип Тотьо.[57] Няколко дни след това било решено към четата да се присъедини и Хр. Ботев, който също се готвел да премине в България със своя чета. На Ботева били предадени парите, внесени в настоятелството от П. Каляндж, с които били закупени някои потребности за войводата и военни материали.[58] Когато Филип Тотьо се отказал да предводителствува четата и заминал за Сърбия, за неин войвода бил определен Хр. Ботев.

На 17 май 1876 г. четата преминала през Дунава в България. Предния ден, 16 май, една група четници, които чакали парахода „Радецки" в Бекет, се обърнали с писмо към „почитаемите членове на Человеколюбивата дружина в Букурещ", в което настояват пред тях да вземат под свое покровителство Андрей Матев, чиито услуги, „които е направил за преминаването на четата, са твърде големи". От Настоятелството се иска да даде на Матев необходимите средства и да го снабди със сръбски паспорт, тъй като имало опасност той да бъде преследван от влашкото правителство. Писмото е подписано от Г. Апостолов, П. Н. Ванков, М. Цветков Бакалов, от Враца, и Н. Т. Обретенов — всичките видни членове на Ботевата чета.[59] На 17 май от парахода „Радецки" Ботев пише две писма до членовете на „Българското человеколюбиво настоятелство", с което ги уведомява за успешното изпълнение на акцията и за скорошното слизане на българския бряг. В едното писмо Ботев се обръща към тях с думите: „Благодаря ви, приятели, за доверието, което имахте към мене, и за любовта, която показахте към моето поробено отечество. От страна на всичката чета ви принасям най-дълбокото си почитание."[60] Първото писмо е адресирано до „г-да Грудов , и Кавалджиев, и Странски"[61], т. е. до ръководителите на „Българското человеколюбиво на-

---

[55] АДБС, II А, 103, 26.

[56] АДБС, II А, 67,9101, писмо от Т. Ковачев, Гюргево, 2.V.1876 г., до П. Хитов, Белград; Д. П. Страшимиров. Пос. съч., с. 340. Ковачев бил повикан „набързо в голямото село" (Букурещ), за да иде да потърси Ф. Тотя, който по това време не се намирал в румънската столица. За разноски по пътуването си Ковачев получил пари от сумата, предадена на „Българското человеколюбиво настоятелство" от П. Каляндж — вж. сметката на Ботев и Горов за получените от Каляндж 5000 франка у З. Стоянов. Пос. съч., с. 307.

[57] АДБС, II А, 62,8582, писмо от Р. Атанасов, Галац, 7.V.1876 г., до Хр. Македонски, Фандени; Д. Т. Страшимиров. Пос. съч., с. 316: четата „вече се готви от 3 деня насам".

[58] З. Стоянов (пос. съч., с. 307): „Сметка за приетите от г-на Павеля Каляндж 5000 франка", подписана на 9.V.1876 г. от Хр. Ботев и Д. И. Горов. Вж. пос. съч., с. 314, баланса за разходите на четата, направени от Д. Горов.

[59] АДБС, II А, 103,39. Писмото бе обнародвано в цялостен вид от А. Матев. Забележки от скорошното ни минало. — Светлина, год. IV, 1894, кн. 11—12, с. 190.

[60] З. Стоянов. Пос. съч., с. 339—340.

[61] АДБС, II Д, 1318-а. Писмото бе обнародвано в цялостен вид от Т. Боров. Нов оригинал на Ботево писмо. — Лист „Христо Ботев, 2 юни 1876 — 2 юни 1949." С., 1949. с. 8. По-рано, в изданията на Ботевите съчинения, това писмо се даваше в непълен вид, като бяха изпуснати от първия му издател обращението „г-да Грудов, и Кавалджиев, и Странски!", както и няколко реда на края на писмото, отнасящи се до д-р Г. Странски.

стоятелство". На втория лист на това също писмо членът на четния щаб Давид Тодоров пише до Ив. Грудов. След като поздравява Кавалджиев и Странски, Тодоров продължава: „Ще гледате да има оръжие приготвено и муниция тука, около Бекет, защо, ако успееме за скоро, можеме да вземеме Рахово, но понеже се намира в такова положение, не можем удържа за много, в също време да можем да набавим оръжие."

По-късно, след минаването на Ботевата чета, А. Матев на два пъти се обръща към „Българското человеколюбиво настоятелство" за уреждане на някои сметки около четниците. В първото си писмо той изпраща бележка за разноските на четниците Петър (Перо) Симеонов, Теофан Раданов и Йордан Недков—Инджето, които прекарали известно време в един от хотелите в Бекет.[62] Във второто си писмо той прибавя към тези разноски и разноските за пренасянето на оръжието на четата от Крайова до Бекет.[63]

Всички тези документи категорично и недвусмислено свидетелствуват, че Ботевата чета е била изпратена в България по почин и със съдействието на „Българското человеколюбиво настоятелство".[64]

9. На другия ден след заминаването на Ботевата чета „Българското человеколюбиво настоятелство" взело решение да влезе в по-тесни връзки със сръбското правителство с оглед на войната, която Сърбия подготвяла срещу Турция. За тази цел за Белград трябвало да замине пратеник на Настоятелството, който да уговори подробностите по сътрудничеството между българи и сърби. За пратеник бил избран Ив. Адженов, комуто било издадено и необходимото пълномощно.[65]

Дали Адженов е отишъл в Сърбия и какво е сторил там — от наличните документи не може да се установи нищо положително.

10. Във връзка с българските работи в Букурещ пристигнал и един друг член на Петербургския славянски благотворителен комитет, Н. А. Киреев. Още на 10 май 1876 г. ген. Черняев, който е бил посветен в плановете на Киреев, телеграфирал до П. Калянджи чрез К. Цанков в Букурещ: „Елате тука с Киреев. Необходимо е да се споразумеете тук двама."[66] Цанков от своя страна телеграфирал на Калянджи в Кишинев.[67] Последният отговорил: „Вместо мене проводете другиго от вас. По-късно може брат ми да иде в Белград. Само телеграфирайте где е Киреев."[68]

От телеграмата на Цанков до Черняев[69] и от цитираната по-горе телеграма на Калянджи се вижда, че Киреев още не бил пристигнал в Румъния.

---

[62] АДБС, А, 103, 65, писмо от А. Матев, Бекет, 1.VI.1876 г., до „почитаеми членове на Българската дружина в Букурещ".

[63] АДБС, II А, 103, 140, писмо от А. Матев, Бекет, 29.VII.1876 г., до К. Цанков, Букурещ.

[64] Вж. още и следните документи: писмо от Р. Атанасов, Галац, 14.V.1876 г., до К. Цанков, Букурещ, с което праща 4 „работника", за да ги отправи, гдето трябва — АДБС, II А, 103, 38; телеграма от Балтаджиев, Олтеница, 13.V.1876 г. (=25.V по нов стил), до К. Цанков, Букурещ — АДБС, II А, 103, 16: да прати ли доброволци, които нямат оръжие; писмо от П. Теодорович, директор на Болградската гимназия, 17.V.1876 г., до К. Цанков, Букурещ — АДБС, II, 103, 40: за избягали ученици, които вероятно са тръгнали с четите.

[65] АДБС, II А, 103, 72.

[66] АДБС, II А, 103, 47. Датата е по нов стил 22.V.1876 г.

[67] АДБС, II 103, 50.

[68] АДБС, II А, 103, 51. Датата е по нов стил 24.V.1876 г.

[69] АДБС, II А, 103, 48: „Калянджи не е тук, замина за Кишинев. Телеграфирах му вашето искане. Киреев не е тук".

Той идва малко по-късно, към края на месец май.[70] На 27 май той е бил в Кишинев, гдето Каляндж̀и го снабдява със следното препоръчително писмо до Цанков:

„Подателят на това е г. Николай А. Киреев, за когото е говорил Вам г. Черняев и Кишелски. Негова милост е представителят на Петербургския славянски комитет, виновник за възраждането на България. Негова милост е въодушевен да бъде полезен на нашето дело. Аз моля Букурещката человеколюбива дружина да му предложи, като го упълномощи с едно доверие, с което да възбуди человеколюбието на Европа върху днешното положение на България.

Вярвам, че ще да оцените значението на господство му, което е много важно, особено сега, за нас."[71]

На другия ден, 28 май 1876 г., когато Киреев бил още в Кишинев, Каляндж̀и пише ново писмо до Цанков.[72] В него той му съобщава, че Л. Каравелов ходел по градовете да агитира за изпращане в Сърбия на български доброволци и за пари, събрани от емиграцията. Каравелов срещнал сериозно противодействие в някои градове от страна на емигрантите. По-нататък Каляндж̀и изтъква, че Киреев бил на мнение българите да помогнат на сърбите срещу помощта, която сърбите ще им обещаят. Що се отнася до личните планове на Киреев, той искал от българите едно пълномощно, „за да хлопочи, дето намери нужно, да се състави едно санитарно отделение от доктори за ранените българи". Каляндж̀и настоява пред „Българското человеколюбиво настоятелство" да се даде такова пълномощно на Киреев и сам предлага един проектотекст:

„Достопочтенейший Николай Алексеевич Киреев! Тука, в Букурещ, Вам е известно, че отколе се е открила „Человеколюбива дружина", която има за цел да помогне вещественo на онези български нещастни семейства, които са останали боси и голи подир всичките онези злодейства, които правят турците над българите навсякъде по България. Тази дружина получи няколко писма, подписани от воеводите на българските въстаници. Те в тях описват много подробно най-нещастното положение на българския народ, но те като не могат лично това във вид прошение да представят на великите държави, то ний, като се ползуваме от Вашето съчувствие и желание да приемете участие в нашата сега нужда, то тукашната община позволява си да Ви моли да приемете на себе си труда да представите тези заявления на великите държави. Ако ли се затрудните да изпълните нашето желание без разрешението на своето правителство, то молим Ви най-напред да се обърнете дето се следва, за да получите разрешение."[73]

Когато Киреев, придружен от И. С. Иванов, пристигнал в Букурещ, Цанков се намирал в затвора „Вакарещ", пратен тук от румънското правител-

---

[70] Козьменко (пос. съч., с. 103), основавайки се на Иванов (пос. съч., с. 115) определя датата на Киреевото пристигане в Букурещ 15.V.1876 г. Трябва да се изтъкне, че в спомените на Иванов изобщо има много неточности, особено що се отнася до хронологията.

[71] АДБС, II А, 103, 55.

[72] АДБС, II А, 103, 58.

[73] АДБС, II А, 103, 56.

ство на 31.V.1876 г.[74] поради участието му в изпращането на Ботевата чета.[75] Арестуван бил и Ив.Грудов.[76] По свидетелството на Цанков той бил освободен от затвора чрез посредничеството на руския дипломатически агент в Букурещ Зиновиев. „Спомогна много в този случай — казва Цанков — чрез влиянието си и Николай А. Кириев, който току-що беше пристигнал в Букурещ из Русия с писмо до К. Цанков."[77] Билетът за освобождаването на Цанков от затвора носи дата 2 юни 1876 г.[78]

След освобождаването на Цанков Кириев влязъл в тесни връзки с „Българското человеколюбиво настоятелство". На разглеждане бил поставен въпросът за организиране на ново въстание в България, като се използуват българските доброволци, събрани в Кладово.[79] Едновременно с това Кириев се е опитал да примири и съедини за общо действие двете партии — „младите" и „старите", но не успял.[80] Скоро след това той заминал за Белград и загинал в сражение с турците като началник на едно българско доброволческо отделение, числящо се към сръбската войска.[81]

„Българското человеколюбиво настоятелство" продължило дейността си и по-нататък, като съдействувало за изпращане на доброволци в Сърбия.[82] Наскоро след това то било заместено от „Българското централно благотворително общество", основано със съдействието на друг член на Петербургския славянски комитет, В. С. Йонин.[83]

1. Кратката дейност на „Българското человеколюбиво настоятелство", създадено по почин на един от дейците на Славянските благотворителни комитети в Русия, е забележителна преди всичко с изпращането на Боте-

---

[74] АДБС, II А, 103, 62: заповед за арестуването на Цанков.

[75] К. А. Цанков. Официални румъно-турски документи по минаването на Хр. Ботевата чета през Дунава в 1876 г. (За спомен на 25-годишнината от това събитие).— СбНУ, кн. 18, 1901. с. 236—237.

[76] АДБС, II, А, 103, 86, писмо от П. Каляджи, Кишинев, 28.VI.1876 г., до Цанков, Букурещ.

[77] Пос. съч., с. 208.

[78] АДБС, II, А, 103, 63: билет за освобождаването на Цанков.

[79] Козьменко. Пос. съч., с. 103, по писмо на самия Кириев, до брат му.

[80] Козьменко. Пос. съч., с. 103, по писмо на Кириев до брат му по Иванов. Пос. съч., с. 115—116. Данните на Иванов са твърде забъркани.

[81] Ето некролога за Кириев, който помества на уводно място в. „Български глас", год. I, бр. 15, Болград, 27 юли 1876: „Полковникът Николай Алексеевич Кириев, адютантинът на великия княз Константин Николаевич, в едно сражение на 11 юлия в Зайчарското окръжие, при Раковица, геройски падна мъртъв. Полковник Кириев предвождаше една българска чета и като бе нападнат от Осман паша със значителна турска войска, той, за да я отбие, се сразі така храбро и неустрашимо против врага, щото се намери всред турците, които в това време сполучиха с многочислените си удари да го положат мъртъв. Телото му се намери и взе на другия ден и се погреба с най-голяма тържественост, заради която заслужаваше Кириев като славянски герой. Ние, българите, ако и да не познавахме досега Кириева, като видяхме неговия възвисен подвиг, неговата благородна и висока душа, неговото искрено желание за освобождението на поробеното ни от пет века отечество, заради което Кириев пожертвува живота си за вярата и правдата ни, ние дълбоко сърдечно съжаляваме тоя герой. Всичките българи възнасяме от дълбочината си душевна нашите горещи молитви към бога, за да успокои душата на такъв един неустрашим в боя руски герой, към когото нашето съчувствие и възпоминание вечно ще останат напечатани в нашата памет за подобни храбри и неустрашими славянски герои. Вечна му памет."

[82] Вж. редицата документи за това в архива на К. Цанков, АДБС, II А, папка 103.

[83] За „Българското централно благотворително общество" готвя обширен труд, придружен и от издание на документите за него.

вата чета в България. Би могло да се каже, че четата на Ботев е резултат в много отношения на руско-българското сътрудничество за освобождението на България. Славният подвиг на шепата патриоти-революционери начело с великия поет, революционер-демократ и предшественик на социализма у нас, Хр. Ботев, които преминаха Дунава с парахода „Радецки" и поеха пътя на неравната въоръжена борба за свободата и демократичното развитие на своя народ, е една брънка от низата на вековното руско-българско братство. Това братство намери своя израз в пълното освобождение на българския народ от руските освободителни войски през 1877—1878 г.

ПРЕДГОВОР КЪМ ТОМ III ОТ ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ*

В настоящия том влизат част от стихотворенията, от спомените, от фейлетоните, от критиката и от публицистиката на Каравелов. Трябва да се изтъкне, особено що се отнася до фейлетоните и публицистиката, че те са застъпени тук твърде малко в сравнение с онова, което Каравелов ни е оставил в наследство. Необходимо е още да се подчертае, че критичните и публицистичните статии на Каравелов не са влизали в досегашните издания — събрани и избрани — на Каравеловите съчинения и не са познати на широката публика. Сега те за пръв път стават достояние на масовия читател.

Поместените в този том произведения на Каравелов са твърде разнородни както по съдържание, тъй и по форма. Има обаче нещо, което ги обединява в едно цяло: те дават пълна и всестранна представа за идеологията на Каравелов, за неговите социално-политически, философски и естетически възгледи. Определящ момент за характера на всички тях си остава идеологичният. В сравнение с другите произведения на Каравелов поместените тук изразяват най-ярко непоколебимата твърдост и сила на неговата революционно-демократична идеология, отричана последователно и настойчиво от българската буржоазна наука, отричана и сега от някои учени-марксисти.

* * *

Какви са социално-политическите възгледи на Каравелов?

Въпреки че по времето, когато е писал своите литературни и публицистични творби, Каравелов е живял в емиграция, далеч от България, той познава добре положението на българския народ. В Русия той отива като зрял мъж — на 22—23 години, следователно дотогава е натрупал богат запас от впечатления из българската действителност. Той е свидетел на живота в Копривщица, в Пловдив и Одрин, пътувал е по селата в Средногорието и Западна България и наблюдавал теглилата на българския народ. В селата Каравелов е видял с очите си „що е народ, какво трябва на тоя народ и кои са най-първите негови угнетители". В Копривщица и Одрин той е видял живота на занаятчията. В Пловдив е опознал българските чорбаджии и българската буржоазия.

---

* Л. Каравелов. Избр. произведения. Т. III. С., 1956. с. 5—15.

Следейки от чужбина всичко, което става в отечеството му, Каравелов прави сравнение с положението на другите народи и дохожда до убеждението, че българският народ е попаднал „под най-тежкото, най-суровото и под най-адското тиранство". Той вижда, че „народът умира от глад, народът гние по тъмниците, народът плаща баснословни данъци, народът не може да отвори очите си от правителствени и от разбойнически грабежи, народът не може да излезе на работа от разбойници и обирачи, народът е захванал като всеки пролетария да се скита по чуждите земи и да си търси прехрана". Той установява, че „селянинът е жертва на користолюбивите калимавки, на турските владетели и нашите единородни чорбаджии", че у нас липсват каквито и да било условия за развитието на промишлеността и търговията, тъй като не съществува правов ред и сигурност, че господството на турската феодална система пречи на цялостното развитие на българския народ. И Каравелов заключава: „Печàли и страдания, притеснения и зверства, в каквито живее днес народът, са дошли до крайните предели!"

Единствен изход от това непоносимо положение на българския народ и предимно на българското селячество и занаятчийство, единствена възможност за спасението на нацията Каравелов вижда в революцията. „Без революция за нас няма спасение. И така, революция, революция и революция и колкото се може по-скоро!" — провъзгласява неведнъж Каравелов. „Който иска народна свобода, казва той, свободна държава и човечески правдени,той трябва да се приготви мъжки и да употреби всичките си сили, всичките си старания и всичките си средства, които са потребни за бой, т. е. да прежалее живота си, па да се вземе за пушка, за сабля, за пищов, револвер, нож, шиш, топор, коса, сопа, кой с каквото може и кой каквото има, и да откупиме свободата си и отечеството си."

Последователен привърженик на революцията, Каравелов е решително против всякакво реформистично разрешение на българския въпрос, против всякакъв компромис с турската господствуваща феодална класа.

Преди всичко Каравелов смята, че реформите, които прокламира турското правителство, са изобщо неизпълними и недействителни, те в никакъв случай не могат да подобрят положението на българския народ, а ще послужат само за укрепване на турското господство на Балканския полуостров. „Турците издават закони и правят реформи, пише Каравелов, само да замазват очите на другите и да извършват безнаказано своите планове. Освен това турските закони се пишат в такъв дух, щото българите всякога трябва да са рабове, а турците — господари."

Каравелов е решителен противник и на дуализма, проповядван от българската либерална буржоазия, който предвижда автономия на България в рамките на Турската империя, като султанът приеме и титлата „цар на българите". Чрез дуализма българската буржоазия се домогва да запази за себе си обширните пазари на турската държава. „Нам е потребно, казва Каравелов, окончателно освобождение, а не фантастически дуализъм." Според Каравелов привържениците на дуализма фактически искат да увековечат турското иго, те „ са се увлекли из едно зло в друго, из една крайност в друга, т. е. из една политическа форма — която е създадена за нашето притеснение — в друга, която ни приготовлява такива също притеснения и страдания, ако не по-лоши". Всеки опит за дуализъм, по мнението на Каравелов, ще пропадне, защото „няма животът нищо общо със смъртта", защото това, което „ е гнило и мъртво, не може да живее и не трябва да живее".

Най-сетне Каравелов воюва ожесточено и с третата форма на реформистично разрешение на българския въпрос, поддържана главно от цариградските български дейци — именно еволюционизма или, както още го наричат някои, просветителството. Еволюционистите твърдят, че българският народ, облегнат на своята независима църковна йерархия, ще се образова и ще се развие в културна и материална посока дотолкова, щото с течение на времето ще надмине във всяко отношение турската господствуваща нация. Тогава въпросът за българското освобождение ще се постави, така да се каже, от само себе си. Каравелов разобличава това гледище и заявява категорично, че „само политическата независимост е в състояние да ни даде правилно образование" и че „само егоистите, празноглавците и въобще ония хора, които спят на меко и които се хранят сладко и мазно, могат да говорят, че славянските народности са длъжни по-напред от всичко да се просветят, да се образоват и да увеличат своето материално благосъстояние, а после вече да мислят за своята политическа свобода. Разбира се, че това мнение е и фалшиво, и убийствено."

Убеден твърдо, че само революционният път е истинският път към разрешаване на българския въпрос, Каравелов поставя на революцията редица важни задачи. На първо място, тя трябва да осъществи свободата, политическата независимост, защото „както е потребен за земните животни въздух, а за рибите вода, така също за човека е потребна, най-напред от всичко, „свобода". Тази свобода трябва да бъде всестранна: „гражданска, черковна, научна, социална, народна и лична". На второ място, революцията трябва да ликвидира „всичко, щото е противно на нашия живот". Революционният преврат трябва да свали „турските синджири от шиите ни",да унищожи турското феодално-бюрократично правителство и „чорбаджиите, които още повече притесняват народа,нежели турците".Заедно с това революцията трябва да унищожи „съвсем и оная духовна йерархия, която има византийски характер". Или, накратко казано, „България ще бъде спасена само тогава, когато турчинът, чорбаджията и владиката се окачат на една върба." На трето място, революцията трябва „да обнови българския живот, като осигури такова развитие на българския народ, което отговаря на неговите вековни демократични традиции". „Дайте, казва Каравелов, на българския народ движение и излазка, покажете му де е прелезът, дайте живот на неговите обичаи и пред него ще се отвори нов път, щастливо бъдеще, честна деятелност и могъществен исторически живот."

Очевидно Каравелов поставя на революцията не само националноосвободителни задачи, а нещо по-широко — именно пълното разгромяване на турския феодализъм и всички съпътствуващи го явления, за да се открие път за демократичното развитие на българския народ. Каравелов се стреми към ликвидиране и на онези класови групировки в България, които ще бъдат спънка на това развитие.

При това положение на нещата Каравелов смята, че движещите сили на революцията могат да бъдат само народните маси, народните низини поточно, угнетените класи и слоеве в българското общество. „Ние сме говорили много пъти, пише Каравелов, че ситият не обича да се кървави, че отчаяният чорбаджия не става хъш, че щастливият гражданин няма воля да жертвува своето спокойствие и че благоденствуващият селянин не обича да размишлява за такива предмети, които не се отнасят лично до него. И така сиромашията е главната причина, която накарва хората да размишляват, да търсят добро и

щастливо бъдеще и да умират за своите идеи.“ По времето на Каравелов революцията можеха да осъществяват само бедните селски маси и дребните и полупролетаризирани занаятчии, чието несносно положение той рисува постоянно и в публицистиката си, и в своите художествени творби.

Каравелов възлага извършването на буржоазно-демократичната, на антифеодалната революция на народните низини, защото вярва твърде в силите на народа и в неговите революционни възможности. Въпреки страданията, въпреки експлоатацията Каравелов установява, че „селянинът . . . още не е ограбен съвсем, той още не е поробен, защото има своя воля и иска да живее“. На много места Каравелов изтъква, че не съществува такава сила, която би могла да се противопостави на народната сила, на народната воля за свобода.

Като е убеден твърдо, че „нашето спасение се заключава само в нашите собствени сили“, Каравелов не изключва помощта на съседни и по-далечни народи за освобождението на българския народ. Нещо повече, той я желае. Борбата на българските селяни и занаятчии, на българския народ, за разгромяване на турския феодализъм и за осигуряване на демократично развитие Каравелов свързва с борбата на всички народи за политическа свобода и социална справедливост, с борбата на онези, „които търпят такива също мъки, каквито търпи и сам българският народ“. „От френцуския пролетария, от италианския бандит, от испанския пират, от руския мужик и от черногорския юнак трябва да очаква човек свобода и напредък“, казва Каравелов, като под „италиански бандит“ и „испански пират“ разбира очевидно най-угнетените социални слоеве в Италия и Испания.

Що се отнася до правителствата на западните капиталистически държави, Каравелов смята, че от тях не може да се очаква никакво добро, никаква помощ за освобождението на българския народ. Тяхната същност е толкова експлоататорска, колкото и на турското правителство, а освен това те имат и свои завоевателни цели, които в никакъв случай не отговарят на интересите на техните народи.

В своя интернационализъм Каравелов отива дотам, че смята пропадането на Парижката комуна за нещастие, което ще създаде опасност не само за французката, но и за общочовешката свобода.

Особено заляга Каравелов за единодействия в освободителната борба на българския народ със съседните му балкански народи и преди всичко сърби и румъни. Той е на мнение, че в резултат на победата на общата революция трябва да бъде създадена една „Дунавска федерация“. „Всеки умен и безпристрастен човек знае, че нашето общо щастие се състои в Дунавската свободна федерация и затова християните на възток не желаят да се подчинят никому, а искат да бъдат свободни и да живеят за себе си.“ В Дунавската федерация българи, сърби и румъни ще имат своя автономия, „но в това също време тия трябва да съставляват едно цяло, което да бъде вързано с най-яките връзки“. Само такава една федерация, в която „истинският суверен и истинският самодържец не ще бъде никой други освен самия народ“, може да бъде истинска гаранция за свободата и независимостта на балканските народи. Само федерацията ще може да запази балканските страни от домогванията и грабливите ръце на западните капиталистически държави, които очакват да получат наследството на умираща Турция.

Като има пред вид шовинизма и панелинските претенции и домогвания на буржоазните кръгове в Гърция, Каравелов прави известни резерви

по отношение на участието на гърците в бъдещата Дунавска федерация. Движен обаче от своето чувство за интернационализма на борбата за свобода, Каравелов отделя гръцкия народ от фанариотите и техните буржоазни покровители и заявява: „Гръцкият народ няма нищо общо с потурчените фанариоти." Едновременно с това Каравелов декларира, че „българите не чувствуват никаква ненавист против гръцкия народ" и че гърците „щат намерят у българите и братство, и приятелство". Разрешил по този начин въпроса за участието на гръцкия народ в общата борба на балканските народи за свобода и демократично развитие, Каравелов заключава: „И така, за християните на Балканския полуостров трябва съединение, съединение и съединение, а когато бъдат свободни, то всеки ще получи, това, щото му принадлежи."

Каравелов е твърдо убеден, че демократичните завоевания на революцията могат да се гарантират само от републиканската форма на управление. Според него „монархията е съзаклятие против благосъстоянието народно и против народната свобода", а „монархистите са главна причина на народна бедност и нищета". Каравелов е привърженик на демократичната република, в която няма да съществуват онези елементи, срещу които се бори революцията. Той не допуска, че в създадената след революцията република могат да намерят място например чорбаджиите и другите експлоататорски елементи.

Каравелов е решителен противник на буржоазната република, на републиката, в която ще вземат връх експлоататорските класи. Ето защо той изказва явно предпочитание за републиката на Парижката комуна пред френската буржоазна република, възглавявана от Тиер. Според Каравелов „Тиеровата република не е в състояние да удовлетвори народните требования" и трябва да бъде разгромена, за да се спаси делото на комунарите. И ако тук и там в своите произведения Каравелов сочи за пример републиката в САЩ или Швейцария, то се дължи на обстоятелството, че по онова време, средата на XIX в., тези буржоазни републики все още спазвали известни демократични традиции, каквито не се наблюдавали в другите западни държави. Затова и Херцен, един от идейните учители на Каравелов, смята през 1858 г., че американската република е действително демократична.[1] Затова и Енгелс препоръчва през 1891 г. на Англия примера на американската република.[2]

В своите философски възгледи Каравелов е материалист. Той е привърженик на „здравата", на „истинната", по неговите думи, философия, т. е. на материализма. Същевременно той е противник на идеалистическата философия и на нейните утвърждения, като не пропуска случай да воюва с тях. Така Каравелов е против Хегеловата максима, че всичко, което съществува, е разумно и обратно. Той смята, че тя дава теоретически възможности за увековечаване на робското положение на българския народ, че парализира волята за борба. Каравелов се обявява решително против „схоластическата и умозрителната философия" и смята, че когато човешкият ум е бил в плен на нея, „човечеството е страдало много повече, отколкото във времена на крайното невежество". Той изтъква, че науките, пропити с идеалистически

[1] Колокол, бр. 29, 1 дек. 1858. Цитирано по Н. К о н д а р е в. Идеологията на Любен Каравелов. С., 1956.

[2] В. И. Л е н и н. Сочинения, Т. 25. с. 419 (бълг. изд. с. 474).

дух, между тях и философията, не служат на народните интереси, а „се преподават в школите само и само да поддържават Наполеона II или Франца Йосифа на престола им и да спират човеческото развитие". С други думи, Каравелов добре схваща класовата служба на идеалистическата философия.

Основните въпроси на философията — за първичността на материята и вторичността на съзнанието, както и за познаваемостта на света — Каравелов разрешава във всички случаи материалистически. За него „нашият разум и всичките човечески проявления", т. е. мисленето и съзнанието, са продукти на дейността на мозъка. Никой не може да говори за философия, „ако той не е изучил по-напред физиологията. Когато човек иска да разреши може ли да съществува душата без тялото или що е душа, той по-напред трябва да изучи самата сила на тази душа и нейното местопребиваване". За Каравелов материята е вечна и несътворяема: природата, казва той, „никога не прави из нищото нещо и из нещото нищо". Природните закони действуват обективно и независимо от човека, „тия не питат нас харесва ли ни се зимата, лятото, устройството на нашето тяло и пр.". Природата е „съвсем безпристрастна към действията на човеческия ум". Но човек има възможност да изучи природните закони и да ги използува за подобрение на своето положение, той „има множества случаи да измени отчасти някои от явленията на природата и да ги употреби за своя полза".

В областта на гносеологията Каравелов изхожда от теорията на отражението, която по същество е материалистическа. Той смята, че човек познава света единствено чрез своите сетива и че това познание отговаря на обективната действителност. Въз основа на такова познание, получено чрез сетивните дразнения, се изгражда науката, включително и философията.

Каравелов е противник на детерминизма, който по същност е чист идеализъм. Каравелов признава напълно свободата на човешката воля. „По мнението на здравата философия човекът е свободен в своите действия и в своите предприятия, следователно той трябва и да отговаря за своите погрешки. Провидението и съдбата се не мешат в нашите прегрешения, а дяволът отдавна вече е престанал да съблазнява света."

Във философските възгледи на Каравелов се срещат редица елементи на диалектиката: той изтъква много пъти, че „всичко живее и се изменява", че всяко едно събитие си има свои причини, че „във всяко нещо съществуват два елемента: добро и зло, топлота и студ, движение и мъртвило", че „всяко естествено явление, всеки съществуващи предмет, всеки анатомически атом са свързани помежду си и не могат да бъдат отделени един от други". Разбира се, че в случая не може да се говори за цялостен диалектически метод, но и елементите на диалектиката са съществено постижение във философските материалистически възгледи на Каравелов.

Живо свидетелство за материалистическите възгледи на Каравелов е и неговото отношение към „положителните" знания. Каравелов се прекланя пред науката, която разкрива и обяснява същността на нещата и явленията, която, по негово мнение, проправя пътя на човешкия напредък. Обаче той признава само тази наука, която е „в състояние да изрече: това е положителна истина", той признава само това знание, „щото е в това също време и истина и щото е основано на $2 \times 2 = 4$", т. е. на Питагоровата таблица.

Каравелов е горещ привърженик на пропагандирането на естественонаучните и на математическите знания, понеже те единствени, по негово мнение, са основани на истината. Тях той поставя в основата на образова-

нието и възпитанието. Едновременно с това той желае и другите науки, и особено историята и политическата икономия, да станат „природни", като избягват елементите на фантазията и митологията.

Въпреки че е привърженик на положителните знания, на естествознанието и математиката, Каравелов съвсем не отрича правото на философията да бъде наука. Той не е позитивист във философски смисъл на думата. Напротив, той смята, че положителните знания са основа на здравата, т. е. на материалистическата философия.

Най-сетне живо свидетелство за материализма на Каравелов са и неговите атеистически убеждения, изразявани много пъти в произведенията му. Каравелов води решителна борба против всякакви религиозни предразсъдъци и суеверия. Според него „религиозните принципи" и „така наречените морални истини" са „противоположни понятия" на научните принципи, на науката изобщо.

Въпреки убеждението си, че „ходът на историята има свои закони, които никой не е в състояние да измени и да им даде друго направление", Каравелов не достига до материалистическото разбиране на историята, до материалистическото тълкуване на историческия процес. Решаващ фактор в историческото развитие за него не е материалното производство. Той мисли, че именно „знанието, образованието, книгата и просвещението са главните двигатели на човеческото благосъстояние и напредък". Това по същество е идеализъм.

Този възглед на Каравелов не е единственият момент на непоследователност в материалистическия му светоглед. У него се срещат и други подобни моменти като антропологизъм, вулгарен материализъм и пр.

Не обаче тази непоследователност определя общия характер на Каравеловата философия — в нея решително преобладават действително материалистическите моменти. При това Каравеловата материалистическа философия е войнствуваща, действена, непримирима, което качество заостря нейната материалистическа същност.

В духа на материалистическата философия на Каравелов са и неговите естетически възгледи.

Художествената литература за Каравелов трябва да бъде пряко отражение на обективната действителност, тя трябва да рисува живота такъв, какъвто е, без преувеличения и заглаждания. „Опишете действителния живот такъв, какъвто си е!" — апелира Каравелов към писателите. „Такава изящна словестност, която не изобразява живота какъвто е, а крие се под маска или се възноси до мъгливата фантазия, то тя остава проста нула, която никому не е потребна, и твърде скоро умира. И така, действителният живот трябва да стане изключителен предмет на изкуствата."

Каравелов смята, че „писателят, както и читателят трябва да гледат на литературните произведения не като на проста играчка и не като на забава, а като на свещена потребност, на чисто и божествено занятие и на художествена красота". Литературата трябва да бъде целенасочена. „Критиката, казва Каравелов, иска от всяко едно литературно произведение идея, мисли, вдъхновение, направление към известна цел и най-после гладък език и съвременна форма." Нещо повече, литературата трябва да поучава читателите си и да съдействува за тяхното умствено развитие: „Всеки роман, всяка повест, всяка драма, всяко стихотворение трябва да има цел поучителна, трябва да покажат човеку неговата добра и лоша страна, не-

говия живот, неговата душа, желания, страсти и пр. Но главната цел на такова едно съчинение е да предпази човека, за да не подпада той в погрешки, и да му покаже средство как да се избави от тях."

В духа на тези си схващания Каравелов смята, че писателят трябва да насочи вниманието си преди всичко към съвременния живот и към неговите парещи проблеми. Като разглежда драмата на В. Друмев „Иванко", той заключава: „Но както и да е, а ние не съветуваме г. Друмева да пише исторически драми. Ако неговата драма да би била из съвременния живот на българския народ, то неговите цели би били изпълнени и ние би имали едно важно литературно дело. Нашият живот е до такава степен разнообразен, шарен и богат с всевъзможни сюжети, щото за писателите се открива едно широко и неизмеримо поле. Целта на съвременните наши писатели е да осмеят всичките нечистотии, които ни окръжават от всяка една страна, и да охрабрят честното, чистото, бедното и убиеното. С една дума ние трябва да бъдем синове на сегашното време и да се бориме със съвременното зло."

За Каравелов формата на литературното произведение е нещо вторично — основното си остава в него съдържанието, идеята. Все пак той настоява за „гладък език и съвременна форма" с оглед на по-голяма достъпност и по-голямо идейно влияние на литературното произведение. „Изящната словестност, според Каравелов, се цени и по начина, по който изобразява живота, и по етическите виражения, по сладостта на езика и по богатството на изображенията", т. е. на художествените образи.

Както се вижда от казаното дотук, идеологията на Каравелов е настояща революционно-демократична идеология. Нейните корени достигат дълбоко в недрата на българската действителност през последните няколко десетилетия от живота на българския народ под игото на варварския турски феодализъм, а нейното покълване и израстване се извършва под благодатните лъчи на идеологията на великите руски революционни демократи от петдесетте и шестдесетте години на миналия век — Херцен, Чернишевски, Добролюбов и Белински. От тях Каравелов се учи и от тях усвоява най-съществените страни на своите възгледи — социално-политически, философски и естетически.

Липсата на утопично-социалистически елементи в идеологията на Каравелов, които са характерни за идейните построения на руските революционни демократи, не променя в никакъв случай нейната революционно-демократическа същност. Тази липса може да се обясни с разликите в обществено-икономическото развитие на Русия и България, но и тя не може да бъде аргумент против революционния демократизъм на Каравеловата идеология. Важното в случая е, че Каравелов е безрезервно за революцията, и то за народната революция, и че на революционния преврат той поставя осъществяването на високодемократични задачи. Обстоятелството, че той не е достигнал до висотата на идеологията на руските революционни демократи, до която не напълно достигна след него и Ботев, не дава основания за подценяване на неговите идеологически постижения.

Този кратък очерк на революционно-демократическата идеология на Каравелов съвсем не изчерпва всичко, което би могло да се каже за нея. Тук са засегнати само най-важните и най-съществените ѝ страни с оглед да се улесни читателят при вникването в смисъла и съдържанието на поместените в този том Каравелови произведения. Като има пред вид Каравеловите со-

циално-политически, философски и естетически възгледи, читателят ще може да почувствува патоса на Каравеловата поезия, която иначе звучи публицистично, ще може да разбере страстната и упорита борба, която Каравелов води във фейлетоните си срещу недъзите на българската действителност, ще може да види зад спокойните етнографски описания в Каравеловите „Записки“ огромната любов на автора им към народа, ще може да схване правилно Каравеловата строга критика в областта на литературата и науката, ще може да навлезе в същността на Каравеловите революционни призиви.

* * *

Поместените в този том Каравелови творби отразяват българската обществена и културна действителност през шестдесетте и седемдесетте години на миналия век във всичката ѝ сложност и многообразие. Едновременно с това те отразяват и богатата начетеност на автора им в съвременната му художествена, обществено-политическа и научна литература. Ето защо в тях се срещат много имена, неща и събития, засягат се много въпроси, отношения и спорове, които не са познати на днешния читател. По този начин четенето и разбирането на поместените тук Каравелови произведения се затруднява значително, вникването в техния смисъл съставя известна мъчнотия за масовия читател.

Това наложи да се даде в края на книгата кратък коментар, който има за задача не само да ориентира читателя в епохата и събитията, но да му обясни конкретно всяко име, всяко събитие, което се среща в Каравеловите творби. Обяснението е дадено само веднъж независимо от това, колко пъти се говори за събитието.

Наред с това в коментара са дадени точни данни за всяка поместена в тома Каравелова творба: къде е обнародвана най-напред, с подписа на Каравелов или анонимно, цяла ли се помества тук или в съкращение.

УВОД
(КЪМ БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА КНИЖНИНА*)

Настоящият Репертоар на българската възрожденска печатна книжнина въпреки някои незначителни пропуски, които се дължат изключително на обективни причини, отразява пълно и точно картината на книжовния живот в България през първите три четвърти на XIX в. В него е установена една по-точна цифра за броя на издадените от 1806 до 1879 г. книги и за броя на излизалите през това време периодични издания, разграничена е оригиналната от преводната книжнина, посочени са лицата, които са се занимавали с книжовен труд. В показалците са изяснени редица страни на книжовното производство у нас през епохата на Възраждането, като се почне от хронологичното разпределение на книгите и се свърши с данните за разпространението им по градове и села.

Така изработен, Репертоарът на българската възрожденска печатна книжнина представлява богата съкровищница от данни и насоки за цялостното и всестранно проучване на епохата на Българското възраждане. В него са отразени и тежкото положение на българския народ под игото на турската феодална класа, и народното движение за по-широка просвета, и народните усилия за национално обособяване и признаване, и борбите на българските селяни и занаятчии за извоюване на национална независимост и осигуряване на демократично развитие. Репертоарът съдържа огромен брой извори и за икономическата, и за политическата, и за културната история на българския народ през епохата, която е една от най-значителните в неговото минало.

На читателя, свикнал с днешните размери на книжовен живот, ще направи впечатление обстоятелството, че в течение на кръгло 73 години у нас са издадени всичко около 2000 книги и са излизали всичко около 96 списания и вестници. При това периодичните издания имат твърде къс живот — средно около година и половина до две, като от някои са излезли само по един-два броя.

Причините за ограниченото развитие на печатната книжовна продукция у нас през първите три четвърти на XIX в. се коренят изключително в условията за живот на българския народ през това време.

А тези условия бяха крайно тежки. Българският народ пъшкаше под варварското иго на турската феодална класа. Той бе подложен на безпо-

---

* Българската възрожденска книжнина. Т. I. Съставил М. Стоянов. С., 1957. с. III—VII.

щадна експлоатация от страна на турските феодали и турската феодално-бюрократична държава. Той бе лишен от всякакви политически права и подложен на религиозна и народностна дискриминация. Нему липсваше каквато и да било сигурност за живота, имуществото и честта.

Наред с това положението на българския народ се утежняваше и от гнета на гръцкото фанариотско духовенство, което бе заграбило с благосклонното съдействие на турската власт ръководството на духовните му дела. Фанариотските владици ограбваха икономически народа ни, провеждаха настойчиви опити за неговото денационализиране и пречеха с всички сили на развитието на неговата култура.

Зараждането на буржоазно-капиталистически отношения в недрата на турския феодализъм през втората половина на XVIII в. и съпътствуващите го явления от обществено-икономически характер не доведоха до съществени промени в турската феодална система. Независимо от преобразованията, които бяха извършени в Турция главно през XIX в. (въвеждане на редовна армия и унищожаване на еничарите, премахване на спахийската ленна система и съсредоточаване на феодалната рента в ръцете на държавата, признаване чрез редица султански актове равноправието между мюсюлманските и немюсюлманските поданици на империята и други подобни), турската феодална система остана незасегната. Поради слабото развитие на буржоазно-капиталистическите отношения в Турция и крайно бавното формиране на турската буржоазия реформите нямаха буржоазен характер, а целеха в действителност укрепването на феодализма. По този начин положението на поробените народи в Турция не се промени — то си остана все така тежко.

Все пак процесът на разложението на турския феодализъм и зараждането на буржоазно-капиталистически отношения в Турция, от една страна, и преобразованията, от друга, не останаха без отражение в българските земи. Още повече, че носителите на новите икономически отношения, както още Маркс отбелязва, произхождаха главно от средата на немюсюлманските поданици на султана. Въпреки икономическия гнет и липсата на сигурност, които са най-съществена пречка за развитието на буржоазно-капиталистически отношения, в българските земи през първата половина на XIX в. се достигна до значително оживление в стопанската област, което се изрази в нарастване на занаятчийското производство, в появата на манифактурата и в разкъсване границите на местния пазар. Върху основата на този икономически процес се извърши през това време и разместване на социалните пластове у нас: зароди се нова класа — буржоазията, оформи се напълно чорбаджийската прослойка, свързана тясно с турския феодален ред, започна се остра борба между буржоазията и занаятчийството, от една страна, и чорбаджийството, от друга, за овладяване ръководството на обществения живот на народа и пр. Буржоазията и занаятчийството дадоха своята подкрепа на движението за нова просвета, те възглавиха борбата против гръцкото духовенство. Всички тези процеси на обществено-икономическо и културно развитие създадоха предпоставките за формирането на българската буржоазна нация.

Именно по това време и във връзка с цялостното обществено-икономическо и културно развитие на българския народ се появиха у нас печатната книга и първите периодични издания. Те изразяваха интересите на зараждащата се буржоазия и занаятчийството, които съвпадаха с интересите на

селячеството, следователно те отговаряха на нуждите на целия народ. Те се поддържаха от зараждащата се буржоазия, предимно тази, която бе в емиграция, от занаятчиите и от все още малобройната интелигенция, състояща се главно от учители. Тази поддръжка беше все още ограничена и скромна, но тя оказа решително влияние за развитието на българската печатна книжнина по онова време. И ако това развитие беше все още твърде бавно, това се дължеше преди всичко на общите условия за живот в Турция, за които стана дума по-горе.

След Кримската война (1853—1856) във връзка с общото състояние на Турция в българските земи настъпиха редица промени от обществено-икономически характер. Поради мощното нахлуване на стоките на западноевропейската фабрична промишленост в Турция, което бе покровителствувано от икономическата политика на турското правителство, занаятчийското стоково производство изпадна в криза. Нахлуването на западноевропейския капитал в Турция и превръщането на султанската империя в полуколония на западноевропейските капиталистически държави забави във всяко отношение развитието на буржоазно-капиталистическите отношения у нас и спря растежа на буржоазията като класа. Влошаването на положението на селячеството и занаятчийството поставиха на дневен ред въпроса за подготовката и извършването на антифеодалната революция. Буржоазията се уплаши и се отказа от революцията, като се обедини политически с чорбаджийството, което всякога е било на страната на турската феодална власт. Знамето на борбата за национална независимост и демократични преобразования бе издигнато от селяните и занаятчийството, които чувствуваха най-остро тежестите на феодалния гнет.

Така през втората половина на XIX в. в България нямаше една мощна икономически класа, която да осигури материална база за развитието на печатната книжнина, както това беше в другите страни. Българската буржоазия беше и малобройна, и враждебна на народните интереси. Грижите за поддържането на книжнината легнаха главно върху гърба на икономически слабите класи и класови прослойки, върху гърба на всемерно експлоатираното селячество, разореното занаятчийство и едва свързващата края народна интелигенция.

През това време нямаше и други институции, които биха могли да осигурят материална база за развитието на печатната книжнина — нито държавата беше заинтересована в това, нито цариградската фанариотска патриаршия. Те бяха дълбоко враждебни на делото на българската печатна книжнина.

При това положение на нещата материалните условия за развитието на българската печатна книжнина през първите три четвърти на XIX в. до освобождението на България бяха от начало и до край неблагоприятни.

Преди всичко до края на тридесетте години на века в пределите на Турция нямаше българска печатница, нито печатница, която да разполага с български шрифт. Опитите да се създаде такава срещаха и по-късно упоритата съпротива на турското правителство. Българските книги и списания трябваше да се печатат в по-близки или по-далечни чуждестранни градове, което отрупваше издателите с разноски и правеше книгата скъпа и недостъпна за по-широк кръг читатели. Печатниците, които по един или друг начин се създадоха в Турция от четиридесетте години на века насам, не бяха в състояние да задоволят нуждите на българското книжовно производство

нито в количествено, нито в качествено отношение, затова печатането на книги, списания и вестници продължи и до 1878 г. в чужбина. При това отливането на наборен материал и изработването на клишета за илюстрации не бе изобщо осъществено в Турция, а това затрудняваше значително печатното дело.

На второ място, до средата на шестдесетте години на XIX в. в България нямаше нито едно търговско предприятие или организация, която да влага капитал в книжовното производство, нямаше издателство, което да поеме издаването на книгите, списанията и вестниците. Извършеното дотогава в това отношение от Найден Йованович, Хр. Г. Данов и Д. В. Манчов все още не може да се нарече издателска дейност в истинския смисъл на думата — всички те издаваха предимно свои произведения. Ето защо издаването на една книга, списание или вестник зависеше винаги и изключително от материалните възможности на автора или редактора или от родолюбивата ревност на някой по-заможен техен познат, който поемаше разноските по отпечатването.

На трето място, в България не бе създаден и до Освобождението какъвто и да било централен апарат за разпространение на книгата. Откритите през шестдесетте години на века книжарници (на Хр. Г. Данов и др.) не поеха и не можеха да поемат цялостното разпространение на книжовната продукция по цялата територия на България. Тази задача не можеха да изпълнят нито панаирите (Узунджовският, Ескиджумайският и др.), нито книгопродавачите, които обикаляха градове и села със своята стока. Грижата за разпространението на книгата падаше върху авторите и издателите, което ограничаваше проникването ѝ в по-далечните предели на страната.

На четвърто място, абонатите на периодичните издания поради общата бедност на народа и народната интелигенция, а и по липсата на навик не плащаха навреме или никак абонамента си. Това е зарегистрирано в безконечен брой апели на редакциите и администрациите на периодичните издания към абонатите им. То именно бе основната причина за нетрайността на периодичните издания у нас. От друга страна, то определяше в много отношения и качеството на редакторската и изобщо журналистическата продукция: лишени от достатъчно средства, редакторите бяха всичко във вестника или списанието си — те редактираха материалите на ограничения брой сътрудници, те сами бяха автори на голяма част от поместените материали, те коригираха, те администрираха и експедираха, те в някои случаи бяха и словослагатели в печатницата.

Интелектуалните, ако мога да ги нарека така, условия за развитието на българската печатна книжнина през първите три четвърти на XIX в. бяха също тъй крайно неблагоприятни.

Въпреки подчертания стремеж на българския народ към просвета и образование условията на турското иго и преди всичко липсата на държавна грижа за училищата не допущаха всемерно развитие на учебното дело у нас. Постигнатите успехи в областта на образованието бяха все пак твърде ограничени: достатъчно е в случая да се изтъкне, че дори до средата на седемдесетте години на века в България не бе открита нито една гимназия, да не говорим за висше учебно заведение. От българските училища излизаха ограмотени, а не широко образовани хора, с повишени интелектуални интереси. Българите, които се учеха в чужди гимназии, бяха сравнително

малко на брой. Още по-голям брой хора получаваха висше образование в чуждите университети.

Липсата на голям брой образовани хора се отразяваше най-напред върху авторския кръг. Той бе твърде ограничен. Малцина можеха да напишат една задоволителна във всяко отношение книга. Малцина можеха да редактират успешно едно списание или вестник. Малцина можеха най-сетне да преведат, както трябва, една книга или статия от чужд език.

Най-чувствително се отразяваше липсата на голям брой образовани хора върху създаването на читателски кръг. Въпреки подчертаното уважение към книгата, което наблюдаваме през това време, въпреки наличието на читалища, които насаждаха систематично тази любов и които пропагандираха четенето, читателите и особено тези, които купуваха книги, бяха малцина. Читателският кръг, който се интересуваше от научна и художествена литература, беше твърде ограничен, за да може да подтикне съществено развитието на книжовната печатна продукция.

Известна пречка за създаването на широк читателски кръг беше и липсата на книжовен, литературен български език, какъвто не се създаде и до Освобождението въпреки очевидното налагане на източнобългарския говор. Много книги бяха написани на диалект или на някаква смесица от диалекти, други бяха написани на църковнославянски език и на смесица от него и някакъв диалект. Такива книги мъчно можеха да намерят широк кръг читатели, които да ги разбират. Типичен пример в това отношение е първото българско списание „Любословие". Една от причините за намаляването на интереса на читателите му и за спирането му е обстоятелството, че редакторът му К. Фотинов, който обещава в началото да пише на разбираем за народа език, преминава постепенно към някакво езиково смешение от елементи на църковнославянския език с елементи на западните български говори, което е било крайно непонятно, особено за читателите в източнобългарските земи.

Най-сетне значително неблагоприятно се отразяваше върху развитието на българската печатна книжнина през първите три четвърти на XIX в. наличието на цензура в Турция и жестокото преследване на книгите и периодичните издания, в които е прокарана някоя по-смела и свободолюбива мисъл, неприятна на турската господствуваща феодална класа. Крайно строга и взискателна, турската цензура не прощаваше случайните пропуски дори на онези автори и редактори, които бяха показали достатъчно добре и достатъчно пъти своята привързаност към режима. Наказанията за четене на забранена книга бяха твърде жестоки дори за една такава власт като турската.

Въпреки тези неблагоприятни условия за съществуване българската печатна възрожденска книжнина продължаваше да се развива и расте в количествено и качествено отношение. Това се дължеше на обстоятелството, че в нейното създаване и поддържане бяха заинтересувани най-прогресивните класови групировки в българското общество, най-пламенните патриоти, най-верните синове на българския народ. С редки изключения българската печатна възрожденска книжнина се издаваше не с търговски цели. Нейните автори не търсеха заплащане на труда си, нейните издатели не гонеха печалби. Напротив, в много случаи средствата за отпечатване на книги или периодични издания бяха откъсвани от залъка на автора или редактора им, от залъка на издателя и купувача им. Издаването на една книта, списа-

ние или вестник бе почти винаги колективно дело на една група, която си поставяше определени патриотични задачи. В тази група влизаха авторът или редакторът, който понякога беше и издател, след това издателят, този, който правеше „иждивение", жертвуваше средства за отпечатването на изданието, сетне събирачите на абонати, които убеждаваха несвикналите да харчат пари за книги да се подпишат за един или няколко екземпляра (последните за даряване на училища, читалища или бедни деца), и най-сетне абонатите, „родолюбивите спомоществуватели", които осигуряваха чрез предварителното си записване едно минимално разпространение на изданието. Ако това издание е вестник, всеки читател се стремеше да разкаже чрез него за живота на своето родно място, за успехите и неуспехите на тамошната общественост, за патриотичните дела на едни и лошото държане на други. Така чрез своите дописници и многобройни дописки вестникът ставаше колективно дело на хора от цяла България, обединени в името на обичта към своя народ.

Както се вижда, българската печатна възрожденска книжнина бе по произход истински народна книжнина. Народна беше тя и по своето предназначение, по своята служба.

Българската печатна възрожденска книжнина служеше най-напред на нуждите и изискванията на народната просвета в най-широк смисъл на думата. Тя помагаше на българските деца в училището да усвоят грамотността. Тя разширяваше културния кръгозор на възрастните и им даваше възможност да узнават какво става по света. Тя разкриваше светлите страници на народното ни минало и повдигаше духа на роба, за да не иска да бъде вече роб. Тя спомагаше на българите от далечни краища да се опознаят и съзнаят своето единство, тя съдействуваше за формирането на общобългарска култура, за изграждането на българска нация.

Българската печатна възрожденска книжнина изигра огромна роля в борбите на българския народ за национално признаване, за ликвидиране на варварската турска феодална система и за осигуряване на национална независимост и демократично развитие. Тя бе мощно оръжие на българското селячество и занаятчийство в борбата му против турската феодална класа и нейните български поддръжници — чорбаджиите. Тя бе изпитано средство за пропагандиране на революционно-демократичните идеи, за революционна агитация.

Дори когато бе с религиозен характер, българската печатна възрожденска книжнина не губеше своето предназначение. В условията на религиозна дискриминация, когато религиозната принадлежност определяше в много отношения съдбата на българина, религиозната книжнина беше копие, насочено срещу официалната идеология на турската феодална класа, против исляма. По този начин се задълбочаваше още повече пропастта между поробители и поробени, между господари и роби.

Разбира се, че и враждебните на народа сили — турската феодална класа и българските чорбаджии, от една страна, и агентите на чуждите пропаганди, от друга, си служеха с печатното слово за постигане на своите противонародни цели. Турското правителство издържаше напълно или частично няколко вестника („Дунав", „Турция" и др.), които агитираха за привързване на българския народ към султана и неговата държава; българското чорбаджийство и българската буржоазия си имаха свои периодични органи и издаваха книги, с които се стремяха да насочат съзнанието на на-

рода в полза на своите цели; протестантската и католическата пропаганда харчеха огромни средства за книжнина, която трябваше да раздели българския народ и да го подготви за плячка на западните завоеватели. Но всичката тази книжнина не намираше читатели и въпреки щедрите субсидии не получи широк размах. Тя се губи в огромното количество книги, брошури, списания и вестници, които пряко или косвено служеха на народа. Не тя определя характера и службата на българската печатна възрожденска книжнина.

Именно защото служеше на народа, българската печатна възрожденска книжнина можа при крайно тежките условия на съществуване да начертае линията на реализма в литературата и линията на борческия патос в журналистиката. Именно за това тя можа да създаде и издигне такива великани на перото, на мисълта и идеята като Г. С. Раковски, Хр. Ботев, Л. Каравелов, П. Р. Славейков, В. Друмев и Ив. Вазов.

Настоящият Репертоар на българската печатна възрожденска книжнина отразява в себе си между другото и нейната героична история, историята на нейното създаване, нейния растеж и нейните стремежи, историята на нейната служба на народа. Той е паметник на усилията и жертвите на хиляди български книжовници, които в условията на варварското турско иго можаха да издигат своето велико дело. Той е паметник, чието осъществяване и изграждане можа да стане само в условията на нова, социалистическа България, верен пазител на всичко ценно, създадено от народа ни в миналото.

ПОПРАВКИ И ДОБАВКИ КЪМ „БЪЛГАРСКА ВЪЗРОЖДЕНСКА КНИЖНИНА“*

Съставянето на п ъ л е н репертоар на българските книги и периодични издания от времето на Българското възраждане не може да бъде еднократен акт. То ще се извърши постепенно, в течение на много години, съобразно с издирването на изгубените засега книги и периодични издания. Именно поради това „Българската възрожденска книжнина“ на Маню Стоянов[1] няма, както и сам съставителят заявява в предговора си, притезания за абсолютна пълнота. Очевидно е, че и този репертоар, както и по-раншните на А. Т.-Балан и на В. Погорелов, ще бъде поправян и допълван. Несъмнено е, че и в бъдеще ще продължават да се откриват нови материали, които ще дадат възможност да се изгради един действително пълен репертоар на българската възрожденска книжнина.

Тук правя няколко поправки и добавки към грешки и опущения на М. Стоянов, забелязани след излизането от печат на „Българска възрожденска книжнина“.

I.

1. Appel aux Grandes Puissances Garantes. Juin 28, 1867. Б. м. г. 17 с. 8⁰.

„Българска възрожденска книжнина“, т. I. № 8309 а.

Стоянов е поставил брошурата в отдела „Анонимни книги“, като е отбелязал, че вероятен автор е Г. Д. Начович. Тази бележка той направи по мое устно внушение като редактор на книгата му.

Пръв обърна внимание на Апела покойният д-р Павел Н. Орешков.[2] Той направи и първия опит да се установи авторът на брошурата.

Като излиза от обстоятелството, че в края на брошурата авторът се е подписал с инициалите S. D. (неотбелязани у Стоянов!), Орешков я приписва на известния възрожденски учител и книжовник Сава Доброплодни. Своето твърдение Орешков обосновава по следния начин: „Сава Доброплодни бил от 1867 до 1870 г. класен учител в Тулча. Освен съвпадежа на

---

* Год. Бълг. библиогр. инст. „Елин Пелин“, т. VIII, 1962, с. 70—74.

[1] Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806—1878. Съставил д-р М. Стоянов, под ред. на Ал. Бурмов. С., I, 1957, XXII. 664 с.; II, 1959, VII+958 с.

[2] П. О р е ш к о в. Руска държавна преписка по нашето освободително движение (1866—1868). — СпБАН, 1935, кн. LII, с. 300 и сл.

инициалите в Апела с началните букви на името му нашето разкритие, че автор на Апела е именно С. Доброплодни, се подкрепя и от самото съдържание на Апела, и то от една случка тъкмо от Тулча и Тулчанско, която е приведена като пример и доказателство за правосъдното неравенство между българи и мюсюлмани."[3] И по-нататък: „В подкрепа на нашето разкритие на инициалите е и фактът, че тъкмо в 1867 г. Сава Доброплодни завеждал в Тулча свой пансион с класно училище, в което се преподавали редица чужди езици, между които и френски; Доброплодни имал за френски език специална учителка-французойка."[4]

Както се вижда, най-важният аргумент на Орешков, за да настоява на твърдението си, е съдебната случка в Тулча, разказана в Апела. Щом авторът на брошурата знае тази случка и я съобщава, той, разсъждава Орешков, трябва да живее в Тулча. Другите аргументи без този падат сами по себе си: човек с инициали S. D. може да се намери във всеки град на България, а хора, които знаят френски, има не само в Тулча.

Но и този най-важен аргумент на Орешков не е никакъв аргумент при положение, че в Апела се разказват редица други случки, станали в Свищов и Търново. Авторът на брошурата предава с подробности дори и изказването в Търново на заловения четник от Филип Тотювата чета Цони от Стара Загора при Митхад паша. В такъв случай би трябвало да се заключи, че брошурата е написана от човек, който живее в Свищов или Търново.

Освен че не е взел пред вид цялостното съдържание на брошурата и възможността авторът ѝ да е научил случките, за които говори, от вестниците, от писмата или от българи, дошли наскоро в Румъния от България, Орешков не се е съобразил и с идеологичните възгледи на Доброплодни. Нито в учителската си и обществена дейност, нито в кореспонденцията си, нито в публикациите си Доброплодни не проявява противотурски настроения и схващания. Нещо повече, той сътрудничи само във вестници като „България" и „Турция", известни със своя протурски курс. А Апелът е във всички случаи с подчертан антитурски характер. Най-сетне Орешков изпуща пред вид и обстоятелството, че Доброплодни, като изрежда в автобиографията си своите отпечатани книги,[5] не съобщава нищо за Апела. Очевидно той не би го изпуснал, ако наистина беше негов автор.

Кой е тогава авторът?

В края на Апела е поставена датата 28 юни 1867 г. Това несъмнено е датата на написването на брошурата. В такъв случай брошурата трябва да е излязла от печат или на тази дата, или наскоро след нея. Това се установява от кореспонденцията между съвременниците. Така на 15 юли 1867 г. Ив. Грудов съобщава на Ант. Цанков: „Тези дни излязла една брошура на френски език, отгде е — не зная, има 5 свързани и адресирани до сина Ви"[6] (този син е К. Цанков, един от дейците по това време на Тайния централен български комитет). Напълно определено разкрива заглавието на брошурата П. Кисимов, също деец на Тайния централен български комитет, в писмо от 18 юли 1867 г. до Р. Попов: „Една брошура се яви на фран-

---

[3] П. Орешков. Руска държавна преписка по нашето освободително движение (1866—1868). СпБАН, 1935, кн. LII, с. 300.

[4] Пак там, с. 301.

[5] С. И. Доброплодни. Кратка автобиография. С., 1893, с. 73—74.

[6] НБКМ—БИА, ф. 5 (К. Цанков), арх. ед. 3, л. 38—39, писмо от Ив. Грудов, от името на ТЦБК, Букурещ, до Ант. Цанков, Гюргево, 15 юли 1867.

цузки език за българския въпрос под заглавие „Апел към гарантните сили", много добре написана, коя ще Ви донеса, като си дойда."[7]

Един ден след това, на 19 юли, Г. Д. Начович пише на К. Цанков: „Брошурата се появи с разноски от Хр . . . (между нас казано); аз изпратих от нея около 200 броя на всички видни държавници, дипломати, депутати и редактори, като разпределих тук 80 броя чрез пощата. От най-голяма важност е авторът да остане неизвестен; затова Ви моля да препоръчате същото на другите."[8]

Несъмнено в писмото на Начович става дума също така за Апела, а не за някоя друга брошура.[9] Фактът, че Начович знае кой е дал средства за отпечатването на брошурата, че сам той я разпраща по Европа и се старае да запази анонимността на автора ѝ, свидетелствува недвусмислено, че той именно е авторът.

Като председател на комитета в Свищов, който бил клон от Тайния централен български комитет,[10] Начович е познавал добре положението в България. Емигрирал по повод минаването на Филип Тотювата чета, което довежда до разкрития и арести в Свищов, той е следил зорко събитията в България през втората половина на май и юни 1867 г., както личи от кореспонденцията му по това време.[11] Следователно той може да бъде автор на брошурата, още повече, че бил опитен в писането и знаел добре френски език.[12]

Обстоятелството, дето Начович настоява в писмото си — авторът на брошурата да остане неизвестен, може да се обясни с това, че Начович бил търговец по професия, а търговската му дейност била свързана с пазарите на Турската империя. При това той не е искал да потвърждава подозренията и обвиненията на турската власт към него, които именно го принудили да избяга от Свищов след първите разкрития около съдействието, дадено от

---

[7] НБКМ—БИА, ф. П. Кисимов, II В 544, писмо от П. Кисимов, Букурещ, до Р. Попов, Плоещ, 18 юли 1867.

[8] НБКМ—БИА, ф. 5 (К. Цанков), арх. ед. 3, л. 40—41, писмо от Г. Д. Начович, Букурещ, до К. Цанков, Гюргево, 19 юли 1867 г. Писмото е на немски.

[9] По онова време излиза и друга една брошура на френски език, озаглавена „Руска пропаганда в Ориента, България и Румъния" (срв. черновата на дописка на К. Цанков до някой европейски вестник. НБКМ—БИА, ф. 5, К. Цанков, арх. ед. 3, л. 43—44). Като се има пред вид съдържанието на тази брошура, доколкото то може да се разбере от дописката на Цанков, Начович не може да бъде нито неин автор, нито неин разпространител. Тази брошура е с противоруски характер, а Начович още по онова време е обвързан вече с „Добродетелната дружина", организация на българските едри търговци и мошнери в Румъния и Русия, която следва указанията на руското външно министерство. Този Хр. . . . ., който е дал пари за издаването на брошурата на Начовч, не е никой друг освен ръководителя на „Добродетелната дружина" Хр. Георгиев, следователно не може да става дума за „Руската пропаганда в Ориента, България и Румъния" с нейната противоруска насоченост. Георгиев обаче е могъл с чисто сърце да даде пари за издаването на Апела, тъй като по съдържанието си тази брошура не противоречи на политическата линия на „Дружината" по онова време, а я подкрепя. Достатъчно е да се каже, че именно „Добродетелната дружина" и лично Хр. Георгиев са дали по внушение на руския посланик в Цариград Н. П. Игнатиев средства за въоръжаване и издръжка на четите на П. Хитов и Ф. Тотю (срв. А. Б у р м о в. Четническото движение в България през 1867 г. — Год. Соф. у-т, Философско-истор. ф-т, том 53, 1959, с. 81—84).

[10] Г. П. Х р и с т о в. Свищов в миналото (86—1877). Свищов, б. г., с. 213.

[11] Архивата на Начович се намира в НБКМ—БИА.

[12] Г. Х р и с т о в. Пос. съч., с. 268. Начович е учил във френското училище в Цариград (Бебек) след това във Виена и накрая в Париж.

свищовци на Тотювата чета.[13] Явното му обявяване против турската власт не било нито в негов интерес, нито в интереса на близките му в Свищов.

2. Братско обяснение на българин към братията му българе. Букурещ, у народната печатница К. Н. Радулеску, 1867. 107 с. 8° Цена 2 цванца.

„Българска възрожденска книжнина", т. I, № 841.

Стоянов е поставил книгата под името на Т. С. Бурмов, но наред с това в бележка към нея смята за възможно автор да е Натанаил Зографски.

Сведения за авторството на Бурмов ни дава Н. Геров, руски вицеконсул в Пловдив, в писмата си от Букурещ до д-р В. К. Караконовски, лекар на руското посолство в Цариград.

В писмото си от 8 август 1869 г. Геров съобщава на Караконовски: „Преди два-три дни случайно нагазих на едно нещо, което още ще изпитам — да му взема края. Отидох в една типография и гледам нещо българско се печата. Прочетох малко — за църковния наш въпрос. Погледнах ръкописа— стори ми се да е ръката на Бурмова. Обзе ме любопитство и правих, каквото правих, турих на ръка, колкото имаше напечатано, и уверих се, че това е работа от Бурмова, който иска да покаже, че причина за нерешението българския въпрос са представителите български. Трябва да прочета всичката брошура, за да мога да съдя за нея право, но и от малкото, що съм прочел от нея, се види, че тя е написана по внушение от по-високо място— усещайте се, па си мълчете, докле да разберем хубаве."[14] В писмото си от 5 септември с. г. Геров казва: „Днес се проважда брошурата, за която Ви писах по-преди, а утре се дава да се печати друга една, и тя от Бурмова писана, за проекта патриаршески за решение българския въпрос."[15]

Свидетелствата на Геров са и категорични, и напълно сигурни — той не само е познавал почерка на Бурмов, с когото е в преписка от 1857 г.[1,6] но е бил посветен и в ходовете на руската политика по отношение на българския черковен въпрос, изразител на която всред българите е Бурмов.

3. Стихотворения от W. във в. „Отечество", Букурещ: „Стани ти крепка българска сило!" (год. I, бр. 12, 10 окт. 1869); „Поет и муза" (пак там); „Сбогом" (бр. 13, 17 окт.); „Цариград" (бр. 14, 24 окт.); „Минуването на Хаджи Димитра през Дунав" (бр. 20, 5 дек.); „Четата в Балкана" (бр. 22, 19 дек.); „Боят" (бр. 23, 1 ян. 1870); „Гробовете" (бр. 24, 9 ян.); „Влизането на Стефан Караджа в Търново" (бр. 25, 16 ян.) и „Пустинникът (бр. 26, 23 ян.).

„Българска възрожденска книжнина", т. I, № 873—882.

Стоянов помества заглавията на стихотворенията под буква В, като отбелязва, че те „се приписват от някои на Св. Миларов".

Тези „някои" са не други, а самият редактор на „Отечество", П. Кисимов. Като говори в спомените си за мисията на Св. Миларов в Букурещ през късна есен на 1869 г., Кисимов казва между другото: „Миларов очевидно остана доволен от моите изяснения и докато се бави в Букурещ, една-две негови политически статии, с твърде малко изменения, напечатах в „Отечество", а тъй също и няколко патриотически стихотворения. Тези последните носеха

---

[13] Г. Христов. Пос. съч., с. 267 и сл.

[14] Из архивата на Найден Геров. Кн. 1. Под ред. на Т. Панчев. С., 1911, с. 748 — писмо от Н. Геров, Букурещ, до В. К. Караконовски, Цариград, 8 август 1867.

[15] Пак там, с. 753, писмо от Н. Геров, Букурещ, до В. К. Караконовски, Цариград, 8 август 1867.

[16] Пак там, с. 43—48, кореспонденция между Геров и Бурмов.

подпис двойната латинска буква W."[17] Смятам, че няма основание да не се вярва на Кисимов.

4. Железник [Стара Загора], 20 април 1870. — П р а в о, V, 9, 27 апр. 1870.

„Българска възрожденска книжнина", т. I, № 1077.

Стоянов не е разкрил инициалите на автора на дописката — В. Н. Г. Това е Венко Н. Грумников, родом от Стара Загора. Дописката е написана в промеждутъка след завръщането на Грумников в родния му град от Букурещ, гдето завършил медицина, и установяването му като лекар в Пазарджик.

II

1. Supplique des Bulgares à la Conférence de Paris. Paris, 1869.

В „Българска възрожденска книжнина" брошурата не е отбелязана. Това е френски превод на „прошението" на „старите" до конференцията на посланиците на великите сили в Париж по уреждане на въпросите около Критското въстание.[18] На български прошението е обнародвано във вестниците „Народност" и „Дунавска зора".[19]

В „Дунавска зора" е препечатано едно съобщение на букурещкия френски вестник „L'Etoile d'Orient", в което се потвърждава, че „прошението" е излязло в отделна брошура на френски език.[20]

2. Abbé ***, La Nation Bulgare devant la Conférence de Paris. Leipzig, 1869.

В „Българска възрожденска книжнина" брошурата не е отбелязана. Като отделен номер (17) е отбелязано резюмето от петата ѝ част, поместено в „Дунавска зора", год. II, бр. 10, 21 ян. 1869.

За тази брошура, написана от един свещеник в Русе (това е вероятно прикритие на действителния автор, тъй като в Русе по това време няма такъв свещеник, който би могъл да напише такава брошура) и датирана от 6 януари 1869 г., съобщават „Народност" и „Дунавска зора".[21] Те предават накратко и съдържанието ѝ: в първите четири глави се описват злоупотребите на турското правителство спрямо българите, а в петата се настоява за автономия на българския народ.

3. *Τὸ Σχίσμα τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἀνθίμου Ζ'. καὶ ἡ βουλγαρικὴ Ἐξαρχία. Ἐν Κωνσταντινουπόλει,* 1873.

4. L'Eglise orthodoxe, le Schisme et le Patriarche de Jérusalem Cyrile. (Constantinople, 1873).

И двете брошури не са отбелязани в „Бълг. възрожд. книжнина".

Автор им е Марко Д. Балабанов, както сам твърди в един откъс от спомените си.[22]

---

[17] П. К и с и м о в. Исторически работи. Моите спомени. Ч. III. С., 1901. с. 129.

[18] Срв. А. Б у р м о в. Българското национално-революционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867—1869 г. — Истор. преглед, год. XVII. 1961, кн. 5, с. 40 и сл.

[19] Народност, год. II, бр. 10, 26 ян. 1869; Дунавска зора, год. II, бр. 11, 21 ян. 1869.

[20] Дунавска зора, год. II, бр. 15, 22 февр. 1869.

[21] Народност, год. II, бр. 8, 12 ян. 1869; Дунавска зора, год. II, бр. 9, 14 ян. 1869.

[22] М. Д. Б а л а б а н о в. Българска колония в един остров. — Псп Бкн. д-во, кн. LXXI, 1910, с. 363, бел. под линия.

НЯКОЛКО ПРЕДВАРИТЕЛНИ ДУМИ

*(Увод към Бачо Киро Петров, заедно със Ст. Стойков)**

Обнародвайки следващите тук материали и документи, ние преследваме главно две цели: от една страна — да дадем градиво за всестранното и точно проучване личността, жизнената съдба и делото на скромния селски учител, трудолюбив писател и разпален революционер *Бачо Киро Петров,* загинал на бесилката през 1876 година, а, от друга страна — да дадем обилен суров материал за проучване изобщо времето, през което той живя и работи.

За да осъществим първата си предпоставена цел, ние се постарахме да съберем всичко, което е запазено до днес като книжовно наследство на Бачо Киро, а също така и всички други документи, които биха послужили да се изясни както вътрешният, тъй и чисто външният образ на неговия живот. С оглед на това, а главно с оглед на втората ни задача ние се помъчихме да съберем и всички материали и документи, въз основа на които би се хвърлило светлина върху културната и обществено-политическата среда, из която изхожда и на която несъмнено влияе Бачо Киро. Тук спадат както документите за Поп харитоновата чета, чийто организатор до голяма степен беше Бачо Киро, тъй и двата описа — на ръкописните сборници и на старопечатните книги, пазени в архивата на читалището в родното Бачокирово село — Бяла черква, Търновско.

Далеч сме от мисълта и желанието да преувеличаваме значението и стойността на фактите. Вярваме, че сме се отървали от романтичния поглед към събитията и дейците на Българското възраждане през XVIII и XIX в., присъщ на мнозина от домашните ни историографи. И затова трябва да изтъкнем, че нашето отношение към личността и делото на Бачо Киро не надхвърля границите на обективната културно-историческа и чисто историческа оценка. Тъй че като изнасяме на бял свят тези материали и документи, ние се водим главно от мисълта, че преди всичко ще дадем градиво за издирванията както на литературния и културния историк, тъй и на историка на обществено-политическите движения по онова време, та дори и на езиковеда. В това отношение независимо от другите материали описът на ръкописните сборници на Бачо Киро, другарите и учениците му е твърде богат извор за културно-исторически изучавания и констатации. Литературният историк ще може да заключи оттук за разпространението и влиянието на предосво-

---

* Бачо Киро Петров. Материали и документи. Събрали Ал. Бурмов и Ст. Стойков. С., 1937. с. 3—8.

божденската ни литература,главно на поезията, върху тогавашните български читатели,[1] културният историк ще се натъкне на много любопитни факти, историкът на обществено-политическите движения ще притежава твърде ценни документи за настроенията и отчасти за действията на тогавашната българска интелигенция,а историкът на българския език ще съзре в несръчно написаните думи редица езикови факти от немалко значение за историческата диалектология.

Разбира се, не може да се твърди, че изводите, които ще се направят от предлаганите материали, са най-верните, тъй като тези материали произхождат само от едно село. Но, от друга страна, характерното за това село е характерно и за всички събудени краища на България през оная епоха — и то не може и не бива да се отделя от общото за всички.

Все пак материалите и документите, които изнасяме, са твърде малко в сравнение с онова, за което знаем, че е съществувало, а днес е изгубено. Трябва да съжаляваме, че времето, невежеството и най-вече нехайството са унищожили обилен исторически материал. Толкова повече трябва да ценим останалото.

За да съберем предлаганите тук материали и документи, ние се ползувахме еднакво и от печатни, и от ръкописни извори. За събирането на Бачокировите съчинения използувахме на първо място неговите книги, печатани преди и след Освобождението, както и печатаните му творби в предосвободителните вестници. Бачо Киро приживе е издал три книги. След смъртта му са издадени по ръкопис още две, та стават всичко пет:

1. *Описаніе на село Горни Турчета и двѣ три народни прикаскы.* Нарѣдени на стихови отъ Кира Петровъ. Издава Горно-Турченското читалище (Търновско окржжіе). Русчюкъ. Въ Книгопечятницѫтѫ на Дунавскѫтѫ Областъ. 1870. 8°. VIII+27 стр.

2. *Пѫтуваніето на Бача Кира.* Нагласено на стихове от сѫщія.[в края: Киру Петровъ]. издава Горно-Турченското читалище „Селскій трудъ" въ подаръкъ на посетителитѣ си. Руссе. Въ печатницата на Дунавскѫтѫ область. 1873. 8°, 47+1 стр.

3. *Второ пѫтуваніе на Бача Кира.* [Мото: „Щяль да ходи за въ Віена. Но ся върнѫлъ, защото пари нѣма. Пѫтувалъ по Сржбско пешякъ.Прочети вѫтрѣ и вижъ какъ. Има го на Бѫлгарскы и Турски. Издаватъ Добрит му пріятели. За любопитни читатели]. Руссе. Въ печятницата на Дунавскѫтѫ область. 1874. 8°, 52 стр..

4. *Сиромахъ Танчо.* Драма въ петъ дѣйствия. Сѫставил Киро Петровъ. Издава читалището отъ селото Бѣла-Черкова (Горни Турчета), Тѫрновско окржжие. (Тѫрново. Въ Печатницата на К. Тулешкова, Джор. Момчова и С-ие). 1879, 8°. 49 стр. + 1 листъ.

5. *Пруско френската война.* Нагласена на стихове въ 1871 год. Отъ Киру Петровъ, изъ село Горни-турчета. Издава печатницата на в. „Българинъ". Руссе. 1880. 8°, 15 стр.

Трябва веднага да отбележим, че печатаните Бачокирови книги се срещат много рядко или почти никак. Тъй например от първото му пътуване (1873) не можахме да намерим нито един напълно запазен екземпляр. Книжката я няма в Софийската народна библиотека, няма я и в Пловдивската,

---

[1] Вж. Ст. Стойков. Хр. Ботев и неговите съвременници. — Мир, год. XLII (1936), бр. 10, 757, с. 6.

и в Търновската библиотека. А те са засега хранилищата, гдето могат да се намерят старопечатни книги. Единственият запазен екземпляр, този на Белочерковското читалище, е непълен — последните му страници са откъснати. Поради това обстоятелство именно, а и от желание да дадем пълна представа за Бачо Киро като книжовник, ние поместихме тук и всичките му печатни творби покрай непечатаните и неиздадените досега.

Колкото се отнася до материалите и документите, които за пръв път изнасяме, работата ни не беше по-лесна. Трудностите тук бяха още по-големи и от различно естество. Използувахме най-вече богатата архива на читалище *Труд* в с. Бяла черква, Търновско, а потърсихме материали и в други архиви, гдето предполагахме да намерим нещо, което да послужи за нашата цел. Надяваме се, че сме събрали всичко, което при сегашните обстоятелства може да се събере. Ако в бъдеще се намери нещо ново — толкова по-добре.

Част от съчиненията на Бачо Киро издаде в книгата си Б а ч о К и р о П е т р о в уважаемият наш академик г. Н. Начов.[2] Но той обърна повече внимание на стиховете и на летописните бележки на Бачо Киро, като изостави на заден план словата му, писмата му и пр. Изглежда, че г. Начов не е имал всички извори, с които днес разполагаме. Освен това той е сметнал за ненужно да вмести в книгата си печатаните Бачокирови творби. Вероятно поради съображения, че книгата му е предназначена за по-широк кръг читатели, г. Начов предава съчиненията на Бачо Киро със съвременен правопис, като си е позволил обаче да прави стилни поправки: изглажда негладките изрази и изменя реда на думите в изреченията. В такъв поправен вид вземаме от книгата на г. Начов няколко стихотворения и летописни бележки, тъй като оригиналът им, сборникът, който г. Начов нарича *Песнопойка,* днес е изгубен.

Като разглеждахме обнародваните от г. Начов стихове, установихме, че някои от тях не са Бачокирови. Основавайки се както на вътрешните особености на Бачокировата книжовна работа, тъй и на външните ѝ формални белези, ние ги изоставихме и не ги поместваме в настоящото издание. Те са: поместените шест стихотворения на с. 41—43 на г. Начовата книга, и „Съветъ на Бача Кира къмъ дъщеря му Ирина", на с. 65. Разбира се, че и ние може би сме сгрешили, защото, както и Г. Начов отбелязва, Бачо Киро не указва автора на преписаните в сборниците си стихове, а някои от тях е преправил до неузнаваем вид, та не е възможно да се отсъди лесно кое е негово и кое е взето от другаде.

Три стихотворения на Бачо Киро напечата и дъщеря му Ирина в книгата си *Българка.*[3] Едното от тях, на с. 31, не е Бачокирово, а е от П. Р. Славейков.

Г. Н. Начов съобщава в книгата си (с. 32), че е видял и няколко слова на Бачо Киро, днес вече изгубени: две слова, казани на изпита в с. Мусина, слово за Благовещение, слово за Неделя Вая.[4] Усилията ни да ги намерим останаха напразни.

---

[2] Н. Н а ч о в. Бачо Киро Петров. Издава читалище „Труд" в с. Бяла черкова. С., Печатницата на Гр. Т. Паспалев. 1910, 8⁰, 96 с.

[3] Б ъ л г а р к а. Стихотворения из народния ни живот. Съставила И.[рина] К[ирова] Т.[отева]. И записки на Бача Кира. София—Пловдив.Дружествена печатница Единство. 1890. 8⁰. 32 с.

[4] Начов споменава и още едно слово — за починалия свещеник Симеон. То е същото онова за свещеник Василий, само името на починалия е променено. Вж. ръкопис инв. № 26 в описа тук.

Всичко, което сме взели *от ръкопис,* е преписано от оригинала. Наложи се обаче да вземем някои слова на Бачо Киро от преписи—на учителя Димитър Георгиев, правени преди Освобождението, и на свещеник П. Т. Франгов, правени след Освобождението. Че тия слова са Бачокирови, свидетелствуват не само бележките под някои от тях, но и самото им съдържание, и постройката и езикът им.

Някои от съчиненията на Бачо Киро имат по две, три че и повече редакции — печатни или ръкописни. Ние предпочетохме да издадем най-пълната и най-завършената редакция, като отбелязваме в бележките, които следват накрая, всички текстови отлики между отделните редакции. Отбелязани са само отликите в морфологично и речниково отношение, както и прибавките и пропуските. Стиховете и бележките, които имат донякъде автобиографски характер, поместваме във всичките им редакции.

Събрания материал разделихме на четири дяла:

Дял първи. Съчинения на Бачо Киро: 1. Стихотворения; 2. *Сиромах Танчо,* драма; 3. Слова и поучения; 4. Летописни, исторически и етнографски бележки; 5. Писма; 6. Речник на чужди думи; 7. Сведения за живота и дейността на Бача Кира, дадени от самия него.

Дял втори. Съвременниците на Бачо Киро за него и за делото му: 1. Писма до Бачо Киро; 2. Писма между съвременници, в които се споменува нещо за Бачо Киро; 3. Други документи.

Дял трети. Четата на поп Харитон — подготовка, дейци, действия.

Дял четвърти. Опис на ръкописите в архивата на читалище „Труд", с. Бяла-черква, Търновско. Опис на старопечатните книги в библиотеката на същото читалище.

Материалите и документите са дадени по хронологичен ред. Изключение е направено само за първия дял, гдето е възприет и друг принцип — групиране по съдържание и вид.

Тази наша сбирка от материали и документи за Бачо Киро е предназначена преди всичко за научни цели. В такъв вид я подготвяхме отначало. Но понеже тя ще бъде поместена в сборник, гласен за по-широк кръг читатели, решихме не без колебание да отстъпим малко от принципите, които се спазват, когато се издават такива материали. Но и в това отстъпление гледахме да не накърним ни най-малко целостта на текста. Поправките, които направихме, са от чисто формално естество. Отстъплението ни прочее се състои в следното:

а. Поставихме препинателни знаци.

б. Разграничихме отделните изречения.

в. Поставихме главни букви в началото на изреченията и на собствените имена.

г. Развързахме свързаните думи.

д. Изхвърлихме надредните знаци — титли и ударения.

Както се вижда, всичко това е направено с цел да се улесни четенето на текста. Защото иначе то би било крайно затруднително: Бачо Киро не отделя с никакъв знак едно изречение от друго, не употребява правилно или пък никак препинателните знаци, не пише почти никога главни букви, много думи свързва една с друга, а пък някои разделя на две и повече части, ударенията поставя напосоки, без всякаква система — често над съгласки или пък над слогове, които не са ударени.

Но, от друга страна, постарахме се да запазим точния правопис на всички документи и материали. Само взетите от втора ръка, и то по преписи след Освобождението, даваме с днешен правопис. Внимателното вглеждане в ръкописите на Бачо Киро ще установи, че и тук няма никаква особена последователност. Правописът на Бачо Киро е смесица от всички правописни школи по онова време. Начертанието на буквите е полуцърковнославянско полугражданско — с подчертан превес на църковнославянските графични елементи. Редовна е употребата на ѫ вместо *у* в средата на думите, ѧ вместо *я* — навсякъде, ѫ за звук *ъ*, вместо *ъ*, ѡ вместо *отъ*, *ѡ* вместо *о* — в началото на думите, і — вместо *и* пред гласна. ѣ и ы се срещат рядко. Вместо ь навсякъде е употребен *ъ*. Употребява често *у* и ѵ вместо *дж*. Характерна особеност на всички почти дадени текстове е редукцията, потъмняването на неударените гласни *а, е, о* в ѫ *(ъ), и, у,* както това е в североизточните български говори. Постоянна е употребата на *ша, ше* вместо *ще*; *са, с* ѫ вместо възвратното местоимение *се*; *ма,* мѫ вместо личното местоимение ме (*мене*) и пр.

Все с оглед на предназначението на сборника сметнахме за необходимо да дадем накрая подробни бележки от литературно-историческо и историческо естество, а най-вече бележки за езика на материалите и документите. Всяка дума и всичко, което читателят не разбере, ще намери обяснено в бележките накрая.

Няколко думи и за двата описа в дял четвърти. Първият от тях, описът на ръкописите в архивата на читалище *Труд,* е без каквито и да било притезания от техническо естество. При това такъв опис се явява за пръв път у нас. Описите на ръкописи, правени от покойния проф. Борис Цонев, Е. Спространов и др., имаха съвсем друга задача и засягаха съвсем друга материя. Най-големият недостатък на нашия опис според нас е тая, че не сме определили кое стихотворение, напр. поместено в ръкописните сборници, откъде е взето и кой му е авторът. За това бе нужно много време, с което за жалост не разполагахме. Въпреки несъвършенството на описа ни вярваме все пак, че той ще послужи много на интересуващите се. Описът на старопечатните книги в Белочерковското читалище е още по-съкратен. Понеже всички старопечатни книги са описани вече от проф. А. Теодоров-Балан[5] и проф. В. Погорелов,[6] счетохме за излишно да описваме наново нашите книги, а се задоволихме да посочим съответните им номера в описите на Балан и Погорелов. Направихме това и за да спестим и без туй оскъдното място в сборника.[7]

Накрай дължим да изкажем благодарността си на *Народния комитет Бачо Киро,* с чиято помощ тези материали бяха събрани и сега се издават. Благодарим и на всички, които ни улесниха по един или друг начин и на първо място на настоятелството на Белочерковското читалище *Труд,* откъдето най-вече взехме материалите си.

---

[5] А. Теодоров-Балан. Български книгопис за сто години 1806—1905. Материали. Събра и нареди. — Издава Българското книжовно дружество в София от „фонд Напредък". С., Държавна печатница. 1909, 4⁰, 1667 с.

[6] В. Погорелов. Опис на старите печатни български книги (1802—1877). София. Държавна печатница. 1923. 8⁰, 795 с.

[7] Бачо Киро е превел някои свои стихове — две пътувания и пр. — на турски език, в стихове. Понеже имаме българските им оригинали, а и да спестим място, не ги поместваме тук.

ЗАХАРИ СТОЯНОВ — ПИСАТЕЛ-ИСТОРИК*

З. Стоянов излиза за пръв път на публицистичното и писателско поле през 1880 г. В началото на следната 1881 г. той участвува най-дейно в редактирането и списването на в. „Работник", а след неговото спиране — на в. „Братство" (1881—1882). Нямащ системно образование, тук той придобива опит в писането, изработва си свой стил и утвърждава перото си, за да се отдаде след това на активна публицистична и писателска дейност, прекъсната от преждевременната му смърт през 1889 г.

Във в. „Работник" покрай публицистичните материали, посветени на текущата политика, на която З. Стоянов отдава по това време много сили, той обнародва очерка си „Имената на българските въстаници, които са посягали сами на живота си", подписан с псевдонима „Един стар комита" (год. 1, бр. 28, 29 апр. 1881). В очерка се разказва за смъртта на апостолите Ангел Кънчев и Васил Левски, на участниците в Старозагорското въстание през 1875 г. братя Михаил и Георги Жекови и Таньо Пеев, на участниците в Априлското въстание през 1876 г. Кочо Николов (Чистеменски) и апостолите Георги Т. Икономов, Панайот Волов и Георги Бенковски, както и на четниците от Ботевата чета Георги Матев и Стоян Ловчалията.

Този очерк слага началото на трайния интерес на З. Стоянов към историята на българските въстания против турското феодално и национално иго, в две от които сам той е участвувал (Старозагорското и Априлското). За засилването на тоя интерес спомогнал и отзвукът, който очеркът предизвикал: достатъчно е да се каже само, че по повод на него Ив. Вазов написал своята „Епопея на забравените".

Наскоро след това З. Стоянов замисля да напише своите спомени за Старозагорското и Априлското въстание. Първоначалното му намерение било да пише само за онези събития, в които сам е участвувал, и за онези случки и лица, които сам е видял. По-сетне в края на 1882 г. той променя плана си и решава да пише „за всичко", т. е. да опише цялостната история на българските въстания против турското иго през XIX в., като започне от Шопското въстание (т. е. селските въстания в Северозападна България през 40-те и 50-те години) и свърши с Априлската епопея през 1876 г. С оглед на това той започва да събира материали и за революционната дейност на Георги С. Раковски, и за въстанието на капитан дядо Никола през 1856 г., и за четите през 1867—1868 г., и за дейността на Българския революционен

---

* З. Стоянов. Христо Ботйов. Опит за биография. С., 1966. с. 375—380.

централен комитет през 1869—1876 г., и за биографиите на неговите ръководители, предимно на Л. Каравелов, В. Левски и Хр. Ботев.

По една или друга причина обаче З. Стоянов се отказва от тоя широк план и решава да включи в своите „Записки по българските въстания“ само кратката история на Българския революционен централен комитет, в резултат на чиято дейност избухват Старозагорското и Априлското въстание, които именно са обект на „Записките“.

Останалия събран материал З. Стоянов решава да използува за отделна и по-подробна разработка на историята на някои революционни акции, предшествували появата на Българския революционен централен комитет, както и за написване на биографиите на някои по-изтъкнати революционни дейци.

И З. Стоянов започва тази група свои трудове с биографията на Левски, основоположника и ръководителя в течение на три години на вътрешната революционна комитетска организация в България, най-видния деец на Българския революционен централен комитет.

Писана успоредно с първия том на „Записките“, биографията на Левски е вече готова през ноември 1883 г. Месец след това тя бива дадена за печат и излиза на бял свят в края на януари 1884 г. Изданието било изчерпано за няколко дни.

Втората по хронологически ред книга на З. Стоянов, писана успоредно със „Записките“, е посветена на действията на четите през 1867—1868 г. и по-специално на четите на Филип Тотю и на Хаджи Димитър и Стефан Караджата, З. Стоянов планира тази книга още в края на 1882 г., но работа над нея започва след няколко месеца, за да я завърши окончателно през есента на 1884 г. През януари следващата 1885 г. тя отива за печат.

Третата поред книга от тази група е една кратка биография на Л. Каравелов с очерк на политическото, журналистическото и писателското му дело. Това е в същност доклад, прочетен на едно тържествено събрание в памет на Каравелов, устроено в Пловдив на 3 март 1885 г. З. Стоянов не успял да изпълни намерението си за написване на една „добра биография“ на Каравелов, както сам той се изразява, за която бил събрал необходимите материали.

Следващата поред и последна от тази група книга е биографията на Хр. Ботев. Тя се явява в резултат не само на намеренията на З. Стоянов да посвети отделни трудове на по-видните дейци на Българския революционен централен комитет, но и на настояванията и съдействието на Ботевия брат Стефан.

Написването на тази биография З. Стоянов протака дълго време. Материали за нея той събира още през 1882 г., нещо е написал през 1884 г., но към окончателното ѝ изготвяне пристъпва едва в началото на 1888 г. Същата година биографията е вече готова и излиза от печат.

Докато в „Записките по българските въстания“ З. Стоянов разказва предимно свои спомени, докато той е свидетел или участник в значителна част от случките и епизодите, описани там в групата книги, посветени на събития и лица от българското национално-революционно движение, той се обляга изключително на чужди материали от различен вид, на спомени и документи, събрани от него в течение на няколко години.

Преди всичко З. Стоянов се стреми да събере колкото се може повече спомени на съвременници, и то главно на активни участници в българското национално-революционно движение, макар и малцина от тях да са останали

живи. Така например той не намерил жив участник в четата на Филип Тотю, когото да разпита, затова смята сведенията си за тази чета оскъдни. Спомени за действията на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджата той събира от седем живи участници в нея и главно от Ангел Т. Обретенов, един от синовете на баба Тонка.

Наред със спомените З. Стоянов събира и всякакви документи — писма, протоколи, дневници, възвания и др. В това отношение той имал ценното съдействие на друг от синовете на баба Тонка — Никола Т. Обретенов, деен участник във вътрешната революционна комитетска организация, а по време на Априлското въстание член на щаба на Ботевата чета. Обретенов пазел още от 1871 г. голям брой документи от Българския революционен централен комитет, а непосредствено след завръщането си от заточение през 1878 г. започнал да търси и да събира нови документи. Н. Обретенов и З. Стоянов подават през 1883 г. прошение до Министерския съвет на Княжество България за парична помощ по търсенето на документи за българското национално-революционно движение. Те имали намерение да обиколят редица градове и села в България и Румъния, гдето живеели бивши революционни дейци, у които се предполагало, че може да са запазени документи. Въпреки че тази помощ им била отказана, Н. Обретенов и З. Стоянов събрали значителен брой документи, които последният използувал в книгите си.

Най-сетне З. Стоянов търси материали и във вестниците, излизали преди Освобождението главно във вестниците на Каравелов — „Свобода“ и „Независимост“, на Хр. Ботев — „Будилник“ и „Знаме“, и във в. „Дунав“, официален орган на турското правителство, издаван на български и турски език в Русе.

Разполагащ със значително количество материали, З. Стоянов ги анализира, съпоставя и се стреми по всякакъв начин да извлече от тях историческата истина. В предговорите на своите книги той на няколко пъти подчертава желанието си да установява и излага само истината. Трябва да се признае, че този стремеж на З. Стоянов е искрен, че в това отношение той жъне значителни успехи.

Същевременно трябва да се изтъкне веднага, че З. Стоянов невинаги успява да установи историческата истина, че невинаги изводите му от анализа на конкретния исторически материал са верни. Това се дължи на няколко причини.

Преди всичко З. Стоянов не притежава висока, а — може да се каже — и никаква научна култура. Както е известно, той е самоук, не е получил никакво школско образование, не е получил и образование нито на литератор, нито на историк. Поради това той невинаги успява да пресее материалите си, за да използува от тях само онова, което ще му помогне да установи историческата истина. Тъй например той твърде много се доверява на данните на спомените, особено когато тези спомени разказват за събития, за които няма никакви документи. Обикновено спомените са крайно субективни и твърде анекдотични. З. Стоянов не вижда това и се увлича и от субективността, и от анекдотичността на спомените, особено в биографията на Ботев.

На второ място, З. Стоянов романизува всичките си работи по историята на българското национално-революционно движение. Писател-художник с твърде развито творческо въображение, той много често прескача нормите на историческото изследване, за да премине към самоволни белетристични построения или към преувеличение на някои факти и събития. Така на-

пример той твърде често си служи с пряка реч, когато предава разговорите на своите герои. Очевидно е, при липса на каквато и да е документация, че разговорите са съчинение на З. Стоянов.

На трето място, З. Стоянов подхожда към излагане на идеологията на българските революционери от свое гледище, от гледището, което той има при написването на съответната книга. Трябва веднага да се подчертае, че през осемдесетте години на миналия век идеологическите схващания на З. Стоянов се развиват бързо от ляво на дясно — от революционен демократ преди Освобождението и радикал-социалист, както го нарече Д. Благоев, в първите години на свободна България той постепенно се превръща във върл националист с реакционни в някои случаи схващания. Това идеологическо развитие на З. Стоянов е отразено и в отношението му към факти, събития, лица и идеи, до които той се досяга в своите книги.

Наред с туй във връзка с външната политика на руския царизъм по онова време и отношението му към новоосвободена България, както и във връзка с особеностите на икономическото и политическото развитие у нас З. Стоянов, както и по-голямата част от либералната партия, изпада на позиции, насочени срещу руското царско правителство, на русофобски позиции. И той не пропуща при ожесточената по онова време политическа борба да прояви своите русофобски тенденции в книгите си, и то всякога, когато за това ще му се удаде възможност.

С това се обяснява например и отношението на З. Стоянов към четата на П. Хитов, изпратена в България, както е известно, от организацията на българската едра емиграционна буржоазия, която провеждала русофилска политика. В книгата си за четите през 1867—1868 г. З. Стоянов не включва историята на П. Хитовата чета, а за войводата ѝ прави често недостойни, бих казал, подмятания. Последното се дължи на обстоятелството, че по онова време — първата половина на осемдесетте години на XIX в. — П. Хитов стои на русофилски позиции, за което по-късно, през Стамболовия режим, бил дори затварян.

Въпреки тези слабости на З. Стоянов като писател-историк не може да се твърди сериозно, че в своите книги той е изопачил историческата действителност, както това се опитват да кажат някои автори. Може някои факти и събития да са предадени от него не съвсем точно, може някъде да не се е достигнало поради липса на достатъчно данни до абсолютна точност, може някъде да има преувеличения и белетристични измислици, може другаде да се е достигнало до подценяване на нечия дейност, идеи и заслуги, може и тези идеи да са предадени изопачено. Това във всички случаи са само отделни моменти. В цялост З. Стоянов предава историческата действителност през епохата на национално-революционните борби на българския народ против господството на турската феодално-бюрократична държава такава, каквато е, с нейния патос, с нейния героизъм, но и с нейните противоречия. И когато проследява героичния път на четите, З. Стоянов поставя винаги на преден план ролята на народните маси, силата на народа. Неговите симпатии са винаги на страната на народа, неговите антипатии са винаги насочени срещу народните врагове — били те турски султани, паши, бейове и аги, били те български чорбаджии или предатели от всякакъв род.

Реалистичната жилка у писателя З. Стоянов е надмогнала и слабостите му като историк изследовател, и идейните му лутания, и партизанските му пристрастия, и богатото му въображение. Тази жилка е превърнала неговите мемоарни и исторически прозведения в автентичен документ за една от най-славните, най-драматичните и най-важните епохи в историческото развитие на българския народ—епохата на национално революционните борби против турското феодално иго, за национална независимост, ново икономическо и политическо развитие, за демократични преобразования и културен напредък. И този автентичен за епохата документ не е сух, а наситен с дълбоки чувства на любов към народа, на вяра в неговите сили и възможности, в неговото светло бъдеще.

ТРУДОВЕ НА ПРОФ. АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ

(Подбрана библиография)

Петър Горанов и Георги Плетньов

Предлаганата библиография е подборна. Тя обхваща научната, научно-популяризаторската и учебно-преподавателската дейност на проф. Ал. Бурмов. Трудовете на автора в нея са разпределени в следните дялове: I. Научни статии, монографии и съобщения; II. Научно-популярни статии и съобщения; III. Рецензии; IV. Учебници; V. Издания, редактирани от Ал. Бурмов; Периодика и поредици, редактирани от Ал. Бурмов. В настоящата подбрана библиография не са включени редица статии и доклади, публикувани в периодичния печат, а така също многобройните му стихове и разкази, плод на неговото младежко творчество.

В библиографията са използувани следните съкращения:

ГББИ — Годишник на Българския библиографски институт
ГСУ, ФИФ — Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет
ИБИД — Известия на Българското историческо дружество
ИИБИ — Известия на Института за българска история
ИИИ — Известия на Института за история
Лит. глас — Литературен глас
ОФ — в. „Отечествен фронт"
СпБАН — Списание на Българската академия на науките
ИПр. — Исторически преглед
УПр. — Училищен преглед

I. Научни статии. монографии и съобщения

1930 г.

1. Народни умотворения от с. Бяла Черква, Търновско, с бележки за фонетиката на белочерковския говор. В: СбНУ, С., 1930, кн. 38, с. 1—192.

1935 г.

2. Към историята на революционното движение в България след смъртта на Васил Левски. — Просвета, г. I, кн. 4, с. 549—556.
3. Революционните окръзи (1872—1876). — Просвета, г. I, кн. 9, с. 1057—1072.

1936 г.

4. Българите в Приазовието. — Отец Паисий, 1936, кн. 3, с. 97—104.
5. Левски и българското Книжовно дружество. — Просвета, г. II, кн. 6, с. 410.
6. Последните дни на Васил Левски. — Отец Паисий, 1936, кн. 1—2, с. 31—35.
7. Църквата и Освобождението на България. — Църковен вестник, бр. 9, 29.II.1936, с. 109; бр. 10—11, 7.III.1936.

1937 г.

8. [със Ст. Стойков] Бачо Киро Петров. Материали и документи. С., 1937. 342. с. Автор на статията „Няколко предварителни думи", с. 3—8.
9. Хаджи Димитровата чета и „Българското общество" в Букурещ. — Отец Паисий, г. X, ки. 8, с. 26—29.

1938 г.

10. Васил Левски в началната история на БРЦК. — Родина, г. I, кн. 1, с. 137—159.
11. Към историята на Ловчанския революционен комитет. — В: Ловеч и Ловчанско, 1938, кн. VII, с. 195—200.
12. Общото събрание на БРЦК през 1872 г. — Отец Паисий, г. XI, кн. 6, с. 215—222.

1939 г.

13. Нови писма на В. Левски и Хр. Ботев, Родина, г. II, кн. 1, с. 177—180.
14. Още едно неизвестно писмо на Хр. Ботев. — Родина, г. II, кн. 2, с. 159—161.
15. Революционната дейност на Ст. Стамболов през 1873—1875 г. — Родина, г. II, кн. 2, с. 76—94.

1940 г.

16. Към въпроса за заместника на Левски — ИБИД, 1940, кн. 16—17, с. 62—69.
17. Спомен на Киро Тулешков за общото събрание на БРЦК през 1872 г. Отец Паисий, г. XIII, кн. 1, с. 24—34.
18. Въпроси около книжовното наследство на Ботева. — Хр. Ботев. Съчинения. С., 1940. с. 678.

1941 г.

19. Кога и от кого е основана „Добродетелната дружина". — Народни будители, С., 1.XI.1941.

1942 г.

20. Критични бележки върху съобщението на „Българска хроника" за битката при София през царуването на Иван Александър. — Сердика, г. VI, кн. 5—6, с. 97—103; Избр. произведения. С., 1968. с. 287—297.

1943 г.

21. Български революционен централен комитет. 1868—1877. С., 1943. 200 с. Второ изд., С., 1950. 224 с.

1944 г.

22. Поглед върху историческото развитие на България през Средновековието. — УПр., г. XLIII, кн. 5—10, с. 319—332.

1945 г.

23. Академик Н. С. Державин и българската история. — ИПр, г. I, кн. 1, с. 70—72.
24. Кога е завладян Одрин от турците? — ИБИД, С., кн. 2, с. 23—32; Избр. произведения. С., 1968. с. 297—304.
25. Споменн на Димитър Ценович.— ИБИД, кн. 21, с. 123—136.
26. Христо Ботев през погледа на съвременниците си. С., 1945. 383 с.

1946 г.

27. Васил Левски и неговата идеология. — Съвременник, 1946, кн. 4, с. 209—215.
28. Мястото на Волов в Априлското въстание. — Панайот Волов. 1876 — 1946. С., 1964, 8 с.
29. Феодализмът в средновековна България. — ИПр., г. II, кн. 2, с. 157—172; Избрани произведения. С., 1968. с. 196—208.

1947 г.

30. Ангел Кънчев. Седемдесет и пет години от смъртта му. С., 1947. 8 с. Автор на статиите: „Революционно-демократичната идеология на А. Кънчев" и „Едно възвание на Кънчев".
31. Зависимото население в България през XIII и XIV в. — ИПр., г. II, кн. 3, с. 257—263; Избр. произведения. С., 1968. с. 208—213.
32. Идеолог на българската демократична революция. Любен Каравелов. Възпоминателен лист 1837—1879. С., 1947. с. 9.
33. История на България през времето на Шишмановци (1323—1396 г.) ГСУ, ИФФ, т. XLIII, 1946—1947, св. I, с. 1—58; св. II, с. 1—22; Избр. произв., С., 1968. с. 220—279.

1948 г.

34. Въпроси из историята на прабългарите. — ГСУ, ИФФ, т. XLIV, 1947—1948, кн. 2, с. 1—37; Избр. произведения. С., 1968. с. 50—77.
35. Исторически вести за прабългарите до края на VI в. — ГСУ, ИФФ, т. XLIV, 1948, кн. 2.
36. Към въпроса за произхода на прабългарите. — ИБИД, кн. XXII — XXIV, с. 298—338; Избр. произведения. С., 1968. с. 19—50.
37. Към документ № XXVI от „Actes de Zographon". — ИБИД, кн. XXII — XXIV, с. 1—6; Избр. произведения. С., 1968. с. 279—282.
38. Към историята на Крънската област. — ГББИ, т. I, с. 168—173; Избр. произведения. С., 1968. с. 216—220.
39. Христо Ботев. Съчинения. — Автор на „Изданията на Ботевите съчинения", с. 551—556; „Послеслов", с. 281—293; „Коментар", с. 294—550.
40. Хронологически бележки за търновските патриарси Теодосий I и Теодосий II. — ИБИД, кн. XXII—XXIV, с. 6—12; Избр. произведения. С., 1968. с. 282—287.

1949 г.

41. Съдбата на Ботевата чета след смъртта на войводата ѝ. — В: Христо Ботев. Сборник по случай 100 г. от рождението му. С., 1949. с. 611—656.
42. Христо Ботев 1848—1948. С., 1949, Автор на „Научен институт „Хр. Ботев", с. 40—47; „Къщата -музей „Хр. Ботев" в Калофер", с. 48—50; „За изданията на научния институт „Хр. Ботев", с. 51—53.

1951 г.

43. За датите на две телеграми от Хр. Ботев. — ИПр., г. VII, кн. 4—5, с. 510—512.
44. За началото на славянската писменост и книжнина. — ИПр., г. VII, кн. 1, с. 50—59; Избр. произведения. С., 1968. с. 168—177.
45. Към историята на руско-българските връзки през 1876 г. — ИИБИ, кн. I—2, с. 81—98.
46. Нарастване на революционния подем всред българския народ през 1875—1876 г. — ИПр., г. VII, кн. 1, с. 74—92.
47. Създаване на българската държава. — ИПр., г. VIII, кн. 1, с. 90—99; Избр. произведения. С., 1968. с. 127—137.

1952 г.

48. Б. Недков, П. Миятев и др. Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд. С., 1952. 461 с.

49. Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на св. Димитър“ и тяхната хронология. — ГСУ, ФИФ, т. XLVII, 1952, кн. 2, с. 167—215; Избр. произведения. С., 1968. с. 77—122.

1953 г.

50. Васил Левски. — Септември, 1953, кн. 2, с. 139—148.

1954 г.

51. История на България. В два тома. Т. I. С., 1954. 560 с. Автор на „Образуване и закрепване на славяно-българската държава“, с. 49—85; „Засилване и териториално разширение на българската държава“, с. 87—98; „Налагане на християнството и въвеждане на славянската писменост в България, с. 101—114; „Българският народ под турско владичество“, с. 245—297.
52. Към въпроса за отношението между славяни и прабългари през VII—IX в. — ИПр., г. X, кн. 1, с. 68—94; Избр. произведения. С., 1968. с. 137—161.
53. Против буржоазно-идеалистическите становища по въпроса за налагане на християнството в България през IX в. — ИПр., г. X, кн. 2, с. 36—52; Избр. произведения. С., 1968. с. 177—192.

1956 г.

54. Живот и дейност на Марин Дринов. — ИПр., г. XII, кн. 3, с. 6—15.
55. Поправки към том първи от „Архив на Г. С. Раковски“. — ИПр., г. XII, кн. 5, с. 72—78.
56. Сто години от въстанието на дядо Никола (1856—1956). — ИПр., г. XII, кн. 6, с. 106—108.
57. Формиране на Ботевата чета. — ИПр., г. XII, кн. 4, с. 67—77.

1957 г.

58. Един неизвестен момент от биографията на В. Левски. — ИПр., г. XIII, кн. 3, с. 79—80.
59. Исторически корени на Кирило-Методиевото дело.'—СпБАН, 1957, кн. 1, с. 63—70; Избр. произведения. С., 1968. с. 161—168.
60. Кризата в Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. — ИПр., кн. 2, с. 40—65.
61. Към изясняване революционната дейност на Йордан Стоянов през 1872 —1873 г. — ГСУ, ФИФ, 1956, кн. 2, с. 1—15.

1958 г.

62. Из миналото на българите-мохамедани в Родопите. С., 1958. с. 170. Автор на статиите: Родопският край под управлението на местните феодали, с. 81—84; Кърджалийско движение сред българо-мохамеданите в Родопите, с. 84—87.

1959 г.

63. Новонамерен старобългарски надпис в НР Македония. — Пламък, 1959, кн. 10, с. 84—86; Избр. произведения. С., 1968. с. 192—196.

1960 г.

64. Марин Дринов като историк. — Изследвания в чест на Марин Дринов. С., 1960. с. 105—115; Избр. произведения. С., 1968. с. 314—327.
65. Таен централен български комитет (Образуване и първи период от развитието му). — ИПр., г. XVI, кн. 2, с. 41—65.
66. Таен централен български комитет (Втори период от съществуването му). — ИПр., кн. 3, с. 59—84.
67. Четническото движение в България през 1867 г. Част първа — Подготовка на четите. — ГСУ, ФИФ, т. LIII, кн. 2, с. 67—97.
68. Les problèmes de la conquête de la peninsule des Balkans par les Turcs. Etudes historiques. Sofia, 1960, p. 135—143; Избр. произведения. Т. I. С., 1968. с. 304—309.

1961 г.

69. Българското национално-революционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867—1869 г. — ИПр., г. XVIII, кн. 5, с. 33—58.
70. История на България в три тома. Том I. С., 1961. 551 с. Автор на глава I от втори дял „Образуване и закрепване на славяно-българската държава: глава втора — Налагане на християнството и въвеждане на славянската писменост; „Засилване и териториално разширяване на българската държава; и глава I, II (заедно с В. Мутафчиева) и III от дял четвърти: „Турският феодализъм в българските земи", „Борбата на българския народ против турския феодален гнет" и „Културата на българския народ през времето от XV до втората половина на XVIII в."
71. Съществувал ли е ЦРБК в Букурещ през 1869—1872 г.? — ИПр., г. XVII, кн. 3, с. 34—47.

1962 г.

72. Поправки и добавки към „Българска възрожденска книжнина". — ГББИ, т. VIII, 1962, с. 70—74.
73. Renaissance-Elemente im mittelalterlichen Bulgarien. В: Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Eine Sammlung in Materialien. Band I. Berlin, Akad. Verlag, 3, 1962, с. 357—362. (Schriften der Sektion für Altertums Wiss. Deutsche Akad. der Wiss. zu Berlin, 321; I. 1962. IX, 385); Избр. произведения. Т. I. С., 1968. с. 309—314.

1963 г.

74. Втора поправка към том първи на „Архив на Г. С. Раковски". — ИИИ, т. XII, 1963, с. 101—106.
75. Формирането на Левски като революционер. — В: Велик и безсмъртен. Пловдив, 1963. с. 13—27.

1964 г.

76. Любен Каравелов и създаването на Българския революционен централен комитет в Букурещ. —ИИИ, 1964, т. XIV—XV, с. 105—122.
77. Zur Frage der gesellschaftlich-ökonomischen Verhältnisse bei den Südoslawen während des 6. und 7. Jahrhunderts. Actes du XII Congrés International des Etudes Byzantines, t. II, Beograd, 1964. с. 57—62.

1966 г.

78. Борбата за идейно-революционна чистота на Българския революционен централен комитет в Букурещ (1869—1871). — ИИИ, т. XVI—XVII, с. 365—385.

II. Научно-популярни статии и съобщения

1. Христо Ботев. — Павликенски глас, г. I, бр. 30—31, 22 юни 1929.
2. Стефан Караджа. — Павликенски глас, г. I, бр. 34, 1 авг. 1929.
3. Материали по археологията на с. Бяла Черква. — Павликенски глас, г. I, бр. 36—37, 21 авг. 1929.
4. Духовни лица, участвували в градежа на българската култура и общественост. — Църковен вестник, бр. 42, 10 ноем. 1934; бр. 43—44, 17 ноем. 1934; бр. 48, 15 дек. 1934.
5. Един документ от времето на черковната борба. — Духовна култура, 1934, кн. 56, с. 177—182.
6. Отец Матей Преображенски. Материали за биографня. — Духовна култура, 1934, кн. 56, с. 182—196.
7. Бачо Киро (1835—1876—1935). — Църковен вестник, бр. 31—32, 21 авг. 1935.
8. Бачо Киро в Бялград. — Обзор, бр. 18, 18 авг. 1935 .

9. Бачо Киро фолклорист. — Литературен глас, бр. 282, 25 авг. 1935.
10. Велчовата завера. — Църковен вестник, бр. 17—18, 27 апр. 1935.
11. Духовни лица, участвували в градежа на българската култура и общественост. — Църковен вестник, бр. 24, 15.VI.1935; бр. 25, 22 юни 1935; бр. 27—28, 6 юли 1935; бр. 29—30, 13 юли 1935; бр. 34—35, 10 окт. 1935.
12. Из записките на Бача Кира (даскал Киро Петров) и учениците му. — УПр., 1935, кн. 1, с. 64—70; кн. 7. с. 804—809; кн. 8, с. 944—949; кн. 9, с. 1069—1073.
13. Книжовната дейност на Отец Матей. Църковни и нравоучителни книжки. — Духовна култура, 1935, кн. 64, с. 233—240.
14. Априлско въстанне. — Духовна култура, 1936, кн. 71, с. 474.
15. Васил Левски. — Просвета, г. II, кн. 3, с. 936—940.
16. Гарибалди и българите. — Просвета, г. II, кн. 3, с. 410—411.
17. Новооткрито житие на св. Наум. — Просвета, г. III, 1937, кн. 7, с. 871—872.
18. Шестдесет и седем години от създаването на Българската екзархия. — Отец Паисий, г. X, 1937, кн. 9, с. 108—110.
19. Коя е първата поетична творба на Хр. Ботев. — Родина, г. I, кн. 1, с. 201—202.
20. Поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. — Българска мисъл, г. XIII, 1935, кн. 7—8, с. 468—491,
21. Неизвестно писмо на Хр. Ботев и Ст. Стамболов. — Дъга, г. VI, 1939, бр. 318.
22. Още за Вазовия герой Странджата. — Българска мисъл, г. XIV, 1939, кн. VIII—IX, с. 517—518.
23. Стефан Стамболов — пръв ратник за учителско сдружаване у нас. — Народна просвета, г. V, 1939, кн. 4, с. 436—442.
24. Васил Левски в очите на своите съвременници. — Васил Левски. Възпоминателен лист, 18.II.1940.
25. Списък на санджаците от румелийското бейлербегство. — Сердика, г. VI, 1942, кн. 5—6, с. 97.
26. Българските революционери и балканската федерация. — Р. дело., г. XVII, бр. 38, 31.X.1944.
27. Архив на съпротивителното двнжение. — ИПр., г. I, 1945, кн. 1, с. 77—78.
28. Две нови книги на проф. Державин. — Славяни, г. I. 1945, кн. 1, с. 33—34.
29. Из дейността на българското историческо дружество. — ИПр., 1945, ки. 1, с. 75—77.
30. Из Института за история при Съветската академия на науките. — ИПр., г. I, 1945, кн. 1, с. 78—80.
31. Научен институт „Христо Ботев". — ИПр., г. I, 1945, кн. 2—3, с. 239—240.
32. Априлско въстание. — Р. дело, бр. 97, 3 май 1946.
33. Букурещ—културно и политическо средище на българската емиграция в Румъния. — Българи и румъни, г. I, 1946, кн. 1, с. 209—215.
34. Кирил и Методий и тяхното дело. — Раб. дело, бр. 113, 23 май 1946.
35. Освобождението на България и руският народ. — Раб. дел, бр. 46, 2 март 1946.
36. Предстоящи задачи на ботевознанието. — Лит. фронт, бр. 39,4 май 1946.
37. Българи и румъни в историята. — Гривица. 1877—1947. С., 1947.
38. Българската реакция и опълчението. — Шипка. 1877—1947. С., 1947.
39. Проф. Йордан Иванов (6.I.1872—29.VII.1947). — Раб. дело. бр. 175, 1 авг. 1947.
40. Рожденатa дата на Хр. Ботев. — Раб. дело, бр. 32, 14 дек. 1947.
41. Сто години от смъртта на Васил Априлов. — Младежка искра, г. XX, 1947, бр. 47.
42. Четниците на Хр. Ботев. — Той не умира, С., 1947. с. 8.
43. Българският народ и Освободителната война. — Раб. дело, бр. 52, 4 март 1948.
44. Към уточняване списъка на изданията на Ботевите съчинения. — Ведрина, бр. 110, 27 февр. 1948.
45. Левски — велик пример за нашето време. — Славяни, г. IV, 1948, кн. 2, с. 46—48.
46. Село Стрелча и Априлското въстание. — Априлското въстание 1876 г. Възпоминателен лист, Панагюрище, 1948.
47. Будапеща —средище на българското книгопечатане в началото на Възраждането.— Изгрев, бр. 1582, 10. ноем. 1949.
48. Един позорен за българската буржоазия документ. — Христо Ботев. 2.VI.1876—2.VI.1949. С., 1949.
49. Как се утвърди Ботев в съзнанието на българския народ. — Раб. дело, бр. 6, 6 ян. 1949.

50. Кирил и Методий — борци за славянска култура и народност. — ОФ, бр. 1455, 24 май 1949.
51. Младият Ботев. — Нар. младеж, бр. 148, 5 ян. 1949.
52. Нови данни за биографията на Ботев. — Лит. фронт, бр. 19, 7 ян. 1949.
53. Русите и Ботевата чета. — Раб. дело, бр. 153, 2 юни 1950.
54. Българските революционери за английските империалисти. — Изгрев, бр. 1977, 22 февр. 1951.
55. Велик революционер-демократ и пламенен петриот. — Раб. дело, бр. 50, 19 февр. 1951.
56. Михаил Димитров и българската историческа наука. — Вечер. новини, бр. 127, 27 дек. 1951.
57. Русия и Априлското въстание. — Нар. младеж, бр. 781, 19 май 1951.
58. Руският народ и Априлското въстание. — Раб. дело, бр. 123, 3 май 1951.
59. Образуване на българската държава. — Нар. младеж, бр. 1387, 27 дек. 1952
60. Паисий Хилендарски — пламенен патриот и борец за национална независимост. — Нар. армия, бр. 1334, 26 дек. 1952.
61. Против космополитизма и националния нихилизъм в българската археологическа наука. — Лит. фронт, бр. 51, 18 дек. 1952.
62. 75 години от Шипченската епопея. — Раб. дело, бр. 235, 22 авг. 1952.
63. Христо Ботев — велик революционер-демократ и предшественик на социализма в България. — Трансп. глас., бр. 22, 31 май 1952.
64. Хр. Ботев — пламенен патриот и интернационалист. — Раб. дело, бр. 154, 2 юни 1952.
65. Шипка — символ на вечна дружба. — Лит. фронт, бр. 34, 21 авг. 1952.
66. За ролята на класовите сили в България през епохата на Възраждането. — ОФ, бр. 2706, бр. 15 май, 1953;, бр. 2739, 23 юни 1953; бр. 2743, 27 юни 1953.
67. Панайот Хитов — пламенен борец за народна свобода. — Раб. дело, бр. 81, 23 март 1953.
68. Пламенен патриот — революционер. По случай 132-та годишнина от рождението на Г. С. Раковски. — Раб. дело, бр. 105, 15 апр. 1953.
69. 105 години от смъртта на Н. Бозвели. — Вечер. новини, бр. 157, 6 юли 53.
70. Любен Каравелов — бележит революционер-демократ. — Младеж, 1954, кн. 1, с. 13—20.
71. Освобождеиието на България от турско иго. — Нар. просвета, 1954, кн. 2, с. 7—11.
72. Трибуна на българо-румънската дружба. 90 години в. „Бъдащност". — Лит. фронт, бр. 11, 18 март 1954.
73. За сабята на Г. С. Раковски. — ОФ, бр. 3419, 27 авг. 1955.
74. Участието на Румъния в освобождението на България. — Вечер. новинн, бр. 2034, 3 март 1958.
75. Любен Каравелов и българското национално-революционно движение. — Раб. дело, бр. 32, 1 февр. 1959.
76. Революционно-демократичната идеология на Любен Каравелов. — Нар. младеж, бр. 25, 30 яи. 1959.
77. Къде е загинал военният командир на Ботевата чета (Войновски). — Лит. фронт, бр. 26, 30 юни 1960.
78. Паисий и българската наука. Постижения и задачи. — Лит. фронт, бр. 49, 6 дек. 1962.
79. Паисий Хилендарски и неговата „История славянобългарска". — Труд, бр. 291, 9 дек. 1962.
80. Образуване на славяно-българската държава. — Славяни, 1963, кн. 2, с. 26—27.
81. Формиране на българската народност. — Славяни, 1963, кн. 3, с. 28—29.
82. Захари Стоянов — писател-историк. — Христо Ботев. С., 1966. с. 375—380.

III. Рецензии

1. Г. Константинов. Л. Каравелов. Живот, творчество, идеи. 1837—1937. С., 1936. — Просвета, г. II, 1936—1937, с. 424—427.
2. Ив. Орманджиев и Р. Кютукчиев. Уйлям Гладстон и дейността за освобождението на България. С., 1936. — Отец Паисий, г. IX, 1936, кн. 10, с. 115—116.

3. Й. Кулелиев. Девическото образование във В. Търново преди Освобождението (1822—1877). Търново, 1936. — Просвета, г. II, 1936, кн. I, с. 132—135.
4. Н. Петев. Из миналото на Тетевенско и Ботевградско. Историческо-етнически опит с 32 образа. С., 1936. — Просвета, г. II, 1936, кн. 4, с. 570.
5. В. Иванов и Хр. Борина. Възпоминателна книга. В. Левски. 1837—1873—1937. Пловдив, 1937. 159 с. — Просвета, г. III, 1937—1938, кн. 1, с. 119—122.
6. Списание „Архив за поселищни проучвания", г. I, 1938. — Просвета, г. III, 1938, кн. 9, с. 1147—1149.
7. Ю. Венелин. Избр. съчинения. Пловдив, 1938.—Отец Паисий, г. XI, 1938, кн. 8, с. 315—316.
8. Архив на Г. С. Раковски, Т. I. Писма и ръкописи. Събрал и подготвил за печат Г. Димов. Под ред. на М. Арнаудов, М. Димитров, П. Динеков и др. С., 1952. — ИПр., г. IX, 1953, кн. 5, с. 530—534.
9. Документи и материали по положението на българския народ под игото на турския феодализъм. — Ново време, 1954, кн. 1, с. 109—120.
10. С. Лишев. Кръстоносците от третия поход в българските подвластни на Византия земи.(Научен ръководител Д. Ангелов). С., 1956. 243 листа, машинопис. Дисертация, БАН. Отд. за философски, исторически и археологически науки. 23.IX.1955 (Утвърдена от ВАК с протокол № 3 от 20.II.1956).
11. П. Тивчев. Към въпроса за поземлените отношения във Визаития през XII в. Научен ръководител Д. Ангелов. С., 1956, 164 л. машинопис. Дисертация СДУ, ФИФ, Катедра по българска история, 17.VI.1958.
12. Д. Косев, Хр. Христов. История Болгарии. Под редакцией П. Н. Третякова С. А. Никитина, Л. Б. Валева. АН СССР. Институт славяноведения, т. I. М., 1954. 576 с.; т. II, М., 1955. 610 с. — Вопр. истории, 1957, кн. 2, с. 182—190.
13. В. Мутафчиева. Феодалната рента в Османската империя през XV—XVI в. с оглед на нашите земи. (Под научното ръководство на Ал. Бурмов) С., 1958. 300 л. машинопис.
14. Една несполучлива христоматия по българска история. — ИПр., г. XV, кн. 3, с. 106—112. За книгата на Д. Класанова и Н. Горненски „Христоматия по българска история." С., 1958. 260 с.
15. Документи за историята на българското книжовно дружество в Браила 1868—1876. Подбрали и подготвили за печат П. Миятев и Г. Димов. БАН, Архивен институт., С., 1958. 568 с. — СпБАН, 1960, кн. 2, с. 126—130.
16. Публицистиката на Л. Каравелов до излизането на в. „Свобода" (1860—1869). Статии, дописки и писма. Издирил и подготвил за печат М. Димитров. С., — СпБАН, 1962, кн. 3, с. 118—125.

IV. Учебници [заедно с]

1. Хр. Христов, Ан. Каралийчев, Ив. Йорданов и Н. Джераси. Отечествена история и конституция на НРБ. За IV клас на единните училища. С., 1945. 131 с.; 2 изд. С., 1946. 131 с.; 3 изд. С., 1947. 131 с.; 4 изд. С., 1948.131 с.; 4 изд. С., 1949. 131 с. Учебникът е бил издаван до 1956 г.
2. Г. Диковски, П. Близнев, Хр. Христов. Отечествена история и конституция на НРБ. За IV клас на единните училища. С., 1950. 128 с.; 2 изд. С., 1951. 130 с.; 3 изд. С., 1952. 136 с.
3. Б. Божиков и П. Кюркчиев. Българска история за VII клас на гимназиите. С., 1946. 443 с. Учебникът е претърпял още три издания до 1949 г.
4. Б. Божиков и К. Ламбрев. Българска история. Учебник за XI клас на единните училища. С., 1950. 316 с. Учебникът е претърпял пет издания до 1954 г.
5. Д. Косев и Хр. Христов. История на България. Учебник за XI клас на общообразователните училища. С., 1955, 468 с. Учебникът е претърпял седемнадесет издания до 1972 г.
6. Vatan tarihi IV Gei. Ibrahim Jsmail Hofizof ve Kiza Jemalis Abdiof. 1952. 128 с. Umumi Tahsis Kifaplari.
   A. Burmov. Hristo Hristov, Angel Karaliçef. Jordanov, N. Cerasi. До 1956 г.
7. B. Cvetkova. N. Todorov. Osmanli türk tarihi VIII, Gov. Ibrahim Hofirogin ve Riza Ismail Apfioglu. S., 1963. 84 с.
8. D. Kosev, Hr. Hristof. Bulgaristan tarihi XI. S., 1956. 322 с.
   (Umumi tateil mektop kitaplarit).

9. П. Георгиев. Българският печат от зараждането му преди Освобождението до 1918 г. Лекции. Циклопечат. С., 1949. 83 с.
10. П. Георгиев и Ц. Стефанов. История на българския работнически печат. Лекции. С., 1954, 334 с. Автор на „Българският предосвобожденски печат 1842—1878 г."
11. П. Петров. Христоматия по история на България. Т. I. От най-стари времена до средата на XVIII в. Помагало за студентите по история при висшите учебни заведения. С., 1964. 432 с.

V. Издания, редактирани от Ал. Бурмов

1. З. Стоянов. Четите в България на Филип Тотю, Хаджи Димитър и Стефаи Караджа (1867—1868). С., 1939. 160 с.
2. П. Хитов. Моето пътуване по Стара планина. Ред., увод и бележки от Ал. Бурмов. С., 1940, 196 с.
3. Хр. Ботев. Съчинения. Пълно събрание. С., 1940. 678 с.
4. Л. Каравелов. Съчинения. Т. I. Стихотворения. С., 1941. 231 с.
5. Л. Каравелов. Пълно събрани съчинеиия. Т. IV. Повести и разкази. С., 1942, 175 с.
6. К. Г. Фотинов. Избрани страници. С., 1943.
7. Хр. Ботев. Стихотворения. С., 1946. 151 с.
8. Ж. Натан. Българско възраждане. С., 1947, 480 с.
9. Л. Каравелов, Хр. Ботев. Знаеш ли ти кои сме? Неиздадеии фейлетони. С., 1947 224 с.
10. Хр. Ботев. Съчинения. Т. I. С., 1948. 616 с.
11. Хр. Ботев. Съчинения. Автентично издание. Т. I. Дума. Будилник. Знаме. С., 1950, 371 с. Т. II. Знаме (Съвместно със Ст. Божков).
12. Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд. Документи от турските архиви. С., 1952. 464 с.
13. Априлското въстание. Сборник от документи Т. I. С., 1954. 661 с.; т. II. С., 1955. 580 с.; т. III. С., 1956. 419 с.
14. Л. Каравелов. Избрани произведения в 3 тома. Т. I. С., 1954, 488 с.; т. II, С., 1955. 568 с.; ред. Ал. Бурмов, Ст. Божков и Цв. Минков. Т. III. 1955, С., 452 с.
15. Н. Кондарев. Идеологията на Л. Каравелов. С., 1955. 295 с.
16. Ив. Снегаров. Турското владичество — пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи. С., 1958. 241 с.
17. Изследвания в чест на М. Дринов. Под ред. на Ал. Бурмов, Д. Ангелов и Ив. Дуйчев. С., 1960. 651 с.
18. История на България в три тома. Т. I. С., 1961. 547 с.; т. II, С., 1962, 370 с.; т. III. С., 1964. Главна ред. комисия: акад. Д. Косев, акад. Ж. Натан, чл.-кор. Ал. Бурмов.
19. Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот. Т. I. Под ред. на акад. М. Димитров, акад. Д. Косев, чл.-кор. Ал. Бурмов, чл.-кор. П. Динеков, проф. В. Хаджиниколов, Н. Трайков. С., 1964. 437 с.
20. З. Стоянов. Съчинения. Ред.: Ал. Бурмов, В. Йосифов и Г. Боршуков. Т. I. С., 1965. 816 с.; т. II, С., 1965, 687 с.; т. III, С., 1965. 788 с.
21. Кратка българска енциклопедия. Редактори, сътрудници и консултанти. — Исторически науки — гл.-ред. Ив. Вълов, проф. П. Георгиев, акад. Д. Косев, Ив. Станоев, чл.-кор. Ал. Бурмов, проф. Т. Влахов. Т. I. С., 1963. 636 с.; т. II, С., 1964. 656 с.; т. III, С., 1966. 667 с.

VI. Периодика и поредщи, редактирани от Ал. Бурмов

1. Известия на Българското историческо дружество. Кн. XXI. Ред. Ал. Бурмов. Хр. Гандев, Д. П. Димитров. С., 1945; кн. XXII—XXIII. С., 1948. 536 с.
2. Исторически преглед. От година първа до седемнадесета (1945—1961) Ал. Бурмов е член на редакционната колегия.
3. Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет. Т. 5. С., 1956; т. 51, С., 1957; т. 52; С., 1959. Редакционен комитет: доц. Ж. Атанасов, проф. Ал. Бурмов, проф. Ан. Бънков, Доц. Г. Хрусанов.

4. Известия на института за българска история. Ред. комисия: Д. Косев, Ал. Бурмов, Р. Караколев, Ж. Натан, В. Николаев. Ив. Снегаров, Хр. Христов, В. Хаджиниколов, кн. 1—2, С., 1951, 388 с.; кн. 3—4, С., 1951. 458 с.; кн. V, С., 1954. 494 с.; кн. VI, С., 1956. 696 с.; кн. VII, С., 1957. 450 с.; кн. IX, С., С., 1960. 276 с.
5. Извори за българската история.
а. Гръцки извори за българската история. Т. II. Отговорен редактор Ал. Бурмов., С., 1958. 380 с.; т. VIII, С., 1961. 358 с.
б. Латински извори. Т. II. С., 1960. 406 с.
в. А. Хананел и Е. Ешкенази. Еврейски извори за обществено-икономическото развитие на балканските земи. Т. II. С., 1960. 511 с.
6. Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий".—В. Търново. Ред. Ал. Бурмов, П. Русев, Т. Тагамлицка, Д. Минев. Т. I. С., 1964. 243 с.; Т. II, С., 1965. 322 с.
7. Byzantinobulgarica. I. I. Editions de l'Académie des Sciences de Bulgarie. Comité de rédaction: D. Angelov, Al. Burmov.
Bysantinobulgarica. T. II. Editions de l'Académie des Sciences de Bulgarie. Comité de rédaction: D. Angelov, K. Mijatev, Al. Burmov. C., 1966. 396 c.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор от Иван Унджиев 5
Български революционен централен комитет (1868—1877) 9
Коя е първата поетническа творба на Хр. Ботев 113
Нови писма на Левски и Хр. Ботев 115
Предговор към „Знаеш ли ти кои сме?“ 119
Към въпроса за заместника на Левски 121
Кризата в Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет 126
Нарастване на революционния подем всред българския народ през 1875—1876 г. 149
Увод към том I на сб. „Априлско въстание 1876 г.“ 165
Увод към том II на сб. „Априлско въстание 1876 г.“ 175
Увод към том III на сб. „Априлско въстанне 1876 г.“ 178
Формиране на Ботевата чета 183
За датата на две телеграмн от Христо Ботев 193
Съдбата на Ботевата чета след смъртта на войводата ѝ 196
Къде е загинал военният командир на Ботевата чета 240
Към историята на руско-българските връзки през 1876 г. „Българско человеколюбиво настоятелство“ в Букурещ 245
Предговор към том III от Избрани произведения на Любен Каравелов . . . 259
Увод към Българската възрожденска книжнина 268
Поправки и добавки към „Българска възрожденска книжнина“ 275
Няколко предварителни думи (Увод към Бачо Киро Петров, заедно със Ст. Стойков) 280
Захари Стоянов — писател-историк 285
Петър Горанов и Георги Плетньов. Трудове на проф. Александър Бурмов (Подбрана библиография) 290

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ЧЛ.-КОР. ПРОФ. АЛ. БУРМОВ
Том 3

*

Редактор *Лили Неделчева*
Художник *Данаил Донков*
Техн. редактор *Корделия Иванова*
Коректор *Елена Котева*

*

Изд. индекс 5925
Дадена за набор на 30. VII. 1976
Подписана за печат на 7. XII. 1976
Формат 700×1000/16 Тираж 2000 ЛГ II-6
Печатни коли 18,75 Изд. коли 24,30
Цена 3,10 лв.
1702040300
4—76

*

Отпечатана в Печатницата на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“
Поръчка № 360